माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाच्या शिक्षणशास्त्र आचार्य पदवीसाठी सादर शोधप्रबंध

::संशोधक::

सौ. मनिषा प्रमोद मुलकलवार
एम.एस्सी.(गणित), एम.एड्., एम.ए.(विषय संप्रेषण),
सेट(शिक्षणशास्त्र)

::मार्गदर्शक::

डॉ. सौ. वसुधा विनोद देव
एम.कॉम., एम.ए.(मराठी), एम.ए.(अर्थशास्त्र), एम.ए.(विषय संप्रेषण), एम.एड्.,
सेट(शिक्षणशास्त्र), पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र), D.I.T.

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.
२०१२

प्रतिज्ञापत्र

मी मनीषा प्रमोद मुलकलवार प्रतिज्ञापूर्वक नमूद करते की, **"माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास"** हया विषयावरील शोधप्रबंध संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीच्या शिक्षणशास्त्र शाखेतील आचार्य (पीएच्.डी.) पदवीकरिता सादर करण्यात येत आहे. डॉ. सौ. वसुधा विनोद देव, सहयोगी प्राध्यापक, शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, अकोला यांच्या मार्गदर्शनात प्रस्तुत संशोधन कार्य मी स्वत: केले आहे. सदर शोधप्रबंध कोणत्याही विद्यापीठाच्या किंवा कोणत्याही संस्थेच्या पदवीसाठी किंवा प्रमाणपत्रासाठी सादर करण्यात आलेला नाही. प्रस्तुत संशोधनात वापरलेल्या संदर्भाचा योग्य उल्लेख केलेला आहे.

अमरावती **सौ. मनीषा प्रमोद मुलकलवार**

दिनांक:

मार्गदर्शकाचे प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, मनीषा प्रमोद मुलकलवार यांना **"माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास"** या विषयात आचार्य पदवीकरिता शोधप्रबंध संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती अंतर्गत सादर करण्यासाठी मार्गदर्शन केले असून, तो सर्व दृष्टीने परिपूर्ण आहे. प्रबंधाचे संशोधन कार्य माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण झालेले आहे व तो मूळ स्वरुपातील आहे. संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाला सादर करण्यात येत असलेला प्रस्तुत शोधप्रबंध हा त्यांच्या स्वपरिश्रमाची फलश्रुती आहे. शिक्षणशास्त्र शाखेतील आचार्य पदवीकरिता सादर करण्यात येत असलेल्या या शोधप्रबंधाचा स्तर उच्च आहे. हा शोधप्रबंध त्यांच्या अभ्यासपूर्ण व चिकाटीने केलेल्या संशोधन कार्याची निष्पत्ती होय. त्यांनी केलेले काम हे त्यांचे स्वतःचे असून त्यांनी त्यासाठी वापरलेल्या संदर्भाचा योग्य निर्देश केलेला आहे.

प्रस्तुत शोधप्रबंध कोणत्याही विद्यापीठाच्या किंवा कोणत्याही संस्थेच्या पदवीसाठी किंवा प्रमाणपत्रासाठी सादर करण्यात आलेला नाही.

दिनांक :

डॉ. सौ. वसुधा विनोद देव
सहयोगी प्राध्यापक
शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,अकोला.

ऋणनिर्देश

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीच्या आचार्य (शिक्षणशास्त्र) पदवीसाठी "माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास" हया विषयावरील शोधप्रबंध सादर करतांना मला अतिशय आनंद होत आहे. बी.एड्. महाविद्यालयातील अध्यापनाचा अनुभव व तद्नुषंगाने प्रशिक्षणार्थींच्या प्रात्याक्षिक सराव पाठांमुळे माध्यमिक शाळांशी येणारा संपर्क यातून प्रस्तुत संशोधनाची प्रेरणा मिळाली. माझ्या संशोधनाची अंत:प्रेरणा माझे विद्यार्थी आहेत.

संशोधन कार्य पूर्णत्वास नेण्यासाठी अनेकांच्या मार्गदर्शनाची व सहकार्याची आवश्यकता असते. माझा संशोधन प्रबंध हा त्याला अपवाद नाही. माझ्या शोधप्रबंधाच्या कार्यपूर्तीचे समाधान मला प्राप्त होण्यासाठी अनेक व्यक्तींनी मला मार्गदर्शन केले, सहकार्य केले व प्रेरणा दिली त्यांच्याबद्दल ऋण व्यक्त करणे हे माझे कर्तव्य आहे.

प्रस्तुत संशोधन विषय घेण्यास संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठाने परवानगी दिली त्याबद्दल मी सर्वप्रथम मा. कुलगुरुंचे ऋण व्यक्त करते. शिक्षणशास्त्र अधिष्ठाता, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती व Research and Recognition Committee चे मा. सदस्य ह्यांनी सदर संशोधन विषयास मान्यता दिली त्याबद्दल मी त्यांचे ऋणी आहे.

संशोधन विषयाच्या निवडीपासून ते संशोधन कार्य पूर्ण होईपर्यंत माझ्या कल्पनेस मूर्त रुप देण्याकरिता माझ्या आदरणीय मार्गदर्शक यांनी पाठबळ दिले. अतिशय आस्थेने मार्गदर्शन करुन मला या संशोधन कार्याप्रती प्रेरित केले. संशोधनासारखे क्लिष्ट वाटणारे कार्य सहजतेने पूर्ण करण्याकरिता, संशोधन कार्यात येणाऱ्या अडचणी हसत-खेळत दूर करुन साध्याप्रत पोहचविण्यासाठी त्या माझ्या दीपस्तंभच ठरल्या. त्याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे. त्यांच्या बहुमोल मार्गदर्शनाच्या वेळी त्यांच्या कुटुंबियांनी सहर्ष, शांतीपूर्वक व उत्साहाने दिलेले सहकार्य माझ्या सदैव स्मरणात राहील.

प्रस्तुत संशोधनाकरिता जिजाऊ शिक्षण महाविद्यालयाचे मा. प्राचार्यांचे प्रोत्साहन लाभले त्याबद्दल मी त्यांचे आभार व्यक्त करते.

माझ्या संशोधन कार्यात मापिका भरुन देण्यासाठी अमरावती विभागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांनी आपला अमूल्य वेळ देवून आपली मते नोंदवून सहकार्य केले त्याबद्दल मी त्यांच्या प्रती ऋण व्यक्त करते. मापिका भरुन घेण्याच्या कार्यात सहकार्य करणारे शिक्षण क्षेत्रातील माझे सहकारी शिक्षणाधिकारी, विस्तार अधिकारी, मुख्याध्यापक, पर्यवेक्षक व शिक्षक यांचे सहकार्य सदैव माझ्या स्मरणात राहील.

जिजाऊ शिक्षण महाविद्यालय, यवतमाळचे ग्रंथपाल तसेच संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीचे ग्रंथपाल यांचे अत्यंत मोलाचे सहकार्य लाभले. त्यांच्या या सहकार्याबद्दल मी मनापासून आभार व्यक्त करते.

तसेच मी ऋण व्यक्त करते माझ्या सर्व सहकारी अधिव्याख्यात्यांचे, कार्यालयीन कर्मचाऱ्यांचे तसेच ह्या संशोधन कार्यात अत्यंत मोलाचे सहकार्य देणाऱ्या माझ्या विद्यार्थी वर्गाप्रती.

प्रस्तुत संशोधन कार्य पूर्णत्वास नेण्याकरिता मला सदैव सहकार्य व प्रोत्साहित करणारे माझे पती व माझी मुले यांचा वाटा शब्दातीत आहे.

कोणत्याही कार्याच्या यशासाठी थोरामोठ्यांचे आशिर्वाद लाभावे लागतात. माझ्या या संशोधन कार्यासाठी आई-बाबा व माझ्या स्व. सासू-सासऱ्यांचे आशिर्वाद लाभले. त्यामुळेच मला संशोधन पूर्तीचा आनंद चाखता आला.

प्रस्तुत शोधप्रबंधाचे मुद्रण अत्यंत आनंदाने अचूक, सुवाच्च व निर्दोष करुन शोधप्रबंधाच्या प्रतींचे आकर्षक बांधणी करण्यासाठी अक्षय प्रिंटर्सचे मी ऋण व्यक्त करते. तसेच प्रस्तुत संशोधन कार्य पूर्णत्वास नेण्याकरिता प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष मार्गदर्शन व सहकार्य करणाऱ्या प्रत्येकाचे प्रति हृदयातून प्रकट झालेले धन्यवाद व्यक्त करते.

संशोधक

सौ.मनिषा प्रमोद मुलकलवार

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

विभाग पहिला

प्रकरण	विवरण	पृष्ठक्रमांक
१	मुखपृष्ठ	I
२	प्रतिज्ञापत्र	II
३	मार्गदर्शकाचे प्रमाणपत्र	III
४	ऋणनिर्देश	IV
५	अनुक्रमणिका	VI
६	सारणी सूची	XV
७	आकृती सूची	XXII
८	कोष्टक सूची	XXIII
९	परिशिष्टे	XXV

विभाग दुसरा

प्रकरण	विवरण		पृष्ठक्रमांक
प्रकरण १	**प्रस्तावना**		
	१.१	पार्श्वभूमी	१
	१.२	संशोधन समस्येची निर्मिती	७
	१.३	समस्या शीर्षक	१४
	१.४	संशोधन समस्येतील विविध संज्ञाचा अर्थ व कल्पनाविस्तार	१४
	१.४.१	माध्यमिक शिक्षण	१४
	१.४.२	माध्यमिक शिक्षणाचे महत्व	२२
	१.४.३	मुख्याध्यापक	२६
	१.४.४	मुख्याध्यापकाची भूमिका व कार्य	२७
	१.४.५	प्रशासन	२९
	१.४.६	शालेय प्रशासन	३१
	१.४.७	प्रशासकीय वर्तन	३४
	१.४.८	प्रशासकीय वर्तनाचे घटक	३४
	१.४.९	प्रशासकीय वर्तनाचे महत्व	३८
	१.४.१०	कार्यात्मक समाधान	३९
	१.४.११	कार्यात्मक समाधान विषयक उपपत्ती	४२
	१.४.१२	कार्यात्मक समाधानाचे घटक	४५
	१.४.१३	कार्यात्मक समाधानाचे महत्व	४८

प्रकरण	विवरण	पृष्ठक्रमांक
	१.४.१४ गुणवत्ता	४९
	१.४.१५ शालेय गुणवत्ता	५१
	१.४.१६ शालेय गुणवत्ता : पाश्चिमात्य दृष्टिकोन	५२
	१.४.१७ शालेय गुणवत्ता : भारतीय दृष्टिकोन	५४
	१.४.१८ शालेय गुणवत्ता : वर्तमान दृष्टिकोन	५५
	१.४.१९ शालेय गुणवत्ता घटक	६०
	१.४.२० शालेय गुणवत्ता गरज व महत्व	६२
	१.४.२१ माध्यमिक शिक्षणाची सद्यःस्थिती	६२
	१.५ कार्यात्मक परिभाषा	६९
	१.६ संशोधनाची उद्दिष्टे	७२
	१.७ संशोधनाची चले	७२
	१.८ संशोधनाची गृहीतके	७४
	१.९ संशोधनाच्या परिकल्पना	७४
	१.१० व्याप्ती आणि मर्यादा	७८
	१.११ संशोधनाचे महत्व व उपयोगिता	७९

प्रकरण	विवरण		पृष्ठक्रमांक
प्रकरण २	**संबंधित व संशोधित साहित्याचा आढावा**		

	२.१	प्रास्ताविक	९१
	२.१.१	साहित्य समालोचनाची उद्दिष्टे	९३
	२.२	संबंधित पूर्व संशोधनाचा आढावा	९४
	२.३	संबंधित साहित्याचा आढावा	१३३
	२.३.१	शैक्षणिक Journals मधून प्रकाशित शोधनिबंध	१३४
	२.३.२	नियतकालीकांतून प्रसिध्द झालेले माहितीवजा सैध्दांतिक स्वरुपाचे साहित्य	१४६
	२.३.३	ग्रंथ स्वरुपात प्रकाशित झालेले माहितीवजा सैध्दांतिक स्वरुपाचे साहित्य	१४९
	२.३.४	संशोधनाशी संबंधित संशोधन अहवाल	१५३
	२.३.५	शासन ध्येय धोरण	१५५
	२.३.६	वर्तमानपत्रातून प्रकाशित संशोधनाशी संबंधित माहिती	१५८
	२.४	संशोधनास मिळालेली दिशा	१६३
	२.५	संबंधित संशोधनाचे वेगळेपण	१६७
प्रकरण ३	**संशोधन कार्यपद्धती**		
	३.१	प्रास्ताविक	१८१
	३.२	शैक्षणिक संशोधन	१८३

प्रकरण	विवरण		पृष्ठक्रमांक
	३.२.१	शैक्षणिक संशोधनाचे महत्व	१८४
	३.३	संशोधन पद्धतीचे प्रकार	१८६
	३.३.१	सर्वेक्षण पध्दती	१८६
	३.३.२	सर्वेक्षण पध्दतीच्या पायऱ्या	१८८
	३.४	संशोधन पद्धतीच्या निवडीचे कारण व उपयुक्तता	१९१
	३.५	संकल्पचित्र	१९२
	३.६	जनसंख्या	१९५
	३.६.१	जनसंख्येची वैशिष्ट्ये	१९५
	३.७	नमुना निवड	१९६
	३.७.१	नमुना निवडीचे प्रकार	१९६
	३.७.२	सुगम यादृच्छिक नमुना निवड	१९७
	३.७.३	नमुना निवड पध्दतीची वैशिष्ट्ये व उपयोगिता	१९८
	३.८	संशोधनाची साधने	२००
	३.८.१	संशोधन साधनाचे प्रकार	२००
	३.८.२	प्रमाणित चाचणीची वैशिष्ट्ये	२०१
	३.८.३	संशोधन साधनांची निवड	२०४
	३.८.४	प्रशासकीय वर्तन मापिका	२०५

प्रकरण	विवरण	पृष्ठक्रमांक

३.८.५	कार्यात्मक समाधान मापिका	२०९
३.८.६	शालेय गुणवत्ता मापिका	२१४
३.९	तथ्य संकलन	२१८
३.९.१	संशोधन साधनांचे प्रशासन	२२०
३.१०	सांख्यिकी तंत्र	२२१
३.१०.१	सांख्यिकी म्हणजे काय?	२२१
३.१०.२	सांख्यिकीचे प्रकार	२२२
३.१०.३	सांख्यिकी तंत्राची निवड	२२३
३.१०.४	सांख्यिकी तंत्राच्या समर्थनार्थ स्पष्टीकरण	२२९
३.११	पथदर्शक अभ्यास	२३१
३.११.१	पथदर्शक अभ्यासाची उद्दिष्टे	२३२
३.११.२	चले	२३२
३.११.३	संशोधन पध्दती	२३३
३.११.४	नमुना निवड	२३३
३.११.५	संशोधन साधने	२३३
३.११.६	तथ्य संकलन	२३४

प्रकरण	विवरण	पृष्ठक्रमांक

३.११.७	सांख्यिकी तंत्र	२३५
३.११.८	पथदर्शक अभ्यासाचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन	२३६
३.११.९	पथदर्शक अभ्यासाचे निष्कर्ष	२५१
३.११.१०	पथदर्शक अभ्यासाच्या आधारे निरीक्षण	२५२
३.११.११	जाणवलेल्या अडचणी, उणीवा व केलेल्या सुधारणा	२५२
३.११.१२	संशोधनात केलेले बदल	२५४
३.१२	संशोधन कार्यपध्दती	२५८
प्रकरण ४	**सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन**	
४.१	प्रास्ताविक	२६९
४.१.१	सामग्रीचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन	२६९
४.२	सांख्यिकीय तंत्राच्या वापराची प्रक्रिया	२७१
४.३	सामग्री सादरीकरणाची योजना	२७३
४.४	सामग्रीचे उद्दिष्टाधिष्ठीत सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन	२७४
४.४.१	प्रशासकीय वर्तन मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन	२७४

प्रकरण	विवरण		पृष्ठक्रमांक
	४.४.२	कार्यात्मक समाधान मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन	२८८
	४.४.३	शालेय गुणवत्ता मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन	३०५
	४.४.४	शालेय गुणवत्तेचा प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधानाशी सहसंबंध पडताळणीसाठी सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन	३२१
	४.५	गृहीतकांची यथार्थता	३४६
	४.५.१	गृहीतक क्र.१ ची यथार्थता	३४६
	४.५.२	गृहीतक क्र.२ ची यथार्थता	३४७
	४.५.३	गृहीतक क्र.३ ची यथार्थता	३४७
प्रकरण ५	**निष्कर्ष, शिफारशी व पुढील संशोधनाच्या दिशा**		
	५.१	प्रकरण १ - प्रस्तावना	३५०
	५.२	प्रकरण २ - संशोधित व संबंधित साहित्याचे सिंहावलोकन	३५७
	५.३	प्रकरण ३ - संशोधन कार्यपद्धती	३५९
	५.४	प्रकरण ४ - सांख्यिकीय विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन	३६५
	५.५	निष्कर्ष	३७०
	५.५.१	संशोधनाचे उद्दिष्टाधिष्ठित निष्कर्ष	३७१

प्रकरण	विवरण		पृष्ठक्रमांक
	५.५.२	संशोधनाचे सामान्य निष्कर्ष	३७७
	५.६	निष्कर्षांच्या आधारे परिकल्पना परीक्षण	३८१
	५.७	महत्वाच्या निष्कर्षांची पूर्व संशोधनाशी तुलना	३८८
	५.८	शिफारशी	३९७
	५.९	पुढील संशोधनाच्या दिशा	४०१

सारणी सूची

अ.क्र.	सारणी क्र.	विवरण	पृष्ठक्रमांक
१	३.११.८ अ	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन घटकांचा परस्पर सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२३८
२	३.११.८ ब	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तन घटकांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	२३९
३	३.११.८ क	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधान घटकांचा परस्पर सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२४१
४	३.११.८ ड	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधान घटकांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	२४३
५	३.११.८ इ	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता घटकांचा परस्पर सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२४५
६	३.११.८ फ	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता घटकांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	२४७
७	३.११.८ म	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधानाचा शालेय गुणवत्तेशी सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी.	२४९
८	४.४ अ १	ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२७५

अ.क्र.	सारणी क्र.	विवरण	पृष्ठक्रमांक
९	४.४ अ २	ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या नियोजनातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२७६
१०	४.४ अ ३	ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या संघटनातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२७७
११	४.४ अ ४	ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या संप्रेषनातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२७९
१२	४.४ अ ५	ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या निर्णयक्षमतेतील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२८०
१३	४.४ अ ६	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व नियोजन यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	२८१
१४	४.४अ ७	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व संघटन यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	२८३
१५	४.४अ ८	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व संप्रेषण यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	२८४
१६	४.४अ ९	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व निर्णयक्षमता यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	२८६

अ.क्र.	सारणी क्र.	विवरण	पृष्ठक्रमांक
१७	४.४ ब १	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२८८
१८	४.४ब २	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या कार्यात्मक स्थितीमधील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२९०
१९	४.४ब ३	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या कार्यात्मक वातावरणामधील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२९१
२०	४.४ब ४	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या मानस सामाजिक दर्जातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२९२
२१	४.४ब ५	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या आर्थिक घटकातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२९४
२२	४.४ब ६	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे सामाजिक योगदानाबाबत समाधानातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	२९५
२३	४.४ ब ७	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक स्थिती यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	२९६
२४	४.४ ब ८	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक वातावरण यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	२९८
२५	४.४ब ९	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व मानस सामाजिक दर्जा यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	२९९

अ.क्र.	सारणी क्र.	विवरण	पृष्ठक्रमांक
२६	४.४ब १०	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व आर्थिक घटक यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३०१
२७	४.४ब ११	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व सामाजिक योगदान यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३०३
२८	४.४क १	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेतील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	३०५
२९	४.४क २	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या भौतिक सुविधा- परिसर यामधील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	३०६
३०	४.४क ३	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची व्यवस्थापनातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	३०८
३१	४.४क ४	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची विद्यार्थी सर्वांगीण विकासातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	३०९
३२	४.४क ५	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची पर्यवेक्षणातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	३१०
३३	४.४क ६	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची शाळा-समाज संबंध यामधील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी	३१२
३४	४.४क ७	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व भौतिक सुविधा-परिसर यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३१३

अ.क्र.	सारणी क्र.	विवरण	पृष्ठक्रमांक
३५	४.४क ८	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व व्यवस्थापन यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३१५
३६	४.४क ९	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३१६
३७	४.४क १०	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व पर्यवेक्षण यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३१८
३८	४.४क ११	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व शाळा-समाज संबंध यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३१९
३९	४.४ड १	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व शालेय गुणवत्ता यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३२१
४०	४.४ड २	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व नियोजन यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३२३
४१	४.४ड ३	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व संघटन यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३२४
४२	४.४ड ४	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व संप्रेषण यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३२५
४३	४.४ड ५	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व निर्णयक्षमता यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३२७

अ.क्र.	सारणी क्र.	विवरण	पृष्ठक्रमांक
४४	४.४ड ६	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३२९
४५	४.४ड ७	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व कार्यात्मक स्थिती यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३३०
४६	४.४ड ८	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व कार्यात्मक वातावरण यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३३२
४७	४.४ड ९	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मानस-सामाजिक दर्जा यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३३३
४८	४.४ड १०	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व आर्थिक घटक यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३३५
४९	४.४ड ११	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व सामाजिक योगदान यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३३६
५०	४.४ड १२	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३३८
५१	४.४ड १३	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व विद्यार्थ्यांचा बौध्दिक विकास यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३३९

अ.क्र.	सारणी क्र.	विवरण	पृष्ठक्रमांक
५२	४.४ड १४	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व विद्यार्थ्यांचा शारीरिक विकास यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३४१
५३	४.४ड १५	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व विद्यार्थ्यांचा भावनिक विकास यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३४२
५४	४.४ड १६	ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व विद्यार्थ्यांचा आध्यात्मिक विकास यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी	३४४

आकृती सूची

अ.क्र.	आकृती क्र.	विवरण	पृष्ठक्रमांक
१.	१.१	मुख्याध्यापकाचे सहसंबंधात्मक कार्य	२९
२.	१.२	शालेय प्रशासनाची व्याप्ती	३५
३.	१.३	अब्राहम मास्लो यांची गरजांची श्रेणीबध्द रचना	४२
४.	१.४	कार्यात्मक समाधानाचे घटक	४६
५.	१.५	शालेय गुणवत्ता घटक	६१
६.	१.६	चलांचे प्रकार	७२
७.	१.७	परिकल्पनेचे प्रकार	७६
८.	३.१	सर्वेक्षण पध्दतीतील माहिती संकलन	१८८
९.	३.२	न्यादर्शनाच्या पध्दती	१९७
१०.	३.३	संशोधनाची विविध साधने	२००
११.	३.४	प्रमाणित चाचणीची वैशिष्टये	२०२
१२.	३.५	संख्याशास्त्राचे प्रकार	२२२
१३.	३.६	सहसंबंधाचे प्रकार	२२६
१४.	४.१	उद्दिष्टांनुसार सांख्यिकीय विश्लेषण ओघतक्ता	२७३

कोष्टक सूची

अ.क्र.	कोष्टक क्र.	विवरण	पृष्ठक्रमांक
१.	३.१	सुगम यादृच्छिक न्यादर्शन	१९९
२.	३.२	प्रशासकीय वर्तन मापिकेतील विधानांचे वितरण	२०६
३.	३.३	प्रशासकीय वर्तन घटकांचे वितरण	२०७
४.	३.४	प्रशासकीय वर्तन घटकानुसार गुणांची विभागणी	२०८
५.	३.५	कार्यात्मक समाधान मापिकेतील विधानांचे वितरण	२१०
६.	३.६	कार्यात्मक समाधान घटकांची मांडणी	२११
७.	३.७	कार्यात्मक समाधान घटकांनुसार विभागणी	२१२
८.	३.८	कार्यात्मक समाधान दर्जा	२१३
९.	३.९	शालेय प्रतवारी पुस्तिकेची रचना	२१५
१०.	३.१०	सहसंबंध गुणकाची अर्थ सारणी	२२७
११.	३.११	प्रशासकीय वर्तन घटकाच्या विधानांचे वितरण	२५५
१२.	३.१२	कार्यात्मक समाधान मापिकेची रचना	२५६
१३.	३.१३	प्रशासकीय वर्तन मापिका प्राप्तांक	२६०
१४.	३.१४	कार्यात्मक समाधान मापिका प्राप्तांक	२६१
१५.	३.१५	शालेय गुणवत्ता मापिका प्राप्तांक	२६२

विभाग तिसरा

संदर्भग्रंथ सूची

विवरण	पृष्ठक्रमांक
- मराठी पुस्तके	४०५
- हिंदी पुस्तके	४०७
- इंग्रजी पुस्तके	४०७
- हस्तपुस्तिका	४१०
- Journals	४१०
- अप्रकाशित शोघप्रबंध	४१४
- मराठी नियतकालिके	४१५
- वर्तमानपत्र	४१५
- Citation from internate sources	४१६

परिशिष्टे

अ.क्र.	परिशिष्ट क्र.	विवरण	पृष्ठक्रमांक
१	१	प्रशासकीय वर्तन मापिका	४१८
२	२	कार्यात्मक समाधान मापिका	४२६
३	३	मुख्याध्यापकांसाठी पडताळा सूची/ पदनिश्चयन श्रेणी	४३०
४	४	सारणी R (r ची सार्थकता दर्शविणारी सारणी)	४४८
५	५	सारणी r(सहसंबंध गुणकाची अर्थ सारणी)	४४९
६	६	सारणी z (r चे फिशर z मध्ये रुपांतरण)	४५०
७	७	सारणी T(t ची सार्थकता दर्शविणारी सारणी)	४५१
८	८	मार्गदर्शकाचे विनंतीपत्र	४५२
९	९	संशोधकाचे विनंतीपत्र	४५३

प्रकरण १

प्रस्तावना

प्रकरण १

प्रस्तावना

१.१ पार्श्वभूमी

"मनुष्यातील पूर्णत्वाची अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण."[१]

- स्वामी विवेकानंद

शिक्षणाच्या माध्यमातून मानवाच्या अंगी उपजत विविध क्षमतांचा विकास साधल्या जातो. ज्ञानसंपादनक्षमता, विचारक्षमता, व्यावहारिक कार्यक्षमता, सामाजिक गुणांचा विकास, चारित्र्यसंवर्धन, नागरिकत्व, राष्ट्रीयत्वाची भावना इत्यादी गुणांचा विकास शिक्षणातूनच होत असतो. मानवाच्या विकासात शिक्षणाचा अतिशय महत्वपूर्ण वाटा आहे. म्हणूनच पाश्चिमात्य विचारवंत जीन जॅकस रुसो 'एमिल' या ग्रंथात म्हणतो,

"Palnts are improved by cultivation and man by education."[२]

- रुसो

मानव समुहाच्या विकासातील प्रमुख घटकांपैकी सर्वात महत्वाचा घटक शिक्षण आहे. थोर शिक्षणतज्ञ जॉन ड्युई म्हणतात,

"शारीरिक विकासात पौष्टिक अन्नाचे जे स्थान आहे, तेच सामाजिक विकासात शिक्षणाचे, शिवाय मानवी समाजाच्या प्रगतिची अवस्था जेवढी उच्चतर तेवढाच त्या समाजातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाचा कालखंड मोठा."[३]

- जॉन ड्युई

जॉन ड्युईच्या विधानातून मानवी समाजाच्या प्रगतीत शिक्षणाचे महत्वपूर्ण स्थान स्पष्ट होते. शिक्षण हे सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय परिवर्तनाचे प्रभावी माध्यम आहे. शिक्षणातूनच मानवाला आपले भविष्य उज्वल करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होते. शिक्षण हे राष्ट्र विकासाचे प्रमुख साधन आहे. कोठारी आयोगाच्या अहवालात म्हटले आहे की,

'भारताचे भवितव्य वर्गखोल्यांमधून घडविले जाते.'[४]

- कोठारी आयोग (१९६४-६६)

तात्पर्य देशाचे भवितव्य देशातील नागरिकांची कार्यक्षमता, गुणवत्ता, ध्येयनिष्ठा यावर अवलंबून असते आणि या बाबींचा विकास शिक्षणातूनच साधल्या जातो. शिक्षणातून प्राप्त सामर्थ्याच्या जोरावरच मनुष्य आपल्या जीवनातील समस्यांना विश्वासाने सामोरे जात असतो. एकूणच मानवाच्या जडणघडणीत आणि देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक व नैतिक विकासात शिक्षणाचा अत्यंत महत्वपूर्ण वाटा आहे. शिक्षणाचे मानवी जीवनातील हे महत्व विशद करतांना ए. एस. अल्तेकर म्हणतात,

"वैदिक युगापासून ते आजपर्यंत भारतामध्ये शिक्षण हा प्रकाशाचा असा स्त्रोत आहे की, जीवनाच्या विभिन्न क्षेत्रांमध्ये आपल्याला मार्ग दाखवितो."[५]

- ए. एस. अल्तेकर

म्हणूनच प्राचीन काळापासून शिक्षण हा एक आवश्यक संस्कार झाला आहे. मानव व इतर प्राणी यांच्यामध्ये जे अंतर आहे, मानव हा इतर प्राण्यांपेक्षा सर्वश्रेष्ठ आहे, त्यात सर्वात प्रमुख घटक शिक्षण हा आहे. कृष्णशास्त्री चिपळूणकर म्हणतात,

"विद्येनेच मनुष्या आले श्रेष्ठत्व या जगामासी."[६]

- कृष्णशास्त्री चिपळूणकर

पूर्वीच्या काळी पशूप्रमाणे जीवन व्यतीत करणारा, रानोमाळ भटकणारा आदीमानव आणि आज अंतराळात भरारी घेणारा सर्वशक्तीमान मानव हे जे अंतर पडले आहे त्याला कारण म्हणजे शिक्षण. आज शैक्षणिक गुणवत्ता हे राष्ट्रविकासाचे प्रमुख मापदंड झाले आहे. म्हणूनच शालेय गुणवत्ता हे एकविसाव्या शतकाचे प्रमुख सुत्र आहे. देशाचा विकास हा देशातील सुशिक्षित, सुजाण, सुसंस्कृत मनुष्यवळावर अवलंबून असतो. देशातील नागरिक जेवढे सुविद्य व सुसंस्कृत तेवढी देशाच्या विकासाची गती अधिक व टिकावू असते.

शिक्षणाचे राष्ट्रविकासातील प्रमुख स्थान निर्विवाद आहे. त्यामुळे प्रत्येक राष्ट्राला आपल्या जनतेच्या शिक्षणाची काळजी घेणे आवश्यक असते. आपल्या देशात स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षण व्यवस्थेच्या विविध स्तरावर शिक्षणाचा प्रचार व प्रसार व्हावा यासाठी सातत्याने प्रयत्न चालू आहेत. घटनेच्या ४५ व्या कलमात ६ ते १४ वयोगटातील बालकांना सक्तीचे व मोफत शिक्षणाची तरतूद केली आहे. शिक्षणाच्या प्रसारासोबत शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविणे हे शिक्षणक्षेत्रातील प्रमुख आव्हान आहे.

आपल्या शिक्षणव्यवस्थेचे पूर्व प्राथमिक, प्राथमिक, माध्यमिक शिक्षण, उच्च माध्यमिक शिक्षण, महाविद्यालयीन शिक्षण व विद्यापीठीय शिक्षण असे विविध स्तर आहेत. या प्रत्येक स्तरावर दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये, अभ्यासक्रम, कालावधी व इतर आनुषंगिक बाबी निर्धारित करण्यात आलेल्या आहेत. शिक्षणाच्या विविध स्तरांमधील प्रत्येकच स्तर जरी महत्वाचा असला तरी विशेषकरुन विद्यार्थी जीवनाच्या दृष्टीने माध्यमिक शिक्षणाचा स्तर हा अधिक महत्वाचा आहे.

माध्यमिक शिक्षण हे महाविद्यालयीन शिक्षण व प्राथमिक शिक्षण यामधील दुवा होय. प्राथमिक शिक्षण हे पायाभूत शिक्षण असले तरी व्यक्तीच्या जीवनाच्या दृष्टीने व समाजविकासाच्या दृष्टीने माध्यमिक शिक्षणाला शिक्षणव्यवस्थेत महत्वाचे स्थान आहे. माध्यमिक शिक्षणाच्या काळात विद्यार्थी कौमार्यावस्थेत असतात. याच काळात त्यांचे विविध बाबींकडे, घटनांकडे बघण्याचे दृष्टीकोन तयार होत असतात. संपूर्ण आयुष्यात उपयोगी पडणारी जीवन जगण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये विद्यार्थी याच काळात आत्मसात करीत असतात. या अवस्थेत त्यांना योग्य मार्गदर्शन मिळाले नाही तर विद्यार्थी दिशाहीन होण्याची व वाईट प्रवृत्ती बळावण्याची शक्यता फार मोठ्या प्रमाणात असते. त्यामुळेच या काळखंडात विद्यार्थ्यांच्या सर्व सुप्त क्षमतांचे, प्रवृत्तीचे उदत्तीकरण होणे गरजेचे असते. थोर शिक्षणतज्ज्ञ जे. पी. नाईक, टी. एच. थॉमस, पी. डी. शुक्ला इत्यादींनीही माध्यमिक शिक्षणाचे विद्यार्थी जीवनात अतिशय महत्वाचे स्थान असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.

माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्याविषयी विविध आयोगांनी शिफारशी केल्यात. १८३५ च्या मेकॉलेच्या मिनिट्स पासून १९९२ च्या कृती कार्यक्रमापर्यंत विविध समित्या, आयोग व इतर अहवाल यांमध्ये माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारण्यावर भर दिला आहे व त्यानुसार कार्यवाही सुद्धा सुरु आहे. विद्यापीठ शिक्षण आयोग (१९४८) व आचार्य नरेंद्रदेव समिती (१९५२) यांनी प्रामुख्याने माध्यमिक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात सुधारणा सुचविल्या आहेत. मुदलियार आयोग (१९५२) ने बहुद्देशीय शाळा स्थापना करणे, निवासी शाळा स्थापन करणे, शिक्षक-विद्यार्थी संबंध दृढ करण्यासाठी सर्जनशील उपक्रम राबविणे इत्यादी शिफारशी केल्या. कोठारी आयोगाने (१९६४) व्यावसायिकरण, व्यवस्थापन, शाळा समूह योजना, शारीरिक शिक्षण याबाबत महत्वपूर्ण शिफारशी केल्या. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९६८) ने ग्रामीण भागात १ कि.मी. अंतरावर शिक्षणाची सोय व रोजगारांची वास्तविक

संधी यांची सांगड घालण्याविषयी महत्वाची सूचना केली. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६) ने भावी जीवनाचा पाया भरभक्कम व्हावा अशी अपेक्षा माध्यमिक शिक्षणातून व्यक्त केली. NCERT च्या राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (२०००) ने माध्यमिक शिक्षणात तीन भाषा, शास्त्र, कार्यशिक्षण, कलाशिक्षण, आरोग्यशिक्षण, शारीरिक शिक्षण व सामाजिक शास्त्रे यासोबत NCC, योगा, वीरबाला इत्यादींचा समावेश अभ्यासक्रमात केला आहे. राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान २००९ नुसार माध्यमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण व गुणवत्ता वाढीसाठी योजना कार्यान्वित झाल्या आहेत. परंतु शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यामध्ये उणीवा दिसून येतात. योजना कितीही उच्चदर्जाच्या असल्या तरी त्या स्विकारुन निष्ठेने कार्यान्वित करणे गरजेचे आहे. यासाठी आजच्या शाळांमधून शिकविणाऱ्या शिक्षकांना मिळणारी वागणूक, शालेय प्रशासन इ. बाबी तपासणे गरजेचे आहे असे संशोधकाला वाटते. संस्थेच्या परिणामकारक कार्यासाठी प्रशासकाची भूमिका महत्वाची असल्याचे Warren G. Bennis (२००६) यांना दिसून आले. प्रा.राजन वेळूकर, कुलगुरु, यशवतंराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक यांनी याबाबत पुढील मत व्यक्त केले आहे. ते म्हणतात,

"माध्यमिक शिक्षणाची उद्दिष्टे गाठतांना प्रत्येक माध्यमिक शाळेच्या व्यवस्थापनात जर योग्य दिशेने बदल घडून आला तर माध्यमिक शिक्षणाच्या परिवर्तनाला चालना मिळाल्याशिवाय राहणार नाही." [७]

वरील विधानामध्ये मुख्याध्यापकाच्या प्रशासनाचे शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने महत्व दिसून येते. Balasandran A. Ramiah (२००८) यांना मुख्याध्यापकाच्या प्रबलीकरणाचा शिक्षकाच्या परिणामकारक अध्यापनाशी धन सहसंबंध असल्याचे दिसून आले. शिक्षकांना प्रबलीकरण देण्यासाठी मुख्याध्यापकांना स्वतःला कार्यात्मक समाधानाची प्राप्ती होणे आवश्यक आहे असे संशोधकाला वाटते. कार्यात्मक समाधान व कार्याची परिणामकारकता यांच्यामध्ये उस्मानी शहीन (१९८८) यांना धनसहसंबंध असल्याचे दिसून आले.

वरील विवेचनावरुन माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेचा दर्जा वाढविण्याकरिता मुख्याध्यापकाचे प्रशासन हा घटक महत्वपूर्ण असल्याचे लक्षात येते. म्हणून शाळेची गुणवत्ता वाढण्यासाठी शालेय प्रशासनाचा दर्जा उंचावणे ही काळाची गरज आहे. परंतु शालेय प्रशासन ही अवघड बाब आहे. शालेय प्रशासन हे मानवसंसाधनाचे प्रशासन आहे. त्यामध्ये

यंत्रवत प्रशासन व नियंत्रणवादी दृष्टिकोन कामात येत नाही. याबाबत प्रा. राजन वेळूकर यांचे विचार चिंतन करण्यासारखे आहे. ते म्हणतात,

"शालेय प्रशासन ही बाब एक न पेलवणारे आव्हान बनले आहे. शालेय प्रशासनाचे अनेक पैलू आहेत, त्याचे एक शास्त्र आहे ते अवगत झाल्याशिवाय प्रशासनाची कला आत्मसात करता येणार नाही."[८]

शालेय प्रशासनाचे गुणवत्ता वाढण्याच्या दृष्टीने महत्व लक्षात घेवून सन १९९३ पासून माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे सेवांतर्गत प्रशिक्षण होण्यासाठी यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठाच्या शिक्षणशास्त्र विद्याशाखेने 'शालेय व्यवस्थापन पदविका' शिक्षणक्रम सुरु केला आहे. या अभ्यासक्रमाने शालेय प्रशासनातील अडचणी दूर होतील अशी अशा बाळगून महाराष्ट्र शासनाने मुख्याध्यापकाच्या शासन मान्यता प्राप्तीसाठी 'शालेय व्यवस्थापन पदविका' हा शिक्षणक्रम अनिवार्य केला आहे.

भारत सरकारच्या मानव संसाधन विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली आणि शालेय शिक्षण व क्रिडा विभाग, महाराष्ट्र शासन मार्फत सन २००९ पासून राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान राबविण्यात येत आहे. या अभियानाअंतर्गत माध्यमिक शाळेच्या शिक्षक व मुख्याध्यापकाच्या प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. महाराष्ट्र शासनाची शिखर प्रशिक्षण संस्था म्हणून यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी 'यशदा' ही कार्यरत आहे. २०१०-११ या कालावधीत यशदातर्फे माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांना 'उत्कर्ष' म्हणजे 'अपग्रेडींग टिचर्स नॉलेज अँड ॲटिट्युड टुवर्डस रिफॉर्मिंग स्कुल' या कार्यक्रमाअंतर्गत प्रशिक्षण देण्यात आले. लोकाभिमुख प्रशासनासाठी मुख्याध्यापक, वरिष्ठ शिक्षक व पर्यवेक्षकांना उद्बोधित करणे हा या कार्यक्रमाचा प्रमुख उद्देश आहे.

वरीलप्रमाणे माध्यमिक शिक्षणाच्या गुणवत्ता वाढीचे महत्व लक्षात घेवून विविध स्तरावर शासन प्रयत्नरत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे माध्यमिक शाळेच्या संख्येत निश्चितच मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. परंतु माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेबाबत मात्र समाधानकारक स्थिती नाही. ग्रामीण भागातील शालेय गुणवत्तेचा दर्जा तर अधिक जास्त खालावलेला दिसतो. इंग्रजी माध्यमाच्या व विनाअनुदान तत्वावर चालणाऱ्या शाळांमधून

प्रचंड फी भरुन चालणाऱ्या शाळांपुढे जिल्हा परिषदेच्या व महानगरपालिकेच्या नि:शुल्क असलेल्या शाळा ओसाड पडत आहेत. ही परिस्थिती बघता संशोधकाला शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात मुख्याध्यापकाचे शालेय प्रशासन महत्वाचे वाटते. याबाबत प्रा.राजन वेळूकर यांचे विचार मननीय आहेत ते म्हणतात,

"शाळेच्या मुख्याध्यापकांना प्रशासनाचे नुसते ज्ञानच नव्हे तर एक नवा दृष्टिकोन द्यावा."[९]

- प्रा. राजन वेळूकर

डॉ. अनंत जोशी, संचालक, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक यांनी याबाबत सूचना केली ती पुढीलप्रमाणे,

"मुख्याध्यापकाची शैक्षणिक गुणवत्ता हा केवळ कागदोपत्री अर्हतेचा भाग नसून, त्यात स्वयंस्फूर्तता असणेही तितकेच गरजेचे आहे."[१०]

डॉ.अनंत जोशींच्या वरील विधानातून शालेय गुणवत्तेसाठी मुख्याध्यापकांकडून स्वयंस्फूर्त प्रशासनाची अपेक्षा व्यक्त केली आहे. स्वयंस्फूर्त कार्यासाठी व्यक्तीची त्या कामातील आवड, कामाचे ठिकाण, कामामुळे मिळणारे समाधान या बाबी गरजेच्या आहेत. परंतु पूर्व संशोधनाचा आढावा घेतला असता असे दिसून आले की, मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने शैक्षणिक संशोधनात विचार करणे आवश्यक आहे.

बालासंद्रन ए. रामय्या (२००८) यांना मुख्याध्यापकाच्या प्रबलीकरणामुळे शिक्षकांना कार्यात्मक समाधानाची प्राप्ती होते असे आढळले. तर Nwachukwa Prince Ololube (२००५) यांनी शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये घनिष्ठ सहसंबंध असतो असे म्हटले आहे. या सर्व पार्श्वभूमीवर संशोधकाला शालेय गुणवत्ता वाढीसाठी मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा संशोधनात्मक अभ्यास करुन त्यातील विविध पैलूंचा शोध घेणे, त्यातील कोणते घटक शालेय गुणवत्ता वाढीस पोषक आहेत याचा शोध घेणे आवश्यक असल्याचे जाणवले. म्हणून संशोधकाला प्रस्तुत संशोधन समस्या जाणवली व तिचे निराकरण संशोधनातून करण्याची गरज वाटली.

१.२ संशोधन समस्येची निर्मिती

मानव समुहाच्या विकासातील प्रमुख घटकांपैकी सर्वात महत्वाचा घटक शिक्षण आहे. शिक्षणामुळे मानवाला आपले भविष्य उज्वल करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होते. शिक्षणाच्या माध्यमातूनच त्याच्या विविध क्षमतांचा विकास साधल्या जातो. या सामर्थ्यामुळेच तो जीवनातील विविध समस्यांना आत्मविश्वासाने सामोरे जावू शकतो. म्हणूनच कोणत्याही देशाच्या विकासामध्ये शिक्षण हा घटक महत्वपूर्ण मानला जातो.

देशातील मनुष्यबळाच्या जडणघडणीत देशाच्या सामाजिक व आर्थिक प्रगतीत शिक्षणाचा महत्वपूर्ण वाटा आहे. शिक्षणाद्वारेच देशातील मनुष्यबळाचा विकास साधल्या जातो. काळानुरुप प्रत्येक देशाची राजकीय, सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती बदलते. त्यातून नवीन आव्हाने व समस्या उभ्या राहतात. या समस्यांना व आव्हानांना समर्थपणे सामोरे जाण्यासाठी शिक्षणाकडे एक कृतिशील घटक म्हणून पाहिले जाते. म्हणूनच शैक्षणिक गुणवत्ता संवर्धन हे एकविसाव्या शतकाचे प्रमुख सूत्र आहे. शिक्षण म्हणजे भावी जीवनाची तयारी करुन घेण्याचे आवश्यक साधन अशी शिक्षणाची सर्वसामान्य संकल्पना सर्वमान्य झाली आहे. त्यामुळेच शिक्षणव्यवस्थेच्या संदर्भात अनेक स्तरावर प्रचार व प्रसार व्हावा यासाठी सातत्याने प्रयत्न चालू आहेत. शिक्षण ही प्रत्येक मानवाची अत्यावश्यक गरजच नव्हे तर प्रत्येक बालकाचा तो मूलभूत अधिकार आहे. थायलंड येथील परिषदेत UNESCO ने म्हटले की,

"प्राथमिक शिक्षण हे पायाभूत शिक्षण असून ते मिळण्याचा जगातील प्रत्येक मुलाचा मूलभूत हक्क असून तो सर्व देशांनी अंमलात आणावा."[११]

- जागतिक शिक्षण परिषद (५ ते ९ मार्च १९९०) थायलंड

जागतिक परिषदेमध्ये शिक्षणाच्या प्रसाराविषयी भारतासह सर्व देशांना अंमलबजावणीकरिता मार्गदर्शनही करण्यात आले.

आपल्या देशात लोकशाही शासन प्रणाली आहे. निकोप लोकशाहीच्या निर्मिती व विकासासाठी सुध्दा शिक्षण ही आवश्यक बाब आहे. कारण योग्यायोग्य जाणण्याची पात्रता शिक्षणामुळेच येते. मा.शिक्षण संचालक म्हणतात,

"साक्षर मतदार हीच भारतातील लोकशाही शासनाची पहिली गरज आहे."[१२]

-मा. शिक्षण संचालक, मुंबई (१९२२-२७)

लोकशाही निकोप होण्याच्या दृष्टिनेही राष्ट्राच्या सामाजिक, नैतिक, सांस्कृतिक व आर्थिक विकासामध्ये शिक्षण हा भरभक्कम आधार आहे. देशाचा विकास युवकांच्या विकासावर अवलंबून असतो व युवकांचा विकास करण्याचे कार्य शिक्षणाद्वारे होत असते.

शिक्षण प्रक्रियेत पूर्व प्राथमिक स्तरापासून विद्यापीठीय शिक्षण असे अनेक टप्पे आहेत. यातील प्रत्येकच स्तर महत्वाचा आहे. परंतु माध्यमिक शिक्षणाचा स्तर हा सर्वात महत्वाचा आहे. कारण माध्यमिक शिक्षणाच्या कालावधीत मुले कौमार्यावस्थेत असतात. बरेच विद्यार्थी माध्यमिक शिक्षणानंतर शाळा सोडतात. काही जण व्यवसाय शिक्षणाकडे वळतात तर काही जण प्रत्यक्ष जीवन व्यवहारात उतरुन प्रौढ नागरिक या नात्याने वावरण्यासाठी वाटचाल करु लागतात. थोडक्यात आपल्या देशाच्या समाजरचनेचा विचार केल्यास, लोकशाहीला समृध्दतेकडे नेण्यासाठी विशिष्ट ध्येयाने, प्रवृतीने व जिद्दीने कार्यप्रवण होणारे नागरिक तयार होण्याची माध्यमिक शिक्षण ही एक प्रयोगशाळाच आहे. म्हणूनच शिक्षणव्यवस्थेच्या इतर स्तरांवरील शिक्षणाच्या तुलनेत वरील संदर्भात माध्यमिक शिक्षणाला सर्वात महत्वाचे स्थान आहे.

भारतात मेकॉलेच्या पत्रकाने (१९३५) माध्यमिक शिक्षणाची सुरुवात झाली. त्यावेळी माध्यमिक शिक्षण हे फक्त उच्च वर्गापुरते मर्यादित होते. स्वातंत्र्यानंतर भारतीय शिक्षण आयोग (१९४८), मुदलीयार अयोग (१९५२), कोठारी आयोग (१९६४-६६), ईश्वरभाई पटेल समिती (१९७७), राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६), कृती कार्यक्रम (१९९२) यांनी व्यक्तिविकासातील माध्यमिक शिक्षणाचे महत्व अधोरेखित केले. त्यातील शिफारशींना अनुसरुन स्वातंत्र्यानंतर माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढण्यासाठी सातत्याने प्रयत्नही होत आहेत. माध्यमिक शिक्षणाचे व्यक्तिविकासातील अतिशय महत्वाचे स्थान लक्षात घेता माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी उपाययोजनात्मक सुधारणा करण्यासाठी प्रयत्न करणे संशोधकाला गरजेचे वाटते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात माध्यमिक शिक्षणाचा फार झपाट्याने प्रसार झाला. १९५० मध्ये मान्यताप्राप्त शाळांची संख्या ७४१६ होती ती २००२ पर्यंत १,३३,४९२ एवढी झाली.[१३] (Statistical Year Book of India)

माध्यमिक शिक्षणाच्या प्रसारासोबत अनेक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. संख्यात्मक विस्तार झाला की, गुणवत्ता खालावते या अनुभवानुसार माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता खालावली आहे. १९४८ च्या भारतीय विद्यापीठ आयोगापासून ते NCF २००५ पर्यंत प्रत्येक आयोग व शिक्षणविषयक धोरणात माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविण्यावर भर दिला आहे. चौथ्या पंचवार्षिक योजनेच्या (१९६९-७४) शिक्षणविषयक आराखड्यातही माध्यमिक शिक्षणाचा आशय व दर्जा सुधारण्यावर भर देण्यात आला आहे. त्यात म्हटले आहे की,

"The main effort, however will be to improve the content and quality of secondary education."[१४]

माध्यमिक शिक्षणाचे व्यक्तीजीवनातील अनन्य साधारण महत्व लक्षात घेता माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता कशी वाढेल ही समस्या संशोधकाला भेडसावत असे. शिक्षण क्षेत्रातील अनुभव, चर्चा, चिंतन यातून असे जाणवले की, मुख्याध्यापकांच्या कर्तृत्वावरच शाळेचे यशापयश अवलंबून असते. जनरल ग्रँट या संदर्भात म्हणतात,

"There are no poor regiments but only poor colonel so it is with the school also."[१५]

मुख्याध्यापक म्हणजे शाळेच्या पाठीचा कणा. शाळेचा मुख्याध्यापक म्हणजे शाळेचा कर्णधार. शाळेच्या व्यवस्थेची नियमनाची, मार्गदर्शनाची सर्व सूत्रे त्यांच्या हाती असतात. हे सर्व सांभाळून तो शाळेला प्रतिष्ठा व नावलौकिक मिळवून देतो. शाळेच्या प्रत्येक कार्यात मुख्याध्यापकाची भूमिका संचालक, मार्गदर्शक, नियोजक व पर्यवेक्षक अशी असते. मुख्याध्यापकाची पात्रता, कार्यक्षमता, धडाडी, कर्तव्यदक्षता, कल्पकता आणि अनुभवसंपन्नता यावर शाळेची स्थिती, दर्जा व यश अवलंबून असते. म्हणूनच असे म्हटले जाते की,

'As is the Head Master, so is the school.'

उत्तम लौकीकाची शाळा अकार्यक्षम मुख्याध्यापकामुळे उद्ध्वस्त होवू शकते, तर एखादी मोडकळीस आलेली शाळाही प्रभावी व कार्यक्षम नेतृत्वाच्या मुख्याध्यापकामुळे सुव्यवस्थितपणे कार्य करु शकते. Warren G. Bennis (२००६) यांनीही नेतृत्वशैलीच्या गुणवत्तेचे मानक संस्थेच्या प्रभावीपणावर व परिणामकारकतेवर मोजावयास पाहिजे असे नमूद केले आहे.[१६]

डॉ. पुष्पानंघम (२००६) यांनी विकसित देशामध्ये शालेय गुणवत्ता वाढीसाठी करण्यात येणाऱ्या उपाययोजनांवर केलेल्या अभ्यासपूर्ण अहवालात मुख्याध्यापकांच्या गुणवत्ता विकसनासाठी विविध नियोजनबध्द उपक्रमावर भर असल्याचे म्हटले आहे. मुख्याध्यापकाला यशस्वी नेतृत्वासाठी प्रशिक्षण आणि पालक, शिक्षक, कर्मचारी, समाज या घटकांशी चांगले संप्रेषण होणे गरजेचे असल्याचे नमूद केले. तसेच पालक, शिक्षक, कर्मचारी, समाज यांचे उद्‌बोधन शालेय गुणवत्तेसाठी आवश्यक असल्याचे म्हटले आहे. मेहर रिझवी (२००८) यांनी शिक्षकांच्या व्यावसायिक गुणवत्तेत वाढ होण्यासाठी उच्च दर्जाच्या नेतृत्वशैलीकरिता मुख्याध्यापकांना प्रशिक्षणाची आवश्यकता असल्याचे संशोधनाअंती प्रतिपादन केले.

World Bank च्या २८ जून २०१० च्या भारतातील माध्यमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाच्या अहवालात म्हटले आहे की, मागील दहा वर्षात भारतात प्राथमिक शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणाच्या प्रयत्नातील यशाचा परिणाम माध्यमिक शिक्षणावर अतिरिक्त भार वाढण्यात झाला. तसेच भारतीय बाजारपेठेत कुशल कामगारांसाठी किमान माध्यमिक शिक्षणाच्या पात्रतेची मागणी वाढत आहे सोबतच माध्यमिक शिक्षणाच्या दर्जात सुधारणा करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. [१७]

विरेंद्र प्रताप सिंग व संदीपकुमार शर्मा (२००९) यांनी २०२० पर्यंत भारतातील माध्यमिक शिक्षणाच्या दर्जात सुधारणा करण्यासाठी पाचव्या, सहाव्या व सातव्या शैक्षणिक सर्वेक्षणाच्या अभ्यासक्रमाद्वारे अहवाल सादर केला. त्यामध्ये ७५,४१३ शाळांमध्ये बसण्याची पुरेशी जागा व फर्निचरची सोय नाही. १८,७८० शाळांना क्रिडांगण, पिण्याचे स्वच्छ पाणी, स्वच्छतागृहे इत्यादी भौतिक सुविधांची कमतरता असल्याचे दिसून आले. यामध्ये ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळामध्ये विशेषत: भौतिक सोयी सुविधांमध्ये कमतरता असल्याचे प्रामुख्याने दिसून आल्याचे नमूद केले आहे.[१८]

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक चे माजी कुलगुरु प्रा. राजन वेळूकर यांनी शालेय व्यवस्थापन पदविका शिक्षणक्रम तयार केला. त्याबाबत भूमिका स्पष्ट करतांना पुढील मनोगत व्यक्त केले,

"दिवसेंदिवस शालेय प्रशासन हे सहज न पेलता येण्याजोगे एक आव्हान बनत आहे. प्रशासनाचे शास्त्र अवगत झाल्याशिवाय प्रशासनाची कला आत्मसात करता येणार नाही. शालेय प्रशासनाचे अनेक पैलू आहेत त्यांचे आकलन झाल्यावरच प्रशासनाचे कौशल्य अंगी बाणवता येईल."[१९] याचा विचार करुन सन १९९३ सालापासून माध्यमिक शाळाप्रमुखांच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची गरज भागविण्यासाठी 'शालेय व्यवस्थापन पदविका' शिक्षणक्रम तयार केला.

वरील शिक्षणक्रमासाठी अध्ययन साहित्य तयार करण्यासाठी SCERT चे माजी संचालक डॉ. वसंत नागपूरे, शिक्षणशास्त्र विद्याशाखेचे संचालक डॉ. अनंत जोशी, डॉ. यशवंत वाणी व डॉ. शशी गायकवाड ह्यांचा समितीने 'मुख्याध्यापकांना शैक्षणिक प्रशासनाची मूलतत्वे देण्यापेक्षा शैक्षणिक प्रशासनांचा नवा दृष्टिकोन द्यावा असे सुचविले व माध्यमिक शिक्षणाच्या प्रशासनात जर योग्य दिशेने बदल घडून आला तर माध्यमिक शिक्षणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा दिसून येईल असा खात्रीवजा विश्वास व्यक्त केला आहे.'[२०]

डॉ.जसवंत सिंह यांनीही मुख्याध्यापकाच्या योग्यतेवर शाळेची गुणवत्ता अवलंबून असल्याचे म्हटले आहे ते म्हणतात,

"The headmaster or principal of a school is the hub of the educational process and effective educational leader depends the success of a school system."[२१]

वरील विवेचनावरुन शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात प्रशासनाचे महत्व लक्षात येते. माध्यमिक शाळेचा मुख्याध्यापक हा शाळेचा प्रशासकीय प्रमुख असतो. त्याला ठरविलेल्या नियमानुसार आपला अधिकार आवश्यकतेप्रमाणे वापरुन शिक्षक व कर्मचारी यांच्याकडून काम करवून घ्यावयाचे असते. शिक्षक, संस्थाचालक शासकीय अधिकारी, कर्मचारी, पालक

यांच्याकडून सकारात्मक सहयोगाची आवश्यकता असते. यासाठी योग्य मानवी संबंध प्रस्थापित होण्यासाठी प्रभावी संप्रेषणाची कला अवगत असावी लागते. विविध व्यक्तींकडे सोपविलेल्या कामामध्ये एकरुपता साधण्यासाठी योग्य नियोजन व संघटन कौशल्य असावे लागते. शिक्षकांना आपण करीत असलेले कार्य हे राष्ट्रनिर्माण कार्य आहे अशी श्रध्दा असावयास हवी. शाळेत अशा प्रकारचे आपुलकीचे वातावरण निर्माण होण्यासाठी मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनातील कोणते पैलू अनुकूल आहेत याचा शोध घेणे महत्वाचे आहे.

मुख्याध्यापकाचे शिक्षकाशी असलेले संबंध प्रामुख्याने अधिकारावर आधारित असल्याचे दिसून येते. त्यांच्यातील आंतरक्रिया ही शासकीय आदेश आणि त्याची अंमलबजावणी नियमांचे पालन आणि प्रस्थापित कार्यपध्दतीचे उल्लंघन होवू नये याबाबत घेतलेली दक्षता अशा बाबींवर केंद्रीत असते. नियंत्रण हा त्यामागील मुख्य हेतू असतो. प्रशासकीय प्रमुख या नात्याने शिक्षकांच्या मुख्याध्यापकांकडून काही अपेक्षा असतात. त्या म्हणजे शिक्षकांशी हुकूमशाही तोऱ्यात वागू नये शैक्षणिक विकासासाठी संधी द्यावी पक्षःपात करू नये. तशीच मुख्याध्यापकालाही शिक्षकांकडून सहकार्याची अपेक्षा असते. साधारणपणे दोन्ही बाजूंनी या अपेक्षांची पूर्ती झाली तर सहकार्यपूर्ण संबंध निर्माण होवून शालेय प्रगतीतील अडथळे दूर होण्यास मदत होते.

सर्व घटकांशी चांगले संबंध प्रस्थापित होण्यासाठी मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाची कसोटी लागते. यामध्ये यशस्वी होण्यासाठी त्याच्या अंगी काही गुणविशेष असावे लागतात. योजनाचातुर्य, नेतृत्वक्षमता, सहानुभूतीची भावना, विद्वत्ता, न्यायप्रियता, निर्णयक्षमता, संप्रेषण कला, व्यावसायिक निष्ठा इत्यादी गुण त्याचे अंगी असणे आवश्यक आहे. यासोबतच शालेय गुणवत्ता विकसनाच्या दृष्टीने ध्येयधोरणांचे उत्तमप्रकारे नियोजन करणे, उपलब्ध साधनसामग्रीचे संघटन करणे, योग्यतेनुसार कार्यवितरण करणे इत्यादी बाबतीत मुख्याध्यापक जागरूक असावयास पाहिजे. शाळेतील व शाळाबाह्य मानवी घटकांशी सलोख्याचे व सुसंगत संबंध असणे यातूनच विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेचा अर्थात शाळेच्या गुणवत्तेचा दर्जा उंचावण्यास मदत होते. यासाठी शासन व व्यवस्थापक मंडळाला मार्गदर्शन करायला सामोरे जाण्याचे धाडसही मुख्याध्यापकामध्ये हवे. अशा प्रकारच्या प्रयत्नातूनच

शालेय गुणवत्ता विकास कार्यात मुख्याध्यापक, शिक्षक, पालक, समाज, शासन, व्यवस्थापक मंडळ परस्परांना पूरक भूमिका निभावू शकतील. डेलॉरच्या कमिशनने म्हटले आहे की,

"कार्यक्षम संघकार्य स्थापण्याची क्षमता असलेली सक्षम व मनाची चांगली व्यक्ती जर शाळेची प्रमुख असेल तर शाळेच्या गुणवत्तेत मोठ्या प्रमाणात सुधारणा साधता येते."[२२]

- युनेस्को १९९६

मुख्याध्यापकांची कार्यात्मक आवड, कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेवर सकारात्मक दृष्टीने परिणाम होतो. शालेय गुणवत्ता वाढविणे ही आज काळाची गरज आहे. गुणवत्ता जोपासल्याशिवाय कोणतीही संस्था ह्या स्पर्धेच्या युगात आपले अस्तित्व टिकवून ठेवू शकत नाही. हाच विचार डोळ्यासमोर ठेवून SCERT ने शालेय गुणवतेचे निकष ठरविले आहेत. त्याला अनुसरुन शालेय प्रतवारी पुस्तिकाही विकसित केली आहे. या प्रतवारी पुस्तिकेतील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता निकषांना अनुसरुन शालेय गुणवत्ता वाढविणे ही जबाबदारी अंतिमतः मुख्याध्यापकांची आहे. या दृष्टिकोनातून मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व प्रशासकीय वर्तन ही बाब शालेय गुणवत्ता वाढण्यासाठी अतिशय महत्वाची आहे. यास्तव मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनातील विविध पैलूंचा शोध घेवून शालेय गुणवत्ता वाढीस कोणते वर्तन पैलू अनुकूल आहेत याचा शोध घेणे संशोधकाला आवश्यक वाटते.

कार्यात्मक समाधानाची प्राप्ती झाल्यास संस्थेची परिणामकारकता वाढते या जाणीवेतून मुख्याध्यापकाला कार्यात्मक समाधानाची प्राप्ती होणे महत्वाचे आहे. या विचाराला संशोधनाचे अधिष्ठान दिले तर त्यातून मिळालेले निष्कर्ष योग्य दिशादर्शन करु शकतील असा विश्वास संशोधकाला वाटतो. कारण शिक्षण पध्दतीत निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांची सोडवणूक त्यातील मूलभूत संशोधनानेच करावी लागते. शैक्षणिक संशोधनातून मिळालेल्या निष्कर्षांच्या आधारे केलेले शिक्षणाविषयक बदलच अधिक यशस्वी ठरतात. म्हणून संशोधनातून माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन पैलूचे व कार्यात्मक समाधानाच्या घटकांचे शालेय गुणवत्ता विकसनाच्या दृष्टीने चिकित्सक अध्ययन करुन शालेय गुणवत्ता वाढीसाठी उपाययोजनात्मक बदल सुचविता यावे व माध्यमिक स्तराचे व्यक्तिजीवनातील महत्व लक्षात घेवून माध्यमिक शालेय गुणवत्ता विकसनासाठी उपाययोजनात्मक बदल सुचविता यावे या संशोधकाच्या जाणिवेतून प्रस्तुत संशोधन समस्येची निर्मिती झाली.

१.३ समस्या शीर्षक

प्रस्तुत संशोधन समस्येचे शीर्षक पुढीलप्रमाणे:

"माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास"

१.४ संशोधन समस्येतील विविध संज्ञाचा अर्थ व कल्पनाविस्तार

संशोधन विषयाची स्पष्ट व अर्थपूर्ण मांडणी म्हणजे समस्या शीर्षक. ज्या घटकांना शास्त्रीय पध्दतीने मोजता येते अशा घटकांचा यात उल्लेख असतो. शीर्षकातील संज्ञाबद्दल सविस्तर विवेचन व विषयविस्तार केल्याने संशोधन विषयाचे अनेक सूक्ष्म पैलू लक्षात येतात. त्यामुळे विषयाला निश्चित स्वरुप प्राप्त होते. सदर संशोधन समस्या शीर्षकातील संज्ञाचे अर्थ व त्याच्यातील सूक्ष्म पैलूंचे सविस्तर विवेचन करण्यात आले आहे. संशोधन समस्येच्या अनुषंगाने आलेल्या संज्ञामध्ये माध्यमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षणाचे महत्व, मुख्याध्यापक, मुख्याध्यापकाची भूमिका व कार्य, प्रशासन, शालेय प्रशासन, प्रशासकीय वर्तन, प्रशासकीय वर्तनाचे घटक, प्रशासकीय वर्तनाचे महत्व, कार्यात्मक समाधान, कार्यात्मक समाधान विषयक उपपत्ती, कार्यात्मक समाधानाचे घटक, कार्यात्मक समाधानाचे महत्व, गुणवत्ता, शालेय गुणवत्ता, शालेय गुणवत्तेचा पाश्चिमात्य दृष्टिकोन, शालेय गुणवत्तेचा भारतीय दृष्टिकोन, शालेय गुणवत्ता घटक, शालेय गुणवत्तेचे महत्व, माध्यमिक शिक्षणाची सद्य:स्थिती इत्यादी बाबींचे विस्तृत विवेचन करण्यात आले. त्यामुळे संशोधन विषयाच्या संबंधित संज्ञांच्या जाणीवांचा विस्तार होण्यास मदत झाली. संशोधन समस्येच्या अनुषंगाने आलेल्या विविध संज्ञाचा कल्पनाविस्तार पुढीलप्रमाणे करण्यात आला.

१.४.१ माध्यमिक शिक्षण

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक शिक्षण मंडळ व विभागीय शिक्षण मंडळे यांच्या स्थापनेसाठी इ.स. १९६५ मध्ये झालेल्या कायदा क्र. १२ पृष्ठ क्र. २ नुसार माध्यमिक शिक्षण म्हणजे काय ते पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

"माध्यमिक शिक्षण म्हणजे कुमारावस्थेच्या किंवा पौगंडावस्थेच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी दिले जाणारे सर्वसामान्य, तांत्रिक, व्यावसायिक अगर विशेष शिक्षण होय. तसेच प्राथमिक शिक्षणानंतर लगेच दिले जाणारे आणि भारतातील कायद्यान्वये निर्माण झालेल्या विद्यापीठांकडून नियंत्रित केल्या जाणाऱ्या शिक्षणापूर्वी मिळणारे शिक्षण म्हणजे माध्यमिक शिक्षण होय."[२३]

"माध्यमिक शाळा म्हणजे इयत्ता दहावीच्या शेवटी माध्यमिक शालांत प्रमाणपत्र परीक्षेस (S.S.C.) किंवा शासनाने समकक्ष मानलेल्या अन्य परीक्षेस बसण्याकरिता सर्वसाधारण शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमाची सोय करणारी शाळा अशा शाळेत पाचवीनंतरच्या अभ्यासक्रमाची सोय असेल, परंतु दहाव्या इयत्तेनंतरच्या शिक्षणाची सोय असणार नाही."[२४]

- माध्यमिक शाळा संहिता

"प्राथमिक शिक्षण आणि विद्यापीठीय शिक्षण यांना जोडणारा दुवा म्हणजे माध्यमिक शिक्षण होय."[२५]

- रेना फॉय

"भावनात्मकदृष्ट्या बाल्यावस्थेतील प्रेम आणि प्रौढत्वातील सभ्यता यांच्यामधील स्फोटक व अस्थिर असा कुमारावस्थेचा काळ म्हणजे माध्यमिक शिक्षणाचा काळ होय."[२६]

- रेना फॉय

माध्यमिक शिक्षण पूनर्रचना समिती (१९७२) ने माध्यमिक शिक्षणाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

"प्राथमिक शाळांचा परिसर ज्यांच्या विकासासाठी उपयुक्त राहीलेला नाही. परंतु शाळेच्या मार्गदर्शनाशिवाय ज्यांना प्रभावीपणे समाजात वावरता येणार नाही. तसेच व्यावसायिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था अथवा कला महाविद्यालय यांच्यासाठी जे अजून अपरिपक्व आहेत अशा सर्वसाधारण व्यक्तींच्या विकासासाठी दिले जाणारे शिक्षण म्हणजे माध्यमिक शिक्षण होय."[२७]

"बौध्दिकदृष्ट्या माध्यमिक शिक्षणाचा काळ ज्ञानसंपादनात अचूकता आणि संघटन यांचा विकास करण्याचा काळ होय. बालकाला सम्यक ज्ञानाबद्दल वाटणारा विस्मय आणि विद्यापीठीय विद्यार्थ्यांकडून ज्ञानाचे विचारपूर्वक केले जाणारे उपयोजन यांच्यामधील अवस्था म्हणजे माध्यमिक शिक्षण होय."[२८]

-माध्यमिक शिक्षण पूनर्रचना समिती

वरील विविध व्याख्यांचे विश्लेषण केल्यास आपल्याला माध्यमिक शिक्षणासंदर्भात कालावधीबाबत एकवाक्यता जाणवत नाही. तसेच माध्यमिक शिक्षणाबाबत खालील बाबी लक्षात येतात.

१. माध्यमिक शिक्षणातून कुमारावस्थेच्या सर्वसामान्य तांत्रिक, व्यावसायिक अगर विशेष गरजा पुऱ्या झाल्या पाहिजेत.

२. याच काळात विद्यार्थ्यांच्या ज्ञानात अचूकता आणि संघटन निर्माण झाले पाहिजे.

३. माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केलेल्या विद्यार्थ्यास समाजात प्रभावीपणे वावरता आले पाहिजे.

४. ज्यांना पुढे उच्च शिक्षण घ्यावयाचे आहे त्यांचीही तयारी माध्यमिक शिक्षणाद्वारे झाली पाहिजे.

५. स्फोटक अस्थिरतेच्या ह्या काळात कुमारांच्या विचारांना, प्रवृत्तींना योग्य वळण लावण्याच्या दृष्टीने या शिक्षणक्रमात योग्य ती तरतूद झाली पाहिजे.

माध्यमिक शिक्षणाचा कालावधी

माध्यमिक शिक्षणाच्या कालावधीबाबत एकवाक्यता दिसून येत नाही. भारतात वेगवेगळ्या राज्यांत माध्यमिक शिक्षणाचा कालावधी भिन्न-भिन्न मानला जातो. महाराष्ट्रात शाळांमध्ये इयत्ता ५ वी ते ७ वी हे वर्ग प्राथमिक शाळांना किंवा माध्यमिक शाळांना जोडलेले आहेत. जर इ ५ वी ते ७ वी हे वर्ग प्राथमिक शाळांना जोडले असतील तर तेथे त्यास वरिष्ठ प्राथमिक स्तर या नावाने संबोधले जाते आणि हेच वर्ग जर माध्यमिक शाळांना जोडले असतील तर तेथे त्यांना निम्न माध्यमिक स्तर या नावाने संबोधतात.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६) नुसार माध्यमिक शिक्षणात इयत्ता ९ वी व इयत्ता १० वी चा अंतर्भाव केलेला आहे. राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान २०१० मध्ये इयत्ता ९ वी व इयत्ता १० वी चा समावेश माध्यमिक शाळांमध्ये केला आहे. अध्यापनाच्या अंमलबजावणीसाठी, कार्यवितरणाच्या दृष्टीने इयत्ता ८ वी, इयत्ता ९ वी व इयत्ता १० वी हे वर्ग माध्यमिक शिक्षणाचे म्हणून शिक्षकांना अध्यापनासाठी दिलेले दिसून येते. SCERT च्या माध्यमिक शालेय प्रतवारी पुस्तिकेतही इयत्ता ८ वी ते इयत्ता १० वी पर्यंतच्या वर्गाचा समावेश माध्यमिक शालेय गुणवत्ता विचारात घेतांना केला आहे. याला अनुसरुन प्रस्तुत संशोधनात माध्यमिक शाळा या संज्ञेअंतर्गत इयत्ता ८ वी, इयत्ता ९ वी व इयत्ता १० वीचा समावेश केला आहे.

भारतातील माध्यमिक शिक्षणाची स्वातंत्र्यपूर्व काळातील वाटचाल

आजच्या माध्यमिक शिक्षणाची सुरुवात भारतात खऱ्या अर्थाने एकोणविसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस तत्कालीन ब्रिटीश सरकारने जे सर्वेक्षण केले त्या वेळेपासून झाली. सन १९३५ मध्ये मेकॉलेने शिक्षणासंदर्भात पत्रक काढले. त्याला अनुसरुन लॉर्ड बेंटिंगने आपला जाहीरनामा प्रसिध्द केला त्यात बेंटिंगने म्हटले,

"The great object of British Government would, be the promotion of European literature and science through the medium of English."[२९]

बेंटींगच्या या धोरणाने भारतात माध्यमिक शिक्षणाला खऱ्या अर्थाने गती मिळाली.

"सन १८५२ मध्ये ब्रिटीश सरकारमान्य ३२ माध्यमिक शाळा होत्या. १८५४ च्या वुडच्या खलित्यात मोठ्या प्रमाणात माध्यमिक शाळा स्थापन कराव्यात असे सुचविले. माध्यमिक शाळांचा अभ्यासक्रम, कालमर्यादा व व्याप्ती ठरविण्याचा अधिकार विद्यापीठांना देण्यात आला. सन १८८२ पर्यंत भारतात माध्यमिक शाळांची संख्या ३९१६ इतकी वाढली."[३०]

हंटर कमिशनने (१८८२) मध्ये विविधतापूर्ण अभ्यासक्रम सहाय्यक अनुदान व खाजगी शिक्षणसंस्थांवर माध्यमिक शिक्षणाची जबाबदारी सोपवावी या महत्वपूर्ण शिफारशी

माध्यमिक शिक्षणाबाबत केल्या. सन १९०२ पर्यंत भारतात माध्यमिक शाळांची संख्या ५१२४ एवढी झाली होती. सॅडलर कमिशन (१९१७ ते १९१९) नुसार माध्यमिक शिक्षण व इंटरमिजिएट शिक्षणासाठी स्वतंत्र मंडळे स्थापन झाली. हरटॉग समितीने (१९२९) इयत्ता आठवीनंतर विद्यार्थ्यांना व्यावसायिक अभ्यासक्रम निवडता येण्याची तरतूद करण्याची शिफारस केली. सप्रू समितीने (१९३४) मध्ये माध्यमिक शिक्षणाचा कालावधी ११ वी पर्यंत असण्याची शिफारस केली. तर सार्जंट अहवालात माध्यमिक शिक्षणात शैक्षणिक व व्यावसायिक अशी दोन प्रकारची विद्यालये असावीत अशी शिफारस केली.[३१]

स्वातंत्र्योत्तर काळातील माध्यमिक शिक्षण[३२]

सन १९४७ मध्ये भारतात एकूण १२,६९३ इतक्या माध्यमिक शाळा होत्या व त्यात अंदाजे ३० लाख विद्यार्थी होते. ताराचंद समितीने (१९४८) बहुद्देशीय शाळा स्थापन करण्याची शिफारस केली. डॉ.राधाकृष्णन आयोगाने (१९४८) माध्यमिक शिक्षण ही शिक्षणाची कमजोर कडी असून त्यामध्ये तात्काळ पूनर्रचनेची शिफारस केली. डॉ. मुदलियार आयोग (१९५२) हा आयोग खास माध्यमिक शिक्षणासाठी नेमला होता. माध्यमिक शिक्षण स्तरावरील अभ्यासक्रमात विविधता आणून त्यात वैकल्पिक विषयांची तरतूद करण्यात यावी, संकलित अभिलेख ठेवण्यात यावेत, अंतर्गत गुण व्यवस्था सुरु करावी अशा शिफारशी मुदलियार आयोगाने केल्या व त्यांची अंमलबजावणीसुध्दा करण्यात आली.

कोठारी आयोगाने १०+२+३ हा समान आकृतीबंध सुचविला तसेच माध्यमिक शिक्षणात कार्यानुभव व समाजसेवा या दोन विषयांची भर टाकली. नविन मूल्यमापन पध्दतीही सुचविली. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने संपूर्ण राष्ट्रात १०+२+३ आकृतीबंधाचा स्विकार, अभ्यासक्रम समृध्दता, नवे मूल्यमापन इत्यादीचा पुरस्कार केला. ईश्वरभाई पटेल समितीने (१९७७) माध्यमिक शिक्षणाच्या उद्दिष्टांबाबत विवेचन केले व समाजोपयोगी उत्पादक कार्याची जोड दिली. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६) मध्ये व्यावसायिक शिक्षण, प्रज्ञावंत विद्यार्थ्यांसाठी शाळा, नवोदय विद्यालय, खडू-फळा मोहीम, शिक्षणाचे योग्य व्यवस्थापन या संदर्भात विचार व्यक्त करण्यात आले. शालेय शिक्षण राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा समितीने (२००१) एकविसाव्या शतकाची आव्हाने पेलण्यास सक्षम पिढी निर्माण करण्याच्या दृष्टीने सर्व बाबींचा अभ्यासक्रमात समावेश करण्याची सूचना केली.

अशाप्रकारे ब्रिटीश सरकारच्या काळापासून माध्यमिक शिक्षणाला औपचारिकपणे सुरुवात झाली. स्वातंत्र्योत्तर काळात विविध आयोग व समित्यांनी माध्यमिक शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याच्या दृष्टीने अनेक उपयुक्त शिफारशी केल्या. त्यातील बहुतांश शिफारशींची अंमलबजावणीही झाली आहे. माध्यमिक शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी या शिफारशी निश्चितच उपयुक्त ठरल्या तरी आजही माध्यमिक शिक्षणाच्या विस्तारासोबत गुणात्मक वाढीसाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.

माध्यमिक शिक्षणासंबंधी विविध शैक्षणिक आयोग/समित्या/इतर अहवाल - एक आढावा[३३]

माध्यमिक शिक्षणासंबंधी १८३५ च्या मेकॉलेच्या मिनिट्स पासून विविध आयोग समित्या व इतर अहवाल यांचा आढावा घेतला तर असे जाणवते की, त्यामध्ये माध्यमिक शिक्षणाच्या विशिष्ट पैलूबाबत मते मांडली आहेत ते पैलू खालीलप्रमाणे-

अ. माध्यमिक शिक्षणाचा कालावधी

ब. माध्यमिक शिक्षणाचे उद्दिष्ट

क. माध्यमिक शिक्षणाचे व्यावसायिकरण

ड. माध्यमिक शिक्षणाचा संख्यात्मक विस्तार

इ. माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता

अ. माध्यमिक शिक्षणाचा कालावधी

विविध आयोग/समित्या व इतर अहवालांतून १०-१२ वर्षाचे शालेय शिक्षण व माध्यमिक शिक्षणाचा कालावधी सात वर्षाचा सुचविला आहे. त्यातही उच्च माध्यमिक स्तर स्वतंत्र असावा की नसावा याबाबत वेगवेगळे विचार आहेत. ते पुढील तक्त्यात दर्शविल्याप्रमाणे:[३४]

माध्यमिक शिक्षणाच्या कालावधी विषयी शिफारशी दर्शविणारा तक्ता

१.	कलकत्ता विद्यापीठ आयोग (१९१७)	इयत्ता ६ वी ते १० वी
२.	हरटॉग समिती (१९२९)	इयत्ता ७ वी ते १० वी
३.	सप्रू समिती (१९३४)	इयत्ता ७ वी ते ८ वी माध्य. उच्च-माध्य (इ.९-१०)
४.	सार्जन्ट प्लॅन (१९४४)	इयत्ता ६ वी ते ११ वी
५.	विद्यापीठ शिक्षण आयोग (१९४८)	इयत्ता ६ वी ते ११ वी
६.	माध्यमिक शिक्षण आयोग (१९५२-५३)	इयत्ता ६ वी ते ११ वी
७.	भारतीय शिक्षण आयोग (१९६४-६६)	इयत्ता ८, ९ व १० निम्न माध्यमिक व इयत्ता ११ व १२वी उच्च माध्यमिक
८.	१९७२ ची समिती	इयत्ता ९ वी ते ११ वी निम्न माध्य. इ. ११ वी व इ. १२ वी उच्च माध्य.
९.	राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६)	इयत्ता ९ वी ते १० वी माध्यमिक इ. ११ वी व १२ उच्च माध्यमिक

ब. माध्यमिक शिक्षणाचे उद्देश

माध्यमिक शिक्षणाकडे स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या वेळी विद्यापीठ शिक्षणाची पूर्वतयारी म्हणूनच पाहिले जात होते. विद्यापीठ शिक्षण आयोगानेही (१९४८) त्याला उच्च शिक्षणाचा पाया म्हटले आहे. माध्यमिक शिक्षण आयोगाने व नंतर कोठारी आयोगाने मात्र माध्यमिक शिक्षण हे केवळ उच्च शिक्षणाची तयारी नाही तर व्यक्तिमत्व विकास, व्यावसायिक कार्यक्षमतेचा

विकास, नेतृत्वगुणांचा विकास करणारे शिक्षण या दृष्टिकोनातून माध्यमिक शिक्षणाकडे पाहिले आहे. त्याप्रमाणे माध्यमिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम, अध्यापन पध्दती व साहित्य सुचविले आहे.

क. माध्यमिक शिक्षणाचे व्यावसायिकरण

व्यावसायिक अभ्यासक्रमाची कल्पना १८८२ च्या भारतीय शिक्षण आयोगाने प्रथम मांडली. त्यानंतर हरटॉग समिती (१९२९), सार्जंट प्लॅन (१९४४), माध्यमिक शिक्षण आयोग (१९९२), कोठारी आयोग (१९६४), राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६) या प्रत्येक आयोग वा समितीने माध्यमिक शिक्षणाच्या व्यावसायिकरणाचा आग्रह धरला आहे. मात्र असे अभ्यासक्रम केव्हा सुरु करावेत याबाबत प्रमुख दोन आयोगामध्ये म्हणजेच माध्यमिक शिक्षण आयोग व कोठारी आयोगामध्ये भिन्नता दिसून येते. माध्यमिक शिक्षण आयोगाने बहुद्देशीय शाळांमधून नववीनंतर विशेष अभ्यासक्रम, त्यात एक व्यावसायिक अभ्यासक्रम असावा अशी शिफारस केली. कोठारी आयोगाने नववीनंतर विशेष अभ्यासक्रम निवडणे फार लवकर होते असे म्हटले. कोठारी आयोगात याबाबत म्टटले आहे की,

'The streaming of pupils in this way into specialized groups from class Ix upwards is undesirable----diversification of studies and specialization should begin at higher secondary stage.'[३५]

- कोठारी आयोग (१९६४)

जे. पी. नाईक यांच्या मते मात्र कोठारी आयोगातील शिफारशी अव्यवहार्य असल्याचे दिसून येते. ते म्हणतात,

"Its estimate of potential employment opportunities available for certificate and diploma holders were too high... Commission has also obviously underestimated the personal administrative and financial pattern involved in very large expansion at vocational scheme of education it visualized."[३६]

- J. P. Naik

ड. माध्यमिक शिक्षणाचा संख्यात्मक विस्तार

माध्यमिक शाळांचा संख्यात्मक विस्तार झाल्याने माध्यमिक शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांची संख्या प्रचंड वाढत आहे. उच्च शिक्षणाकडे विद्यार्थ्यांचा ओघ वाढत आहे. त्यामुळे बेकारीही वाढत आहे. त्यामुळे माध्यमिक शिक्षणाचा सुनियोजित संख्यात्मक विस्तार होणे आवश्यक आहे.

इ. माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता

माध्यमिक शिक्षणाचा संख्यात्मक विस्तार झाला परंतु गुणात्मक दर्जा वाढला नाही. १८८२ च्या भारतीय शिक्षण आयोगापासून प्रत्येक आयोगाच्या अहवालात गुणवत्ता वाढवावी याची शिफारस केली आहे.

माध्यमिक शिक्षणाबाबत विविध आयोगांनी केलेल्या शिफारशींवरुन माध्यमिक शिक्षणाचे सर्वसामान्य उद्दिष्ट जीवन जगण्यास आवश्यक ती कौशल्ये हस्तगत करणे, आयुष्य व्यवस्थितपणे जगता यावे म्हणून उपयोगी पडणारे ज्ञान, कौशल्ये, अभिवृत्ती, किती प्रमाणात विकसित झाली यावरुन ठरवावयास पाहिजे. त्यासाठी माध्यमिक शिक्षणाचा अभ्यासक्रम, अध्यापन पध्दती, शिक्षक, साहित्य, प्रशासन इत्यादी बाबतीत सुधारणा होण्याची गरज दिसून येते.

१.४.२माध्यमिक शिक्षणाचे महत्व

पूर्व प्राथमिक शिक्षण प्राथमिक शिक्षण, माध्यमिक शिक्षण, उच्च माध्यमिक शिक्षण, महाविद्यालयीन शिक्षण व विद्यापीठीय शिक्षण असे आपल्या शिक्षण व्यवस्थेचे विविध स्तर आहेत. या प्रत्येक स्तरावर दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाची उद्दिष्टे, अभ्यासक्रम, कालावधी व इतर अनुषांगिक बाबी निर्धारित करण्यात आलेल्या आहेत. बदलत्या काळानुसार त्यात बदलही केले जात आहेत. शिक्षणाच्या विविध स्तरांवरील प्रत्येक स्तर जरी महत्वाचा असला तरी विशेष करुन विद्यार्थी जीवनाच्या दृष्टीने माध्यमिक शिक्षण स्तर हा अधिक महत्वाचा आहे. माध्यमिक शिक्षण हा महाविद्यालयीन शिक्षण व प्राथमिक शिक्षण यामधील शिक्षणाचा टप्पा होय. प्राथमिक शिक्षण हे मूलभूत शिक्षण व पायाभूत शिक्षण असले तरी व्यक्तीच्या जीवनाच्या दृष्टीने व समाजविकासाच्या दृष्टीने माध्यमिक शिक्षणाला एकूण

शिक्षणव्यवस्थेत महत्वाचे असे स्थान आहे. माध्यमिक शिक्षणानंतर विद्यार्थ्यांना जीवनक्षेत्रातील अनेक वाटा दिसू लागतात व येथूनच विद्यार्थी वेगवेगळ्या मार्गाने जाऊ लागतात. म्हणून विद्यार्थ्यांना विधायक वळण लावणारे असे हे शिक्षण आहे. माध्यमिक शिक्षण हे मुलांच्या ठिकाणी चांगल्या प्रवृत्तींना वाव देवून त्यांची योग्य ती वाढ करते. विविध प्रवृत्तींनी, ध्येयवादाने व जिद्दीने कार्यप्रवण होणारे नागरिक माध्यमिक शिक्षणातूनच निर्माण केले जात असल्याने माध्यमिक शिक्षणाला लोकशाहीला समृध्दतेकडे नेणारे साधन असेही म्हटले जाते.

विविध तज्ज्ञांनी माध्यमिक शिक्षणाचे महत्व खालील शब्दात व्यक्त केले आहे.

"Secondary Education lays basis of higher education in colleges and universities. For a large majority of people secondary education is the final stage of education, after which they take up employment in industry or administrative services. Their efficiency in these jobs depends to a large extent on the quality of secondary education. In India vast majority of people receive no more than secondary education and they tend to teach what they learned in high school in the same way it was taught to them."[३८]

- T. H. Thomas

"Secondary Education is the stage that may be called a reservior on which the various agencies depend for drawing their manpower. Majority of people who are in the services and in the various professions come out of the secondary schools. It is also the secondary schools which are responsible for spreading the various schools of thought in politics amongst the masses."[३९]

- S. S. Mathur (New Dimenssions in Indian Education)

"Secondary Education begins to expose students to the differential roles of science, the humanities and social sciences. This is also an appropriate stage to provide children with a sense of history and national perspective and give them opportunities to understand constitutional duites and rights as citizens. This stage provides valuable manpower for economic growth."[४०]

- P.D.Shukla (Towards the new pattern of education in India)

वरील विवेचनावरुन माध्यमिक शिक्षणाचे विद्यार्थी जीवनातील महत्व दिसून येते ते पुढील संदर्भात:

१. माध्यमिक शिक्षणाचा काळ हा व्यक्तीच्या जीवनातील महत्वपूर्ण असा काळ आहे. कारण याच काळात आयुष्यातील विविध गोष्टींकडे पाहण्याचे दृष्टिकोन तयार होत असतात. साधारणतः ११ ते १२ वर्षापासून ते १७-१८ वर्षांपर्यंतची मुले माध्यमिक शिक्षणाचा लाभ घेत असतात. या कालावधीतील मुले मानसशास्त्रीयदृष्ट्या कुमारावस्थेत वावरत असतात. या अवस्थेतील मुलांमध्ये अनेक शारीरिक बदल झपाट्याने होत असतात. आत्मप्रवृत्ती व कामप्रवृत्ती वाढत असते. कल्पनाशक्ती व इच्छाशक्ती जोरदार बनत असतात. आवडी-निवडी निश्चित होवू लागलेल्या असतात. खाण्यापिण्याच्या व पोशाखाच्या सवयीत बदल होऊ लागलेला असतो. अंतर्मुखता वाढीस लागलेली असते. स्तुती-निंदेचा हळवेपणा निर्माण होऊ लागलेला असतो.

एकंदरीत शारीरिक आणि मानसिक बदलांमुळे त्यांचे जीवन चंचल बनू लागलेले असते. त्यांच्या दृष्टीने हा काळ अस्थैर्याचा, वादळी, ताणतणावाचा व अत्यंत नाजूक असा असतो. अशा कालखंडात त्यांच्या सर्व प्रवृत्तींचे उदात्तीकरण होणे आवश्यक असते. त्यांना योग्य मार्गदर्शन होणे आवश्यक असते. जर या अवस्थेत मुलामुलींना योग्य मार्गदर्शन मिळाले नाही अथवा योग्य शिक्षकाच्या व्यक्तिमत्वाचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला नाही तर त्यांचे जीवन दिशाहीन बनून

विनाशाकडे देखील जावू शकते. म्हणूनच एकूण शिक्षणव्यवस्थेत या स्तरावर दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणाला तुलनात्मकदृष्ट्या अधिक महत्व आहे.

२. व्यक्तीला आयुष्यात आवश्यक असणारी विविध कौशल्ये याच काळात विकसित केली जातात. शरीर बुध्दी, भावना, कलात्मक, संवेदना व जीवनमूल्ये यासंबंधीच्या योग्यायोग्यतेची जाणीव माध्यमिक स्तरावरील शिक्षणातूनच व्यक्तीत निर्माण होत असते. याच शिक्षणातून कुमारावस्थेच्या गरजांची पूर्ती केली जाते. विद्यार्थ्यांमध्ये सौंदर्याभिरुचीचा विकास याच अवस्थेत साधला जातो. स्वतःच्या क्षमता व आवडीनिवडीची ओळख व जाणीव याच शिक्षणातून होत असते. माध्यमिक शिक्षण हे मुलांच्या ठिकाणी चांगल्या प्रवृत्तींना वाव देवून त्यांचा योग्य तो विकास साधत असते.

३. माध्यमिक शिक्षणाच्या काळातच मुलांच्या ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावल्या जातात. मुलाच्या चारित्र्याची जडणघडण होते, शीलसंवर्धन होते, नैतिक मूल्ये, नेतृत्व, राष्ट्रप्रेम व विश्वबंधुत्वाची भावना निर्माण होते. नागरिकत्वाचे धडेही दिले जातात. जबाबदारीची जाणीव त्यांच्यामध्ये निर्माण केली जाते. सामाजिक बांधिलकी व श्रमप्रतिष्ठेची जाणीवही याच शिक्षणातून निर्माण होते. जगामध्ये आत्मविश्वासाने पाऊल कसे टाकावे हेही याच शिक्षणातून विद्यार्थ्याला समजावून दिले जाते. या सर्व बाबी लक्षात घेता माध्यमिक शिक्षण हे व्यक्तीच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने अतिशय महत्वपूर्ण असल्याची साक्ष पटते.

४. देशातील बहुतांश मुलांच्या बाबतीत माध्यमिक शिक्षण हा त्यांच्या शिक्षणाचा अखेरचा टप्पा असतो. भारतात माध्यमिक शिक्षणानंतर शाळा सोडण्याचे प्रमाण ७८ टक्के एवढे आहे.[३७] त्यांच्या दृष्टीने माध्यमिक शिक्षण हे अधिक महत्वाचे ठरते.

५. प्राथमिक स्तरावरील बहुतांश शिक्षक हे माध्यमिक शिक्षण पूर्ण करणारे असतात. त्यांना या स्तरावर जे शिक्षण मिळाले त्याच्या दर्जाचा त्यांच्या अध्यापनावर परिणाम होत असतो. तेव्हा त्यांच्या दृष्टीनेही माध्यमिक स्तरावर दिले जाणारे शिक्षण हे अधिक महत्वाचे असेच ठरते. तसेच माध्यमिक शिक्षण हे विद्यार्थ्यांना

महाविद्यालयीन शिक्षणासाठी व अन्य व्यावसायिक शिक्षणासाठी तयार करीत असते. याच शिक्षणातून प्रथम व दुय्यम दर्जाचे नेतृत्वही निर्माण होत असल्याने या शिक्षणाची गुणवत्ता अधिक असणे आवश्यक ठरते.

१.४.३ मुख्याध्यापक

शाळेचा मुख्याध्यापक म्हणजे शाळेचा कर्णधार शाळेच्या व्यवस्थेची नियमनाची व मार्गदर्शनाची सारी सुत्रे त्यांच्याच हाती असतात. मुख्याध्यापक हा शाळेचा प्रशासकीय प्रमुख असतो. शालेय प्रशासनाची संपूर्ण जबाबदारी मुख्याध्यापकावर असते. त्यांचे शाळेतील स्थान फार महत्वाचे असते. त्यासाठी पुढील उक्ती समर्पक ठरते.

'Head master is the hub of the educational process and also the centre of the whole organization.'[४१]

शाळेच्या प्रत्येक कार्यावर मुख्याध्यापकाच्या व्यक्तिमत्वाचे प्रतिबिंब पडलेले असते. मुख्याध्यापकाची पात्रता, कार्यक्षमता, धडाडी, कर्तव्यदक्षता, कल्पकता आणि अनुभवसंपन्नता यावर शाळेची स्थिती, दर्जा व यश अवलंबून असते. म्हणून असे म्हटले जाते की,

'As is the head master so is the school.'[४२]

शालेय कारभार चालविण्यासाठी ज्या कार्यक्षम व्यक्तीची प्रमुख म्हणून नेमणूक केली जाते त्या व्यक्तीला मुख्याध्यापक असे म्हणतात. अध्यापन कार्य, संघटन कार्य, प्रशासन कार्य, करणारी जबाबदार व्यक्ती म्हणजे मुख्याध्यापक होय.

वरील विवेचनावरुन मुख्याध्यापक या पदाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल.
'शालेय कार्याचे नियोजन करणारी व जबाबदारीने नियोजनाची अंमलबजावणी करणारी व करवून घेणारी व्यक्ती म्हणजे मुख्याध्यापक होय.' शाळेच्या संचालनाची, मार्गदर्शकाची, नियोजकाची व पर्यवेक्षकाची भूमिका पार पाडून शाळेची व्यवस्था बघणारे शाळेचे प्रशासकीय प्रमुख म्हणजे मुख्याध्यापक होय.

१.४.४मुख्याध्यापक भूमिका व कार्य

मुख्याध्यापक म्हणजे शालेय प्रशासनाचा प्रमुख शाळेच्या कार्यात मुख्याध्यापकाची भूमिका संचालक, मार्गदर्शक, नियोजक, पर्यवेक्षक अशी असते. प्रशासकीय प्रमुख या नात्याने शाळेच्या शैक्षणिक गुणवत्तेच्या संदर्भात व्यवस्थापक मंडळाने ज्या अपेक्षा ठेवलेल्या असतात, त्या पूर्ण करण्याची महत्वपूर्ण भूमिका प्रशासकीय प्रमुख म्हणून मुख्याध्यापकाची असते.

केंद्रीय शिक्षण सल्लागार मंडळाने मुख्याध्यापकाच्या भूमिकेच्या संदर्भात म्हटले,

'No scheme of educational reconstruction will produce the desired results unless it is administered with vision and efficiency.'[४३]

समाजातील शाळेविषयीची प्रतिमा ही प्रत्यक्षात मुख्याध्यापकाचीच प्रतिमा असते. उत्तम लौकीकाची शाळा अकार्यक्षम मुख्याध्यापकामुळे उद्ध्वस्त होवू शकते तर एखादी मोडकळीस आलेली शाळाही प्रभावी व कार्यक्षम मुख्याध्यापकामुळे सुव्यवस्थितपणे कार्य करु शकते. या संदर्भात रायबर्न म्हणतात,

"The head master holds a key position in a school just as a captain holds key position on a ship."[४४]

मुख्याध्यापकाची भूमिका एवढी महत्वाची असते की, संपूर्ण शाळेचे वातावरण त्याच्या कार्यकुशलतेवर अवलंबून असते. शालेय कारभार चालविण्याची मुख्य जबाबदारी मुख्याध्यापकाची असते. विविध कामांची विभागणी करणे, विविध कामांमध्ये समन्वय साधणे, विविध उपक्रमात शालेय सहभाग वाढविणे हे कार्य मुख्याध्यापकाला करावे लागते. शालेय दप्तर, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, अध्यापन कार्य, क्रीडा विभाग, सांस्कृतिक विभाग इत्यादी सर्व विभागात संबंधित घटक काम करतात किंवा नाही हे पाहण्याची जबाबदारी मुख्याध्यापकाचीच असते.

मुख्याध्यापकाच्या भूमिकेचे स्वरुप बघता, त्याला विविध मानवीय आणि भौतिक घटकांचे व्यवस्थित संयोजन क्रियान्वयन व समन्वयन साधावे लागते. म्हणजेच योग्य

मानवीय घटक प्राप्त करणे, त्यानंतर प्रत्येकाची आवड-निवड, कुवत आणि अभियोग्यता लक्षात घेवून त्यांच्या कार्याची विभागणी करणे हे कार्य अतिशय कुशलतेने करावे लागते. दुसरी महत्वाची बाब म्हणजे सर्व घटक अपेक्षित उद्दिष्टानुरुप कार्य करीत आहेत किंवा नाही त्यासाठी पर्यवेक्षण करावे लागते. शालेय प्रशासनात किती तरी प्रसंग असे येतात की, मुख्याध्यापकाच्या निर्णयक्षमतेची कसोटी असते. शालेय कार्याचा दीर्घ अनुभव, मार्मिक निरीक्षण, समतोल विचार यांच्यामुळे निर्णय घेण्याची पात्रता अंगी येत असते.

मुख्याध्यापक हा उत्कृष्ट नियोजकही असावा लागतो. कारण नियोजन हा प्रशासनाचा गाभा आहे. आपले उद्दिष्ट गाठण्यासाठी कोणकोणत्या गोष्टी कराव्या लागतील. त्यांचा क्रम कोणता, उपलब्ध मनुष्यबळ व साधनसामग्री यांचा उपयोग कसा करावयाचा इत्यादीचा विचार करणे म्हणजेच नियोजन. यामध्ये शाळेतील वर्षभरातील उपक्रम व प्रत्येकाची जबाबदारी ठरवून द्यावी लागते. प्रत्येकाला आपली जबाबदारी कळली की कामात एकसूत्रीपणा व शिस्तबद्धता येते.

शाळेच्या यशापयशाची जबाबदारी जरी मुख्याध्यापकावर असली तरी एखाद्या संघनायकासारखी आहे. मुख्याध्यापकाला शाळेच्या संचालनाचे कार्य करीत असतांना अनेक मानवी घटकांशी सलोख्याचे संबंध प्रस्थापित करावे लागतात. त्यामध्ये शिक्षक, कर्मचारी, पालक, समाज, शासकीय अधिकारी, विद्यार्थी, व्यवस्थापक मंडळ इत्यादीचा समावेश होतो. आपले उद्दिष्ट पार पाडतांना या सर्वांच्या सहकार्याची त्याला अत्यंत गरज असते. त्यांच्याशी सहकार्याचे संबंध ठेवणे व त्यांचे सहकार्य मिळविणे यासाठी माणसांशी वागण्याची व वागवून घेण्याचे कसब मुख्याध्यापकांजवळ असावे लागते. म्हणून प्रभावी संप्रेषणाची कला मुख्याध्यापकाला अवगत असावी लागते.

मुख्याध्यापकाचे सहसंबंधात्मक कार्याचे स्वरुप पुढील आकृतीवरुन स्पष्ट होते.

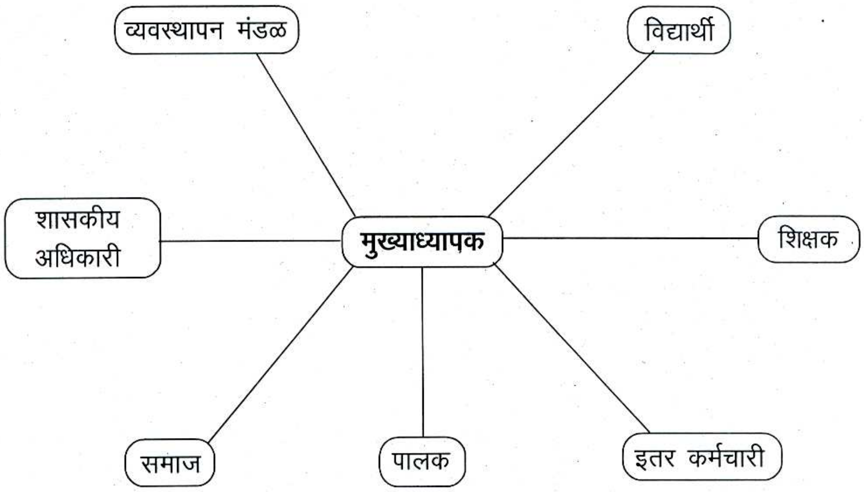

आकृती क्र. १.१ मुख्याध्यापकाचे सहसंबंधात्मक कार्य

अशाप्रकारे शाळेचा प्रमुख या नात्याने मुख्याध्यापकाची भूमिका बघता त्याच्या शालेय कार्याचे स्वरुप अतिशय व्यापक असल्याचे दिसून येते.

१.४.५प्रशासन.

विविध विचारवंतांच्या मतानुसार प्रशासनाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे:

"Administration is a veriety of component elements which together in action produce the result of a defined task done. Administration is primarily directed to human efforts so that a desired result is obtained. Administration is the central power house of the motivational impulsion and spirit which makes the institution drive to fulfill its purpose."[४५]

- Ordway Tead

"Administration is a comprehensive effort to direct, guide and integrates associating human striving which are focused towards some specific ends or aims."[४६]

- Ordway Tead

"Administration is not primarily concerned with arrangements, timetable, scheme of study, type of building, registers etc. but it is concerned with attitude of our work and with children with whom we work."[४७]

- W. M. Ryburn

"प्रशासन म्हणजे नियोजन करणे, संघटित करणे, समादेश देणे, समन्वय करणे व नियंत्रण करणे होय."[४८]

- फॅयोल

"शिक्षा प्रबंध संबंधित व्यक्तीयो के प्रयत्नो को समन्वित करणे की प्रक्रिया है। यह उपयुक्त वस्तुओ को इस प्रकार प्रयोग करती है जिस से मानवीय गुणो को प्रभावशाली ढंग से विकसित किया जा सके। यह केवल बच्चों और युवकों के विकास से ही संबंधित नही बल्कि वयस्को की समृध्दी तथा विशेषतः स्कूल से संबंधित व्यक्तीयों की उन्नती के साथभी संबंधित है।"[४९]

-एनसायक्लोपिडीया ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च

वरील व्याख्यांचे विश्लेषण केले असता प्रशासनामध्ये व्यवस्थेचा कारभार पाहणे हा मुख्य भाग दिसून येतो. प्रशासक योजनांची कार्यवाही व नियमांची अंमलबजावणी प्रशासन कार्यात करवून घेतो. उपलब्ध साधनांच्या साहाय्याने तसेच त्यावर नियंत्रण ठेवून, नियमांची योग्य अंमलबजावणी करुन उद्दिष्ट पूर्तीसाठी कार्य केले जाते.

तात्पर्य प्रशासन म्हणजे 'ठरविलेली उद्दिष्टे योग्यरितीने साध्य करण्यासाठी ठरविलेल्या नियमानुसार आपला अधिकार वापरुन योजनेप्रमाणे व आवश्यकतेप्रमाणे काम करणे वा करवून घेणे होय.'

१.४.६ शालेय प्रशासन

ग्रॅहम वालफोर शैक्षणिक प्रशासनाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करतात,

"Educational administration is to enable the right pupils to receive the right education from the right teachers, at a cost within the means of the state under conditions which will enable the pupil to profit by their training."[५०]

- ग्रॅहम वालफोर

शालेय प्रशासन ही व्यापक संकल्पना आहे. यात संघटन (Organisation) आणि व्यवस्थापन (Mangement) या दोहोंचा समावेश होतो. शालेय प्रशासनात तीन अवस्था असतात.

१. वैचारिक
२. संघटनात्मक
३. व्यवस्थापन

वैचारिक अवस्था ज्यात शिक्षणाची ध्येये व उद्दिष्टांचा समावेश असतो. संघटनात्मक अवस्थेत मानवी व भौतिक सामग्री एकत्र आणणे. यामध्ये शालेय इमारत, शालेय क्रिडांगण, शालेय उपस्कर, शैक्षणिक दृक-श्राव्य साधने, शालेय ग्रंथालय, प्रयोगशाळा क्रीडा साहित्य इत्यादी भौतिक सामग्री तर मानवीय घटकात मुख्याध्यापक, शिक्षक, विद्यार्थी, इतर कर्मचारी, पालक, समाज, व्यवस्थापक मंडळ, शासन अधिकारी इत्यादीचा समावेश होतो. तिसऱ्या अवस्थेत म्हणजेच व्यवस्थापनामध्ये वरील भौतिक व मानवीय घटकांना कार्यान्वित करणे, याचा समावेश होतो. या तीनही अवस्था एकमेकांत समाविष्ट झालेल्या असतात.

यातूनच सामाजिक व राष्ट्रीय उद्दिष्टये गाठावयाची असतात. या संदर्भात डॉ.एस.एन. मुखर्जी यांनी केलेली शालेय प्रशासनाची परिभाषा पुढीलप्रमाणे:

"Educational administration is concerned with management of things as well as human relationship, the better working of people. In fact it is more concerned with human beings and less with inaninate things."[५१]

- डॉ. एस. एन. मुखर्जी

"जरी प्रशासनाची स्विकृत अशी कोणतीही व्याख्या नाही तरी एका बाबीवर सर्वांचे सहमत आहे की, याचा संबंध व्यक्तींच्या समुदायाशी संबंधित अशा त्यांच्या क्रियांचा समन्वय स्थापन करण्याशी आहे."[५२]

- एल. एस. चंद्रकांत

एनसायक्लोपिडीया ऑफ एज्युकेशनल रिसर्च ने शैक्षणिक प्रशासनाचा संबंध नुसता बालकांपुरता मर्यादित व ठेवता प्रौढ आणि विद्यालयातील मानवीय घटकांच्या वृध्दिशीही जोडला आहे. त्यानुसार,

'Educational administration is the process of integrating the efforts of personnel and of utilizing appropriate materials in such a way as to promote effectively the development of human qualities. It is concerned not only with the development of the children and youth but also with the growth of adults and particularly with growth of school personnel.'[५३]

शैक्षणिक प्रशासनाच्या उद्दिटांबाबत पी. सी. रेन यांनी पुढील विचार व्यक्त केले.

"Organise the schools to benefit the scholars to train his faculties to widen his outlook, to cultivate his mind, to form and strengthen his character, to develop and cutivate his asthetic faculty,

to build up his body and given strength, to teach his duty to himself, the community and state. Orgnise the school for this and not to prepare him for matriculation examination."[५४]

- पी. सी. रेन

"Educational philosophy sets the goals, Educational psychology explains the principles of teaching. Administration deals with the educational practices. It is the dynamic side of education." [५५]

- सफाया सईदा

शैक्षणिक प्रशासन हे अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेतील शैक्षणिक कृती व त्यांची गतिशील बाजू आहे असे सईदा यांना वाटते. एकूणच कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचा कारभार उद्दिष्टांप्रत सुरळीतपणे चालावा म्हणून जी यंत्रणा उभी केली जाते तिला शालेय प्रशासन असे म्हणतात.

शालेय प्रशासनात विचारात्मक संघटनात्मक व क्रियात्मक अशा तीनही बाजूंचा अंतर्भाव होतो. यामध्ये अधिकाराचा आशय प्रमुख आहे. मुख्याध्यापक आपल्या अधिकाराच्या जोरावर इतरांना कामे सांगतो, अहवाल मागतो, तक्रारींचे निवारण करतो, समस्या जाणून घेवून सोडवितो व शालेय जीवन गतिमान ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. मुख्याध्यापकास अधिकारी, पर्यवेक्षक, सल्लागार, न्यायाधीश या सर्व भूमिका काही विशिष्ट मर्यादेत पार पाडाव्या लागतात. ही भूमिका केवळ नोकरशाही पध्दतीची, यांत्रिक किंवा हुकूमशाही पध्दतीची होणार नाही. शाळेचे वातावरण यांत्रिक होणार नाही याची दक्षता घ्यावी लागते. विविध मानवी घटकांना एकत्र आणून त्यांच्यात चैतन्य निर्माण करुन त्यातील प्रत्येक घटकांचा विकास साधावयाचा असतो. यासाठी मुख्याध्यापक पद विभूषित करणारी व्यक्ती ज्ञानसंपन्न व चतुरस्त्र असली पाहिजे. त्याचे प्रशासकीय वर्तन शालेय ध्येय धोरणाच्या पूर्तीस पोषक असले पाहिजे. लोकशाहीपूर्ण प्रशासकीय वर्तन असल्यास सहकाऱ्यांना शाळेच्या ध्येयधोरणाबद्दल आत्मीयता वाटते आणि कार्याचा दर्जा उंचावतो. मुख्याध्यापकाचे प्रशासन चोख व शाळेतील विविध मानवी घटकांचा विकास, गरजा, विचार व मते लक्षात

घेवून केले तर शाळेतील सर्व मानवी घटकांच्या विकासास पोषक ठरते आणि शालेय गुणवत्ता उंचावण्यास मदत होते.

१.४.७प्रशासकीय वर्तन

सर्वप्रथम हाल्पीनने (१९६६) प्रशासकीय वर्तनाची संकल्पना मांडली. त्याच्या मते संशोधनामध्ये प्रशासनाबाबत विचार करतांना प्रशासकाच्या वर्तनाचा विचार न करता प्रशासकाच्या वर्तनाबाबत इतरांचे मत विचारात घेतले जाते. असे केल्याने संशोधनातून प्रशासनाबाबतचे काही घटक नक्कीच सुटले जातात. त्याने प्रशासकीय वर्तन व प्रशासकाचे वर्तन यामधील फरक स्पष्ट केला. त्याची प्रशासकीय वर्तनाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे,

"Administrative behaviour as one that includes in it leadership act of any particular person who happens to be the administrator at the time and also the leadership act initiated by group members."[५६]

- Halpin

प्रशासकाचे वर्तन

"Administrator behaviour is behaviour of the officially designated administrators for formal organizations."[५७]

प्रशासकीय वर्तनाची व्याख्या करतांना हाल्पीनने प्रामुख्याने माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन विचारात घेतले आहे. तात्पर्य, शाळेशी संबंधित भौतिक व अभौतिक घटकांचे योग्य संघटन करुन ठरविलेली उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी नियमानुसार आपला अधिकार वापरुन योजनेप्रमाणे व आवश्यकतेप्रमाणे काम करणे व इतरांकडून करवून घेण्याची पध्दत म्हणजे प्रशासकीय वर्तन होय.

१.४.८प्रशासकीय वर्तनाचे घटक

शालेय प्रशासनाचे कार्य अतिशय जबाबदारीचे, कौशल्याचे तसेच संवेदनशीलही आहे. एका बाजूने समाजाची चिकित्सक नजर, दुसऱ्या बाजूने शिक्षणाधिकाऱ्यांचे नियंत्रण,

विद्यार्थी व शिक्षकांचे गुंतागुंतीचे स्वभाव व अपेक्षा, पालक-व्यवस्थापक मंडळ यांच्या आर्थिक अडचणी व अपेक्षा अशा चारी बाजूंनी कोंडीत सापडलेल्या माणसासारखी मुख्याध्यापकाची स्थिती असते. अंजु मेहरोत्रा (२००५) यांना संशोधनात असे आढळून आले की, बरेचदा मुख्याध्यापकांना व्यवस्थापक मंडळाच्या दबावाखालीही काम करावे लागते.

शालेय प्रशासनाच्या व्याप्तीचे दर्शन पुढील आकृतीवरुन होते. [५८]

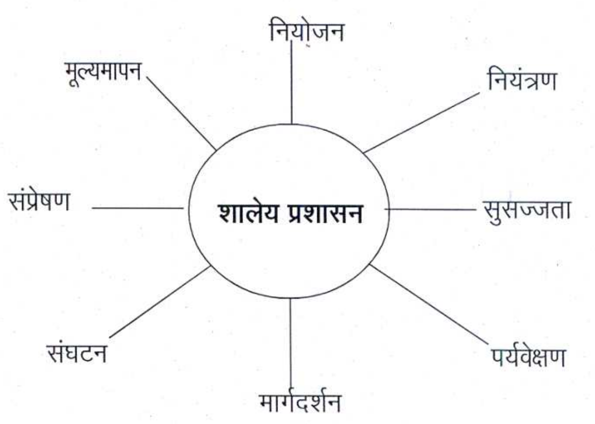

आकृती क्र.१.२ शालेय प्रशासनाची व्याप्ती

वर निर्देश केल्याप्रमाणे शालेय प्रशासनाचे कार्य शाळेतील विविध मानवी घटकांना एकत्र आणून त्यांच्यात संघटन व ऐक्यभाव निर्माण करुनच शक्य असते. माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाचा प्रस्तुत संशोधनाच्या अनुषंगाने विचार करावयाचा असल्याने प्रशासकीय वर्तन घटक निश्चित करण्यासाठी पूर्व संशोधनाचा व प्रशासकीय वर्तन मापिकांचा आढावा घेतला.

प्रशासकीय वर्तन मापनासाठी शैक्षणिक संशोधनामध्ये LBDR (Leadership behavior description questionaire) चा वापर केल्याचे दिसून आले. परंतु या मापिकेद्वारे प्रशासकाच्या वर्तनाबद्दल इतर कर्मचाऱ्यांचे मत नोंदविले जाते. याबाबत charters (१९६४) ने टीका केली की, 'यामुळे संस्थेच्या नेतृत्वाबाबत मत नोंदविल्या जाते. प्रशासकाचे प्रशासकीय मापन होत नाही.' Brown (१९६७) यांनी मुख्याध्यापकाचे शाळेतील नेतृत्व हे वैचारिक आदानप्रदानाचा भाग असल्याचे म्हटले. तसेच त्याच्या प्रशासकीय वर्तन

मापनासाठी LBDR मापिका अपुरी पडत असल्याचे मत व्यक्त केले. Lipham (१९६४) यांना Leadership व Administration यांना वेगळे करण्याची गरज भासली. या सर्व बाबींची दखल हाल्पीन यांनी घेतली व प्रामुख्याने माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तन मापनासाठी १९६६ मध्ये ABS (Administration Behaviour Scale) विकसित केली. [५९]

हाल्पीनने मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय कर्तव्य, कार्य, आवश्यक व्यक्तिगत गुण, व्यावसायिक कौशल्य इत्यादी लक्षात घेवून प्रशासकीय वर्तनाचे विश्लेषण व संश्लेषण केले असता त्यात प्रामुख्याने पुढील चार घटक दिसून आलेत.

- नियोजन (Planning)
- संघटन (Organization)
- संप्रेषण (Communication)
- निर्णयक्षमता (Decision-making)

प्रस्तुत संशोधनासाठी मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात वरील चार घटकांचा समावेश करण्यात आला आहे.

- **नियोजन (Planning)**

'शैक्षणिक उद्दिष्टे निश्चित केल्यानंतर ती प्रत्यक्षात आणण्यासाठी ज्या कृती कराव्या लागतात त्यांची निवड करणे म्हणजे नियोजन होय.'

नियोजनात कोणत्या स्तरावर कोणत्या कृती करावयाच्या, त्यासाठी किती वेळ द्यावयाचा, त्यासाठी लागणारा वित्तपुरवठा, आवश्यक मनुष्यबळ, इतर भौतिक सामग्री, भविष्यातील विकासाचा आराखडा इत्यादी बाबींचा समावेश होतो. मुख्याध्यापकाला दरवर्षी हे नियोजन नव्याने करावे लागते. मागील अनुभवाची चिकित्सा करुन त्यात सुधारणा करणे हा प्रगतीचा मार्ग असल्याने नियोजन नव्याने करावे लागते. विद्यार्थी वरच्या वर्गात जातात. नवीन वर्ग उघडले जातात, नवीन शिक्षक येतात, जुन्या शिक्षकांच्या कार्यभारात बदल झालेला असतो व नवीन साधनसामग्री उपलब्ध झालेली असते. या बाबींचा विचार करुन

मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनातील नियोजन या घटकांचे मापन करण्यात आले आहे. हे नियोजन मुख्याध्यापकाला शैक्षणिक सत्र सुरु होण्याच्या आधीच करावे लागते.

- **संघटन (Organization)**

'शाळेतील मानवी घटक व उपलब्ध साधनांचा परस्परांशी योग्य तो मेळ घालणे म्हणजे संघटन होय.'

शैक्षणिक उद्दिष्ट प्राप्तीसाठी ज्या ज्या व्यक्तींचा सहभाग असेल त्यांची रचना व त्यांच्यातील संबंध निश्चित करावा लागतो. शाळेतील कार्य हे परस्परपूरक व परस्परावलंबी असतात. त्यामुळे योग्य संघटन हे ध्येयपूर्तीसाठी आवश्यक असते. शाळेच्या ध्येयधोरणांची अंमलबजावणी सर्वांनी मिळून व सहकार्याने करावयाची असते. संघटनाच्या अभावी कुणाचा पायपोस कुणात राहत नाही. त्यामुळे वेळ वाया जातो. संघटनात नियंत्रणाचाही भाग असतो. शाळेतील कार्यात जिवंतपणा राहावा, प्रत्येक घटकांच्या कार्यात परस्पर सहकार्य राहील, लोकशाही दृष्टिकोन ठेवून परस्पर विचारविनिमयाने कार्य व्हावे, मानवी घटकांतील परस्परसंबंध जिव्हाळ्याचे राहावे, भौतिक साधनांचा योग्य उपयोग केला जावा, विद्यार्थ्यांचे आरोग्य, विकास, चारित्र्य आणि शाळेचा दर्जा उंचवावा या बाबींचा विचार संघटनात्मक वर्तन पैलूत केलेला आहे.

- **संप्रेषण (Communication)**

'संप्रेषणाचा अर्थ एकाचे भाव, विचार, दृष्टिकोन, वृत्ती यांना लिखित, तोंडी किंवा शरीर भाषेच्या माध्यमाने दुसऱ्यापर्यंत पोहचविणे.'

मुख्याध्यापकाला आपली जबाबदारी पार पाडत असतांना शिक्षक-विद्यार्थी, मुख्याध्यापक-शिक्षक, मुख्याध्यापक-विद्यार्थी, मुख्याध्यापक-व्यवस्थापक मंडळ, मुख्याध्यापक-समाज यांच्यामध्ये उपयुक्त संबंध प्रस्थापित करु शकला पाहिजे. या सर्व संबंधावरच शालेय संचालनाची यशस्विता अवलंबून असते. यासाठी उत्तम संप्रेषणाची कला मुख्याध्यापकाला अवगत असावी लागते.

शालेय कार्याची प्रगती वरचेवर अजमावून नव्या मार्गाचा अवलंब करण्याची जागरुकता, शिक्षकांना नवीन प्रयोगाबद्दल प्रोत्साहन देणे, शिक्षणविषयक चळवळीशी परिचय

ठेवणे, शिक्षकांच्या व विद्यार्थ्यांच्या कार्याचे गौरव, पालक-सभांना कौशल्याने हाताळणे, समाजसेवेच्या कार्यक्रमाचे आयोजन करणे, दैनंदिन विकासकार्याचा आढावा घेणे, शिक्षकसभेचे आयोजन करणे, शिक्षण खात्याचा पत्रव्यवहार, शाळेतील प्रत्येक कार्याची माहिती घेण्याची यंत्रणा इत्यादी प्रभावी असणे या सर्व बाबींचा अंतर्भाव मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनातील संप्रेषणाअंतर्गत होतो.

- **निर्णयक्षमता (Decision-making)**

निर्णयक्षमतेमध्ये निर्णय घेण्याची पध्दती, अचूकता, तत्परता, चपळता यांचा तसेच निर्णय घेतांनाचा दूरदृष्टिपणा, आत्मविश्वास, योजनाचातुर्य, वास्तविकतेची जाणीव, अनुभवसंपन्नता इत्यादींचा समावेश होतो. मुख्याध्यापकाने घेतलेला निर्णय विचारपूर्वक निर्धाराने व आत्मविश्वासाने घेतल्यास त्याची अंमलबजावणी करतांना अडचणी जाणवत नाही.

१.४.९ प्रशासकीय वर्तनाचे महत्व

शाळाप्रमुख या नात्याने मुख्याध्यापकांचे शाळेशी संबंधित सर्व मानवी घटकांशी चांगले संबंध प्रस्थापित होणे गरजेचे असते. कारण शालेय गुणवत्तेची जबाबदारी अंतिमतः मुख्याध्यापकावर असली तरी ती सर्वांच्या सहकार्याने करावयाची व संयुक्तिकरित्या पार पाडावयाची बाब आहे. यासाठी शाळेशी संबंधित घटकांचे म्हणजेच विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, व्यवस्थापक मंडळ, समाजातील इतर सामाजिक व सांस्कृतिक संस्था आणि शिक्षण क्षेत्रातील अधिकारी यांचे सकारात्मक सहकार्य मिळवावे लागते. या दृष्टीने मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचे शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने फार महत्व आहे ते पुढील संदर्भात:

१. शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या भवितव्याचा शिल्पकारच म्हटले जाते. शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने शिक्षक हा सर्वात महत्वाचा व अमूल्य असा स्त्रोत आहे. असे असतांना सर्वसाधारणपणे असे दिसून येते की, शिक्षक-मुख्याध्यापक संबंध प्रामुख्याने अधिकारावर आधारित असतात. त्यामुळे प्रमुख प्रक्रियांमध्ये शिक्षक नावापुरतेच सहभागी होतात. आपले विचार व शिफारशी स्पष्टपणे मांडण्याचे टाळतात आणि

आपले नियोजित अध्यापनाचे कार्य करावे त्यापलीकडे काही करण्याच्या भानगडीत पडू नये अशी भूमिका घेतात. मुख्याध्यापकाला शिक्षकाचा विश्वास जिंकता आला नाही तर शाळेचे नुकसान होते व गुणवत्ता वाढविण्याच्या प्रयत्नाला खिळ बसते. यावरुन असे लक्षात येते की, शिक्षकाला बोलके करणे, त्यांचे सहकार्य मिळविणे शालेय गुणवत्ता वाढीसाठी आवश्यक असते. अशाप्रकारे शालेय गुणवत्तेचा दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचे महत्व दिसून येते.

२. शासकीय धोरण, शाळेचे आर्थिक प्रश्न व गरजा आणि शिक्षकांचे हक्क याबाबत व्यवस्थापक मंडळाला वेळोवेळी माहिती देवून निर्णय घेण्यास व्यवस्थापक मंडळास सहकार्य करणे ही मुख्याध्यापकांची जबाबदारी आहे. व्यवस्थापक मंडळाशी संबंध ठेवतांना आपल्या व्यक्तिमत्वाची छाप मुख्याध्यापकाने व्यवस्थापक मंडळावर पाडल्यास मुख्याध्यापकावरील त्यांचे नियंत्रण कमी होईल व एकमेकांना पूरक भूमिका निभावू शकतील. यातून शाळेचा दर्जा उंचावण्यास मदत होईल.

३. मुख्याध्यापकांनी स्वतःची क्षमता वाढवून स्वायत्ततेचा सकारात्मक उपयोग करुन घेण्यास समर्थ आहोत असे सिध्द केल्यास शासन, अधिकारी, विद्यार्थी, कर्मचारी, समाज व व्यवस्थापक मंडळ यांच्या भूमिका मुख्याध्यापकाच्या भूमिकेस पूरक होतील. यामुळे शालेय गुणवत्ता वाढविण्यास सकारात्मक वातावरण निर्मिती होण्यास मदत होईल. अशाप्रकारे मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचे शालेय गुणवत्ता वाढविण्याच्या दृष्टीने महत्व असल्याचे दिसून येते.

१.४.१० कार्यात्मक समाधान

'कार्यात्मक समाधान म्हणजे कार्यपरिस्थिती विषयी व्यक्तीची अनुकूल भावना किंवा मानसिक अवस्था होय.'

'मानवाला सतत शारीरिक अथवा मानसिकरित्या गुंतवून ठेवणारी गोष्ट म्हणजे व्यवसाय किंवा कार्य किंवा काम होय.'[६०]

'जीवनाचे निर्धारित ध्येय प्राप्त करून घेण्यासाठी व्यक्तीने निवडलेल्या स्वत:च्या जीवनाचा मार्ग म्हणजे व्यवसाय होय.'[६१]

"A job consists of responsibilities duties and tasks that are defined and can be accomplished, measured and rated. It is used as an employment tool for classifying work and for selecting employees. "[६२]

- Encyclopaedic dictionary of education

"Job satisfaction may be defined as an attitude which results from a balancing and summation of many specific likes and disliked experienced by an employee in the performance of his job."[६३]

-Bullock (1952)

"The attitude of a worker towards his job, sometimes expressed as a hedonic response at liking or disliking. The work itself the rewards, pay promotions, recognition or the context working condition and benefits. "[६४]

- Encyclopaedic dictionary of psychology

"Extent to which a person is pleased or satisfied by the content and environment of his/her work or is displeased or frustrated by inadequate working condition and tedious job content. The process of improving job enrichment. "[६५]

- International dictionary of education

“Refers to the extent to which a person is pleased or satisfied by the content and environment of his work or is displeased or frustrated by inadequate working conditions and job content.”[६६]

- Good, C.V.

‘Job satisfaction may be defined as pleasurable positive emotional state resulting from the appraisal of ones job or job experiences. It fulfills or allows the fulfillment of one's important job values are congruent with one's need.’[६७]

“Job satisfacation is derived from and is caused by many interrelated factors. Although these factors can never be completly isolated from one to anather for analysis, they can be use as satisfied technique, he separated enough to give an indication of their relative importance for job satisfaction.”[६८]

- Harvel

वरील व्याख्यांच्या विवेचनावरुन असे दिसून येते की, सभोवतालच्या वातावरणावतून सापेक्ष परिस्थितीतून अधिकाधिक व्यावसायिक ज्ञान प्राप्त करुन कार्यक्षमतेने प्रभावी व परिणामकारक व्यवसाय करण्याचा आनंद देणारी निष्ठापूर्वक कृती म्हणजे कार्यात्मक समाधान होय. व्यवसाय करीत असतांना व्यवसाय करणाऱ्या व्यक्तीला अनुभवाने वाटणाऱ्या विशिष्ट आवडीनिवडी यामध्ये समतोल व गोळा बेरीज करणारा विशिष्ट दृष्टिकोन वैयक्तिक ध्येय साध्य करण्याचा आत्मविश्वास त्याबाबतच्या योगदानातून व्यक्तीला मिळणारे सकारात्मक मूल्यमापन यांचा समावेश कार्यात्मक समाधानात होतो. कार्यात्मक समाधान हा व्यक्तीचा आपल्या कामाकडे बघण्याचा विविधांगी दृष्टिकोन आहे. तात्पर्य कामातील घटक जसे वय, व्यवसाय सुरक्षा, कामाच्या ठिकाणचे वातावरण, कामाचे स्वरूप, बढती संबंधीच्या संधी, निर्णय घेण्यातील सहभाग आणि आर्थिक फायदे याबाबतचा व्यक्तीचा सकारात्मक दृष्टिकोन म्हणजे व्यवसाय समाधान होय.

१.४.११ कार्यात्मक समाधानविषयक उपपत्ती

कार्यात्मक समाधानाशी संबंधित घटकांना अनुसरुन विविधांगी दृष्टिकोनातून, विविधांगी पैलूंनी केलेल्या अभ्यासातून मानसशास्त्रन्यांनी अनेक उपपत्ती मांडल्या आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे:[६९]

१. Maslows need Hierarchy Theory अब्राहम मास्लो यांची गरजांची श्रेणी विषयक उपपत्ती (१९५४) [७०]

मास्लोच्या मते, गरज ही कार्यासाठी सतत प्रेरणा देत असते. एका प्रेरणेची पूर्ती झाल्याचे समाधान मिळाल्यास दुसऱ्या गरजेच्या पूर्तीसाठी प्रेरणा मिळते. हा क्रम आकृती क्रमांक १.३ मध्ये दाखविल्याप्रमाणे. सर्वात वरचा टप्पा म्हणजे आत्मप्रचितीचा होय.

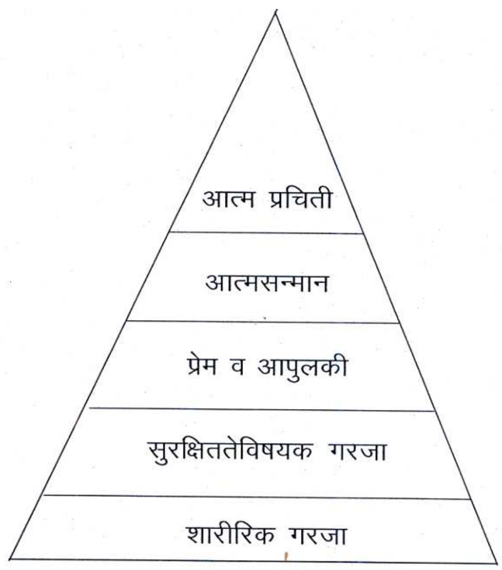

आकृती क्र.१.३ अब्राहम मास्लो यांची गरजांची श्रेणीबध्द रचना

२. Vrooms Valence-Instrumentality-Expectance Theory (१९६४)

यामध्ये Vrooms ने व्यक्तीचे संस्थेतील वर्तन म्हणजे त्याच्या व्यक्तिमत्वातील गुणांचा समुच्चय मानले आहे. त्यामध्ये व्यक्तीची क्षमता, मूल्य, गरजा, अपेक्षा, भूमिका, भौतिक सोयी सुविधा, सर्वसाधारण वातावरण, पर्यवेक्षण, कामाचे स्वरुप, कार्यात्मक स्थिती इत्यादींचा समावेश होतो.

३. ॲडम्सची समता उपपत्ती (१९६४)

या उपपत्तीमध्ये व्यक्तीचे कामातील योगदान व त्याला त्यापासून मिळणाऱ्या समाधानाची इतरांसोबत तुलना केली जाते.

४. डोनाल्ड यांची संपादन उपपत्ती (१९७०)

या उपपत्तीमध्ये व्यक्तीच्या कार्यात्मक समाधानाची त्याच्या कार्यात्मक योगदानाशी तुलना केली जाते.

५. कार्यपूर्ती उपपत्ती (१९५३)

Schaffer यांनी या उपपत्तीद्वारे प्रतिपादन केले की, व्यक्तीचे कार्यात्मक समाधान व त्यांची गरजांची पूर्तता यामध्ये समप्रमाण आढळून येते.

६. Discrepancy theory of Job Satisfaction (१९६४)

Katzell (१९६४), Locke (१९६९) व इतर अनेक मानसशास्त्रज्ञांनी Discrepancy या उपपत्तीशी सहमती दर्शविली. या उपपत्तीने कार्यात्मक समाधानाच्या मापनाचे तंत्रही विकसित केले.

७. Mcgregors X & Y theory

या उपपत्तीमध्ये X व Y हे मानवाच्या वर्तनविषयक घटक असून या उपपत्तीमध्ये मानवी वर्तनाच्या विविध कारणांचा, वर्तनावर प्रभाव टाकणाऱ्या घटकांचे व त्यांच्या निकषांचे विवेचन केले आहे.

८. संपादन-प्रेरणा उपपत्ती (१९६६)

McClelland and Winter यांनी या उपपत्तीमध्ये व्यक्ती आपले काम कशाप्रकारे करतो यापेक्षा आपल्या कामात सुधारणा करीत राहण्यासाठी कशाप्रकारे त्याची विचारप्रक्रिया सुरु असते याला अधिक महत्व असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.

९. पक्वता-अपरिपक्वता उपपत्ती (१९५३)

Argyris यांनी १९५३ मध्ये ही उपपत्ती मांडली. त्याने व्यक्तीमध्ये व्यक्तिगत शिस्त व वैयक्तिक स्वाभिमान असले तर तो संकुचित व मूर्ख होय असे प्रतिपादन केले आहे.

१०. लिकर्टची कामगार केंद्रीत उपपत्ती (१९६७)

लिकर्टला पर्यवेक्षणाची पध्दती व उत्पादन यामध्ये लक्षणीय धन सहसंबंध दिसून आला. जेव्हा कर्मचाऱ्याला संस्थाप्रमुखांकडून सहानुभूतीची वागणूक मिळते तेव्हा त्यांच्याकडून अधिक काम केल्या जाते. असे या उपपत्तीमध्ये प्रतिपादन केले आहे.

११. स्किनरची वर्तनवादी उपपत्ती (१९५४)

स्किनरने व्यक्तीच्या वर्तनाचे कारण बाह्यघटक व सभोवतालच्या परिस्थितीवर अवलंबून असतात असे दाखवून दिले. वर्तनाला सकारात्मक व नकारात्मक प्रबलीकरणाद्वारे अनुक्रमे प्रोत्साहन व निरुत्साही करु शकतो असे स्किनर म्हणतो.

१२. Wolfs Need Gratification Theory

वोल्फ (१९७०) च्या उपपत्तीनुसार कार्याशी संबंधित गरजांची पूर्ती झाल्यास व्यक्तीला कार्यप्रेरणा मिळते.

१३. हर्झबर्गचा द्विघटक सिध्दांत (१९५९)

या उपपत्तीने समाधान व असमाधान या दोन वेगळ्या भावना असून त्या एकमार्गी असतात. एकाच परिस्थितीत एक व्यक्ती अतिशय समाधानी व दुसरी व्यक्ती अतिशय असमाधानी राहू शकते हे प्रतिपादन केले आहे. फ्रेडरिक हर्झबर्गच्या द्विघटक उपपत्तीनुसार कार्यात्मक समाधान हे प्रेरणा व आरोग्य यांच्याशी संबंधित असते. प्रतिष्ठा, पदोन्नती, संधी इ. प्रेरणात्मक घटक हे अंतप्रेरणा सुध्दा देतात. आरोग्याशी संबंधित बाबींमध्ये वेतन, संस्थेचे धोरण, व्यवस्थापकीय पैलू व इतर परिस्थितीजन्य घटकांचा समावेश होतो.

१.४.१२ कार्यात्मक समाधानाचे घटक

वरीलप्रमाणे कार्यात्मक समाधानाबाबत विविध उपपत्तीचा आढावा घेतल्यास असे दिसून येते की, कार्यात्मक समाधान हा व्यक्तीच्या व्यक्तिमत्वातील उणीवा व परिस्थितीजन्य घटकांनी प्रभावित होणारा मिश्र चल आहे. एखादा व्यवसाय करीत असतांना व्यक्तीला त्याच्या व्यवसायातून काही अपेक्षा असतात. त्या अपेक्षानुसार व्यक्तीचा जो सकारात्मक प्रतिसाद असतो त्याला त्या व्यक्तीचे कार्याविषयी समाधान असे म्हणता येईल. यावरुन एक बाब निश्चित होते की, व्यक्तीच्या कामाच्या स्वरुपावरुनही कार्यात्मक समाधानाच्या घटकांमध्ये भिन्नता व विविधता दिसून येते.

कार्याविषयी समाधानाची भावना कार्यासंबंधी व्यक्तिगत, मानसिक अनुभवातून निर्माण होते, तर असमाधानाची भावना कार्यपरिस्थितीमूलक घटकातून निर्माण होत असते. काही उपपत्तींच्या मते कार्यविषयक समाधान वा असमाधानाची भावना व्यक्तिजन्य आणि परिस्थितीजन्य घटकांच्या आंतरक्रियेचा परिणाम असतो. कार्याविषयी व्यक्तिजन्य व परिस्थितीजन्य घटकांमध्ये वय, व्यवसाय सुरक्षा, कामाच्या ठिकाणचे वातावरण, बढती संबंधीच्या संधी, निर्णय घेण्यात सहभाग, आर्थिक घटक, कामाचे स्वरुप, व्यावसायिक व सामाजिक दर्जा, जबाबदारीत्व, हाताखालील कर्मचारी व वरिष्ठांशी संबंध, संस्थेतील वातावरण, नैतिकता व अभिवृत्ती, कामाचे ठिकाण, शैक्षणिक पात्रता, जीवनाबद्दलचा दृष्टिकोन कुटुंबियांचे समाधान इत्यादींचा समावेश होतो.

सदर संशोधनासाठी कार्यात्मक समाधानाचे घटक निश्चित करतांना कार्यात्मक समाधान मापनाविषयी विविध तज्ज्ञांच्या पध्दतीचा आढावा घेतला. कार्यात्मक समाधानाचे मापन मानसशास्त्रीय दृष्टिकोनातून करण्याचा प्रघात आहे. कार्यात्मक समाधान मापनाचे श्रेय प्रामुख्याने Hoppock (१९३५) यांना जाते. कार्यात्मक समाधानाबद्दल ते म्हणतात,

“कार्यात्मक समाधान म्हणजे मानसशास्त्रीय, भौतिकीय व सभोवतालच्या पर्यावरणातील अशा बाबी की, ज्याच्या संघटीत परिणामाची परिणिती व्यक्तीच्या मी माझ्या कार्यात समाधानी आहे असे म्हणण्यात होतो. हा व्यक्तीचा आपल्या कामाकडे बघण्याचा सकारात्मक दृष्टिकोन आहे.”[७१]

- हॉपाक (१९३५)

बुलक (१९५२), गिटमर (१९६६) व शुल्ट्झ (१९७३) यांच्या मते कार्यात्मक समाधान हे आपल्या कार्यातील आवडत्या व नावडत्या अशा सर्व अनुभवांची संतुलित व अंतिम परिणिती असते.

सदर संशोधनामध्ये कार्यात्मक समाधानाचे घटक निश्चित करतांना कार्यात्मक समाधान विषयक उपपत्ती, विविध तज्ज्ञांच्या व्याख्या, संकल्पना, दृष्टिकोन इत्यादींचे परिशीलन करुन सदर संशोधनाला अनुसरुन माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे कामाचे स्वरुप, व्यवसाय सुरक्षा, आर्थिक बाबी, सामाजिक दर्जा, जबाबदारीत्व, सहकाऱ्यांशी संबंध, कामाचा परिसर, कामाच्या ठिकाणाचे वातावरण, कामाबद्दलचा दृष्टिकोन इत्यादीचा विचार करुन डॉ. अमरसिंग व डॉ. टी. आर. शर्मा (२००६) यांच्या कार्यात्मक समाधान मापिकेला अनुसरुन कार्यात्मक समाधानाचे घटक निश्चित करण्यात आले ते पुढीलप्रमाणे: [७२]

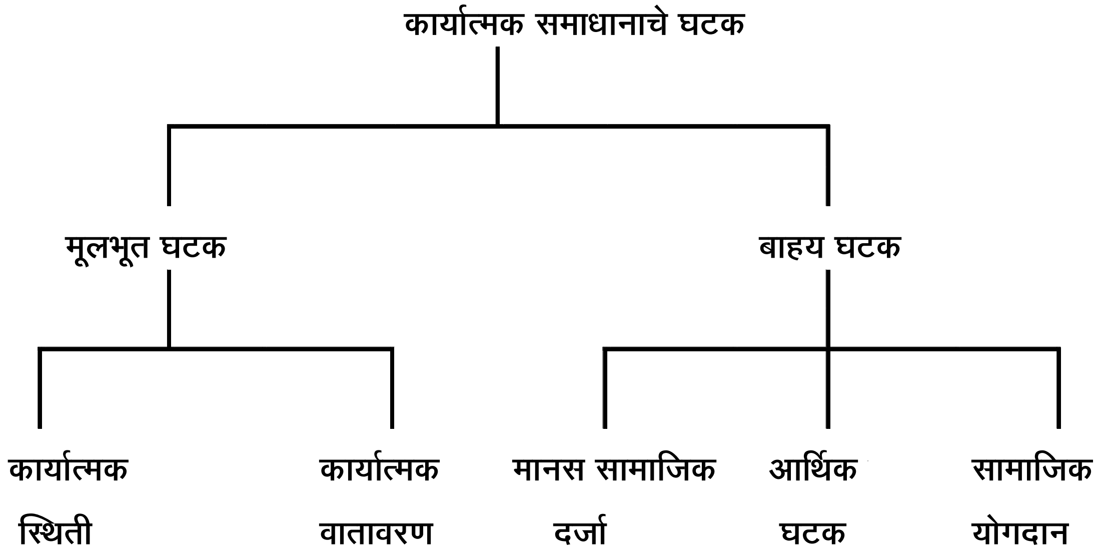

आकृती क्र. १.४ कार्यात्मक समाधानाचे घटक

१. कार्यात्मक स्थिती

व्यक्ती जिथे काम करते त्या ठिकाणी घरापासून जाण्याची व्यवस्था, तेथील स्वच्छता, आकर्षक परिसर, कुटुंबियांसाठी मिळणारा वेळ, वरिष्ठ व वरिष्ठांशी संपर्क या बाबत आनंददायी वातावरण असेल तर कर्मचाऱ्यांना कामात समाधान वाटते.

२. कार्यात्मक वातावरण

वरिष्ठांचे सहकार्य व प्रेरणा, वेतनलाभ, भ्रष्टाचार नसणे, लोकशाहीयुक्त वातावरण, निर्णयात सहभाग इत्यादी बाबींचा कार्यात्मक समाधानावर अनुकूल परिणाम दिसून येतो.

३. मानस-सामाजिक दर्जा

आपल्या व्यवसायामुळे आपला सामाजिक दर्जा उंचावतो, प्रशिक्षणामुळे पात्रतेत वाढ होते, व्यवसायामुळे समाजात विविध लोकांशी संपर्क येतो, आवडीची जीवनशैली जगता येते, पदोन्नतीच्या संधी इत्यादी आनंददायक भावनांचा कार्यात्मक समाधानावर अनुकूल परिणाम दिसून येतो.

४. आर्थिक घटक

आर्थिक घटक हा व्यावसायिक समाधानाचा अर्थपूर्ण घटक आहे. आर्थिक बाबी केवळ शारीरिक गरजांची पूर्ती करतात असे नाही तर, अनेक प्रकारच्या उच्चस्तरीय मानसिक गरजाही त्यामुळे पूर्ण होतात. भारतीय समाजात वेतन हे प्रतिष्ठेचे मानले जाते. व्यक्तीचे कर्तृत्व, प्रतिष्ठा व सुरक्षितता यासारख्या सामाजिक व भावनात्मक गरजांचे समाधान अर्थप्राप्तीतून होत असते. या दृष्टीने आर्थिक बाब ही कार्यात्मक समाधानासाठी प्रेरक बाब आहे.

५. सामाजिक योगदान

ज्या कामामुळे व्यक्तीला वाटते की, आपल्या व्यवसायामुळे राष्ट्राच्या प्रगतिमध्ये भर पडते, ज्या कामात व्यक्तीचे मन रमते, कार्य कृतार्थतेचा अनुभव येतो त्यामध्ये त्याला व्यवसाय समाधान मिळते. याउलट काही विरोधात्मक परिस्थिती असेल तर त्याचा व्यवसाय समाधानावर नकारात्मक परिणाम दिसून येतो.

१.४.१३ कार्यात्मक समाधानाचे महत्व

प्रत्येक व्यक्तीला जीवनात कोणता तरी उद्योग अगर व्यवसाय करावा लागतो. हा व्यवसाय करण्याचा कालावधी साधारणपणे ३५ ते ४० वर्षे एवढा प्रदीर्घ असतो. निवडलेल्या व्यवसायात समाधानाची प्राप्ती होणे हे जीवनाच्या आनंदासाठी अत्यावश्यक असते. मिशेल अर्गिल (२००९) यांना शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान व कार्यातील परिणामकारकता यामध्ये धनसहसंबंध दिसून आला. अग्रवाल व्ही. (१९८३) यांना मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व प्रशासनाची परिणामकारकता यामध्ये धनसहसंबंध दिसून आला. गुरमित सिंग (२०००) व त्रिवेणी सिंग (१९८८) यांना शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व अध्यापनाची परिणामकारकता यामध्ये धनसहसंबंध दिसून आला. उर्मिला सिंग (१९९२) यांना व्यवसाय समाधान व सहकार्याची भावना, आपुलकी यामध्ये धन सहसंबंध दिसून आला. खन्ना पी. (१९८५) यांना शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाचा विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्याशी धनसंबंध दिसून आला. ए. के. श्रीवास्तव (२००८) यांना संस्थेतील निकोप वातावरण व कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान यामध्ये उच्च दर्जाचा सहसंबंध दिसून आला. एन. के. गर्ग (१९८३) यांना शिक्षकांची व्यावसायिक जबाबदारीत्वाची जाणीव व मुख्याध्यापकांची नेतृत्वशैली यामध्ये धनसंबंध दिसून आला. विमला रामचंद्रन व मधुमिता पाल (२००५) यांना शिक्षकांनी बालकांना शिकण्याची प्रेरणा दिल्यास शिक्षणाच्या दर्जात सुधारणा होण्यास मदत होते असे दिसून आले. रश्मी शाहू व सुरेंद्र गोळे (२००८) यांना व्यावसायिक तणाव व कामाचा दर्जा यामध्ये ऋण सहसंबंध दिसून आला.

वरील विवेचनावरून कार्यात्मक समाधानाचे महत्व व गरज दिसून येते ते पुढील संदर्भात :

१. कार्यात्मक समाधानामुळे मानसिक स्वास्थ चांगले राहण्यास मदत होते.

२. कार्यात्मक समाधानामुळे शारीरिक स्वास्थ चांगले राहण्यास मदत होते.

३. कर्मचाऱ्यांच्या कार्यात्मक समाधानामुळे संस्थेमध्ये निकोप वातावरणाची निर्मिती होते.

४. कार्यात्मक समाधानाच्या प्राप्तीमुळे संस्थेबद्दल आपुलकीची व सहकार्याची भावना निर्माण होते आणि त्यामुळे कार्य अधिक चांगल्या दर्जाचे होते.

५. कार्यात्मक समाधानामुळे व्यक्ती अधिक जबाबदारीने आपले कार्य पार पाडतो.

६. शिक्षकांना कार्यात्मक समाधानाची प्राप्ती झाली की, ते विद्यार्थ्यांना शिकण्याची प्रेरणा देतात त्यामुळे स्थगिती व गळती कमी होण्यास मदत होते.

७. कार्यात्मक समाधानाच्या प्राप्तीमुळे व्यक्तीच्या कामाचा दर्जा उंचावतो.

एकूणच कार्यात्मक समाधानाच्या प्राप्तीमुळे व्यक्तीच्या कामाच्या दर्जात सुधारणा होते. पर्यायाने संस्थेच्या दर्जात सुधारणा होते. परस्पर कर्मचाऱ्यांमध्ये आपुलकीची भावना व जिव्हाळ्याची भावना निर्माण होते. संस्थेचा तसेच व्यक्तीचा दर्जा उंचावतो म्हणून कार्यात्मक समाधानाच्या प्राप्तीचे महत्व आहे म्हणूनच कार्यात्मक समाधानाची प्राप्ती होणे गरजेचे आहे.

१.४.१४ गुणवत्ता

गुणवत्तेचा शोध हे मानवी सभ्यतेच्या इतिहासाचे एक वैशिष्ट्य आहे. गुणवत्तेचा शोधच मानवाच्या प्रगतीच्या प्रयत्नांना चालना देणारा उर्जास्त्रोत आहे. ऑक्सफोर्ड इंग्रजी शब्दकोषानुसार गुणवत्तेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

"The nature, kind or character of something now restricted to causes in which there are comparision with other things of the same kind. Hence the degree or grade of excellence etc. possessed by a thing."[७३]

ब्रिटिश स्टँडर्ड इंस्टिट्यूशनने (१९९१) गुणवत्तेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

"व्यक्त व अव्यक्त गरजांची पूर्ती करण्याचे सामर्थ्य असलेली वस्तू अथवा सेवा यांच्या सर्व लक्षणांची गोळाबेरीज म्हणजे गुणवत्ता होय."[७४]

शेजवलकर (१९९९) गुणवत्तेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करतात.

“गुणवत्ता हे मुख्यतः एककेंद्रीभूत भांडवली गुंतवणूक, प्रज्ञा व कठोर परिश्रम यांचे फलित आहे. गुणवत्ता वरवरच्या दिखाव्याने साध्य होत नाही. गुणवत्ता ही दैवाधीन नसून ती जाणीवपूर्वक केलेली निवड असते. गुणवत्ता हा एक अपघात नसून जाणीवपूर्वक आखलेला आकृतिबंध आहे. गुणवत्ता हे अंतिम इष्ट स्थळ नसून तिच्यासाठी सातत्यपूर्ण प्रयत्न चालू असतो.”[७५]

-शेजवलकर

“खरेदी केलेल्या वस्तूत कोणतेही दोष नाहीत अशा नकारात्मक संकल्पनेऐवजी ती वस्तू उपभोक्त्याला कितपत उपयुक्त वा मूल्यवान वाटते याबाबतची सकारात्मक संकल्पना म्हणजे गुणवत्ता होय.”

- डेमिंग. (१९९९)

“उद्देश व कार्य यांच्या योग्यतेची पातळी गाठणे म्हणजे गुणवत्ता होय.”

- ओकलँड

“गुणवत्ता ही सकारात्मक व गतिशील कल्पना असून अर्थपूर्ण कृतिनियोजनाच्या आराखड्याद्वारे साध्य करता येते.”

- नवरत्नम

वरील व्याख्यांचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते की, गुणवत्तेचा विविधांगी विचार झालेला आहे तो पुढील संदर्भातः

१. गुणवत्तेचा विचार सापेक्ष, निरपेक्ष, उपभोक्त्याची जाणीव, प्रक्रिया व प्रत्यक्ष उत्पादन अशा विविध स्वरूपात केली आहे.
२. जीवनोपयोगी वस्तू, संस्था व सेवाक्षेत्र यांची गुणवत्तेची जाणीव वेगवेगळी असल्याचे दिसून येते.
३. वस्तुची आकर्षकता, टिकावूपणा, किंमत, रंग, कार्यपध्दती, दुरूस्तीयोग्य असणे इ. गुणवत्तेचे दर्शक आहेत.
४. सेवाक्षेत्रात गुणवत्तेचे वक्तशीरपणा, किंमत, सौजन्य, वेग, अचूकता, आदरशीलत्व असे मापदंड असतात.

५. सेवाक्षेत्रात तसेच वस्तूंच्या बाबत उपभोक्त्यांची जाणीव ही गुणवत्तेची नक्कीच दर्शक ठरते.

सेवाक्षेत्रातील गुणवत्तेचे मर्मर मुखोपाध्याय यांनी पाच प्रमुख निदर्शक दिले आहेत. [७६]

१. व्यक्ती-व्यक्तीमधील परस्परसंबंध

२. वेळ व वक्तशीरपणा

३. गुणवत्तेचा अप्रत्यक्ष पुरावा.

४. सर्वोत्तमता

५. उपभोक्त्याची जाणीव

गुणवत्ता हा दर्जा असून एखाद्या संस्थेला प्राप्त झालेली ख्याती किंवा नावलौकीक अशा गुणवत्तेमुळे असतो.

ब्रिटिश प्रमाणक संस्थेची गुणवत्तेची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे,

"कार्यासाठी किंवा उद्देशपूर्तीसाठी योग्य असणे म्हणजे गुणवत्तापूर्ण असणे होय." [७७]

अर्थात संस्थेची जी ध्येयधोरणे आहेत त्यांच्या पूर्तीसाठी योग्य अशी परिस्थिती निर्माण झाल्यास गुणवत्तेचा दर्जा उंचावतो. संस्थेच्या ध्येयधोरणानुसार गुणवत्तेचे मानकही बदलतील. सदर संशोधनाच्या अनुषंगाने शालेय गुणवत्ता ह्या बाबींचे विवेचन करणे आवश्यक ठरते.

१.४.१५ शालेय गुणवत्ता

शिक्षणातील गुणवत्ता ही त्या शाळेतून निघणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेवर अवलंबून असते. शिक्षणातील गुणवत्ता कारखान्यात तयार होणाऱ्या मालासारखी उत्पादनाच्या मापदंडाच्या स्वरूपात देता येत नाही. कारण शालेय गुणवत्ता म्हणजे तेथील विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता. विद्यार्थी हे अतिशय गुंतागुंतीची शरीर-मन-आत्मा यांची रचना असलेले प्राणी आहेत. ते फक्त ज्ञान व कौशल्य यांची रचना नसून त्यामध्ये मूल्ये, अभिवृत्ती आणि इतर

अनेक भावनात्मक गुणवैशिष्ट्ये समाविष्ट आहेत. म्हणूनच गुणवत्तापूर्ण शिक्षणाचा अर्थ व्यक्तिंमधील कुवतींचा, क्षमतांचा सर्वसमावेशक असा विकास घडवून मुळातच असणाऱ्या परिपूर्णतेला प्रत्यक्षात आणणे असा होतो. फक्त विद्यार्थीच नव्हे तर शिक्षक, शिक्षकेत्तर कर्मचारी, मुख्याध्यापक या सर्वांमध्ये मुळातच असलेल्या परिपूर्णतेला जास्तीत जास्त प्रत्यक्षात आणणे या बाबींचा समावेश शालेय गुणवत्तेत होतो. शालेय गुणवत्तेची संकल्पना व त्याबाबतचे विचार प्रवाह याबाबत अधिक संकल्पना विस्तार होण्यासाठी शिक्षणातील गुणवत्तेसंबंधी पाश्चिमात्य दृष्टिकोन, भारतीय दृष्टिकोन व वर्तमान दृष्टिकोनाचा मागोवा घेणे संशोधकाला गरजेचे वाटते.

१.४.१६ शालेय गुणवत्ता : पाश्चिमात्य दृष्टिकोन

शालेय गुणवत्तेच्या काही पाश्चिमात्य विचारवंताच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे [७८]

"शालेय गुणवत्ता म्हणजे शिक्षणातील सर्वोत्तमता."

- पिटर्स व वाटरमन (१९८२)

"शालेय गुणवत्ता म्हणजे शिक्षणात मूल्यवर्धित्व."

- फेनबाम (१९५१)

"शालेय गुणवत्ता म्हणजे शिक्षणाची नियोजित ध्येये, वैशिष्ट्यांचा तपशील व गरजा यांच्या संदर्भात निष्पत्तीची अनुरूपता."

- गिलमोर (१९७४)

"शालेय गुणवत्ता म्हणजे प्रत्यक्ष उपयोगासाठी निष्पत्तीची योग्यता व अनुभव."

- जुरान व ग्रायना (१९८८)

International commission on education in the 21 st century ने learning the treasure within च्या अहवालात नमूद केले आहे की, "विशेषत: शिक्षणातून व्यक्तीचा शारीरिक, मानसिक, बौध्दिक व आध्यात्मिक क्षमतेचा विकास व्हावयास पाहिजे. मानवाच्या अध्ययनात समजणे, करणे या इतकेच महत्व असणे व एकोप्याने राहणे या गोष्टी शिकण्यालाही महत्व आहे." [७९]

वरील व्याख्येत चारित्र्य विकसनावरही भर दिलेला दिसून येतो. होल्ट (२०००) यांनीही शैक्षणिक गुणवत्तेमध्ये सामाजिक विकासाला प्राधान्य दिले. ते म्हणतात,

"शाळेशी संबंधित गुणवत्तेचा विचार करतांना पहिली पायरी म्हणजे शिक्षणार्थ्यांची निष्पत्ती, विद्यार्थी कसा असेल, त्यांच्याकडे कोणती गुणवत्ता असेल, ही आहे. शिक्षण हे विद्यार्थ्यांच्या मनोविकासाशी संबंधित असेल असे मी मानीन. शालेय शिक्षणामुळे शिक्षित व्यक्ती स्वतःच्या व समाजाच्या उन्नतीसाठी मार्गक्रमण करतील... या उन्नतीचा अर्थ कसा लावायचा? आपले ध्येय आनंदी, सुखी बनण्याचे आहे की, भांडवलशाहीने संपत्ती निर्माण करणे आहे? यामधून धार्मिक जीवन स्पष्ट केले जाते का? यापैकी आपण कशाची निवड करतो यावर आपली गुणवत्तेची संकल्पना अवलंबून आहे." [८०]

वरील विवेचनावरून शिक्षणाच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात वैयक्तिक ध्येयांमध्ये विविधता दिसून येते. हेच वैविध्य शिक्षणाच्या सामाजिक ध्येयांमध्येही आढळते. सन १९६० पर्यंत अमेरिकेत मानवी हक्क व व्यक्तिगत स्वातंत्र्य यांना प्राधान्य होते. १९९० मध्ये शिक्षणात अर्थकारणाला प्राधान्य होते. ब्रिटनमध्ये तानाधिष्ठीत व आध्यात्मिक ध्येयांवरील भर कमी होवून विद्यार्थी काय जाणतो व त्याचा उपयोग कसा करू शकतो यावर भर दिला आहे. सन १९८० मध्ये प्रसारित जपानी श्वेतपत्रिकेमध्ये तंत्रज्ञानाशी जुळवून घेणे याऐवजी नवीन शोधांवर लक्ष केंद्रीत करणे असा बदल झाला आहे. Taddlie व Raynolds (२०००) यांच्या The International Hand-book of School Effectiveness[८१] या पुस्तकात शाळेची परिणामकारकता ही मोजता येणारी बाब असल्याचे नमूद केले आहे. शालेय गुणवत्ता ही सापेक्ष असल्याचे सुध्दा दिसून येते. पुढील उदाहरणावरुन ते स्पष्ट होते. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळते असे मानून एखाद्या विशिष्ट शाळेत प्रवेशासाठी एखादे पालक धडपडत असते तर दुसरे पालक गुणवत्तेबाबत असमाधानी असल्याने त्याच शाळेतून पाल्याचे नाव काढताना दिसतात. म्हणजेच शालेय गुणवत्ता पालक सापेक्ष असल्याचेही दिसून येते. अशाप्रकारे शालेय गुणवत्ताविषयक संकल्पना विस्तारत गेल्या.

वरील विवेचनावरून शालेय गुणवत्तेत पाश्चिमात्य देशात मूल्यात्मक वाढ, तंत्रज्ञानाचा समावेश, शाळेची परिणामकारकता, विद्यार्थ्यांचा चारित्र्यविकास, विद्यार्थ्यांची बौध्दिक निष्पत्ती तसेच पालक, शिक्षक, समाज यांचा शाळेबाबत दृष्टिकोन ह्या घटकांचा समावेश करण्यात आलेला दिसून येतो.

१.४.१७ शालेय गुणवत्ता : भारतीय दृष्टिकोन

"सा विद्या या विमुक्तये"

भारतीय शिक्षणविषयक दृष्टिकोन वरील संस्कृत वचनावरून स्पष्ट होतो. अज्ञ ानाच्या बंधनातून आणि अविद्येतून मुक्त करते तेच खरे शिक्षण.

"विद्या ददाति विनयम्"

शिक्षणामुळे विनय प्राप्त होतो तसेच पराविद्या आणि अपराविद्या यांतील फरक शिक्षणामुळे कळतो. वरील सर्व वचनावरून शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या शरीर साधनांद्वारे मन व जाणीव यांचा विकास हा शिक्षणविषयक प्राचीन दृष्टिकोन असल्याचे दिसून येते.

प्राचीन काळापासून भारतात शिक्षणातील गुणवत्तेचा शोध हे भारतीय तत्वज्ञ व विचारवंत यांचे महत्वाचे क्षेत्र झाले आहे. भारतीय तत्वज्ञान मनाला अतिशय महत्व देते. स्वामी विवेकानंद (१९९९) राजयोगात लक्ष वेधतांना म्हणतात, "ज्ञानेंद्रिये जेव्हा मनाशी जोडलेली असतात तेव्हाच कार्यरत असतात."[८२]

गांधीजी, श्री. अरविंद, स्वामी विवेकानंद, स्वामी दयानंद सरस्वती, जे. कृष्णमूर्ती यांसारख्या भारतीय तत्वज्ञांनी वेदातील संकल्पना हेच शिक्षणातील गुणवत्तेचे प्रमुख घटक मानले आहेत. परमहंस योगेंद्र (१९८८) यांच्या श्रीमद्भगवद्गीतेतील भाष्यातून शिक्षणाची गुणवत्ता अधिक सखोलतेने स्पष्ट केली आहे ती पुढीलप्रमाणे:

'बुध्दिमत्तेला चांगल्या-वाईटाची निर्णय घेण्याची क्षमता आणण्यास, शरीर हे फक्त आत्म्याला सामावून घेण्यापुरते आहे हे ओळखण्यास शिकविते तेव्हाच शिक्षणाची गुणवत्ता स्पष्ट होते. शिक्षण मानवाला दुष्प्रवृत्तीकडून सत्प्रवृत्तीकडे नेण्यास मदत करते. तेव्हा शिक्षणातील गुणवत्ता सिद्ध होते.'[८३]

शिक्षणातील गुणवत्ता ही सतत सुधारणेकडे चालू राहणारी सततची शोधप्रक्रिया आहे. स्वामी विवेकानंद शिक्षणाबद्दल म्हणतात,

"शिक्षण म्हणजे मानवातील परिपूर्णतेचा आविष्कार."[८४]

स्वामी चिन्मयानंद Journey of Master या आत्मचरित्रात शिक्षणाची परिभाषा पुढीलप्रमाणे करतातः

"Real education means the transformation of knowledge into wisdom which is then used to curve strong character." [८५]

शिक्षणाची गुणवत्ता त्यातून मिळणाऱ्या ज्ञानाचे रूपांतर शहाणपणात होण्यावर तसेच चारित्र्य संवर्धन होण्यावर तसेच चारित्र्यसंवर्धन किती प्रमाणात होते यावर अवलंबून असल्याचे दिसते. गुणवत्तेचे शिक्षण उपलब्ध होणे हे अत्यंत गरजेचे आहे. भारतीय प्राचीन तत्वज्ञ व विचारवंतांच्या शिक्षण विषयक दृष्टिकोनाचे अवलोकन केले असता असे दिसून येते की, शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा संदर्भ फक्त व्यवस्थेशीच जोडलेला नाही तर तो मानवी मन, बुध्दी व मानवी घटकांशी जोडलेला दिसून येतो. ह्याला अनुसरून मनावरील संस्कार व त्यामुळे होणारी मानवी मनाची घडण, बुध्दीतील निर्णयक्षमता, बौध्दिक घटकांचा विकास, आध्यात्मिक विकास हा गुणवत्तेचा संदर्भ ठरतो. शाळांमधील भौतिक साधनांसोबतच शिक्षक, विद्यार्थी, मुख्याध्यापक, व्यवस्थापक मंडळ, पालक यांच्यातील परस्पर आंतरक्रिया हे गुणवत्तेचे संदर्भ ठरतात. वरील सर्व घटकांचा एकत्रित परिणाम शालेय गुणवत्तेवर होत असतो.

१.४.१८ शालेय गुणवत्ता : वर्तमान दृष्टिकोन

शिक्षण म्हणजे भावी जीवनाची तयारी करून घेण्याचे आवश्यक साधन अशी सर्वसामान्य शिक्षणविषयक संकल्पना रूढ झाली आहे. गांधीजी शिक्षणाची परिभाषा पुढीलप्रमाणे करतात,

"माणसाच्या शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक अंगामधील उत्कृष्टतेचा विकास व अभिव्यक्ती म्हणजे शिक्षण." [८६]

- गांधीजी

"शिक्षणामुळे जीवनाच्या जबाबदारीचे भान व्यक्तीला येते व जीवनाच्या जबाबदारीची परिपूर्ण जाणीव निर्माण होते." [८७]

- विनोबा भावे

तात्पर्य, शिक्षण म्हणजे बाहेरून ज्ञान आत घालण्याची प्रक्रिया नसून मुलांमध्ये मूलतःच व निसर्गदत्त असलेल्या अंतःशक्तीचा आविष्कार व विकास. म्हणून या दोन ध्येयांची ज्या प्रमाणात शाळेकडून पूर्तता होते त्यावर शाळेची गुणवत्ता अवलंबून राहील.

विविध आयोगांनी शालेय गुणवत्तेबाबत सुचविलेले मापदंड व शिफारशी पुढीलप्रमाणे[८८]:

१. मुदलीयार आयोगाने शाळा ही राहत्या परिवारापासून फार दूर असू नये. तसेच पर्यवेक्षणात सर्व शाळांमध्ये एकवाक्यता आणणे आणि केवळ भौतिक सुविधांवर भर न देता शालेय मानव संसाधनाच्या कार्यक्षमतेत वाढ करण्यावर भर दिला.

२. कोठारी आयोगाने ग्रंथालय समृध्दता, शाळा-समाज जिव्हाळ्याचे संबंध, शिक्षकांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण व नवोत्क्रमशील कार्यक्रमातील सहभाग व शाळेतील मानवी घटकांमधील आपुलकीचे संबंध इत्यादी बाबी शालेय गुणवत्तेत सुचविल्या आहेत.

३. २३ फेब्रुवारी १९७० रोजीचा महाराष्ट्रातील शिक्षण पुनर्रचना विषयी धोरणात शरीर, बुध्दी, भावना, व्यावसायिक कौशल्य, कलात्मक संवेदना व जीवनमूल्यासंबंधीची योग्यायोग्यतेची जाणीव यांचा उच्चतम विकास ही ध्येये सांगितली. शाळा ही ध्येये ज्या प्रमाणात पूर्ण करेल त्या प्रमाणात शाळेची गुणवत्ता अवलंबून राहील.

४. १९८६ च्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात शालेय गुणवत्तेबाबत अभ्यासक्रम रचनेत दहा गाभाभूत घटकांचा समावेश, योग्य व्यवस्थापन इत्यादी बाबी सुचविल्या.

५. शालेय शिक्षण राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा समितीने (२००१) २१ व्या शतकाची आव्हाने पेलण्यास सक्षम पिढी शाळेतून निर्माण करावी व शिक्षणातून लोकतंत्रात्मक नागरिकत्वाचा विकास व्यावसायिक कौशल्य निर्मिती, नेतृत्व गुणांचा विकास सामाजिक आणि आध्यात्मिक मूल्य निर्मिती करणे, सामाजिक एकता प्रस्थापित करणे, राष्ट्रीय भावनेचा विकास ह्या ध्येयांची शिक्षणातून ज्या प्रमाणात पूर्तता केली जाते त्यावर शिक्षणाची गुणवत्ता अवलंबून असल्याचे म्हटले आहे.

६. N.C.F.(२००५) मध्ये नमूद करण्यात आले आहे की, शिक्षणाच्या सार्वत्रिकीकरणासाठी अभ्यासक्रमाची व्याप्ती वाढवून त्यात ज्ञानाच्या कामाच्या आणि कारागिरीच्या विविध समृध्द परंपरा आणि वारसा अंतर्भूत करायचे भान ठेवायला हवे. आज अर्थव्यवस्थेच्या जागतिकीकरणामुळे ज्ञानाचे रूपांतर क्रयवस्तुत होत आहे आणि सर्व मानवी व्यवहारांवर बाजारपेठेचे आक्रमण होत आहे. त्यामुळे लोकांमधील ज्ञान, परंपरा आणि कौशल्ये ह्यांना धोका निर्माण झाला आहे. ह्या परिस्थितीत मुलांमधील सर्जनशीलता, नैतिकता आणि आत्मसन्मान यांची जोपासना व विकास करण्याच्या कामाला सर्वात जास्त महत्व द्यायला हवे. [८९]

७. SCERT ची शालेय प्रतवारी पुस्तिका २००७-२०१२ महाराष्ट्र शासन निर्णय क्र. संप्रप १०९९ / १३३ / ९९ / प्राशि-५ दि. ५.१०.१९९९) नुसार SCERT च्या माध्यमिक शाळेच्या प्रतवारी पुस्तिकेनुसार शाळेची गुणवत्ता म्हणजे शालेय परिसर भौतिक सुविधांनी परिपूर्ण असणे, परिसर आरोग्यदायी स्वच्छ असणे, शिक्षक प्रशिक्षित असणे, शिक्षकांचे विषयज्ञान समृध्द असणे, शिक्षक-विद्यार्थी-मुख्याध्यापक-कर्मचारी व समाज यांच्यांतील संबंध जिव्हाळ्याचे असणे, शिक्षक-विद्यार्थी-कर्मचारी यांची गुणवत्ता उच्च दर्जाची असणे, शाळेत विविध ध्येयधोरणांची अंमलबजावणी उत्तम रितीने होणे, शाळेचे व्यवस्थापन व प्रशासन लोकशाहीप्रधान असणे, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास उत्तम दर्जाचा असणे होय. [९०]

८. ADEPTS (२०१०-२०११०) [९१]

Advancement at Educational Performance Through Teacher's Support हे साधन महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषदेने सर्व शिक्षा अभियानाअंतर्गत - भारत सरकार व UNICEF ने राष्ट्रीय स्तरावरील शिक्षण क्षेत्रातील तज्ज्ञ व्यक्ती आणि संस्था यांच्या मदतीने विकसित केले आहे. ADEPTS हे साधन शाळेची गुणवत्ता सर्व दृष्टीने वाढविण्यासाठी शाळेच्या गुणवत्ता संबंधित महत्वाच्या पैलूंविषयी शिक्षक, मुख्याध्यापक व पर्यवेक्षक या स्तरावर जागरूकता निर्माण करणे या उद्दिष्टाने निर्माण केले आहे. ADEPTS मध्ये शाळेच्या गुणवत्तेचा दर्जा वाढविण्याच्या दृष्टीने शालेय विकासाचे चित्र शिक्षक/मुख्याध्यापकांच्या डोळ्यासमोर उभे राहावे व त्याची अंमलबजावणी करणे सुलभ व्हावे याचा सर्वंकष विचार करून शालेय गुणवत्तेमध्ये पुढील घटकांचा समावेश केलेला आहे.

अ) भौतिक क्षेत्र

आ) सामाजिक क्षेत्र

इ) बौध्दिक क्षेत्र

ई) व्यवस्थापकीय क्षेत्र

उ) सुशोभीकरण

अ) भौतिक क्षेत्र

यामध्ये शाळेतील उपलब्ध साधनसामुग्री, बैठक व्यवस्था, वातावरण, पिण्याचे पाणी, परिसर स्वच्छता, शिक्षक, संख्या, शाळेत क्रिडा साहित्य इत्यादींच्या उपलब्धतेचा समावेश आहे.

आ) सामाजिक क्षेत्र

सामाजिक क्षेत्रांतर्गत विद्यार्थ्यांची उपस्थिती शिक्षक उपस्थिती, शाळेचा सामाजिक सहभाग, शैक्षणिक साहित्य निर्मिती, पालक-प्रशिक्षण, पालक सहभाग इत्यादी घटकांचा अंतर्भाव केलेला आहे.

इ) बौध्दिक क्षेत्र

या अंतर्गत विद्यार्थ्यांचे आकलन, अध्ययन प्रवृत्ती, शारीरिक शिक्षण, शिक्षकांचे विषय ज्ञान, पाठ नियोजन, अध्ययन, अभ्यासपूरक कार्यक्रमांचे नियोजन, मूल्यमापन व वर्ग सजावट, विद्यार्थी विषय संपादणूक, शिक्षकांच्या अध्यापनातील शैक्षणिक साहित्याचा वापर इत्यादीचा समावेश आहे.

ई) व्यवस्थापकीय क्षेत्र

प्रशासन शासन नियमानुसार चालावे यासाठी नियंत्रण व दफ्तर-व्यवस्थेचा अद्ययावतपणा इत्यादींचा समावेश व्यवस्थापकीय क्षेत्रात केलेला आहे.

उ) सुशोभिकरण

शालेय परिसर सुवाच्च व सुशोभित ठेवणे.

वरील निकषांसोबत ADEPTS ने शालेय मानवी घटकांनी पुढील दृष्टिकोन अंगिकारण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. मुलं म्हणजे आपली

राष्ट्रीय संपत्ती, मुलांच शिक्षण. आणि व्यक्तिमत्व विकास म्हणजे भावी विकासाची पायाभरणी. त्यामुळे परिसरातील प्रत्येक मूल शाळेत यावे, टिकावे यासाठी शिक्षक-मुख्याध्यापक-कर्मचारी यांनी उत्तम प्रकारे कामाचे नियोजन करावे. कामातून आनंद व आनंदाने काम हेच ध्येय असावे. वैयक्तिक, आत्मिक समाधान व शालेय गुणवत्ता हे निगडीत असावे. शिक्षक-शिक्षक, शिक्षक-विद्यार्थी, शाळा-समाज, हे संबंध जिव्हाळ्याचे असावेत. शिक्षक-विद्यार्थी आंतरक्रिया प्रसन्नतेने ओतप्रोत असावी.

९. उत्कर्ष मुख्याध्यापक प्रशिक्षण २०१०-११[९२]:उत्कर्ष UTKARSH म्हणजे Upgrading Teacher's Knowledge and Attitude towards Reforming School. सन २०१०-११ या कालावधीत भारत सरकारच्या मानव संसाधन विकास मंत्रालय, नवी दिल्ली आणि शालेय शिक्षण व क्रिडा विभाग, महाराष्ट्र शासनामार्फत महाराष्ट्र शासनाची शिखर प्रशिक्षण संस्था म्हणून यशवंतराव चव्हाण विकास शासन प्रबोधिनी यशदा मार्फत शाळा गुणवत्ता वाढ या उद्दिष्टाच्या अनुषंगाने माध्यमिक स्तरावर मुख्याध्यापक व इंग्रजी, गणित, इतिहास, मराठी, विज्ञान याविषयांच्या शिक्षकांकरिता प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले. शाळा गुणवत्तावाढीसाठी मुख्याध्यापक व शिक्षक क्षमतावृध्दी, ज्ञानवृध्दी करण्यासाठी सदर उपक्रमाचे आयोजन केले.

उत्कर्ष या उपक्रमात शालेय गुणवत्तेमध्ये विद्यार्थ्यांची विषयनिहाय क्षमता, विकास, चिंतनशील शिक्षक, नवोपक्रमाचे आयोजन, विद्यार्थ्यांची शिक्षकांविषयीची श्रध्दा, पालकांची जागरूकता, शिस्त, विद्यार्थ्यांकडे उपलब्ध शिक्षण साहित्य, शाळेतील साधन-साहित्याची उपलब्धता, कुमारवयीन भावनांना समजून घेणे इत्यादी घटकांचा अंतर्भाव केला आहे.

वरील शालेय गुणवत्ता विकासाशी संबंधित बाबी व उपक्रमांचा आढावा घेतल्यास शालेय गुणवत्ता ही बाब पुढीलप्रमाणे स्पष्ट होते.

'शिक्षणाची गुणवत्ता म्हणजे शालेय गुणवत्ता.' शालेय गुणवत्ता म्हणजेच विद्यार्थ्यांमध्ये ज्या क्षमता व कौशल्ये विकसित होणे अपेक्षित आहे, जे वर्तन बदल होणे आवश्यक आहे त्या क्षमता, कौशल्ये विकसित होण्याचे उद्दिष्ट कितपत साध्य झाले त्यावर शालेय गुणवत्तेचे

मापन करावे लागते. शिक्षणाची गुणवत्ता ही एक प्रक्रिया आहे. या प्रक्रियेत अनेक घटक समाविष्ट होतात. या सर्व घटकांचा एकत्रित परिणाम गुणवत्तेवर होत असतो. शालेय गुणवत्तेसाठी SCERT ची प्रतवारी पुस्तिका, MCERT चा ADEPTS हा उपक्रम, NCERT चा UTKARSHA उपक्रम हे वर्तमान उपक्रम तसेच स्वातंत्र्योत्तर काळातील आयोग, शैक्षणिक धोरणे, मुदलियार आयोग, कोठारी आयोग, फेब्रुवारी १९७० चे महाराष्ट्रातील शिक्षण पूनर्रचना धोरण, १९८६ चे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण, शालेय शिक्षण राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा समिती (२००१), NCF (२००५) इत्यादींच्या आढाव्यावरून शिक्षणातील मानवी घटकांची गुणवत्ता, भौतिक घटकांची गुणवत्ता, अध्ययन-अध्यापनाची गुणवत्ता, विविध सहशालेय उपक्रमांची गुणवत्ता, व्यवस्थापनाची गुणवत्ता, परीक्षा निकालाची गुणवत्ता यासारख्या विविध घटकांचा शालेय गुणवत्तेत समावेश होतो.

शालेय शिक्षणात समाविष्ट उपनिर्देशित घटकांचा एकत्रित अनुकूल परिणाम म्हणजे शालेय गुणवत्ता होय. तात्पर्य शालेय गुणवत्तेचा विकास साधणे म्हणजे शालेय परिसर आरोग्यदायक ठेवणे, शाळेतील शिक्षक-विद्यार्थी-कर्मचारी-मुख्याध्यापक यांच्यातील संबंध जिव्हाळ्याचे असणे, शिक्षक-विद्यार्थी, शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांची गुणवत्ता उच्च दर्जाची असणे, शाळेत विविध उपक्रम उत्तम रितीने चालू असणे, शाळेला उज्वल यशाची परंपरा असणे या सर्व बाबी होत.

१.४.१९ शालेय गुणवत्ता घटक

'शिक्षणाची गुणवत्ता म्हणजेच शाळेची गुणवत्ता.' ही गुणवत्ता शाळेतील विद्यार्थ्यांमध्ये विविध क्षमता, कौशल्ये ज्या प्रमाणात विकसित झाली त्यावर अवलंबून असते. त्यामुळे शालेय गुणवत्तेचे मापन करतांना शिक्षणातून विद्यार्थ्यांमध्ये ज्या क्षमता व कौशल्ये विकसित होणे अपेक्षित आहे, जे वर्तन बदल होणे आवश्यक आहे त्या क्षमता व कौशल्ये विकसित होण्याचे उद्दिष्ट कितपत साध्य झाले त्यावर शालेय गुणवत्तेचे मापन करावे लागेल. सदर संशोधनातही उपरोक्त संदर्भाला अनुसरून शालेय गुणवत्तेचे निकष ठरविण्यात आलेले आहेत. शालेय गुणवत्ता प्रक्रियेशी संबंधित बाबींचा आढावा घेण्यात आला. शालेय गुणवत्ता निकषांचा शोध घेण्यासाठी SCERT ची शालेय प्रतवारी पुस्तिका, NCERT व UNICEF चा ADEPTS हा उपक्रम, मुख्याध्यापक प्रशिक्षणाचा 'उत्कर्ष' हा उपक्रम, विविध

शिक्षणतज्ज्ञ व विचारवंतांचे (भारतीय व पाश्चिमात्य) शिक्षणविषयक विचार इत्यादींच्या परिशीलन व विश्लेषणात्मक अभ्यासाअंती शालेय गुणवत्ता निकष निश्चित करण्यासाठी त्यामध्ये पुढील घटकांचा अंतर्भाव करणे गरजेचे असल्याचे दिसून आले.

शिक्षणाशी व शाळेशी संबंधीत मानवी घटकांची गुणवत्ता, अध्ययन-अध्यापनाची गुणवत्ता, विविध सहशालेय उपक्रमांची गुणवत्ता, व्यवस्थापनाची गुणवत्ता, परीक्षा निकालाची गुणवत्ता, शाळेचा परिसर आरोग्यदायक ठेवणे, शाळेतील शिक्षक -विद्यार्थी -कर्मचारी-मुख्याध्यापक-व्यवस्थापक मंडळ-समाज यांच्यातील संबंध जिव्हाळ्याचे असणे, शाळेचे प्रशासन व व्यवस्थापन लोकशाहीप्रधान असणे, शाळेला उज्वल यशाची परंपरा असणे इत्यादी बाबींचा समावेश शालेय गुणवत्तेच्या निकषांच्या संदर्भात केला आहे. यामध्ये गुणवत्तेच्या संदर्भात शिक्षण व्यवस्थेसोबतच मानवी मन, बुध्दी याला अनुसरून मनावरील संस्कार, संस्कारामुळे होणारी मनाची घडण, निर्णय क्षमता, बौध्दिक घटकांचा विकास, मानसिक घटकांचा विकास, आध्यात्मिक विकास यांचाही अंतर्भाव होत असल्याचे दिसून येते.

वरील विवेचनावरुन SCERT च्या माध्यमिक शालेय प्रतवारी पुस्तिकेतील शालेय गुणवत्ता घटक व निकषाला अनुसरून सदर संशोधनामध्ये शालेय गुणवत्ता घटक पुढीलप्रमाणे ठरविण्यात आलेले आहेत.

शालेय गुणवत्तेचे घटक खालील आकृतीवरुन स्पष्ट होतात.

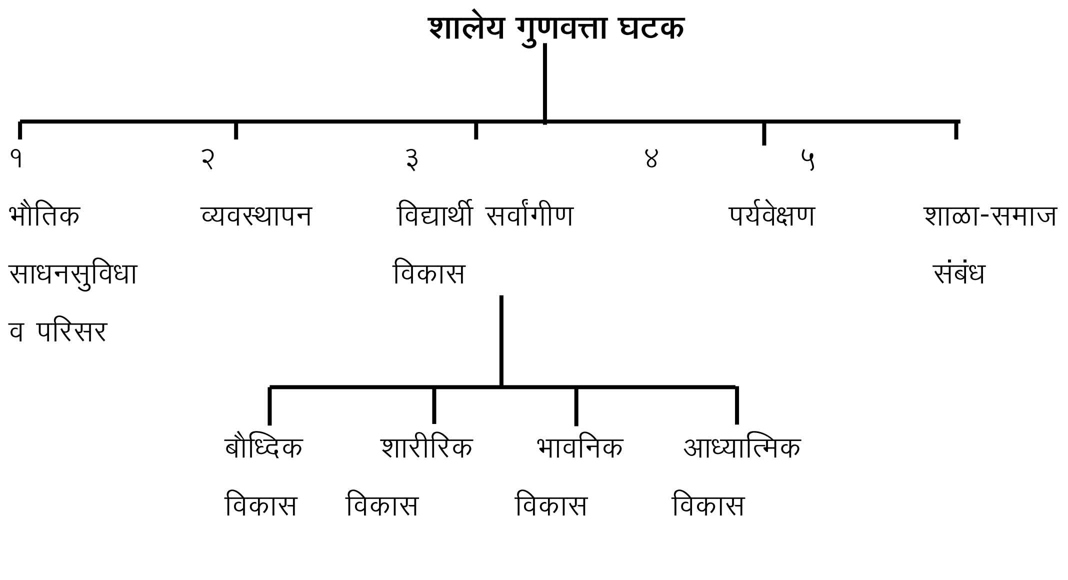

आकृती क्र १.५ शालेय गुणवत्ता घटक

१.४.२० शालेय गुणवत्ता, गरज व महत्व

मुलं म्हणजे आपली राष्ट्रीय संपत्ती. मुलांच शिक्षण आणि व्यक्तिमत्व विकास म्हणजे राष्ट्राच्या भावी विकासाची पायाभरणी. शाळा ही मुलांच्या व्यक्तिमत्व विकासाचे प्रमुख ठिकाण. शालेय गुणवत्ता म्हणजे शाळेतून शिक्षण घेऊन बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता. विद्यार्थी गुणवत्ता ही राष्ट्राच्या विकासाची आधारशीला आहे. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास साधणे हे शिक्षणाचे सर्वसामान्य ध्येय आहे. शाळेची गुणवत्ता उंचावणे म्हणजेच विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता उंचावणे होय. शालेय गुणवत्ता हाच राष्ट्रीय विकासाचा राजमार्ग आहे. म्हणूनच शालेय गुणवत्ता हा अधिकाधिक चांगल्याचा ध्यास आहे. या दृष्टीने शालेय गुणवत्ता विकसनाचे राष्ट्रीय विकासातील अत्यंत महत्वाचे स्थान लक्षात घेता शालेय गुणवत्ता विकसनाची गरज दिसून येते. या दृष्टीने शालेय गुणवत्तेचे महत्व दिसून येते ते पुढील संदर्भात:

१. लोकशाही नागरिकत्वाचा विकास करणे.

२. शिक्षणाद्वारे उत्पादकता वाढविणे.

३. शिक्षणातून सामाजिक, नैतिक, आध्यात्मिक व धार्मिक मूल्यांची जोपासना करणे.

४. श्रमप्रतिष्ठेची भावना रुजविणे.

५. नेतृत्व विकास साधणे.

१.४.२१ माध्यमिक शिक्षणाची सद्य:स्थिती

शिक्षणाने व्यक्तिमत्वाचा सर्वांगीण विकास घडून आला पाहिजे आणि तो विकास समाजाच्या व पर्यायाने राष्ट्राच्या विकासाला सहाय्यभूत झाला पाहिजे. असे शिक्षणाचे ध्येय आहे. माध्यमिक शिक्षण घेऊन काही जण उच्च शिक्षणासाठी महाविद्यालयात प्रवेश करतात, काही जण व्यवसाय शिक्षणाकडे वळतात, तर बरेच जण प्रत्यक्ष जीवन व्यवहारात उतरुन प्रौढ नागरिक या नात्याने वावरण्यासाठी वाटचाल करू लागतात. माध्यमिक शिक्षणानंतर अनेक वाटा फुटतात. थोडक्यात आपल्या देशाचा आपण विचार केल्यास माध्यमिक शिक्षण म्हणजे लोकशाहीला समृध्दीकडे नेण्यासाठी विशिष्ट प्रवृतींनी, ध्येयाने व जिद्दीने कार्यप्रविण होणारे नागरिक तयार करण्याची प्रयोगशाळाच आहे. माध्यमिक शाळेतून बाहेर पडणारा

आजचा विद्यार्थी उद्याचा प्रौढ नागरिक या नात्याने त्याला कोणत्या आव्हानांना तोंड देवून समाजाच्या व देशाच्या पुनर्रनिर्माणाच्या कार्यात कशाप्रकारे सहभागी होता येईल हे त्याला मिळणाऱ्या माध्यमिक शिक्षणावर व त्या वेळी त्याची जडणघडण कशी होते यावर अवलंबून असते.

माध्यमिक शिक्षणाची उद्दिष्टे [९३]

अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे ठरवितांना शिक्षणतज्ज्ञांना समाजाच्या वर्तमान व भविष्यकालीन गरजा, आपण स्विकारलेली तत्वप्रणाली याचा मूलभूत विचार करावा लागतो. माध्यमिक शिक्षणाच्या ध्येयांची पूनर्मांडणी करण्याचा पहिला प्रयत्न मुदलियार आयोगाने केला.

मुदलियार आयोगाने माध्यमिक शिक्षणाची खालील उद्दिष्टे सांगितली.

१. लोकतंत्रात्मक नागरिकतेचा विकास

२. व्यावसायिक कुशलतेमध्ये सुधारणा

३. व्यक्तित्वाचा विकास

४. नेतृत्व गुणांचा विकास

५. राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेचा विकास

कोठारी आयोग (१९६४-६६) ने माध्यमिक शिक्षणाची खालीलप्रमाणे उद्दिष्टे सांगितली आहेत.

१. उत्पादनात वृध्दी.

२. सामाजिक व राष्ट्रीय एकता प्रस्थापित करणे.

३. आधुनिकीकरण.

४. सामाजिक व आध्यात्मिक मूल्यांचा विकास.

५. आर्थिक विकासासाठी मनुष्यबळाचा विकास करणे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण (१९८६) मध्ये माध्यमिक शिक्षणाची खालील उद्दिष्टे सांगितली आहेत.

१. शारीरिक, मानसिक, बौध्दिक व सौंदर्यदृष्टीचा व्यक्तिमत्व विकासासाठी प्रयत्न करणे.

२. वैज्ञानिक दृष्टिकोन, लोकशाही मूल्यांची जोपासना.

३. भौतिक, सामाजिक, तांत्रिक, सांस्कृतिक व आर्थिक परिस्थितीची जाणीव देणे.

४. श्रम प्रतिष्ठेविषयी विधायक दृष्टिकोन निर्माण करणे.

५. सर्वधर्मसमभाव व सामाजिक न्यायाची तत्वे अंगी बाळगणे.

६. राष्ट्राची प्रतिष्ठा, राष्ट्रीय एकात्मता, राष्ट्रीय प्रगती याविषयी समर्पणाची भावना जोपासणे.

७. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याचा विकास करणे.

वरील उद्दीष्टांना अनुसरुन स्वातंत्र्योत्तर काळात माध्यमिक शिक्षणाची वाटचाल सुरु झाली. स्वातंत्र्यपूर्व काळात माध्यमिक शाळांची संख्या मर्यादित होती. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर मात्र माध्यमिक शिक्षणाची स्थिती सुधारू लागली. माध्यमिक शिक्षणात संख्यात्मक बाबतीत प्रगती पुढील तक्त्यावरून स्पष्ट होते.

माध्यमिक शाळांची वाढती संख्या[९४]

वर्ष	माध्यमिक शाळांची संख्या / उच्च माध्यमिक शाळांची संख्या
१९५०-५१	७४१६
१९५५-५६	१०८३८
१९६०-६१	१७३२९
१९६५-६६	२७६१४
१९७०-७१	३७०५१
१९७५-७६	४३,०५४
१९८०-८१	५१,५७३
१९८५-८६	६५,८३७
१९९०-९१	७९,७९६
१९९१-९२	८२,५७६
१९९५-१९९६	९०,१३४
१९९८-१९९९	१,१२,४३८
१९९९-२०००	१,१६,८२०
२००१-२००२	१,३३,४९२

वरील तक्त्यावरून भारतात माध्यमिक शाळांच्या संख्येत झपाट्याने वाढ झाल्याचे दिसून येते. संख्यात्मक वाढीसोबत माध्यमिक शिक्षणाच्या दर्जात सुधारणा करण्यासाठी विविध स्तरावर प्रयत्न करण्यात आले.

गुणवत्ता सुधारण्याचे प्रयत्न

माध्यमिक शिक्षणाच्या दर्जात सुधारणा करण्यासाठी विविध आयोगांनी केलेल्या शिफारशींना अनुसरून खालील योजना कार्यान्वित आहेत. [९५]

१. **प्रज्ञेचा शोध व विकास**

महाराष्ट्रात प्रज्ञाशोध परीक्षेच्या माध्यमातून प्रज्ञावान विद्यार्थ्यांचा शोध घेऊन त्यांच्या विकासासाठी शिष्यवृत्या दिल्या जातात.

२. **विद्यानिकेतन**

ग्रामीण भागातील मुलांची ४ थ्या इयत्तेत शास्त्रीय पध्दतीने चाचणीद्वारे निवड करुन आदर्श शैक्षणिक वातावरण असलेल्या शाळांत पाठविले जाते.

३. **सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजना**

४. **मातृ प्रबोधन प्रकल्प**

पाल्यांच्या मातांना त्यांच्या पाल्यांच्या विकासाची जबाबदारी समजावून सांगणे, मुलांचे आरोग्य, बाल संगोपन, उचित संस्कार, या संबंधी मार्गदर्शन करण्याची योजना जून १९८७ पासून सुरू झाली आहे.

५. **शाळा समूह योजना**

या योजनेअंतर्गत एक दर्जेदार माध्यमिक शाळा निवडून त्या शाळेपासून ८ ते १६ कि.मी. च्या परिघातील सर्व प्राथमिक शाळा या दर्जेदार माध्यमिक शाळेला जोडायच्या व एक शालासमूह तयार करायचा. ही दर्जेदार माध्यमिक शाळा आपल्या समूहातील प्राथमिक शाळांना समृध्द करण्यास व तेथील शिक्षकांची गुणवत्ता वाढण्यास निश्चित मदत करु शकेल.

६. **संस्था-निहाय-नियोजन**

शासनाच्या मदतीची वाट न बघता उपलब्ध साधन सामुग्रीचा योग्य वापर करून गुणवत्ता विकासासाठी स्वयंस्फूर्त कर्तृत्वाला व सर्जनशीलतेला उत्तेजन देणे,

नियोजनात संस्थेतील सर्व घटकांना सामील करून घेणे अशा प्रकारची ही योजना कोठारी आयोगामध्ये दिली आहे. संस्थेला स्वत:ला आपली नेमकी स्थिती काय आहे हे समजायला पाहिजे व स्वत:च्या प्रगतीचा आराखडा संस्थेने स्वत: तयार करावा अशाप्रकारे अहवालात नमूद केले आहे.

७. **पथक पर्यवेक्षण**

शिक्षणाधिकारी व शैक्षणिक चर्चा करणारे कार्यक्षम लोक असतील, शिक्षकांसोबत शाळेतील शैक्षणिक समस्यांवर चर्चा करुन त्यातून नजीकच्या भविष्यासाठी विकासाचा आराखडा तयार करतील.

८. **माध्यमिक शाळांची प्रतवारी**

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक शिक्षण मंडळाने शाळेची प्रतवारी ठरविण्यासाठी ही स्वयंमूल्यमापन मापिका तयार केली आहे.

वरील विवेचनावरुन शालेय गुणवत्ता वाढविण्यासाठी शासन प्रयत्नरत आहे. परंतु शैक्षणिक दर्जा हे एक आव्हान बनले आहे. विद्यार्थ्यांची गळती व नापासीचे प्रमाण फार मोठ्या प्रमाणात आहे. शेकडो वर्षे शिक्षणापासून वंचित झालेल्या समाजाचा एक मोठा घटक शिक्षणाकडे आकर्षित होत आहे. शिक्षणाची तहान भागविणारे दर्जेदार शिक्षण मिळावे म्हणून धडपडत आहेत. परंतु दर्जेदार शिक्षणापासून ते दूर आहेत. शहरी व ग्रामीण भागातील शैक्षणिक विषमता वाढत आहे. शहरी शाळा आणि ग्रामीण भागातील जिल्हा परिषदांच्या शाळा यांतील सीमा रेषा स्पष्ट दिसत आहे. प्रवेशासाठी देणगी आणि शाळांची भरमसाठ फी भरणे ज्यांना शक्य आहे अशांनाच दर्जेदार शिक्षण मिळत आहे. याउलट ज्या शाळांमधून खडू-फळा मोहीम राबवावी लागते. जिथे दुपारच्या माध्यान्ह भोजनात निकृष्ट अन्न भक्षण करावे लागते, अशा शाळा शासकीय शाळा व जिल्हा परिषदांच्या शाळा म्हणून उभ्या आहेत. शैक्षणिक दर्जाचा विचार करता मुंबईसारख्या शहरातील महापालिकेच्या नि:शुल्क शाळा बंद पडत असून विपुल सुविधा असलेल्या शाळांमधून भरमसाठ शिक्षण शुल्क देऊन प्रवेशासाठी रांगा लागत आहेत. अभ्यासक्रम सारखाच असतांना शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये दिसणारी तफावत फार मोठी आहे. विपुल सुविधा असलेल्या खाजगी शाळांमधून प्रचंड शिक्षणशुल्क भरून शिकणारी मुले आणि शासकीय व जिल्हा परिषदांच्या शाळांतून नि:शुल्क शिकणारी मुले यामधील दरी वाढत आहे. ग्रामीण व शहरी भागातील

शैक्षणिक विषमता सतत वाढत आहे. [१४]माध्यमिक स्तरावर गळतीचे प्रमाण ७८ टक्के एवढे प्रचंड आहे. आपला देश कृषिप्रधान व खेडयांचा असल्याने पालक आपल्या मुलांचा उपयोग शेतीकामासाठी तर मुलींचा उपयोग घरकामासाठी करतात. त्यामुळे आपल्या मुलांना नियमित शाळेत पाठवू शकत नाही. त्यामुळे ग्रामीण भागात गळतीचे प्रमाण अधिक आहे.

१.५ कार्यात्मक परिभाषा

'शैक्षणिक संशोधनामध्ये एखाद्या चलाचा, संज्ञेचा सर्वसामान्य अर्थ न घेता, त्या विशिष्ट संशोधन प्रक्रियेत एखादा निश्चित अर्थ घेतला जातो. या निश्चित केलेल्या अर्थास त्या चलाची त्या संशोधन प्रक्रियेतील क्रियात्मक व्याख्या किंवा कार्यात्मक परिभाषा असे म्हणतात.' [९७]

प्रस्तुत संशोधनामध्ये आलेल्या चलांच्या व संज्ञांच्या कार्यात्मक परिभाषा दिलेल्या आहेत. प्रस्तुत संशोधनात चलाचा व संज्ञांचा निश्चित केलेला अर्थ म्हणजेच कार्यात्मक परिभाषा सदर संशोधनापुरत्या मर्यादित आहेत.

संशोधनामधील चलांच्या व संज्ञांच्या कार्यात्मक परिभाषा पुढीलप्रमाणे:

- **माध्यमिक शाळा**

'अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील इयत्ता ८ वी, इयत्ता ९वी, व इयत्ता १० वी चे वर्ग असलेल्या शाळा.'

- **मुख्याध्यापक.**

'शाळेच्या संचालनाची, मार्गदर्शकाची, नियोजकाची व पर्यवेक्षकाची भूमिका पार पाडून शाळेची व्यवस्था बघणारे अमरावती विभागातील माध्यमिक शाळेचे प्रशासकीय प्रमुख.'

- **प्रशासकीय वर्तन.**

'Administrative behaviour of secondary school heads specifying the four vital components of the administrative behaviour i.e. planning, organization, communication and decision making.'[९८]

- ABS मॅनुअल पान नं. ३

प्रशासकीय वर्तनात खालील घटकांचा समावेश होतो.

- नियोजन
- संघटन
- संप्रेषण
- निर्णयक्षमता

- **कार्यात्मक समाधान**

'Job satisfaction has been defined as it is a favourableness with which workers view their job.' [११]

- Summon Bonum (JSS म्यॅनुअल पान नं. २)

कार्यात्मक समाधानात पुढील घटकांचा समावेश होतो.

- कार्यात्मक स्थिती
- कार्यात्मक वातावरण
- मानस-सामाजिक दर्जा
- आर्थिक घटक
- सामाजिक योगदान

- **शालेय गुणवत्ता**

'शालेय गुणवत्ता म्हणजे महाराष्ट्र शासनाच्या SCERT ची शालेय प्रतवारी पुस्तिका २००७-१२ मधील शालेय गुणवत्ता निकष.'

शालेय गुणवत्तेत पुढील घटकांचा समावेश होतो.

- भौतिक साधनसुविधा-परिसर
- व्यवस्थापन
- विद्यार्थी सर्वांगीण विकास
- पर्यवेक्षण

- शाळा-समाज संबंध.

- **सहसंबंधात्मक अभ्यास**

'माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान या स्वाश्रयी चलाचा शालेय गुणवत्ता या आश्रयी चलाशी असलेल्या सहसंबंधाचा अभ्यास.'

- **अमरावती विभाग**

अमरावती-

"Amravati district occupies the extrem Northeastern part of Tapi- Purna valley. This district is mainly comprised to river- valley; basins & hills. The prominant hill range in this disrict is Gavilgarh hill which are off shoots of Satpura range lying to the north of Amaravati. The main rivers in this district are Tapi, Purna, Wardha which originate from the Satpura range in Madhya Pradesh. "[१००]

अमरावती विभाग- "महाराष्ट्रातील प्रशासनाच्या सोयीसाठी भौगोलिकदृष्टया सहा विभागांपैकी एक विभाग ज्यामध्ये अमरावती, यवतमाळ, बुलढाणा, वाशिम व अकोला अशा पाच जिल्ह्यांचा समावेश आहे. "[१०१]

'अमरावती माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळाचे क्षेत्र त्यामध्ये अमरावती, यवतमाळ, बुलढाणा, वाशिम व अकोला या पाच जिल्ह्यांचा समावेश आहे.'

- **शहरी भाग.**

शहर- "ज्या ठिकाणी महानगरपालिका स्थापन होईल त्याला सामाजिक, राजकीय, ऐतिहासिक, आर्थिक पार्श्वभूमी असते. त्याचप्रमाणे प्राथमिक ते उच्च पदव्यूत्तर शिक्षणापर्यंतची सोय असणारे ठिकाण म्हणजे शहर."[१०२]

'नगर पालिका व महानगरपालिकेच्या क्षेत्रात येणारा भाग.'

- **ग्रामीण भाग.**

'ग्रामपंचायतीच्या क्षेत्रात येणारा भाग.'

१.६ संशोधनाची उद्दिष्टे

सदर संशोधनाकरिता खालीलप्रमाणे उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आलेली आहेत:

१. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन पडताळणे.

२. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान पडताळणे.

३. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता पडताळणे.

४. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेशी सहसंबंध पडताळणे.

१.७ संशोधनाची चले

व्यक्तींमध्ये वेगवेगळ्या प्रमाणात असणारे अथवा बदलणारे लक्षण किंवा गुणधर्म म्हणजे चल होय. शैक्षणिक प्रक्रियेच्या व्यवस्थापन व निरीक्षणावर परिणाम करणारा शैक्षणिक संशोधनातील कोणताही एखादा घटक म्हणजे चल.[१०३]

चलांचे प्रकार[१०४]

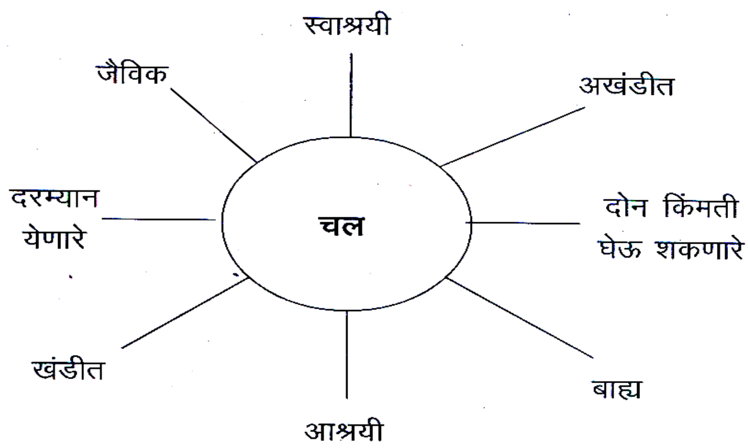

आकृती क्र.१.६ चलांचे प्रकार

- **स्वाश्रयी चल**

इतर चलांमधील बदलावर ज्याचे बदल अवलंबून नाहीत असे गृहीत धरलेले असते त्यास स्वाश्रयी चल असे म्हणतात.

- **आश्रयी चल**

एखाद्या घटनेचा किंवा चलाचा गृहीत परिणाम किंवा कारण म्हणजे आश्रयी चल.

- **बाह्य चल**

ज्यावर नियंत्रण ठेवता येत नाही असे बाह्य घटक म्हणजे बाह्य चल.

प्रस्तुत संशाधनाची चले खालीलप्रमाणे :

- **स्वाश्रयी चले**

१. प्रशासकीय वर्तन

२. कार्यात्मक समाधान

- **आश्रयी चल**

शालेय गुणवत्ता

- **बाह्य चले**

१. शासन

२. शिक्षक

३. पालक

४. व्यवस्थापक मंडळ

१.८ संशोधनाची गृहितके (Assumptions)

सदर संशोधनाची गृहितके खालीलप्रमाणे:

१. शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात कमतरता आहे.

२. माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान प्रत्येक क्षेत्रात समान नसते.

३. शालेय गुणवत्ता ही मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यावर अवलंबून आहे.

१.९ संशोधनाच्या परिकल्पना (Hypothesis)

समस्येच्या विश्लेषणासाठी समर्पक सिध्दांताची मांडणी करून त्यानुसार तिचे निराकरण करण्याकरिता तात्पुरते उपाय म्हणजे परिकल्पना किंवा गृहीतकृत्य होय. संशोधन समस्येची उकल करण्यासाठी तर्कसंगत संकल्पना महत्वाच्या ठरतात. या तर्कसंगत संकल्पना समस्येचे निराकरण करण्याकरिता तात्पुरते उपाय म्हणून प्रस्तुत केले जातात यांनाच परिकल्पना अथवा गृहीतकृत्य असे म्हणतात. पुढील शिक्षणतज्ज्ञांच्या व्याख्यांतून परिकल्पनेचे स्वरुप अधिक स्पष्ट होईल.

"A hypothesis is a proposition to be tested."[१०५]

- E.S. Bogardus

"A proposition which can be put to a test to determine validity and is useful for further research." [१०६]

- Good and Hatt

"A hypothesis is a tentative generalization, the validity of which remains to be tested. In its most elementary stages, the hypothesis

may be any guess, imaginative idea or intuition whats over which become the basis of action or investigation."[१०७]

- G.A. Lundberg

"दोन किंवा अधिक चलाच्या कार्यक्षम संबंधाचे परिक्षणयोग्य विधान म्हणजे गृहितकृत्य होय."[१०८]

- एफ्. जे. मेक्गुइगन (Mac Guigan)

वरील व्याख्यावरून स्पष्ट होते की, परिकल्पनांची निर्मिती संशोधक संशोधनाच्या स्वरूपावरून सुरवातीलाच करतो आणि संशोधनाच्या दरम्यान गृहितकृत्याचे परीक्षण केले जाते. सर्वसामान्य अनुभव, निरिक्षण, ज्ञान व तर्काच्या आधारे संशोधन समस्येसंबधी केलेले विधान असते. परिकल्पनेमुळे संशोधन प्रक्रियेला निश्चित दिशा मिळते. खालील विधानातून परिकल्पनेचे स्वरूप स्पष्ट होते.

'A hypothesis is a shrewed guess or inference i.e. formulated and provisionally adopted to explain observed facts or conditions and to guide in further investigation. The wording of the hypothesis will determine the particular line along with the experiment is to be develop.'[१०९]

संशोधन समस्येचे विश्लेषण करून समस्येच्या निराकरणासाठी उपायांचा शोध घेतांना संशोधकाच्या डोक्यात काही कल्पना असतात ह्यालाच परिकल्पना असे म्हणतात. संदर्भीय समस्येतील तथ्यांशी परिकल्पना कितपत जुळतात हे पुराव्यानिशी पडताळून पाहिल्यानंतर परिकल्पनांची उपयुक्तता सिध्द होते. यावरुन संशोधन प्रक्रियेत परिकल्पनांचे कार्य अन्वेषणाची पध्दती निश्चित करणे, त्यासाठी कोणते तंत्रे वापरावे व कशाप्रकारची आधारसामग्री गोळा करणे आवश्यक आहे याबद्दल निर्देशन करणे व निष्कर्षाचे मार्गदर्शन करणे हे आहे असे दिसून येते. याविषयी खालील उतारा समर्पक आहे.

'Formulation of hypothesis gives definite point to the inquiry, aids in establishing direction in which to proceed, and helps to

delimit the field of enquiry by singling out the pertinent facts on which to concentrates and by determining which facts should be set aside, at least for the time being. The use of hypothesis thus prevents a blind search and indiscriminates gathering of data which may later prove irrelevant to the problem under study.' [११०]

वरील उताऱ्यावरुन परिकल्पनेचे संशोधकाला दिशा देण्याचे महत्वाचे कार्य दिसून येते.

परिकल्पनेची वैशिष्ट्ये

संशोधनाला उपयुक्त गृहीतकृत्यामध्ये खालील वैशिष्ट्यांचा समावेश असावयास हवा.

१. गृहीतकृत्य परीक्षणक्षम असावे.
२. गृहीतकृत्य परीक्षण ठराविक मुदतीत पूर्ण होण्यासारखे असावे.
३. गृहीतकृत्याचे विधान सरळ, स्षष्ट, नेमके व संक्षिप्त असावे.
४. गृहीतकृत्य हे संशोधनातील निरनिराळ्या चलांच्या परस्पर संबंधाचे निदर्शक असावे.
५. गृहीतकृत्य संशोधनाच्या उपयुक्त तंत्राला अनुसरुन निश्चित केलेले असावे.

परिकल्पनेचे प्रकार

परिकल्पनेचे प्रमुख दोन प्रकार आहेत.

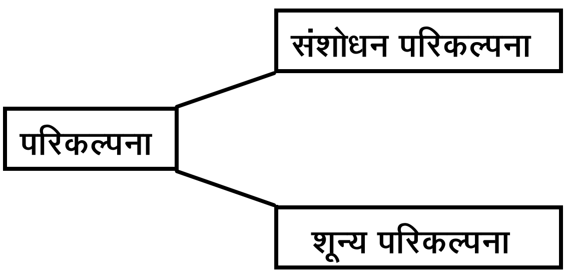

आकृती क्र. १.७ परिकल्पनेचे प्रकार

संशोधन परिकल्पना

संशोधन विषयासंबंधी निरनिराळ्या चलांच्या परस्पर संबंधाबद्दलचे विधान म्हणजे संशोधन परिकल्पना होय.

शून्य परिकल्पना

शून्य परिकल्पनांमध्ये चलांमधील अंतर अजिबात नाही अथवा शून्य आहे असे गृहीत धरले जाते. परिकल्पनांचे सांख्यिकी तंत्राने परीक्षण करण्यासाठी शून्य परिकल्पनेचे स्वरुप दिले जाते.

प्रस्तुत संशोधनाच्या शून्य परिकल्पना पुढीलप्रमाणे:

१. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

२. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

३. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

४. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांच्या शालेय गुणवत्तेशी सहसंबंधात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

१.१० व्याप्ती व मर्यादा

प्रस्तुत संशोधनाकरिता खालीलप्रमाणे व्याप्ती व मर्यादा ठरविण्यात आलेली आहे.

व्याप्ती

प्रस्तुत संशोधन अमरावती विभागातील अमरावती, बुलढाणा, यवतमाळ, वाशिम व अकोला या जिल्ह्यातील सत्र २०१०-२०१२ या शैक्षणिक सत्रातील माध्यमिक शाळा व माध्यमिक शाळांचे मुख्याध्यापक यांचेपुरते आहे.

मर्यादा

१. प्रस्तुत संशोधन अमरावती विभागातील अमरावती, बुलढाणा, यवतमाळ, वाशिम व अकोला या पाच जिल्ह्यापुरते मर्यादित आहे.

२. प्रस्तुत संशोधन माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांपुरते मर्यादित आहे.

३. प्रस्तुत संशोधन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांपुरते मर्यादित आहे.

४. प्रस्तुत संशोधन अमरावती विभागातील माध्यमिक शाळांच्या गुणवत्तेपुरते मर्यादित आहे.

५. प्रस्तुत संशोधन अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनातील नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता या घटकांपुरते मर्यादित आहे.

६. प्रस्तुत संशोधन अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, आर्थिक घटक व सामाजिक योगदान या घटकांपुरते मर्यादित आहे.

१.११ संशोधनाचे महत्व व उपयोगिता

मानवी वर्तनात सुधारणा घडवून आणण्याचा शिक्षण हा एक शक्तिशाली मार्ग आहे. देशातील मनुष्यबळाची गुणवत्ता शिक्षणाच्या गुणवत्तेवर प्रत्यक्षपणे अवलंबून असते. म्हणूनच शैक्षणिक गुणवत्ता संवर्धन, ज्ञानक्रांती, गतिमानता यांचा एकविसाव्या शतकात उद्‌घोष होत आहे. शिक्षणाच्या सर्वच क्षेत्रात गुणवत्ता विकसित करणे हे शिक्षणाशी संबंधित सर्वांसमोर आव्हान आहे. सामान्य माणसापर्यंत शिक्षणाची गंगा पोहचविण्याचे शासनाचे प्रयत्न सातत्याने सुरु आहेत. शिक्षणाच्या माध्यमिक स्तराचे व्यक्तीजीवनात अनन्यसाधारण महत्व आहे. कारण माध्यमिक शिक्षणाचा कालखंड हा विद्यार्थ्यांच्या पौगंडावस्थेचा कालखंड असल्याने मानसशास्त्रीयदृष्ट्या हा विद्यार्थी जीवनातील सर्वात महत्वाचा व संवेदनशील कालखंड आहे. त्यामुळे माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविणे ही आजच्या काळात अतिशय महत्वाची गरज आहे. शाळांच्या गुणात्मक दर्जा वाढीसाठी सातत्याने निष्ठापूर्वक व प्रामाणिक प्रयत्न करणे, शालेय गुणवत्तेस पूरक बाबींचा शोध घेणे व शालेय गुणवत्ता वाढीस बाधा आणणारे घटक शोधून ते दूर करणे गरजेचे आहे. यासाठी शैक्षणिक संशोधनातून मिळालेल्या निष्कर्षाच्या आधारे उपाययोजना करणे संशोधकाला महत्वाचे वाटते.

उपनिर्दिष्टांतीत उद्दिष्टांच्या संदर्भात वैज्ञानिक पध्दतीचा वापर करणे अनिवार्य आहे. कारण ज्ञानाच्या प्रस्फोटाने मानवाने काल मिळविलेली माहिती आज अपुरी पडू शकते अशी परिस्थिती दिसून येते. आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक व शैक्षणिक या जीवनाच्या प्रमुख क्षेत्रात प्रचंड परिवर्तन घडून येत आहे. या विविध क्षेत्रापैकी शिक्षणक्षेत्र असे आहे की, इतर क्षेत्रामध्ये योग्य दिशेने प्रगती करण्यासाठी शैक्षणिक क्षेत्रातील प्रगतीचा फार मोठा फायदा होवू शकतो. शैक्षणिक क्षेत्रातील विचार, तत्वे, प्रणाली, प्रवाह हे जितके गुणवत्तापूर्ण व परिपूर्ण असतील तितकी यामधून बाहेर पडणारी पिढी समृध्द राहील. शिक्षणक्षेत्रातील ही गुणवत्ता प्राप्त करण्यासाठी त्या क्षेत्रात मूलगामी संशोधन होणे संशोधकाला आवश्यक वाटते. कारण शैक्षणिक संशोधनातून मिळालेल्या निष्कर्षांच्या आधारे केलेले शिक्षणविषयक बदलच अधिक यशस्वी ठरतात. म्हणून माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता उंचावण्यातील अडसर दूर करण्यासाठी संशोधनाचे महत्व व गरज दिसून येते.

राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियानाची सुरुवात २००९ पासून झाली. १ कि.मी. क्षेत्राच्या मानवी वस्ती परिसरात प्राथमिक शाळा, ३ कि.मी. क्षेत्रात उच्च प्राथमिक शाळा व ५ कि.मी.च्या क्षेत्रात माध्यमिक शाळा असावी अशी योजना आहे. [१११] शासन यासाठी १०० टक्के अनुदान देत आहे. माध्यान्ह भोजन योजनेत सुधारणा झाली आहे. अशा परिस्थितही यवतमाळ जिल्ह्यातील एका पारधी पोड्यावर २ डझनापेक्षा जास्त शालाबाह्य मुले आढळून आली (१६ ऑगस्ट २०११ - लोकमत पान क्र.१). अमरावती विभागाचा १० वीचा निकाल सत्र २००९-१० मध्ये ८० टक्के होता. तर सत्र २०१०-११ चा १० वीचा निकाल ४५.६६ टक्के एवढा घसरला आहे. भरमसाठ शुल्क आकारणाऱ्या खाजगी शाळांपुढे रांगा लागल्या आहेत तर जिल्हापरिषदांच्या निःशुल्क शाळा ओस पडत आहेत. उदासीन पालकवर्ग, शाळेकडे सत्ताकेंद्र म्हणून पाहणारे संस्थाचालक, प्रसारमाध्यमांचा प्रचंड प्रभाव असणारा विद्यार्थी अशा सर्व परिस्थितीत शाळेत शैक्षणिक मूल्यांचे सतत संवर्धन होईल, गुणवत्तेचे सतत संवर्धन होईल यासाठी जागृत राहण्याची निकड अधिक तीव्र झाली आहे. यासाठी वर्तमान व भविष्यातील मुख्याध्यापकांना फारच महत्वाची कामगिरी बजावावयाची आहे. या अनुषंगाने मुख्याध्यापकाकडे प्रशासकीय क्षमता असेल व त्याला कार्यात्मक समाधानाची प्राप्ती झाल्यास शैक्षणिक संस्था चालविण्यात येणारे अनेक अडसर आपोआप दूर होतील व यातून शाळेची गुणवत्ता उंचावेल असे संशोधकाला वाटते.

मनजित सिंग (२००६) यांना संस्थेतील वातावरणाशी प्रशासकाच्या वर्तनाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून आले. ए. के. श्रीवास्तव (२००८) यांना संस्थेतील कर्मचाऱ्यांची संस्थेविषयी आपुलकीची भावना संस्थेच्या प्रगतीसाठी अनुकूल असल्याचे दिसून आले. संस्थेच्या प्रगतीसाठी कर्मचाऱ्यांना संस्थेविषयी आपुलकीच्या भावनेचे महत्व लक्षात येते. यादृष्टीने प्रशासकाची भूमिका महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते. म्हणून माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेबाबत विचार करतांना माध्यमिक शाळेच्या प्रशासनात योग्य दिशेने परिवर्तन घडून आल्यास माध्यमिक शिक्षणाच्या परिवर्तनाला योग्य दिशा मिळेल असा विश्वास संशोधकाला वाटतो. कोठारी आयोगातही शालेय गुणवत्ता वाढीसाठी प्रशासनात बदल करण्याची आवश्यकता असल्याचे नमूद केले असून मुख्याध्यापकाची प्रशासकीय क्षमता वृध्दिंगत होण्यासाठी शिफारशीसुध्दा केल्या आहेत. [११२]

मुख्याध्यापकाची प्रशासकीय क्षमता वृध्दिंगत होण्यासाठी कोठारी आयोगातील शिफारशी पुढीलप्रमाणे: [११३]

१. राज्य शिक्षण संस्थेने विद्यापीठाच्या सहकार्याने प्रशासकीय व निरीक्षणाच्या क्षेत्रातील अधिकाऱ्यांसाठी कार्यशाळांचे आयोजन करावे.

२. प्रशासनातील विशेष शैक्षणिक अभ्यासासाठी रजा देण्याची सुविधा.

३. सेवांतर्गत प्रशिक्षणातून आपली योग्यता वाढविण्याऱ्या अधिकाऱ्यांस प्रोत्साहनपर बक्षिस देण्याची योजना.

४. शिक्षण मंत्रालयाने शैक्षणिक प्रशासकांसाठी एका राष्ट्रीय Staff-College ची स्थापना करावी. राष्ट्रीय व राज्यातील सर्व श्रेष्ठ अधिकाऱ्यांना या महाविद्यालयातून शिक्षण द्यावे.

५. शैक्षणिक प्रशासनातील समस्यांवर संशोधन करणारा एक विभाग असावा.

६. शैक्षणिक प्रशासनासंबंधी चर्चासत्रे, शिबिरे आणि कार्यशाळांचे आयोजन वरचेवर करावे.

प्रशासनाची गुणवत्ता वाढीबाबतचे महत्व लक्षात घेवून कोठारी आयोगाने केलेल्या शिफारशींची पाहिजे तशी दखल घेतली नसल्याचे दिसून येते. कारण महाराष्ट्रात १९७२ पासून २००९ पर्यंत माध्यमिक शाळेच्या विविध विषयांच्या शिक्षकांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात आले परंतु शिक्षकांचे नेतृत्व करणाऱ्या मुख्याध्यापकांच्या उद्‌बोधनासाठी प्रशिक्षणाची योजना राबविली गेली नाही.

महाराष्ट्रात यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिकच्या शिक्षणशास्त्र विद्याशाखेने शालेय व्यवस्थापन पदविका शिक्षणक्रम सुरु केला आहे. शालेय प्रशासनाच्या पैलूंचे आकलन झाल्यास प्रशासनाचे कौशल्य अंगी बाणवता येईल हा विचार करून माध्यमिक शाळांच्या मुख्याध्यापकांच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणाची गरज भागविणे हा या शिक्षणक्रम तयार करण्यामागील दृष्टिकोन आहे. महाराष्ट्र शासनाने मुख्याध्यापकांच्या

पदास शासन मान्यता मिळण्यासाठी शालेय व्यवस्थापन पदविका शिक्षणक्रम अनिवार्य केला आहे. या अभ्यासक्रमात प्रशासनाच्या मूलतत्वांवर भर देण्यापेक्षा शैक्षणिक प्रशासनाची नवी दृष्टी मुख्याध्यापकांना प्राप्त व्हावी यावर भर दिला आहे.

माध्यमिक शाळेच्या कार्याची नियोजन करणारी व जबाबदारीने नियोजनाची अंमलबजावणी करणारी व करवून घेणारी व्यक्ती म्हणजे मुख्याध्यापक. शाळेचा प्रशासकीय प्रमुख या नात्याने विद्यार्थ्यांना घडविण्याच्या रुपाने राष्ट्रनिर्मिती करण्याचे कार्य पार पाडण्याची जबाबदारी मुख्याध्यापकाची. वस्तुतः कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेची धुरा सांभाळणाऱ्या व्यक्तीजवळ विद्वता, सत्य यांची बांधीलकी आणि शैक्षणिक मूल्य संवर्धनासाठी प्रशासकीय क्षमता असावी लागते. आपल्या प्रशासनाद्वारे शैक्षणिक मूल्यांचे सतत संवर्धनच होईल याबाबत खबरदारी घ्यावी लागते. यासाठी भविष्यातील मुख्याध्यापकांना फारच महत्वाची कामगिरी बजावावयाची आहे.

शाळेचा कर्णधार म्हणून मुख्याध्यापकांचा विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, समाज, शिक्षकेत्तर कर्मचारी, व्यवस्थापक मंडळ, अधिकारी इत्यादींशी संबंध येतो. या सर्वांच्या मुख्याध्यापकाकडून बऱ्याच अपेक्षा असतात व शाळेच्या गुणवत्ता वाढीसाठी या सर्वांच्या सकारात्मक सहयोगाची आवश्यकता असते.

परंतु सद्यःस्थितीत मुख्याध्यापकांचे शिक्षकांशी असलेले संबंध प्रामुख्याने अधिकारावर आधारित असलेले दिसून येतात. त्यांच्यातील आंतरक्रिया ही शासकीय आदेश आणि त्याची अंमलबजावणी नियमांचे पालन आणि प्रचलित कार्यपध्दतीचे उल्लंघन न होण्यासाठी घेतलेली दक्षता अशा बाबींवर केंद्रीत असते. यामुळे शालेय कार्यात यांत्रिकपणा येतो व पर्यायांने शाळेचा दर्जा खालावतो. मुख्याध्यापकाला आपली जबाबदारी पार पाडतांना, शिक्षक-शिक्षकेतर कर्मचाऱ्यांकडून काम करवून घेतांना सर्व मानवी घटकांशी चांगले संबंध प्राप्त होण्यासाठी त्यांच्या अंगी काही गुणविशेष असावे लागतात. योजनाचातुर्य, निर्णयक्षमता, नेतृत्वक्षमता, विद्वता, न्यायप्रियता, व्यावसायिक निष्ठा इत्यादी गुण त्यांचे अंगी असणे आवश्यक आहे. यासोबातच शालेय गुणवत्ता विकसनाच्या दृष्टीने उत्तमप्रकारे ध्येयधोरणांचे नियोजन करणे, संघटन करणे, योग्यतेनुसार कार्यवितरण करणे इत्यादी बाबीत मुख्याध्यापकास कार्यकुशलता असावी लागते. ही कामे करीत असतांना

मुख्याध्यापकाला कार्यात्मक समाधानाची प्राप्ती होणे गरजेचे आहे. कार्यात्मक समाधानामुळे मुख्याध्यापकाच्या प्रशासनाचा दर्जा उंचावेल व त्याचा परिणाम शाळेचा दर्जा उंचावण्यात होईल. शिक्षणाचा दर्जा उंचावणे ही राष्ट्रविकासाच्या दृष्टीने अत्यावश्यक बाब आहे.

शालेय प्रशासन हे प्रामुख्याने मानव संसाधनांचे असते. कुठल्याही संस्थेचे यश व परिणामकारकता केवळ भौतिक व आर्थिक सुबत्तेवर अवलंबून राहत नाही तर सक्षम व दर्जेदार माणसेच संस्थेला गुणवत्ता प्रदान करुन देतात असा विश्वास संशोधकास वाटतो. वर्तमान काळात कर्मचारी अधिक जागृत आत्मभान (Self-Awareness) असलेले व महत्वाकांक्षी आहेत. अशा परिस्थितीत पूर्वीचा हुकूमशाही व नियंत्रणवादी प्रशासकीय दृष्टिकोन उपयुक्त ठरत नाही. त्यादृष्टीने प्रशासकाला आपल्या प्रशासनात कोणते बदल करावयाचे याबद्दल मार्गदर्शन आवश्यक आहे. कारण शाळेचा दर्जा मुख्याध्यापकाच्या परिणामकारकतेवर अवलंबून असल्याचे दिसून येते. शाळेच्या परिणामकारकतेवरील संशोधनातून असे निदर्शनास आले की, शाळा ही परिणामकारक होण्यासाठी त्या शाळेस क्रियाशील, शैक्षणिक कार्यात रस घेणारा, सर्वांना प्रोत्साहन देणारा मुख्याध्यापक लाभला पाहिजे. [११४]

महाराष्ट्र शासनाने माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता उंचावण्याकरिता शासन निर्णय क्र.संप्रप/१०९९/१३३/९९/प्राशि-५ दिनांक. ०५/१०/१९९९ नुसार SCERT ची प्रतवारी पुस्तिका विकसित केली आहे. यानुसार शाळेची गुणवत्ता वाढविणे ही जबाबदारी अंतिमतः मुख्याध्यापकाची आहे. मुख्याध्यापक हा संपूर्ण शालेय आंतरक्रियेचा, शालेय मानवी संबंधाचा तसेच विविध घटकांमधील केंद्रबिंदू आहे. या दृष्टिकोनातून मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन, मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता या तीनही घटकांची पडताळणी करुन माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या वाढीसाठी आवश्यक असलेले मुख्याध्यापकाच्या वर्तनातील प्रशासकीय पैलू तसेच कार्यात्मक समाधानातील घटक शोधून माहितीचे योग्य असे सांख्यिकीय तंत्र वापरुन व अर्थनिर्वचन करुन माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता वाढीसाठी आवश्यक असलेले मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनातील पैलू तसेच कार्यात्मक समाधानातील घटक शोधून माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता वाढीसाठी दिशादर्शन करणे ही या संशोधनाची गरज असून हेच संशोधनाचे महत्व आहे.

संदर्भग्रंथसूची - प्रकरण १

१. घोरमोडे, के. यु., व घोरमोडे. कला. (२००८). उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण. नागपूरः विद्या प्रकाशन, पान नं. २८.

२. कुलकर्णी, विश्र्वंभर., व भिंताडे. विनायक. रामचंद्र. (२००७). भारतीय आधुनिक शिक्षणः समस्या आणि उपाय. पुणेः श्रीविद्या प्रकाशन, पान नं. ३६.

३. कुंडले, म. बा. (२००३). शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र. पुणेः श्रीविद्या प्रकाशन, पान नं. ६.

४. घोरमोडे, के. यु.,व घोरमोडे. कला. (२००८). उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण. नागपूरः विद्या प्रकाशन, पान नं. १७.

५. नागतोडे, किरण. (१९९५). भारतीय शिक्षण पध्दतीचा विकास. नागपूरः विद्या प्रकाशन, पान नं.२ .

६. कुंडले, म. बा. (२००३). शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र. पुणेः श्रीविद्या प्रकाशन, पान नं. ६.

७. सप्रे, प्रभाकर. (२००५). शैक्षणिक व्यवस्थापन : नवा दृष्टिकोन. नाशिकः यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, पान नं. १.

८. तत्रैव पान नं. १.

९. तत्रैव पान नं. १.

१०. तत्रैव पान नं. २.

११. माळी, मा. गो. (२०१०). भारतीय शिक्षणातील मूलभूत समस्या. कोल्हापूरः फडके प्रकाशन, पान नं. २९.

१२. कुलकर्णी, विश्र्वंभर.,व भिंताडे. विनायक.रामचंद्र.(२००७). भारतीय आधुनिक शिक्षणः समस्या आणि उपाय. पुणेः श्रीविद्या प्रकाशन, पान नं. ३७.

१३. कुलकर्णी, विश्र्वंभर., व भिंताडे. विनायक. रामचंद्र. (२००७). भारतीय आधुनिक शिक्षणः समस्या आणि उपाय. पुणेः श्रीविद्या प्रकाशन, पान नं. ५८.

१४. माळी , मा. गो. (२०१०). भारतीय शिक्षणातील मूलभूत समस्या. कोल्हापूरः फडके प्रकाशन, पान नं. ४३.

१५. नागतोडे, किरण. (१९९७). शालेय व्यवस्थापन, शैक्षणिक संरचना आणि आधुनिक विचारप्रवाह. नागपूरः विद्या प्रकाशन, पान नं. २५.

१६. Administrative science quarterly Vol.4 p 81-94.

१७. World Bank reprt. (28th June 2010). Secondary education in India Universalizing opportunity. school choice campaign. secondary education in India.

१८. Journal of Indian Education. Vol. 25 Nov 2009, pp. 72-89.

१९. सप्रे, पद्माकर. (२००५). शैक्षणिक व्यवस्थापन : नवा दृष्टिकोन. नाशिकः प्रभारी कुलसचिव, य.च.म.मु. विद्यापीठ, पान नं. १.

२०. तत्रैव पान नं. २.

२१. नागतोडे, किरण. (१९९७). शालेय व्यवस्थापन, शैक्षणिक संरचना आणि आधुनिक विचारप्रवाह. नागपूरः विद्या प्रकाशन, पान नं. २४.

२२. मुखोपाध्याय, मर्मर. (२०१०). शिक्षणातील सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापन. पुणे : महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पान नं. ११६.

२३. शिवणेकर, ल. भा. (१९९९). माध्यमिक शिक्षण संरचना व कार्यपध्दती. पुणेः नूतन प्रकाशन, पान नं. १४.

२४. पाटकर, एन. जी. (१९९७). माध्यमिक शाळा संहिता. मुंबईः मनोविकास प्रकाशन, पृष्ठ क्र.१.

२५. जाधव, मोहन., भोसले. आरती., व सरपोतदार. प्राची. (२००५). माध्यमिक शिक्षण. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, पान नं. ३.

२६. तत्रैव पान नं. ३.

२७. पाटकर, एन. जी. (१९९७). माध्यमिक शाळा संहिता. मुंबईः मनोविकास प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ३.

२८. तत्रैव पान नं. ३.

२९. जाधव, मोहन., भोसले. आरती. व सरपोतदार. प्राची. (२००५). माध्यमिक शिक्षण. कोल्हापूरः फडके प्रकाशन, पान नं. ६-७.

३०. कुलकर्णी, विश्र्वंभर., भिंताडे. वि. रा. (२००७). भारतीय आधुनिक शिक्षण : समस्या आणि उपाय. पुणेः श्रीविद्या प्रकाशन, पान नं. ५६-५९.

३१. जाधव, मोहन., भोसले. आरती., व सरपोतदार.प्राची. (२००५). माध्यमिक शिक्षण. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, पान नं. ६-८.

३२. तत्रैव पान नं. ९-११.

३३. नरवणे, मीनल. (२००६). भारतातील शैक्षणिक आयोग व समित्या. पुणे : नित्य नूतन प्रकाशन, पान नं. १११.

३४. तत्रैव पान नं. 35-36.

३५. Report of the education commission (1964-66) Govt.of India, New Delhi. p 187.

३६. Naik, J. P. (1982). The Education Commission and After. New Delhi : Allied Publishers Pvt. Ltd., p 132.

३७. जाधव, मोहन., भोसले. आरती., व सरपोतदार.प्राची. (२००५). माध्यमिक शिक्षण. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन, पान नं. ९६.

३८. तत्रैव पान नं. १२.

३९. तत्रैव पान नं. १२.

४०. Shukla, P. D., (1986). Towards the New pattern of Education. New Delhi: sterling Publication Pvt. Ltd.p 113.

४१. नागतोडे, किरण.(१९९७). शालेय व्यवस्थापन, शैक्षणिक संरचना आणि भारतीय आधुनिक विचारप्रवाह. नागपूर: विद्या प्रकाशन पान नं. १६.

४२. तत्रैव पान नं. १६.

४३. जाधव, एम.एल., माने आर.आर. (२०००). शालेय व्यवस्थापन. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन पान नं.१६५.

४४. नागतोडे, किरण. (१९९७). शालेय व्यवस्थापन, शैक्षणिक संरचना आणि भारतीय आधुनिक विचारप्रवाह. नागपूर: विद्या प्रकाशन पान नं. १६.

४५. Kochar, S. K. (2008). Secondary School Administration. New Delhi: Sterling publication Pvt. Ltd., p 3.

४६. तत्रैव पान नं. ९.

४७. नागतोडे, किरण. (१९९७). शालेय व्यवस्थापन, शैक्षणिक संरचना आणि भारतीय आधुनिक विचारप्रवाह. नागपूर: विद्या प्रकाशन पान नं. ९.

४८. तत्रैव पान नं. ९.

४९. तत्रैव पान नं. ९.

५०. दुनाखे, अरविंद., व पारसणीस. हेमलता. (१९९८). शालेय व्यवस्थापन व प्रशासन.पुणे: नूतन प्रकाशन, पान नं. ९.

५१. कक्कड, गुरुप्रसाद., गायकवाड शशी (१९९६) शालेय प्रशासन, संघटन व प्रबंधन. नागपूर: विद्या प्रकाशन, पान नं.११.

५२. तत्रैव पान नं. ९.

५३. तत्रैव पान नं. ९.

५४. Kochar, S. K. (2008). Secondary School Administration. New Delhi: sterling publication pvt. Ltd p.3.

५५. तत्रैव पान नं. १२.

५६. Taj Hassen .(2009). Manual for Administrative Behaviour Scale P.2.

५७. तत्रैव पान नं. १२.

५८. कक्कड, गुरुप्रसाद., गायकवाड शशी. (१९९६). शालेय प्रशासन, संघटन व प्रबंधन. नागपूर : विद्या प्रकाशन, पान नं. ७.

५९. Taj, Haseen. (2009). Manual For Administrative Behaviour Scale. Delhi: Psycho-educationl Testing Center, p 3.

६०. शिरोळकर, म. ना., सांबारे. प्रमोद., व जनई. श. गो. (२००५). संप्रेषण आणि मानवी विकास. नाशिकः कुलसचिव यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, पान नं.१७५.

६१. भाग्यवंत, सु. र.,व भाग्यवंत पु. र. (२००३). मानव वैकासिक मानसशास्त्र. औरंगाबादः रेणूका प्रकाशन पान नं.२५३.

६२. Tiwari, Deepak. (2006). Encyclopaedic Dictionary of Education vol.2, first edition. New Delhi: Crecent Publishing corporation p. 486.

६३. Kumar, Pramod.,& Mutha. D. N. (1999). Mannual for Teacher Job Satisfaction Scale. Agra : Department of psychology, p 1.

६४. Shukla, K.L. (2005). Encyclopaedic dictionary of psychology. Vol.2 New Delhi: common wealth publisher, p 479.

६५. Terry, Page. G.,& Thomas. J.B. (1977). Internatioanl Dictionary of Education. First edition. New York: Ncholas Publishing Company, p 192.

६६. Good, C.V. (1959). Dictionary of Education. 2nd edition. New York: Mc Graw Hill book company, Inc, p 369.

६७. Banerjee, M. (1984). Organisation Behaviour. New Delhi: Allied publishers Pvt Ltd. p 59.

६८. Oxford. (1952). The Advanced Learners Distionary of current English. New Delhi: National council for teacher education, p 134.

६९. सिंग, अमर., शर्मा. टी. आर. (२००६). Mannual for Job Satisfaction Scale. आग्रा: नॅशनल सॉयकॉलोजिकल कॉपरेशन पान नं.२-८.

७०. दांडेकर वा. ना. (२०००). शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन, पान नं.५७०.

७१. सिंग, अमर., शर्मा. टी. आर. (२००६). Mannual for Job Satisfaction Scale. आग्रा: नॅशनल सॉयकॉलोजिकल कॉपरेशन पान नं.५

७२. तत्रैव पान नं. ५-७

७३. मुखोपाध्याय, मर्मर. (२०१०). शिक्षणातील सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापन. पुणे: सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पान क्र.१.

७४. तत्रैव पान नं. २

७५. तत्रैव पान नं.२

७६. तत्रैव पान नं २

७७. तत्रैव पान नं ५

७८. मुखोपाध्याय, मर्मर. (२०१०). शिक्षणातील सर्वांगीण गुणवत्ता, व्यवस्थापन (द्वितीय आवृत्ती) पुणे : सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पान नं. १६.

७९. Teddlie, Raynolds. (2000). The International Handbook of school Effectiveness.p 41.

८०. तत्रैव पान नं ५.

८१. मुखोपाध्याय, मर्मर. (२०१०). शिक्षणातील सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापन पुणे: सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पान नं १७.

८२. तत्रैव पान नं २०.

८३. तत्रैव पान नं २०.

८४. कुंडले, म. बा. (२००३). शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन, पान नं. ६.

८५. देव, वसुधा. विनोद. (२००९). शिक्षणोपनिषद. नागपूर: जयकृ ष्ण ऑफसेट पान नं. १७.

८६. अहेर, हिरा. (१९९५). उद्‌योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण. नागपूर: विद्या प्रकाशन, पान नं. ३.

८७. पवार, ना. ग. (१९९५). शिक्षणक्षेत्रातील विचारवंत. पुणे: नूतन प्रकाशन.पान नं ६५

८८. जाधव, मोहन., भोसले. आरती., व सरपोतदार. प्राची. (२००५). माध्यमिक शिक्षण. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, पान नं.१४३.

८९. देव, वसुधा. विनोद. (२००९). शिक्षणोपनिषद. नागपूर: जयकृष्ण ऑफसेट, पान नं. २२६.

९०. शालेय प्रतवारी पुस्तिका २००७-२०१२, महाराष्ट्र शासन निर्णय क्रमांक संप्रप १०९९/१३३/९९/प्राशि-५ दि. ५/१०/१९९९. पुणे: SCERT.

९१. आमची प्रेरणादायी शाळा विकासाचे निकष, ADPETS .(डिसेंबर २०१०). पुणे: महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद.

९२. उत्कर्ष UTKARSHA शिक्षक प्रशिक्षण २०१०-११ : राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (२०१०).पुणे: महासंचालक, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा).

९३. जाधव, मोहन., भोसले. आरती., व सरपोतदार.प्राची. (२००५). माध्यमिक शिक्षण. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, पान नं. २६.

९४. Stastical Year Book of India. Planning commission. nic.in

९५. कुलकर्णी, विश्र्वंभर.,व भिंताडे. विनायक.रामचंद्र.(२००७). भारतीय आधुनिक शिक्षण: समस्या आणि उपाय. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन, पान नं.६८.

९६. जाधव, मोहन., भोसले. आरती., व सरपोतदार.प्राची. (२००५). माध्यमिक शिक्षण. कोल्हापूर : फडके प्रकाशन, पान नं.९६.

९७. भिंताडे, वि.रा. (१९९४). शैक्षणिक संशोधन पध्दती (प्रतिरूप आवृत्ती). पुणे: नूतन प्रकाशन, पान नं. ४.

९८. Taj, Haseen. (2009). Manual For Administrative Behaviour Scale. Delhi: Psycho-educationl Testing Center, p 3.

९९. Singh, Amar.,& Sharma. T. R.(2006). Job Satisfaction Scale. Agra: National Psychological corporation, p 2.

१००. Regional Division of India A cartagrative Analysis,(1988) Series I vol XII Maharastra p 131.

१०१. तत्रैव पान नं.१३२.

१०२. सोहोणी, शं. कृ., सोहोणी. सुघा. (१९९३). शैक्षणिक टिपाकोश. पुणे: पान नं ३.

१०३. भिंताडे, वि.रा. (१९९४). शैक्षणिक संशोधन पध्दती (प्रतिरूप आवृत्ती). पुणेः नूतन प्रकाशन, पान नं ४.

१०४. भिंताडे, वि.रा. (१९९४). शैक्षणिक संशोधन पध्दती. पुणे : नूतन प्रकाशन, पान नं. ९३.

१०५. Good, hatt. (1981). Methods in Social Research. New Delhi: Mc Graw Hill. International co, p 56.

१०६. तत्रैव पान नं. ५६.

१०७. Lundberg, G. A. (1951). Social Research. New York: Longomans, Green co., p 9.

१०८. MaGuigan. F. J. (1969). Experimental Psychology. Prentice hall, p 37.

१०९. मुळे रा. श., उमाठे. वि. तु. (१९८८). शैक्षणिक संशोधनाची मुलतत्वे. औरंगाबादः विद्या बुक्स, पान नं. ६०.

११०. Pauline, V. Young. (1968). Scientific Social Serveys and Research 4 th edition.New Delhi: Prenticed Hall of India Pvt. Ltd., p 104.

१११. राष्ट्रीय माध्यमिक सर्व शिक्षा अभियान (आर. एम. एस. ए.) २०१०. http:www.indg.in/primary-education/policiesandschemes.

११२. जाधव, मोहन., सरपोतदार. प्राची., व भोसले. आरती. (२००५). माध्यमिक शिक्षण कोल्हापूरः फडके प्रकाशन, पान नं. १९३.

११३. तत्रैव पान नं. १९३.

११४. साळूंके, कविता., पाटील. विजया., धारणकर. माधवी., व कदम. तेजस्विनी. (२००७). शैक्षणिक व्यवस्थापन. नाशिकः प्रभारी कुलसचिव यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.पान नं.७.

प्रकरण २

संशोधित
व संबंधित साहित्याचा आढावा

प्रकरण २

संशोधित व संबंधित साहित्याचा आढावा

२.१ प्रास्ताविक

संशोधकाला संशोधनाकरिता जो विषय घेतलेला आहे त्या विषयाचे सूक्ष्म पैलू माहीत असल्याशिवाय संशोधन प्रक्रिया सुरु करता येणार नाही. यासाठी संबंधित साहित्य व संशोधन अहवालाचे परिशीलन करण्याची आवश्यकता असते.

संशोधनाशी संबंधित महत्वपूर्ण ज्ञान विविध ग्रंथ, लेख, नियतकालिके, शोधनिबंध, संकीर्ण संग्रह, सरकारी प्रकाशने, अहवाल इत्यादीमध्ये उपलब्ध असते. त्यातील योग्य त्या घटकाचे वाचन, मनन, चिंतन व उपयोजन म्हणजेच संबंधित साहित्याचे सिंहावलोकन होय. त्यामुळे नवीन व दर्जेदार संशोधन होण्याची शक्यता वाढते. याबाबत एडिसनचे पुढील विधान मार्गदर्शक ठरते.

"First find out everything everybody has done and then begin where they left off."[१]

- एडिसन

"संदर्भ साहित्याचा दर्जा जेवढा श्रेष्ठ तेवढे संशोधनाचे मूल्य वाढते. त्या विशिष्ट क्षेत्रात यापूर्वी जे संशोधन झालेले आहे त्याचा सविस्तर अभ्यास केल्याने संशोधन विषयाची व्याप्ती व मर्यादा ठरविता येते. संबंधित विषयक्षेत्रात जे निष्कर्ष सिध्द झालेले आहेत त्यांचा संशोधन प्रक्रियेत आधार घेता येतो. कोणत्या संख्याशास्त्राचा वापर करावा, लेखनाची पध्दती, अहवाल कसा लिहावा ह्यासाठी मार्गदर्शन मिळते."[२] या संदर्भात ड्यूईचे पुढील विधान समर्पक आहे.

"The review of the literature promotes a greater understanding of the problem and its crucial aspects and ensures the avoidance of unnecessary duplication. It also provides comparative data on the basis of which to evaluate and interprete to the significance of one's findings. In addition, it contributes to the scholarship of the

investigator.........No experienced researcher would think of understanding a study without acquainting himself with the contribution of previous investigators."[३]

- John Dewey

ड्यूईच्या वरील विधानावरुन पूर्व संशोधनाचा आढावा घेणे किती महत्वपूर्ण आहे हे समजते.

जॉन बेस्ट यांनी संबंधित साहित्य समालोचनाचे महत्व पुढील प्रमाणे सांगितले आहे.

"Capitalizing on the review of expert researchers can be fruitful in providing helpful ideas and suggestions. The search for related literature is one of the first step in the research process. It is valuable guide to defining the problem, recognizing its significance, suggesting promising data gathering devices, appropriate study design and source of data."[४]

- John W. Best

अशाप्रकारच्या अभ्यासाने निवडलेल्या विषयाशी संबंधित सर्व दृष्टीने मार्गदर्शन प्राप्त होवू शकते. समर्पक साहित्याचे परीक्षण उचित प्रकारे करण्याचे कौशल्य प्राप्त करण्यासाठी सतत प्रयत्न आणि परिश्रम करणे आवश्यक असते. अशा प्रकारच्या अभ्यासामुळे संशोधनकार्याला योग्य आधार व पार्श्वभूमी तयार होत असून संशोधकाला कार्य चांगल्या प्रकारे केल्याचे समाधान लाभते. पुढील उताऱ्यात संदर्भसाहित्याच्या अभ्यासाचे महत्व स्पष्ट करण्यात आले आहे.

"An Educator who remains ignorant of these professional tools encounters insurmountable obstacles when he wades into the ever-expanding volume of literature. Skimming a few sources and dismissing the literature search as unimportant research routine is a form of self deception that can only lead to failure. Exploring the literature moves the educator to the frontiers of knowledge where he

can exmine new findings in his field, spot gaps in knowledge, note contradictory findings and identify needed research. After examining the strengths and weaknesses of many research reports he is less likely to produce a shallow, naive work himself or to plunge into procedural pitfalls that plagued his predecessors." [५]

वरील विवेचनावरुन असे लक्षात येते की, पूर्वी झालेल्या संशोधन कार्याचा अभ्यास व संबंधित साहित्याचे वाचन, मनन, चिंतन व उपयोजन करण्याकरिता दीर्घ परिश्रम करावे लागत असले तरी त्यामुळे संशोधन कार्य पध्दतशीर व सफल होण्यास मदत होते. संशोधन प्रक्रियेत येणारे अडथळे टाळता येतात. संशोधकाची गुणवत्ता व आत्मविश्वास वाढतो. त्यामुळे एक नवीन व चांगल्या दर्जाचे संशोधन होण्याची शक्यता वाढते.

२.१.१ संदर्भ साहित्याच्या अभ्यासाची उद्दिष्टे

पूर्वी झालेल्या संशोधनाचा अभ्यास करण्याची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे: [६]

१. निवडलेल्या विषयासंबंधी पूर्वी झालेल्या संशोधनाची कल्पना प्राप्त होवून त्याची पुनरावृत्ती टाळणे व उचित संशोधनविषय निवडण्यास मार्गदर्शन मिळविणे.

२. निवडलेल्या विषयासंबंधी समुचित पध्दती, तंत्र व चाचण्यांबद्दल माहिती मिळविणे.

३. संशोधन विषयासंबंधी सिध्दांत व गृहीतकृत्य यांच्या मांडणीबद्दल निश्चित कल्पना प्राप्त करुन घेणे.

४. आधारसामग्री व निष्कर्ष याविषयी तुलनात्मक माहिती मिळविणे, समर्पक सांख्यिकी तंत्र व त्याचा उपयोग आणि निर्वचन करण्याकरिता मार्गदर्शन प्राप्त करणे.

५. संदर्भ साहित्याचा अभ्यास करुन स्वतःची ज्ञानवत्ता वाढविणे.

वरील उद्दिष्टे लक्षात घेवून संशोधकाने प्रस्तुत संशोधन विषयाला अनुसरुन समर्पक व आवश्यक संदर्भ शोधून त्याचा आढावा घेतला.

२.२ संबंधित पूर्व संशोधनाचा आढावा

संशोधन विषयाच्या संबंधात जे महत्वपूर्ण ज्ञान उपलब्ध आहे त्याचा सारांश देणे व त्या विषयात उपलब्ध असलेल्या ज्ञानाचा आधार घेवून त्यापुढील ज्ञानाचा शोध घेण्यासाठी अथवा उपलब्ध ज्ञानाचा नवीन परिस्थितीमधील बदललेला अर्थ विशद करण्यासाठी संबंधित संशोधन विषयाचा पाया भक्कम करणे म्हणजे संबंधित साहित्याचे परिशीलन होय.

संशोधन विषयाशी संबंधित यापूर्वी झालेल्या संशोधनातील कोणते निष्कर्ष प्रस्तुत संशोधनास पूरक आहेत व याचा आधार घेवून त्यापुढील नवीन गोष्टी शोधून काढण्याच्या दृष्टीने संशोधकाने शैक्षणिक संशोधन निष्कर्षाचे वाचन, चिंतन व मनन व उपयोजन करण्यासाठी संबंधित पूर्व संशोधनाचा आढावा घेतला.

सदर संशोधन समस्येशी संबंधित विषयावर विविध विद्यापीठांमध्ये आचार्य पदवीकरिता सादर झालेल्या पूर्व संशोधनाचा आढावा घेतांना पुढील मुद्यांचा समावेश केला.

१. संशोधन समस्येचे शीर्षक

२. संशोधनाची उद्दिष्टे

३. संशोधन निष्कर्ष

सदर संशोधन समस्येशी संबंधित विषयावर विविध विद्यापीठांमध्ये आचार्य पदवीकरिता सादर पूर्व संशोधनाचा कालनिहाय आढावा पुढीलप्रमाणे:

१. कोलते एन. व्ही. (१९७८) [७]

"प्राथमिक शिक्षकांकरिता व्यवसाय समाधानाच्या हर्सबर्गच्या द्विघटक उपपत्तीची वैधता अभ्यासणे"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) आंध्र प्रदेश विद्यापीठ, हैदराबाद

उद्दिष्टे

१. शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानास व असमाधानास कारणीभूत असणाऱ्या घटकांचा शोध घेणे.

२. व्यवसाय समाधानाच्या हर्सबर्गच्या द्विघटक उपपत्तीची वैधता अभ्यासणे.

३. व्यवसाय समाधानास अनुकूल ठरणाऱ्या घटकांचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानासाठी विद्यार्थी संपादन हा कारणीभूत घटक होता.

२. कार्य करण्याच्या पध्दती व कार्याचे स्वरुप हे व्यवसाय समाधानासाठी कारणीभूत घटक होते.

३. योजना व प्रशासन सुध्दा व्यवसाय समाधानासाठी कारणीभूत घटक होते.

४. परस्परसंबंध हा व्यवसाय असमाधानासाठी कारणीभूत घटक होता.

२. गोयल जे. सी. (१९८०)[८]

"शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षकांची अभिवृत्ती, व्यवसाय समाधान, समायोजन व व्यावसायिक अभिरुची यांच्यातील सहसंबंधाचा अभ्यास"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) दिल्ली विद्यापीठ, दिल्ली

उद्दिष्टे

१. शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षकांची अभिवृत्ती, व्यवसाय समाधान, समायोजन व व्यावसायिक अभिरुची यांचे मापन करणे.

२. शिक्षकांची अभिवृत्ती, व्यवसाय समाधान, समायोजन आणि व्यावसायिक अभिरुची यांतील संबंधाचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. बहुतांश शिक्षक त्यांच्या व्यवसायाबाबत सकारात्मक होते व त्यांना व्यवसाय समाधान होते.

२. अभिवृत्ती व व्यवसाय समाधान यांत सार्थक सहसंबंध होता.

३. अभिवृत्ती, व्यवसाय समाधान आणि व्यवसाय समायोजन यांचा परस्परांशी सार्थक सहसंबंध होता.

३. गुप्ता एस. पी. (१९८०) [९]

"प्राथमिक, माध्यमिक आणि महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाचा तुलनात्मक अभ्यास"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) मिरत विद्यापीठ, मिरत

उद्दिष्टे

१. प्राथमिक, माध्यमिक आणि महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाचा शोध घेणे.

२. ठराविक मानसिक चल आणि प्राथमिक शिक्षक, माध्यमिक शिक्षक व महाविद्यालयीन शिक्षकांचे मानसिक समाधान यांतील सहसंबंध पडताळणे.

३. विवाहीत व अविवाहीत शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाची तुलना करणे.

४. भिन्न वयोगटातील शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाची तुलना करणे.

निष्कर्ष

१. प्राथमिक शिक्षक, माध्यमिक शिक्षक व महाविद्यालयीन शिक्षक आपल्या व्यवसायाबाबत सारखेच समाधानी होते.

२. अविवाहित महाविद्यालयीन शिक्षक विवाहित महाविद्यालयीन शिक्षकांपेक्षा व्यवसायात अधिक समाधानी होते.

३. वय व व्यवसाय समाधानात धन सहसंबंध आढळला.

४. अध्यापन अनुभव व व्यवसाय समाधान यांमध्ये महाविद्यालयीन शिक्षकांमध्ये सार्थक सहसंबंध नव्हता.

५. माध्यमिक शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाचा अध्यापनाबाबत दृष्टिकोन व व्यक्तिमत्व पक्वता यांचेशी धनसहसंबंध आढळला.

४. पोरवार एन.के. (१९८०) [१०]

"माध्यमिक शाळेच्या शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाशी संबंधित व्यक्तिमत्व घटकांचा शोध घेणे"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) आग्रा विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. समाधानी व असमाधानी शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्वाचा शोध घेणे.

२. वय, लिंग, वैवाहिक दर्जा, सेवेचा कालावधी, वेतन इत्यादी घटकांचा शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानावर होणाऱ्या परिणामाचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. समाधानी शिक्षक अलिप्त, शांत भावनिकदृष्टया प्रौढ, स्थिर, काळजीवाहू आढळले.

२. अविवाहित शिक्षक विवाहित शिक्षकांपेक्षा अधिक समाधानी असल्याचे दिसून आले.

३. सेवेचा कालावधी व व्यवसाय समाधान यांत ऋण सहसंबंध दिसून आला.

४. ग्रामीण व शहरी शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानात सार्थक फरक नव्हता.

५. चोप्रा आर.के. (१९८२) [११]

"वेगवेगळया शालेय वातावरणातील शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान व विद्यार्थ्यांची संपादणुक यांतील सहसंबंध अभ्यासणे"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) आग्रा विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. वेगवेगळया संघटनात्मक शालेय वातावरणातील शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान अभ्यासणे.

२. वेगवेगळया शालेय वातावरणातील शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाचे क्षेत्र निश्चित करणे.

३. वेगवेगळया संघटनात्मक शालेय वातावरणातील विद्यार्थ्यांचे बौध्दिक, सामाजिक, आर्थिक स्तर व विद्यार्थी संपादणुक यांतील सहसंबंध अभ्यासणे.

४. शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान व विविध सामाजिक, बौध्दिक व आर्थिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची संपादणुक यांतील सहसंबंध अभ्यासणे.

निष्कर्ष

१. स्वतंत्र, सुप्रसिध्द, बंदिस्त, नियंत्रित आणि परंपरागत वातावरण व खुले वातावरण या सहा घटकांमध्ये खुल्या वातावरणातील शाळांमधील शिक्षकांमध्ये व्यवसाय समाधान अधिक प्रमाणात असल्याचे दिसून आले.

२. शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान व विविध सामाजिक, बौध्दिक व आर्थिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची संपादणुक यामध्ये सार्थक सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.

६. अग्रवाल व्ही. (१९८३) [१२]

"मुख्याध्यापकांची तणावरहित अवस्था व प्रशासनाची परिणामकारकता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) मिरत विद्यापीठ, मिरत

उद्दिष्टे

१. मुख्याध्यापकांची तणावरहीत अवस्था व प्रशासनाची परिणामकारकता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

२. मुख्याध्यापकाचे समायोजन व प्रशासनाची परिणामकारकता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

३. मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व प्रशासनाची परिणामकारकता यांतील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

४. मुख्याध्यापकांची तणावरहितता, कार्यात्मक समाधान व समायोजन यांचा प्रशासनाच्या परिणामकारकतेच्या दृष्टिकोनातून सहसबंधात्मक अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. मुख्याध्यापकाची तणावरहितता व प्रशासनाची परिणामकारकता यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही.

२. विद्यार्थी व शिक्षकांचे संबंधात मुख्याध्यापकाचीं तणावरहीतता व प्रशासनाची परिणामकारकता यामध्ये लक्षणीय सहसबंध दिसून आला नाही.

३. मुख्याध्यापकाची तणावरहितता व कार्यात्मक समाधान यांच्यात लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही.

४. मुख्याध्यापकाचे समायोजन हा प्रशासनाच्या परिणामकारकतेचा महत्वाचा घटक असल्याचे दिसून आले.

५. मुख्याध्यापकाचे विद्यार्थ्यांशी समायोजनाचा प्रशासनाच्या परिणामकारकतेशी घनिष्ठ संहसंबंध दिसून आला.

७. गर्ग एन. के. (१९८३)[१३]

"मुख्याध्यापकाची प्रशासकीय शैली व संस्थागत वातावरण यांच्या संदर्भात माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांची व्यावसायिक जबाबदारीत्वाची जाणीव एक अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) मिरत विद्यापीठ, मिरत

उद्दिष्टे

१. मुलींच्या व मुलांच्या माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या व्यावसायिक जबाबदारीत्वाच्या जाणीवेची तुलना करणे.

२. खाजगी व शासकीय शाळेतील शिक्षकांच्या व्यावसायिक जबाबदारीत्वाच्या जाणीवेची तुलना करणे.

३. ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यामिक शाळेतील शिक्षकांच्या व्यावसायिक जबाबदारीत्वाच्या जाणीवेची तुलना करणे.

४. माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय शैलीचा शिक्षकांच्या जबाबदारीत्वाच्या जाणीवेवर पडणाऱ्या प्रभावाची परिणामकारकता पडताळणे.

निष्कर्ष

१. मुलींच्या शाळेतील शिक्षकामध्ये व्यावसायिक जबाबदारीत्वाची जाणीव ही मुलांच्या शाळेतील शिक्षकांच्या तुलनेत अधिक प्रमाणात असल्याचे दिसून आले.

२. शहरी भागातील शिक्षकांमध्ये व्यावसायिक जबाबदारीत्वाची जाणीव अधिक असल्याचे दिसून आले.

३. शिक्षकांच्या व्यावसायिक जबाबदारीत्व जाणीवेचा मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्वशैलीशी लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही.

८. त्रिपाठी डी. (१९८४) [१४]

"अवध विद्यापीठाअंतर्गत फैजाबाद येथील बी. एड. निरीक्षकाच्या व्यक्तिमत्वाचा चिकित्सक अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) अवध विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. अवध विद्यापीठातील शिक्षण महाविद्यालयातील निरीक्षकांच्या व्यक्तिमत्वाचा शोध घेणे.

२. निरिक्षकाच्या व्यक्तिमत्वातील घटकांचा त्यांच्या निरिक्षणाच्या कार्यावर होणारा परिणाम पडताळणे.

३. शिक्षण क्षेत्रातील गरजांची पूर्तता होण्यासाठी निरीक्षकाच्या व्यक्तिमत्वात आवश्यक घटकांचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. शिक्षण महाविद्यालयातील प्रवेश प्रक्रिया, सोयीसुविधा पर्यवेक्षणाचा दर्जा खालावण्यासाठी निकृष्ट दर्जाचे निरीक्षक कारणीभूत ठरतात.

२. परंपरागत स्विकृत निरीक्षण पध्दतीशी निरीक्षक तादात्म्य पावू शकले नाहीत.

३. निरिक्षकाच्या कार्याचा व त्याच्या व्यक्तिमत्व घटकांचा सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.

९. अमरसिंग (१९८५) [१५]

"विविध व्यावसायिकांच्या कार्यात्मक समाधानातील सहसंबंध पडताळणे"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) पंजाब विद्यापीठ, चंदीगढ

उद्दिष्टे

१. कार्यात्मक समाधानाची प्रमाणित मापिका तयार करणे.

२. विविध व्यावसायिकांच्या कार्यात्मक समाधानाची तुलना करणे.

३. कार्यात्मक समाधानाचा अंत:प्रेरणा व बाहयप्रेरणेचे घटक, वय, अनुभव, शैक्षणिक संपादणुक, व्यावसायिक संपादणुक, मानसिक अवस्था, कुटुंबाचा आकार वैवाहिक जोडीदार यांचेशी सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. कार्यात्मक समाधानामध्ये कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, आर्थिक घटक व सामाजिक योगदान हे घटक महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून आले.

२. वकील, डॉक्टर, इंजीनिअर व महाविद्यालयीन शिक्षक यांच्यामध्ये शिक्षकांना कार्यात्मक समाधान अधिक असल्याचे दिसून आले.

३. कार्यात्मक समाधानाचा अंत:प्रेरणेशी घनिष्ठ धन सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.

४. अविवाहित व्यावसायिकांपेक्षा विवाहित व्यावसायिक अधिक समाधानी असल्याचे दिसून आले.

५. कार्यात्मक समाधानाचा वय व अनुभवाशी धन सार्थक सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.

६. उच्च शैक्षणिक संपादणुक व कार्यात्मक समाधानामध्ये ऋण सार्थक सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.

१०. गुप्ता पी.एन. (१९८५) [१६]

"महाराष्ट्रातील माध्यमिक शिक्षक प्रशिक्षण महाविद्यालयातील समस्या व प्रशासकीय प्रक्रिया यांच्या सहसंबंधाचा चिकित्सक अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

उद्दिष्टे

१. महाराष्ट्रातील शिक्षण महाविद्यालयातील प्रशासनाच्या स्वरूपाचे चिकित्सक परीक्षण करणे.

२. महाराष्ट्रातील शिक्षण महाविद्यालयातील प्रशासकीय समस्यांचा शोध घेणे.

३. महाराष्ट्रातील शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षक प्रशिक्षणार्थींच्या निवड प्रक्रियेचा अभ्यास करणे.

४. महाराष्ट्रातील शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षकांच्या नेमणुक प्रक्रियेचा अभ्यास करणे.

५. महाराष्ट्रातील शिक्षण महाविद्यालयातील प्रशासन प्रक्रिया व समस्या याचा सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. महाराष्ट्रातील शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षकांच्या नियुक्त्या विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या निकषानुसार केल्या जातात.

२. महाराष्ट्रातील सर्व शिक्षण महाविद्यालयात शिक्षक प्रशिक्षक निवड प्रक्रियेत सारखेपणा दिसून आला.

३. शिक्षण महाविद्यालयातील प्रशासन प्रक्रिया अतिशय निम्न दर्जाची असल्याचे दिसून आले.

४. महाराष्ट्रातील शिक्षण महाविद्यालयातील प्रशासन प्रक्रियेत सारखेपणा दिसून आला नाही.

५. खाजगी व शासकीय शिक्षण महाविद्यालयांच्या समस्यांमध्ये लक्षणीय फरक दिसून आला नाही.

११. जोशी प्रेमकुमारी (१९८५) [१७]

“ख्रिश्चन मिशनरीच्या आणि ख्रिश्चनेत्तर व्यवस्थापकाच्या माध्यमिक शाळेतील शिक्षक तसेच महविद्यालयातील शिक्षकांचा व्यावसायिक दृष्टिकोन यांचा तुलनात्मक अभ्यास”

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) लखनौ विद्यापीठ, लखनौ

उद्दिष्टे

१. ख्रिश्चन व्यवस्थापनाच्या माध्यमिक शाळा व महविद्यालयातील शिक्षकांचा व्यावसायिक दृष्टिकोन पडताळणे.

२. ख्रिश्चनेत्तर व्यवस्थापनाच्या माध्यमिक शाळा व महाविद्यालयांतील शिक्षकांचा व्यावसायिक दृष्टिकोन पडताळणे.

३. ख्रिश्चन आणि ख्रिश्चनेत्तर व्यवस्थापनाच्या माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांचा व्यावसायिक दृष्टिकोन व महाविद्यालयातील शिक्षकांचा व्यावसायिक दृष्टिकोनाची तुलना-करणे.

निष्कर्ष

१. व्यवस्थापक मंडळ आपल्या संस्थेत जाणीवपूर्वक हवे तसे वातावरण निर्माण करतात.

२. शिक्षकांच्या व्यावसायिक दृष्टिकोनात व्यवस्थापन मंडळानुसार फरक दिसून आला.

३. ख्रिश्चन व्यवस्थापक मंडळ ख्रिश्चनेत्तर व्यवस्थापक मंडळाच्या तुलनेत दैनंदिन कामात हस्तक्षेप फार कमी प्रमाणात करतात.

४. ख्रिश्चन व्यवस्थापनाच्या संस्थेतील मुख्याध्यापक/प्राचार्यांचे वर्तन ख्रिश्चनेत्तर व्यवस्थापनाच्या संस्थेतील मुख्याध्यापक/प्राचार्य यांच्या तुलनेत अधिक पोषक असते.

५. ख्रिश्चन आणि ख्रिश्चनेत्तर व्यवस्थापनाच्या माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांचा व्यावसायिक दृष्टिकोन व महाविद्यालयातील शिक्षकांचा व्यावसायिक दृष्टिकोन यामध्ये लक्षणीय फरक नव्हता.

१२. खन्ना पी. (१९८५) [१८]

"अलिगढ जिल्हयातील यशस्वी माध्यमिक शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्व शैलीचा अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) आग्रा विद्यापीठ, आग्रा

उद्दिष्टे

१. अलिगढ जिल्हयातील यशस्वी माध्यमिक शिक्षकांचा शोध घेणे.

२. माध्यमिक शाळेतील यशस्वी शिक्षकांच्या व्यक्तिमत्व शैलीचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. यशस्वी शिक्षकांच्या व्याक्तिमत्वाचा विद्यार्थ्यांच्या मानसिक आरोग्यावर सकारात्मक परिणाम होतो.

२. अयशस्वी शिक्षकांच्या संपर्कातील विद्यार्थ्यांना कुसमायोजना सारख्या समस्यांना तोंड दयावे लागते.

३. विद्यार्थ्यांच्या संपादणुकीचा स्तर व शिक्षकांच्या यशाचा दर्जा यामध्ये धन सहसंबंध दिसून आला.

४. विद्यार्थ्यांच्या संपादणुकीचा दर्जा उंचावण्यात यशस्वी शिक्षकांचा दर्जा व सहकार्य सहाय्यभूत होते.

१३. प्रसाद पी. (१९८५) [१९]

“प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या महत्वाकांक्षा, समायोजन व अपेक्षा यांचा तुलनात्मक अभ्यास”

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) भागलपूर विद्यापीठ, भागलपूर

उद्दिष्टे

१. प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या महत्वाकांक्षांचा शोध घेणे.

२. प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांची समायोजन क्षमता पडताळणे.

३. प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या नोकरीतील संघर्ष विषयक बाबींचा शोध घेणे.

४. प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांची व्यावसायिक महत्वाकांक्षा व शाळेचा दर्जा यातील सहसंबंध पडताळणे.

५. माध्यमिक शाळेतील पुरुष व स्त्री शिक्षकांच्या व्यावसायिक महत्वाकांक्षेची तुलना करणे.

निष्कर्ष

१. प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांची महत्वाकांक्षा उच्च दर्जाची असल्याचे दिसून आले.

२. शाळेचा दर्जा व शिक्षकांची व्यावसायिक महत्वाकांक्षा यांच्यात घनिष्ठ धन सहसंबंध दिसून आला.

३. प्राथमिक शिक्षकांपेक्षा माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांना अधिक संघर्ष करावा लागत असल्याचे दिसून आले.

१४. श्रीवास्तव सुर्यकुमार (१९८६) [२०]

"खाजगी व सहकारी क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांच्या कार्यात्मक समाधानाची तुलना करणे"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) रुरकी विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. खाजगी व सहकारी तत्वावरील कापड गिरणीतील कर्मचाऱ्यांच्या कार्यात्मक समाधानाची तुलना करणे.

२. खाजगी व सहकारी तत्वावरील कापड गिरणीतील संस्थागत वातावरणाची तुलना करणे.

निष्कर्ष

१. खाजगी क्षेत्रातील कर्मचारी व सहकारी क्षेत्रातील कापड गिरणीतील कर्मचाऱ्यांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक आढळून आला.

२. खाजगी व सहकारी तत्वावरील कापड गिरणीतील संस्थागत वातावरणात लक्षणीय फरक दिसून आला.

३. खाजगी क्षेत्रातील कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान व संस्थागत वातावरणात लक्षणीय धन सहसंबंध दिसून आला.

४. खाजगी क्षेत्रातील संस्थागत वातावरण सहकारी तत्वावरील कापड गिरणीतील वातावरणापेक्षा अधिक पोषक व अनुकूल असल्याचे दिसून आले.

१५. अब्दुल समाद (१९८६) [२१]

"चंदीगढमधील शासकीय माध्यमिक शाळेतील वातावरण व शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान यांतील सहसंबंधाचा अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) पंजाब विद्यापीठ, चंदीगढ

उद्दिष्टे

१. शालेय वातावरण व व्यवसाय समाधान यांतील सहसंबंध पडताळणे.

२. व्यवस्थापकीय वर्तन आणि शिक्षकांचे समाधान यांतील सहसंबंध पडताळणे.

३. व्यवसायातील सहभाग आणि व्यवसायाची लक्षणे यांचा व्यवसाय समाधानासोबत असलेला सहसंबंध अभ्यासणे.

निष्कर्ष

१. स्वतंत्र वातावरण व व्यवसाय समाधान यामध्ये धनात्मक सहसंबंध दिसून आला.

२. शिक्षिका शिक्षकांपेक्षा अधिक समाधानी असल्याचे दिसून आले.

३. व्यवसायातील सहभाग व व्यवसायाची लक्षणे यांचा व्यवसाय समाधानाशी लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही.

१६. दीक्षित एम. (१९८६) [२२]

"प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा तुलनात्मक अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) लखनौ विद्यापीठ,

उद्दिष्टे

१. हिंदी व इंग्रजी माध्यमाच्या प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा शोध घेणे.

२. हिंदी व इंग्रजी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा शोध घेणे.

३. अध्यापनाचा अनुभव, माध्यम व लिंग यांचा शिक्षकांच्या व्यावसायिक समाधानावर होणारा परिणाम पडताळणे.

निष्कर्ष

१. हिंदी माध्यमाच्या शाळांमध्ये प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान हे माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या तुलनेत अधिक आहे.

२. इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांमध्ये प्राथमिक व माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक आढळून आला नाही.

३. प्राथमिक व माध्यमिक स्तरावर स्त्री शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान हे पुरुष शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानापेक्षा अधिक आहे.

४. प्राथमिक स्तरावर जेष्ठ शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान हे मध्यम वयोगटातील शिक्षकांपेक्षा अधिक आहे.

१७. उस्मानी शहीन. (१९८८) [२३]

"मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय परिणामकारकतेचा लिंग, वय, सामाजिक-आर्थिक स्तर, व्यावसायिक पात्रता, जीवन मूल्यांविषयक दृष्टिकोन यांचेशी सहसंबंध पडताळणे"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) रुरकी विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय परिणामकारकतेचा आणि लिंग, वय, सामाजिक-आर्थिक स्तर, व्यावसायिक पात्रता यांचेशी सहसंबंध पडताळणे.

२. जीवन मूल्यांविषयक दृष्टिकोन व प्रशासकीय परिणामकारकता यांचा सहसंबंध पडताळणे.

३. व्यावसायिक क्षमतावृध्दी, सामाजिक-आर्थिक पार्श्वभूमी, व्यवसाय निष्ठा आणि प्रशासकीय परिणामकारकता यांचा सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. वय, लिंग, व्यावसायिक क्षमतावृध्दी यांचा प्रशासकीय परिणामकारकतेशी लक्षणीय सहसंबंध नव्हता.

२. स्त्री व पुरुष मुख्याध्यापकांच्या अध्यापनाकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनात भिन्नता होती.

३. मुख्याध्यापकांची प्रशासकीय परिणामकारकता व आर्थिक-सामाजिक पार्श्वभूमी यामध्ये ऋण सहसंबंध आढळला.

४. व्यावसायिक पात्रता, अध्यापन विषयक दृष्टिकोन, सामाजिक-आर्थिक दर्जा, राजकीय-सामाजिक मूल्ये यांचा प्रशासकीय परिणामकारकतेशी धन सहसंबंध दिसून आला.

१८. गोन्सालव्हीस एफ. (१९८९) [२४]

"प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाचा चिकित्सक अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) श्रीमती नाथीबाई ठाकरसी वुमेन विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. जिल्हा परिषद शाळा आणि खाजगी शाळेतील शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाची तुलना करणे.

२. शिक्षक व शिक्षिकांच्या व्यवसाय समाधानाची तुलना करणे.

निष्कर्ष

१. ५० टक्यांपेक्षा अधिक शिक्षकांना व्यवसाय समाधान होते.

२. बढतीमुळे होणारी बदली, इतर कार्यासाठी करावे लागणारे परिश्रम जसे मतदार यादी, सर्वेक्षण, कुटुंब नियोजन सर्वेक्षण इत्यादीमुळे शिक्षक असमाधानी होते.

३. शिक्षकांना अध्यापनाबाबत अभिरुची होती. परंतु शाळेत संदर्भ पुस्तके, शैक्षणिक साधने उपलब्ध नव्हती.

४. शिक्षक, शिक्षक-प्रशासक संबंध, शिक्षकांची नैतिक मूल्ये, त्यांच्याजवळ असलेला वेळ आणि सेवा याबाबतीत समाधानी होते.

१९. गुप्ता प्रिती (१९८९) [२५]

"खाजगी व शासकीय शाळेच्या प्राचार्यांमधील मूल्य, आधुनिकीकरणाबाबत दृष्टिकोन यांचा संस्थेतील वातावरणाशी असलेल्या सहसंबंधाचा अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) जामिया मिलीया इस्लामिया विद्यापीठ, दिल्ली

उद्दिष्टे

१. खाजगी व शासकीय शाळेतील प्राचार्यांमधील मूल्य व आधुनिकीकरण विषयक दृष्टिकोनाचा अभ्यास करणे.

२. खाजगी व शासकीय संस्थांतर्गत वातावरणाची तुलना करणे.

३. मूल्ये, आधुनिकीकरण व संस्थेतील वातावरण याविषयी खाजगी शाळा व शासकीय शाळा यांच्यामधील सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. खाजगी शाळेतील व शासकीय शाळेतील प्राचार्यांमध्ये मूल्य व विविध अंगाविषयी सकारात्मक दृष्टिकोन दिसून आला.

२. खाजगी व शासकीय शाळेतील प्राचार्यांच्या दृष्टिकोनात धार्मिक अंग सोडून आधुनिकीकरणाबाबत सकारात्मक दृष्टिकोन दिसून आला.

३. खाजगी शाळेतील वातावरण नियंत्रित स्वरुपाचे तर शासकीय शाळेतील वातावरण कौटुंबिक स्वरुपाचे असल्याचे दिसून आले.

२०. धोटिया एन.सी. (१९९०) [२६]

"वाणिज्य शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानावर प्रभाव टाकणाऱ्या घटकांचा शोध घेणे व त्याचा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक संपादणुकीवर होणारा परिणाम अभ्यासणे"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) राजस्थान विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. वाणिज्य शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास करणे.

२. शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान आणि विद्यार्थ्यांची शैक्षणिक संपादणुक यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. व्यवसाय सुरक्षा, वेतन, जागरुकता, शैक्षणिक स्वातंत्र्य यांचा व्यवसाय समाधानाशी धन सहसंबंध होता.

२. अध्यापन अनुभवाचा व्यवसाय समाधानासोबत सार्थक सहसंबंध नव्हता.

३. परस्परांतील संबंध विषयक दृष्टिकोन व्यवसाय समाधानाशी संबंधित होता.

४. शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाचा विद्यार्थ्यांच्या संपादनाशी सार्थक सहसंबंध दिसून आला नाही.

२१. श्रीवास्तव विनोदिनी. (१९९०) [२७]

"विविध मूल्य असलेल्या शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाचा तुलनात्मक अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) आग्रा विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. शिक्षणाच्या विविध स्तरावर कार्य करणाऱ्या स्त्री व पुरुष शिक्षकांमधील व्यवसाय समाधान अभ्यासणे.

२. विविध शैक्षणिक संस्थात कार्यरत शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाचा अभ्यास करणे.

३. विविध मूल्य असलेल्या शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाची तुलना करणे.

निष्कर्ष

१. संस्थेच्या तीनही स्तरावरील स्त्री आणि पुरुष यांच्यात व्यवसाय समाधान उच्च प्रतीचे होते.

२. पुरुष शिक्षकांपेक्षा स्त्री शिक्षकांमध्ये व्यवसाय समाधान अधिक उच्च होते.

३. प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षकांच्या संदर्भात व्यवसाय समाधान आणि विविध मूल्यांच्या बाबतीत लिंग भेद नव्हता.

४. पदवीधर शिक्षकांच्या बाबतीत सैध्दांतिक मूल्ये व व्यवसाय समाधान यांत लिंगभेदानुसार सार्थक सहसंबंध होता.

२२. उपासनी एन.के. (१९९१) [२८]

"माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकाच्या अकार्यक्षम व कार्यक्षम प्रशासक आणि व्यवस्थापनाचा तुलनात्मक अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) पुणे विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. पुणे जिल्हयातील वर्तमान माध्यमिक शाळेतील प्रशासन व व्यवस्थापनाच्या पध्दतीचा अभ्यास करणे.

२. माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या प्रशासनाच्या विविध पैलूंचा शोध घेणे.

३. माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासनाच्या प्रभावी पैलूंचा शोध घेणे.

४. अकार्यक्षम व कार्यक्षम प्रशासक व व्यवस्थापनाचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. अकार्यक्षम व कार्यक्षम मुख्याध्यापकांच्या प्रशासन शैलीच्या नियोजन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, अध्यापन परिणामकारकता, शाळा-समाज संबंध याबाबत लक्षणीय फरक दिसून आला.

२. अकार्यक्षम व कार्यक्षम मुख्याध्यापकांच्या शाळेतील वातावरणात लक्षणीय फरक होता.

३. मुख्याध्यापकांच्या कार्यक्षमतेचा नियोजन, कार्यवाही, शाळा-समाज संबंध यामध्ये सार्थक सहसंबंध होता.

२३. श्रीवास्तव कविता (१९९१) [२९]

"नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांमधील व्यक्तिगत लक्षणे व कार्यात्मक समाधान यामधील सहसंबंध अभ्यासणे"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) अवध विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. विविध व्यवसायातील स्त्रियांचे कार्य, वय व व्यावसायिक समाधान यांच्या संबंधाचा शोध घेणे.

२. शैक्षणिक गुणवत्ता, त्यांना मिळणारे वेतन आणि त्यांचा व्यवसाय अनुभव यांचा सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. विविध व्यवसायातील स्त्रियांचे कार्य, वय व व्यावसायिक समाधान यांच्यामध्ये सार्थक सहसंबंध नव्हता.

२. विविध व्यवसायातील स्त्रियांची शैक्षणिक गुणवत्ता, वेतन आणि अनुभव यांचा व्यावसायिक समाधानाशी सार्थक सहसंबंध नव्हता.

२४. मेंडालिन नगग्राम (१९९२) [३०]

"शिलाँग मधील माध्यमिक शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान व मुख्याध्यापकाची नेतृत्व शैली यांचा सहसंबंधात्मक अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) नार्थ-इस्टर्न-हील विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. शिलाँग मधील माध्यमिक शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान अभ्यासणे

२. माध्यमिक शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाचा शैक्षणिक पातळी, धर्म संलग्नता आणि कार्यानुभव याबाबतीत सहसंबंध अभ्यासणे.

३. शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात प्राचार्यांच्या नेतृत्वाची लक्षणे अभ्यासणे.

४. शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व मुख्याध्यापकाच्या नेतृत्वशैली विषयी मत यातील सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. शिक्षकांची अभियोग्यता व व्यवसाय समाधान यांत धन सहसंबंध दिसून आला.

२. व्यवसाय समाधानाचा शिक्षकांचा सामाजिक स्तर, आर्थिक स्तर यामध्ये ऋण सहसंबंध दिसून आला.

२५. रे सिप्रा (१९९२) [३१]

"शिक्षकांचा विद्यार्थ्यांप्रती दृष्टिकोन व कार्यात्मक समाधान यांचा सहसंबंध अभ्यासणे"

-पीएच्.डी.(शिक्षणशास्त्र) उत्तरांचल विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. शिक्षकांचे व्यावसायिक समाधान, विद्यार्थ्यांबद्दल दृष्टिकोन, अध्यापन अनुभव आणि मानसिक आरोग्य यांच्यातील संबंधाचा शोध घेणे.

२. स्त्री व पुरुष शिक्षकांचे व्यावसायिक समाधान, विद्यार्थ्यांबद्दल दृष्टिकोन, अध्यापन अनुभव आणि मानसिक आरोग्य यांच्यातील संबंधाची तुलना करणे.

२६. सिंग उर्मिला (१९९२) [३२]

"माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान व व्यावसायिक संघर्ष यांचा मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्वशैलीशी सहसंबंध पडताळणे"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) अलाहाबाद विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. मुलांच्या व मुलींच्या माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान, व्यावसायिक संघर्ष यांचा मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्वशैलीशी सहसंबंध पडताळणे.

२. विविध प्रकारच्या व्यवस्थापकीय वातावरणाची शिक्षकांचा व्यावसायिक संघर्ष व व्यवसाय समाधान यांचेशी तुलना करणे.

३. वेगवेगळया व्यवस्थापन शैली, शिक्षकांच्या व्यावसायिक संघर्ष यांचा व्यवसाय समाधानाशी सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. पुरुषांपेक्षा स्त्री शिक्षिका व्यवस्थापनाबाबत अधिक समाधानी असल्याचे दिसून आले.

२. प्राचार्यांच्या नेतृत्वशैलीबाबत पुरुष शिक्षक स्त्री शिक्षिकांपेक्षा अधिक समाधानी असल्याचे दिसून आले.

३. शिक्षक व्यवसाय समाधानाचा प्राचार्यांची सहकार्याची भावना, सद्भावना यांचेशी धनसहसंबंध दिसून आला.

२७. ताज हसीन. (१९९२) [३३]

"माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनातील सामाजिक, मानसिक व स्थितीजन्य घटकांचा अभ्यास"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) बंगलोर विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाचे मापन करण्यासाठी साधन विकसित करणे.

२. कार्यात्मक समाधान, सामाजिक समायोजन, अभिवृत्ती यांचा प्रशासकीय वर्तनाशी सहसंबंध पडताळणे.

३. मुख्याध्यापकाचे लिंग, शाळेचा प्रकार, शैक्षणिक पात्रता, शैक्षणिक अनुभव यांचा प्रशासकीय वर्तनाशी सहसंबंध पडताळणे.

४. माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाचा त्यांच्या सामाजिक व मानसिक बाबींशी सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. प्रशासकीय वर्तनाचा कार्यात्मक समाधान, सामाजिक समायोजनक्षमता, अभिवृत्ती यांच्याशी सार्थक सहसंबंध दिसून आला.

२. मुख्याध्यापकाचे लिंग, शाळेचा प्रकार, शैक्षणिक पात्रता, शैक्षणिक अनुभव यांचेशी प्रशासकीय वर्तनाचा सार्थक सहसंबंध दिसून आला नाही.

३. कामाबाबतचा दृष्टिकोन, कार्यात्मक समाधान, सामाजिक समायोजन यावरुन प्रशासकीय वर्तनाबाबत पूर्वानुमान करु शकतो.

२८. सिंग गुरमित. (२०००) [३४]

"शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व त्यांचा अध्यापनविषयक दृष्टिकोन यांतील सहसंबंध पडताळणे"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) गुरू नानक देव विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व त्यांचा अध्यापनविषयक दृष्टिकोन यांतील सहसंबंध पडताळणे.

२. पुरुष शिक्षकांचा अध्यापनविषयक दृष्टिकोन व त्यांचे कार्यात्मक समाधान यातील सहसंबंध पडताळणे.

३. महिला शिक्षकांच्या अध्यापनविषयक दृष्टिकोन व कार्यात्मक समाधानातील सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व अध्यापनविषयक दृष्टिकोन यांच्यात लक्षणीय सहसंबंध आढळून आला नाही.

२९. पांडा बी.पी. (२००१) [३५]

"आसाम व ओरीसामधील महाविद्यालयीन शिक्षकांचा अध्यापन विषयक दृष्टिकोनाचा कार्यात्मक समाधानाशी सहसंबंध पडताळणे"

-पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) आसाम विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. आसाम व ओरीसामधील महाविद्यालयीन शिक्षकांचा अध्यापन विषयक दृष्टिकोनाचा लिंग, दर्जा, अनुभव व राहण्याचे ठिकाण यांच्याशी असलेल्या सहसंबंधाचा शोध घेणे.

२. आसाम व ओरीसातील महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा शिक्षकांचे लिंग, दर्जा, अनुभव व राहण्याचे ठिकाण यांचेशी असलेल्या संबंधाचा शोध घेणे.

३. आसाम व ओरीसामधील महाविद्यालयीन शिक्षकांचा अध्यापनविषयक दृष्टिकोन व कार्यात्मक समाधान यांच्यात शिक्षकांचे लिंग, दर्जा, अनुभव व राहण्याचे ठिकाण यांचेशी असलेल्या सहसंबंधाचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. आसाम व ओरीसातील बहुतेक महाविद्यालयीन शिक्षकांचा अध्यापन विषयक दृष्टिकोन सकारात्मक असल्याचे दिसून आले.

२. आसाम व ओरीसातील महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या अध्यापन विषयक दृष्टिकोनामध्ये लिंग, दर्जा, अनुभव व राहण्याचे ठिकाण यांच्यानुसार लक्षणीय फरक आढळला नाही.

३. आसाम व ओरीसातील महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा दर्जा उच्च असल्याचे दिसून आले.

४. व्यावसायिक दृष्टिकोन व कार्यात्मक समाधानात घनिष्ठ धन सहसंबंध दिसून आला.

५. आसाम व ओरीसातील महाविद्यालयीन शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानात लिंग, दर्जा, अनुभव व राहण्याचे ठिकाण यानुसार लक्षणीय फरक आढळून आला नाही.

३०. मेहरोत्रा अंजु (२००२) [३६]

"दिल्लीतील खाजगी व शासकीय माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांची नेतृत्वशैली व शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान यांचा तुलनात्मक अभ्यास"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) जामिया मिलीया इस्लामिया विद्यापीठ, दिल्ली

उद्दिष्टे

१. खाजगी व शासकीय माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्वशैलीची तुलना करणे.

२. खाजगी व शासकीय माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाची तुलना करणे.

३. मुख्याध्यापकांची नेतृत्वशैली व शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान यांतील सहसंबंध पडताळणे.

४. मुख्याध्यापकांची नेतृत्वशैली व शाळेतील संघटनात्मक वातावरण यांतील सहसंबंध पडताळणे.

५. शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व शाळेतील संघटनात्मक वातावरण यांतील सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. खाजगी व शासकीय माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकाच्या नेतृत्वशैलीत विभिन्नता दिसून आली.

२. खाजगी शाळेतील ३२.२ टक्के शिक्षक अतिशय समाधानी, ४२.८ टक्के शिक्षक साधारण समाधानी, २५ टक्के शिक्षकांमध्ये कार्यात्मक समाधान कमी दर्जाचे दिसून आले.

३. खाजगी व शासकीय माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकाच्या नेतृत्वशैलीत लक्षणीय फरक दिसून आला नाही.

४. खाजगी व शासकीय माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक दिसून आला.

५. खाजगी व शासकीय माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या क्षेत्रात भिन्नता दिसून आली.

६. खाजगी व शासकीय माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व मुख्याध्यापकाची नेतृत्वशैली यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही.

३१. अली शमशाद (२००३) [३७]

"पदोन्नतीने होणाऱ्या व भरती प्रक्रीयेद्वारे नियुक्त प्राचार्यांच्या नेतृत्वशैलीची परिणामकारकता व व्यक्ती-संबंधाचा तुलनात्मक अभ्यास"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) जामिया मिलीया इस्लामिया, विद्यापीठ, दिल्ली

उद्दिष्टे

१. दिल्लीतील पदोन्नतीद्वारे होणारे प्राचार्य व भरती प्रक्रियेद्वारे नियुक्त प्राचार्य यांच्या नेतृत्वशैलीचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

२. दिल्लीतील पदोन्नतीद्वारे होणारे प्राचार्य व भरती प्रक्रियेद्वारे नियुक्त प्राचार्य यांच्या व्यक्ती-संबंधाचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

३. भरती प्रक्रियेद्वारे नियुक्त प्राचार्य व पदोन्नतीने होणारे प्राचार्य यांच्या नेतृत्वशैलीची परिणामकारकता अभ्यासणे.

निष्कर्ष

१. भरती प्रक्रियेद्वारे नियुक्त प्राचार्य अधिकारशाहीने वागतात तर पदोन्नतीने नियुक्त प्राचार्य लोकशाही पध्दतीने वागतात.

२. भरती प्रक्रियेद्वारे नियुक्त प्राचार्य व पदोन्नतीने होणारे प्राचार्य यांच्या व्यक्तिसंबंध कौशल्यामध्ये लक्षणीय फरक दिसून आला नाही.

३. भरती प्रक्रियेव्दारे नियुक्त प्राचार्य व पदोन्नतीने होणारे प्राचार्य यांच्या नेतृत्वशैलीच्या परिणामकारकतेमध्ये लक्षणीय फरक दिसून आला नाही.

३२. खान साबिया. (२००३) [३८]

"प्राचार्यांचे व्यक्तिमत्व आणि त्यांच्या यशस्वीरित्या कार्य पूर्ण करण्याची क्षमता, निर्णयक्षमता व संस्थेतील वातावरण विकासाला अनुकूल राखण्यासाठी त्यांचे वर्तनविषयक उद्‌बोधनाचा अभ्यास"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) जामिया मिलीया इस्लामिया, विद्यापीठ,दिल्ली

उद्दिष्टे

१. प्राचार्यांची निर्णयक्षमता, वर्तनविषयक उद्‌बोधन, कार्य पूर्ण करण्याची पध्दत आणि व्यक्तिमत्व गुणवैशिष्ट्यांचा अभ्यास करणे.

१. शासकीय व खाजगी शाळेतील प्रगतीसाठी पोषक वातावरणाशी तुलना करणे.

२. शाळेतील वातावरण प्रगतीसाठी पोषक राहण्यासाठी प्राचार्यांच्या वर्तनविषयक उद्‌बोधनाच्या योगदानाचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. खाजगी शाळेतील प्राचार्य शासकीय शाळेतील प्राचार्यांच्या तुलनेत निर्णय घेतांना दूरगामी परिणामाचा अधिक विचार करतात.

२. खाजगी शाळेतील प्राचार्य शासकीय शाळेतील प्राचार्यांच्या तुलनेत निर्णय अधिक चटकन घेतात.

३. खाजगी व शासकीय दोन्ही शाळेतील प्राचार्य निर्णय निर्भयपणे घेतात.

३३. शफीक निखात यास्मीन (२००३) [३९]

"उच्चतम वेतन घेणाऱ्या व निम्नतम वेतन घेणाऱ्या अंध विद्यालयातील शिक्षकांमधील समायोजनक्षमता व कार्यात्मक समाधानाचा सहसंबंध पडताळणे"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) अलिगढ मुस्लिम विद्यापीठ, अलिगढ

उद्दिष्टे

१. उच्चतम वेतन घेणाऱ्या व निम्नतम वेतन घेणाऱ्या शिक्षकांमधील समायोजन क्षमतेतील सहसंबंध पडताळणे.

२. उच्चतम व निम्नतन वेतन घेणाऱ्या शिक्षकांतील कार्यात्मक समाधानाचा सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. अंध विद्यालयातील शिक्षकांच्या समायोजनक्षमता व वेतन यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही.

२. निम्नतम वेतन घेणाऱ्या शिक्षकांमध्ये उच्चतम दर्जाचे कार्यात्मक समाधान दिसून आले.

३४. सिंघश्री विलासीनी (२००३) [४०]

"थायलंडमधील माध्यमिक शालेय गुणवत्ता विकसन कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास करणे"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) जामिया मिलीया इस्लामिया विद्यापीठ,दिल्ली

उद्दिष्टे

१. माध्यमिक शाळेतील शालेय गुणवत्ता विकसन कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीचा अभ्यास करणे.

२. माध्यमिक शाळेतील शालेय गुणवत्ता विकसन कार्यक्रमामधील समस्या, सद्यःस्थिती व संबंधित बाबींचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. बहुतेक शाळा शालेय गुणवत्ता विकसन कार्यक्रमाच्या प्रक्रियेनुसार चालतात.

२. ज्या शाळा शालेय गुणवत्ता विकसन कार्यक्रमानुसार कार्य करीत नाही त्यांच्याकडे कमतरता असल्याचे जाणवले.

३. शालेय गुणवत्ता विकसन उपक्रमानुसार चालणाऱ्या शाळेत खालील समस्या दिसून येतात.

- शैक्षणिक गुणवत्ता नियंत्रणाला मर्यादा पडतात.
- शैक्षणिक गुणवत्ता मूल्यांकनाला मर्यादा पडतात.

३५. शर्मा एस. पी. (२००५) [४१]

"मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाबाबत शिक्षक व पालक यांच्या स्वःसंकल्पनाची तुलना करणे"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) लखनौ विद्यापीठ

उद्दिष्टे

१. माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या स्व:संकल्पनाचे मापन करणे.

२. पालकांचे मुख्याध्यापकांच्या बाबतीत स्व:संकल्पनांचे मापन करणे.

३. शिक्षकांचे मुख्याध्यापकांबाबत प्रशासकीय वर्तनाबाबत स्व:संकल्पना व मुख्याध्यापकाची स्व:संकल्पना यांची तुलना करणे.

४. मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाबाबत शिक्षक व पालक यांच्या स्व:संकल्पनाची तुलना करणे.

निष्कर्ष

१. शिक्षकांच्या व मुख्याध्यापकांच्या स्व:संकल्पनमध्ये लक्षणीय फरक दिसून आला.

२. शिक्षकांची मुख्याध्यापकाबाबत स्व:संकल्पना ही मुख्याध्यापकाच्या स्वत:च्या स्व:संकल्पनेपेक्षा उच्च दर्जाची दिसून आली.

३. शिक्षक व पालक यांचा मुख्याध्यापकाबाबत स्व:संकल्पना यामध्ये लक्षणीय फरक दिसून आला नाही.

३६. शर्मा वाय. पी. (२००५) [४२]

"हिमाचल प्रदेशातील माध्यमिक शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा चिकित्क अभास"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) सिमला विद्यापीठ, सिमला.

उद्दिष्टे

१. हिमाचल प्रदेशातील माध्यमिक शाळेतील, खेळाच्या उत्तम सुविधा असलेल्या शाळा, खेळाच्या साधारण सुविधा असलेल्या शाळा व खेळाच्या निम्नतम सुविधा असलेल्या शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान खालील घटकांच्या संदर्भात पडताळणे.

- कार्यात्मक परिस्थिती
- वेतन, नोकरीतील संरक्षण व पदोन्नतीचे धोरण
- अधिकारी, त्यांची कार्यक्षमता आणि त्यांचे कार्य.

निष्कर्ष

१. खेळाच्या उत्तम सुविधा, साधारण सुविधा व खेळाच्या निम्नतम सुविधा असणाऱ्या शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक आढळला नाही.

२. खेळाच्या उत्तम, साधारण व निम्नतम सुविधा असणाऱ्या शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानात वेतन, पदोन्नतीचे धोरण व व्यावसायिक संरक्षण यांचे संदर्भात लक्षणीय फरक आढळून आला नाही.

३. शारीरिक शिक्षक, अधिकारी वर्ग, सहकारी स्वतःच्या कार्यक्षमतेच्या बाबतीत समाधानी असल्याचे दिसून आले.

४. खेळाच्या उच्चतम, साधारण व निम्नतम सुविधा असणाऱ्या शाळेतील शारीरिक शिक्षण शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानात वेतन, पदोन्नतीचे धोरण व व्यावसायिक संरक्षण यांचे संदर्भात लक्षणीय फरक आढळून आला नाही.

३७. मकरंदे संध्या श्रावण (२००६) [४३]

"माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता, व्यावसायिक मूल्ये आणि व्यवसाय समाधान यांच्या संबंधाचा अभ्यास"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

उद्दिष्टे

१. शहरी व ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेतील शिक्षक व शिक्षिका यांच्या अध्यापन परिणामकारकतेचा शोध घेणे.

२. शहरी व ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेतील शिक्षक व शिक्षिका यांच्या व्यावसायिक मूल्यांचा शोध घेणे.

३. शहरी व ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेतील शिक्षक व शिक्षिका यांच्या व्यवसाय समाधानाचा शोध घेणे.

४. शहरी व ग्रामीण भागातील शिक्षक व शिक्षिका यांची अध्यापन परिणामकारकता आणि व्यवसाय मूल्ये यांतील सहसंबंध अभ्यासणे.

५. शहरी व ग्रामीण भागातील शिक्षक व शिक्षिका यांची व्यावसायिक मूल्ये व व्यवसाय समाधान यांतील सहसंबंध अभ्यासणे.

६. शहरी व ग्रामीण भागातील शिक्षक व शिक्षिका यांची व्यावसायिक मूल्ये व व्यवसाय समाधान यांतील सहसंबंध अभ्यासणे.

७. शहरी व ग्रामीण भागातील शिक्षक व शिक्षिका यांची अध्यापन परिणामकारकता, व्यावसायिक मूल्ये आणि व्यवसाय समाधान यांतील सहसंबंधांचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. शहरी व ग्रामीण भागातील शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता आणि व्यवसाय समाधान यांत अल्प धन सहसंबंध दिसून आला.

२. शहरी व ग्रामीण भागातील शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता आणि व्यवसाय समाधान यात सार्थक धन सहसंबंध दिसून आला नाही.

३. ग्रामीण भागातील शिक्षक व शिक्षिका यांची अध्यापन परिणामकारकता व आर्थिक मूल्ये यात सार्थक सहसंबंध दिसून आला नाही.

४. शहरी व ग्रामीण भागातील शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता आणि तात्विक मूल्ये यामध्ये अल्प ऋण सार्थक सहसंबंध दिसून आला.

५. शहरी व ग्रामीण भागातील शिक्षक व शिक्षिकांमध्ये व्यवसाय समाधान व सामाजिक मूल्ये यात दुर्लक्षणीय धन सार्थक सहसंबंध दिसून आला.

६. अध्यापन परिणामकारकता व व्यवसाय समाधान यामध्ये घनिष्ठ संबंध दिसून आला.

३८. सिंग मनजित (२००६) [४४]

"दिल्लीतील शासकीय शाळेतील प्राचार्यांची नेतृत्वशैली व वादात्मक परिपत्रक यांचा चिकित्सक अभ्यास"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) जामिया मिलीया इस्लामिया विद्यापीठ,दिल्ली.

उद्दिष्टे

१. शासकीय शाळांमधील प्राचार्यांच्या नेतृत्वशैलीचा अभ्यास करणे.

२. दिल्लीतील शासकीय शाळेतील प्राचार्यांनी अवलंबलेल्या वादात्मक परिपत्रक तंत्राचा शोध घेणे.

३. दिल्लीतील शासकीय शाळेतील प्राचार्य व शिक्षक यांच्यातील संघर्षाची पातळी निश्चित करणे.

४. दिल्लीतील शासकीय शाळांसाठी वादात्मक सूचना तंत्राचा अवलंब करणाऱ्या प्राचार्यांच्या नेतृत्वशैलीचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. शिक्षकांवर शाळेचा दर्जा कायम राहण्यासाठी प्राचार्य दबाव आणतात.

२. प्राचार्य शालेय प्रशासनात लोकशाही व हुकुमशाही प्रणालीचा समन्वय साधतांना दिसून आले.

३. गुणवत्ता निर्मितीवर केंद्रीत नेतृत्वशैली आणि सोयीसुविधा, स्पर्धा, समन्वय साधने, सहकार्याने काम करणे इ. मध्ये लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला.

४. वादात्मक बाबींची सोडवणुक होण्यासाठी समन्वय व मध्य साधण्याची नेतृत्वशैली सगळयात चांगली असल्याचे दिसून आले.

३९. कंकाळे विजया एम. (२००७) [४५]

“विदर्भातील विविध क्षेत्रात नोकरी करणाऱ्या उच्चशिक्षित स्त्रियांच्या ‘स्व’ संकल्पना, मूल्ये आणि व्यवसाय समाधान यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे”

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

उद्दिष्टे

१. विदर्भातील उच्च शिक्षित नोकरी करणाऱ्या शिक्षिकांच्या ‘स्व’ संकल्पनांचे मापन करणे.

२. विदर्भातील नोकरी करणाऱ्या उच्च शिक्षित स्त्रियांच्या मूल्यांचे मापन करणे.

३. विदर्भातील नोकरी करणाऱ्या उच्चशिक्षित स्त्रियांच्या व्यवसाय समाधानाचे मापन करणे.

४. विदर्भातील नोकरी करणाऱ्या उच्चशिक्षित महाविद्यालयीन शिक्षिका, डॉक्टर, वकील, इंजिनिअर स्त्रिया यांच्या ‘स्व’ संकल्पना, मूल्ये आणि व्यवसाय समाधान यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. महाविद्यालयीन शिक्षिकांच्या तुलनेत डॉक्टर स्त्रियांच्या ‘स्व’ संकल्पना कमी स्पष्ट होत्या.

२. नोकरी करणाऱ्या उच्चशिक्षित इंजिनिअर व वकील स्त्रियांच्या ‘स्व’ संकल्पनेमध्ये सार्थक फरक नव्हता.

३. डॉक्टर व महाविद्यालयीन शिक्षिकांच्या वैयक्तिक मूल्यात लक्षणीय फरक नाही.

४. वकील स्त्रियांपेक्षा डॉक्टर स्त्रियांचे व्यवसाय समाधानाचे प्रमाण अधिक आहे.

५. डॉक्टर स्त्रिया व महाविद्यालयीन शिक्षिकांच्या व्यवसाय समाधानात भिन्नता नाही.

६. नोकरी करणाऱ्या उच्च शिक्षित इंजिनिअर, वकील व डॉक्टर स्त्रियांच्या तुलनेत महाविद्यालयीन शिक्षिकांच्या स्व संकल्पना अधिक स्पष्ट आहेत.

७. वकील स्त्रियांच्या तुलनेत डॉक्टर व महाविद्यालयीन शिक्षिका व्यवसायात अधिक समाधानी आहेत.

४०. नेवा दिल राज (२००७) [४६]

"नेपाळमधील माध्यमिक शाळेच्या शिक्षकांच्या परिणामकारकतेचा कार्यात्मक समाधान, प्रसार माध्यमाचा वापर व माहिती आणि तंत्रज्ञानाच्या उपयुक्ततेकडे बघण्याचा दृष्टिकोन यांचेशी सहसंबंध पडताळणे"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) पंजाब विद्यापीठ, चंदीगढ.

उद्दिष्टे

१. खाजगी व शासकीय शाळेतील माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान, माध्यमांचा वापर, माहिती-तंत्रज्ञान माध्यमाविषयी दृष्टिकोन यांचा अध्यापन परिणामकारकतेशी सहसंबंध पडताळणे.

२. खाजगी व शासकीय माध्यमिक शाळेतील विविध विषय शिक्षकांच्या अध्यापन परिणामकारकतेतील सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. कार्यात्मक समाधानाचा शिक्षक परिणामकारकतेशी खाजगी शाळेतील शिक्षकांमध्ये शासकीय शाळेतील शिक्षकांपेक्षा अधिक घनिष्ठ सहसंबंध दिसून आला.

२. विविध विषय शिक्षकांच्या अध्यापन परिणामकारकतेमध्ये लक्षणीय फरक दिसून आला नाही.

३. खाजगी व शासकीय शाळेतील शिक्षकांच्या माहिती तंत्रज्ञान विषयक माध्यमांचा वापर व शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही.

४१. श्रीवास्तव ए. के. (२००८) [४७]

"नोकरीतील ओळखीच्या वातावरणाचा नोकरदाराच्या कार्यात्मक वर्तन व संस्थेतील परिणामकारकतेवर होणारा परिणाम पडताळणे"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) बनारस हिंदू विद्यापीठ, वाराणसी.

उद्दिष्टे

१. भौतिक वातावरणाचा कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान व कामाचा दर्जा यांच्यावरील परिणाम पडताळणे.

२. मानसिक व सामाजिक वातावरणाचा कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान व कामाचा दर्जा यांच्यावरील परिणाम पडताळणे.

३. भौतिक वातावरणाची संस्थेच्या दर्जावर होणारी परिणामकारकता पडताळणे.

४. मानस-सामाजिक वातावरणाचा संस्थेच्या दर्जावर होणारी परिणामकारकता पडताळणे.

निष्कर्ष

१. संस्थेतील सुविधाजनक वातावरण व तेथील कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान यामध्ये उच्च दर्जाचा सहसंबंध दिसून आला.

२. संस्थेतील मानस-सामाजिक निकोप वातावरण व कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान यात उच्च सहसंबंध आढळून आला.

३. संस्थेतील मानस-सामाजिक व भौतिक वातावरणाचा संस्थेच्या दर्जाशी घनिष्ठ धन सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.

४२. गुरींदर कौर (२००९) [४८]

"कार्यात्मक समाधान - शिक्षण क्षेत्रातील संशोधनासाठी आव्हानात्मक क्षेत्र"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) चंदीगढ विद्यापीठ, चंदीगढ.

उद्दिष्टे

१. शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाशी संबंधित बाबींचा शोध घेणे.

२. चांगल्या दर्जाचे कार्यात्मक समाधान प्राप्तीसाठी उपाययोजना सुचविणे.

३. व्यक्तीचे कार्यात्मक समाधान व कामाचा दर्जा यांतील सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. आपल्या नोकरीतील नवीन आव्हाने स्विकारावी.

२. आपल्या नोकरीसाठी आवश्यक त्या कौशल्यांमध्ये वाढ करण्यासाठी सतत प्रयत्न करावा.

३. कामातील एकसुरीपणात बदल केल्याने कंटाळयावर मात करता येते.

४. अपयशाच्या काळात आशेचा किरण शोधण्यासाठी प्रयत्नरत राहावे.

५. नोकरी मिळाली यासाठी परमेश्वराचे आभार मानावे.

६. सतत सकारात्मक दृष्टिकोन बाळगावा.

४३. जाफर पी.सी. (२०१०) [४९]

"स्वायत्त महाविद्यालयाचे प्रशासन, शैक्षणिक स्तर व आर्थिक स्वायत्तता यांचा चिकित्सक अभ्यास"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) जामिया मिलीया इस्लामिया विद्यापीठ,दिल्ली.

उद्दिष्टे

१. स्वायत्त महाविद्यालयाच्या संस्थागत रचनेचा अभ्यास करणे.

२. स्वायत्त महाविद्यालयाचे शासन, विद्यापीठ व विद्यापीठ अनुदान आयोगाशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास करणे.

३. स्वायत्तता प्रदान केल्यानंतर महाविद्यालयात झालेल्या परिवर्तनाचा अभ्यास करणे.

४. स्वायत्त महाविद्यालयातील शिक्षक व प्राचार्यांच्या जबाबदारीत्वाचा अभ्यास करणे.

निष्कर्ष

१. नॅकच्या मूल्यांकनाद्वारे असे दिसून आले की, स्वायत्तता असलेले महाविद्यालय क्षमतेत उत्कृष्ट आहेत.

२. आर्थिक स्वायत्ततेचा शैक्षणिक उत्कृष्टतेत प्रभाव दिसून आला.

३. स्वायतत्त महाविद्यालयाचे दोन तृतीयांश पेक्षा जास्त प्राध्यापक संशोधनात विविध स्तरावर मार्गदर्शन करीत आहेत.

४४. मेहरोत्रा मोना (२०१०) [५०]

"शासकीय व खाजगी शाळेतील प्राचार्यांच्या निर्णयक्षमतेचा शिक्षकांची व्यावसायिक प्रगती व संस्थेतील निकोप वातावरणाशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास"

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) जामिया मिलीया इस्लामिया विद्यापीठ,दिल्ली

उद्दिष्टे

१. प्राचार्याच्या निर्णयक्षमतेच्या विविध पैलूंचा शोध घेणे.

२. प्राचार्याची निर्णयक्षमता व शिक्षकांची व्यावसायिक प्रगति यांतील सहसंबंध अभ्यासणे.

३. प्राचार्यांची निर्णयक्षमता व संस्थेतील वातावरण यांतील सहसंबंध अभ्यासणे.

४. शासकीय व खाजगी शाळेतील प्राचार्यांच्या निर्णयक्षमतेची तुलना करणे.

निष्कर्ष

१. प्राचार्यांच्या निर्णय घेण्याच्या शैलीत विविधता दिसून आली.

२. ४२ टक्के प्राचार्य स्वतः निर्णय घेतात, २७ टक्के प्राचार्य परंपरागत पध्दतीचे पालन करतात तर ३४ टक्के प्राचार्य तडजोडीचा मार्ग स्विकारतात.

२. शासकीय व खाजगी शाळेतील प्राचार्यांची नेतृत्वशैली व संस्थेतील वातावरण यांच्या सहसंबंधात लक्षणीय फरक दिसून आला.

३. खाजगी शाळेतील वातावरण शासकीय शाळेच्या तुलनेत अधिक चांगले असल्याचे दिसून आले.

४. शासकीय व खाजगी शाळेतील शिक्षकांच्या व्यावसायिक प्रगतित लक्षणीय फरक दिसून आला.

५. शासकीय व खाजगी शाळेतील प्राचार्यांची स्वयं-निर्णयक्षमता व शिक्षकांची व्यावसायिक प्रगति यांच्यामध्ये लक्षणीय धन सहसंबंध दिसून आला.

६. शासकीय व खाजगी शाळेमध्ये प्राचार्यांची स्वयं-निर्णयक्षमता व वातावरण यांच्यामध्ये लक्षणीय धन सहसंबंध दिसून आला.

२.३ संबंधित साहित्याचा आढावा

"संशोधन विषयाशी संबंधित उपलब्ध असलेल्या ज्ञानाचा सारांश देणे व त्याचा आधार घेऊन त्यापुढील ज्ञानाचा शोध घेण्यासाठी अथवा उपलब्ध ज्ञानाचा नवीन परिस्थितीत बदललेला अर्थ विशद करण्यासाठी संशोधन विषयाचा पाया भक्कम करणे म्हणजे संबंधित साहित्याचा आढावा होय." [५१]

संशोधकाने संशोधनास सुरुवात करण्यापूर्वी संबंधित साहित्याचे वाचन केल्याने संशोधन प्रक्रियेचा पाया मजबूत होतो. संशोधनकार्याचा योग्य आधार व पार्श्वभूमी तयार होते. आवश्यक मुद्यांचे वाचन हे चिकित्सक दृष्टीने केल्यास संशोधन कार्य उत्कृष्ट होते. संदर्भ साहित्याचे परिशीलन करतांना पुढील सुचना लक्षात ठेवण्यासारख्या आहेत.

"Critical analysis rather than passive absorption is required when reading for research purposes." [५२]

संशोधन विषयाशी संबंधित उपलब्ध ग्रंथ, Journals, मासिके, नियतकालीके, संशोधन अहवाल, शासन अहवाल, शासन ध्येय धोरण इत्यादीचे वाचन, मनन व चिंतन केले. हे ज्ञान प्रस्तुत संशोधनासाठी कसे उपयुक्त होईल हया चिकित्सक दृष्टिकोनातून संबंधित साहित्याचा आढावा घेतला.

संशोधन सुलभ व्हावे म्हणून विविध संदर्भग्रंथ मासिक, वृत्तपत्रे, Journals, शासन अहवाल, संशोधन अहवाल इत्यादीचे वाचन करुन संदर्भ म्हणून संपादन केलेल्या माहितीची विभागणी पुढीलप्रमाणे करण्यात आली आहे.

१. Journals मधून प्रकाशित शोधनिबंध (Research paper)

२. शासन अहवाल

३. नियतकालीकांतून प्रसिध्द झालेले माहितीवजा सैध्दांतिक स्वरुपाचे साहित्य

४. ग्रंथ रुपात प्रकाशित झालेले माहितीवजा सैध्दांतिक स्वरूपाचे साहित्य

५. वर्तमानपत्र

६. शासन ध्येय धोरण

२.३.१ शैक्षणिक Journals मधून प्रकाशित शोधनिबंध

१. Leo G. M. Prik (१९८९) [५३]

"Satisfaction and stress among teachers"

उद्दिष्टे

१. माध्यमिक शाळेतील विविध वयोगटातील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा शोध घेणे.

२. विविध देशातील शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाची तुलना करणे.

३. विविध वयोगटातील माध्यमिक शिक्षकांच्या कार्यात्मक ताणतणावाचा शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. विविध देशातील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक दिसून आला.

२. युवा शिक्षकांच्या तुलनेत वयस्क शिक्षकांना कामाचा तणाव अधिक असल्याचे दिसून आले.

३. उच्च शिक्षित शिक्षक इतर शिक्षकाच्या तुलनेत कमी समाधानी असल्याचे दिसून आले.

२. Tanja Sargent & Emily Hannum (२००३) [५४]

"Keeping Teachers Happy Job Satisfaction Among Primary School Teachers in Rural China"

उद्दिष्टे

१. आर्थिकदृष्टया कमकुवत ग्रामीण भागातील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा अभ्यास करणे.

२. शाळेतील सोयीसुविधा व शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानातील सहसंबंध पडताळणे.

३. शिक्षकांची कौटुंबिक पार्श्वभूमी व कार्यात्मक समाधानातील सहसंबंध पडताळणे.

४. शिक्षकांचे वेतन व कार्यात्मक समाधानातील सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. शाळेतील सोयीसुविधा व शिक्षकांच्या व्यावसायिक प्रगतीच्या संधी यांचा शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाशी लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही.

२. शिक्षकांचे वेतन व कार्यात्मक समाधान यामध्ये धन सहसंबंध दिसून आला नाही.

३. संपन्न खेडयातील शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान कमी असल्याचे दिसून आले.

४. युवाशिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान प्रौढ शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसून आले.

३. Kyung Ae. Chung. & Cecil G. Miskel (२००४) [५५]

"A Comparative study of Pricipals Administrative behaviour"

उद्दिष्टे

१.कोरीयन व अमेरीकन प्राचार्यांच्या प्रशासकीय वर्तनाचा अभ्यास करणे.

२. कोरीयन व अमेरीकन प्राचार्यांच्या प्रशासकीय वर्तनाची तुलना करणे.

निष्कर्ष

१. कोरीयन प्राचार्य अमेरीकन प्राचार्यांच्या तुलनेत खाजगी कामात अधिक व्यस्त असतात.

२. अमेरीकन प्राचार्य कोरीयन प्राचार्यांच्या तुलनेत शालेय सभा, पर्यवेक्षण यामध्ये अधिक व्यस्त असतात.

४. चौधरी एस. व बॅनर्जी ए. (२००४) [५६]

"वैद्यकीय अधिकाऱ्यांमधील कार्यात्मक समाधानाच्या घटकांचा शोध घेणे"

कोणत्याही संस्थेचा दर्जा हा तेथे कार्यरत कर्मचाऱ्यांच्या नैतिक जबाबदारीत्वावर अवलंबून असतो. नैतिक जबाबदारीत्वासाठी कार्यात्मक समाधान महत्वाचे असते. म्हणून

वैद्यकीय अधिकाऱ्यांच्या कार्यात्मक समाधानाशी संबंधित घटक शोधून काढणे या उद्दिष्टाने संशोधकाने सदर संशोधन कार्य केले आहे. संशोधक लेफ्टनंट कर्नल चौधरीं व लेफ्टनंट कर्नल बॅनर्जी यांनी भारतीय लष्करातील एकूण ६४ वैद्यकीय अधिकाऱ्यांची नमुना निवड केली. त्यामध्ये २२ प्रशासकीय कॅडर दर्जाचे, २६ वैद्यकीय विशेषज्ञ, १६ अतिविशेषज्ञांचा समावेश केला.

संदर्भीय संशोधनातून कार्यात्मक समाधानावर परिणाम करणारे घटक शोधून काढले ते पुढीलप्रमाणे:

१. स्वतःच्या व्यावसायिक विकासाची संधी

२. व्यावसायिक संरक्षण

३. संस्थेची प्रतिष्ठा

४. पदोन्नत्तीची संधी

५. कौशल्याच्या वापरास संधीचा अभाव

६. पदोन्नत्तीच्या संधीची कमतरता

७. तक्रार निवारण समितीतील उदासीनपणा

८. संस्थेचे उदासीन धोरण व प्रशासन

९. कर्मचाऱ्यांना अपुरे वेतन व भत्ते

५. Elena C. Papanastasiou, Zembylas Michalinous (२००५) [५७]

"Job satisfaction variance among public and private Kindergarten school teachers in Cyprus"

उद्दिष्टे

१. सायप्रस येथील खाजगी व सार्वजनिक बालवाडी शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाची तुलना करणे.

२. सायप्रसमधील बालवाडी शिक्षकांना व्यवसायात पर्दापणासाठी प्रेरणा देणाऱ्या घटकांचा शोध घेणे.

३. सायप्रस येथील बालवाडी शिक्षकांची संघटनेसोबत असलेली बांधिलकी व कार्यात्मक समाधान यांच्यातील सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. शाळेच्या परिसरातील लोकांच्या सांस्कृतीक, सामाजिक व आर्थिक पार्श्वभूमीचा कार्यात्मक समाधानाशी घनिष्ठ सहसंबंध दिसून आला.

२. बालवाडी शिक्षकांची संघटनेसोबत बांधीलकी व व्यवसाय समाधान यांत सार्थक सहसंबंध दिसून आला.

३. खाजगी बालवाडीतील शिक्षक सार्वजनिक बालवाडीतील शिक्षकांच्या तुलनेत व्यवसायात अधिक समाधानी असल्याचे दिसून आले.

६. Ololube Nwachukwu Prince (२००५) [५८]

"Teachers job satisfaction and Motivation for school Effectiveness- A study"

- Helsinki Uni Finland.

उद्दिष्टे

१. नायजेरियातील रिव्हर राज्यातील शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान, प्रेरणा व अध्यापन शैली यांच्यातील सहसंबंध पडताळणे.

२. आंतरिक व बाहय प्रेरणांचा कार्यात्मक परिस्थितीवर पडणाऱ्या प्रभावाचा कार्यात्मक समाधानाशी सहसंबंध पडताळणे.

३. नायजेरियातील शाळांची गुणवत्ता व शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान यांतील सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. नायजेरियन शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व प्रेरणा यामध्ये अतिशय घनिष्ठ धन सहसंबंध दिसून आला.

२. शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये घनिष्ठ धन सहसंबंध दिसून आला.

७. पाल मधुमिता व रामचंद्रन विमला (२००५) [५९]

"Teachers motivation in India"

प्रस्तुत शोधनिबंधात संशोधकाने भारतामध्ये विद्यार्थ्यांना शिकण्याची प्रेरणा शिक्षकांकडून किती प्रमाणात मिळते यावर प्रकाश टाकला आहे.

शिक्षण क्षेत्रातील समस्या जसे, शाळेत दाखल न होणे, गळतीचे प्रमाण, गळतीची कारणे, स्थगितिची कारणे, शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी उपाययोजना यांचा आढावा घेण्यात आला. दक्षिण आशियातील १२ देशांनी, आशीयाई देशातील शैक्षणिक समस्या व त्यावर उपाययोजना करण्याच्या उद्दिष्टाने संशोधन प्रकल्प मागविले. सदर संशोधन हे त्या प्रकल्पाचा एक भाग आहे. यासाठी शासकीय आकडेवारी, शासकीय धोरण, वर्तमानपत्र व इतर प्रकाशित साहित्य, शिक्षणतज्ज्ञ व राजनितीतज्ज्ञांच्या मुलाखती इत्यादीद्वारा माहिती गोळा करण्यात आली.

सदर संशोधनात भारतात ६ ते १४ वयोगटातील शाळेत दाखल न होणाऱ्यांची संख्या मोठी आहे, तसेच शाळेत दाखल झालेल्यांपैकी ४७ टक्के बालकेच इयत्ता ८ वी पर्यंत पोहचतात असे दिसून आले. संशोधनाअंती गळती व स्थगिती रोखून शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी उपाययोजना म्हणजे बालकांना शिकण्यासाठी शिक्षकांनी प्रेरणा देणे हे होय असे संशोधकाने प्रतिपादन केले आहे.

८. Bennis Warren G. (२००६) [६०]

"Leadership theory and administrative behaviour, the problems of authority"

प्रस्तुत शोधनिबंधात नेतृत्वशैलीच्या विविध उपपत्तीतील नेतृत्वशैलीच्या विविध पैलूंबाबत प्रशासकाच्या वर्तनाचा अभ्यास केला आहे. नेतृत्वशैलीवरील उपपत्तीमधील उणिवाही दर्शविल्या. संशोधक सदर संशोधनातून नेतृत्वशैलीवर संस्थेचा दर्जा अवलंबून असल्याच्या अंतिम निष्कर्षावर आले.

प्रशासन विषयक सिध्दांत व वस्तुस्थिती यामध्ये असलेली तफावत यावर प्रस्तुत संशोधनात प्रकाश टाकला आहे. नेतृत्वशैलीवरील उपपत्ती संबंधित तात्विक बाबी, आदर्श, मूल्ये व प्रशासनातील वास्तविक परिस्थिती यामध्ये गोंधळाची परिस्थिती दिसून आली. नेतृत्वशैली वरील सिध्दांतामध्ये त्रुटी जाणवल्या. त्रुटी प्रामुख्याने नेतृत्वशैली व सामाजिक आंतरक्रिया याबाबत सैध्दांतिक पातळीवर जाणवल्या. संशोधनाअंती नेतृत्वशैलीच्या गुणवत्तेचे मानक संस्थेच्या परिणामकारक व प्रभावीपणावरच मोजले पाहिजे असे संशोधकाने नमूद केले आहे.

९. Pushpandham K. (२००६) [६१]

"Educational leadership for school based management"

प्रस्तुत शोधनिबंधात संशोधकाने शैक्षणिक गुणवत्ता विकसनासाठी पाश्चिमात्य देशांमध्ये राबविण्यात येत असलेल्या विविध प्रशिक्षणाचा उहापोह केला आहे.

विकसित देशांमध्ये शाळेतील मुख्याध्यापकाच्या गुणवत्ता विकसनासाठी विविध उपक्रमांची नियोजनबध्द अंमलबजावणी करण्यास महत्व दिल्या जात आहे. यामध्ये शिक्षणातील व्यवस्थापन प्रक्रियेचे विकेंद्रीकरण केल्या जात आहे. त्यासोबतच शालेय गुणवत्ता विकसनाच्या तत्वाचे पालन कशाप्रकारे केले जाते यावर भर दिला जात आहे. मुख्याध्यापकाच्या यशस्वी नेतृत्वासाठी शालेय कामाच्या व्यवस्थापनाचे विकेंद्रीकरण करण्याचे व्यावहारिक कौशल्य प्राप्त होण्यासाठी पध्दतशीर प्रशिक्षणाची गरज असल्याचे व सोबतच शिक्षक, पालक, इतर कर्मचारी, समाजातील शाळेशी संबंधित घटकांचे उद्‌बोधन होणे गरजेचे असल्याचे संशोधनाअंती संशोधकाने प्रतिपादन केले आहे.

१०. Jeffers Gerry (२००६) [६२]

"Talking about teaching in non-crisis situations learning from a teacher support"

शिक्षकांची व्यावसायिक गुणवत्ता वाढविण्यासाठी शाळेमध्ये शिक्षकांचे सलग १५ महिने सहकार्यात्मक भावनेचे अध्ययन केले. या अभ्यासाअंती संशोधकाला मुख्याध्यापकाबद्दल विश्वासाची भावना, त्यांचा आधार, पालक-समाज यासारखे बाह्य घटक इत्यादींचे शिक्षक गुणवत्ता वाढीमध्ये महत्वाची भूमिका असल्याचे दिसून आले. तसेच शाळेमध्ये सहकार्यात्मक संस्कृती रुजविणे हे एक मोठे आव्हान दिसून आल्याचे संशोधकाने प्रतिपादन केले आहे.

११. मार्ककिड्स जॉर्ज. ए. व रोनाल्ड एच. के.(२००७) [६३]

"Examining administrative leadership behaviour: A comparision of principals and assistant principals"

उद्दिष्टे

१. शाळेच्या प्रशासकाच्या नेतृत्वशैलीतील घटकांचा शोध घेणे.

२. शाळेची गुणवत्ता व नेतृत्वशैली यांचा सहसंबंध पडताळणे.

३. प्राचार्य व उपप्राचार्य यांच्या प्रशासकीय नेतृत्वशैली संबंधित वर्तनाची तुलना करणे.

निष्कर्ष

१. प्रभावी प्रशासकीय नेतृत्वासाठी आत्मविश्वास हा घटक अत्यंत महत्वाचा असल्याचे दिसून आले.

२. प्रभावी प्रशासनासाठी करारीपणा, निर्णयावर ठाम राहणे आवश्यक असल्याचे दिसून आले.

३. प्राचार्यांची प्रशासकीय नेतृत्वशैली उपप्राचार्यांच्या प्रशासकीय नेतृत्वशैलीपेक्षा शाळेच्या गुणवत्तेच्या दृष्टिने अधिक पोषक असल्याचे दिसून आले.

१२. शफाक नईम अख्तर, हाश्मी मुहम्मद आमीर व हुसेन इम्तीयाझ नकवी (२००७) [६४]

"A comparative study of job satisfaction in public and private school teachers at secondary level"

- Lahor Uni.

उद्दिष्टे

१. खाजगी व सरकारी शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा शोध घेणे.

२. खाजगी व सरकारी शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाची तुलना करणे.

३. शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाशी संबंधित घटकांच्या शोध घेणे.

निष्कर्ष

१. अध्यापनविषयक दृष्टिकोन हा कार्यात्मक समाधानाचा अत्यंत महत्वाचा घटक असल्याचे दिसून आले.

२. व्यावसायिक कार्यात्मक समाधान व वैयक्तिक समाधान यामध्ये धन संहसंबंध दिसून आला.

३. खाजगी व सरकारी शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक दिसून आला नाही.

१३. सुधा रामचंद्रन (२००९) [६५]

"लवचिक नेतृत्वाचा कर्मचाऱ्यांच्या संस्थेबद्दलच्या बांधिलकीवर होणारा परिणाम"

प्रस्तुत संशोधनातून असे दिसून आले की, कर्मचाऱ्यांची संस्थेबद्दलची बांधिलकी व लवचिक नेतृत्व हे दोन्ही घटक उच्च संस्कृतीचे प्रतिनिधित्व करतात. सामुहीक मालकीच्या संस्थेमध्ये कर्मचाऱ्यांची संस्थेबद्दलची बांधीलकी व नेतृत्वातील लवचिकता उच्च दर्जाची दिसून आली. नेतृत्वातील लवचिकता व कर्मचाऱ्यांचे संस्थेबद्दलचे जबाबदारित्व यांच्यामध्ये मोठया समुहामध्ये अतिशय घनिष्ठ सहसंबंध दिसून आला.

१४. Ramiah Balasandran A. (२००८) [६६]

"Headmasters reinforcement behaviour and teacher's performance"

- Seminar-Malaysia.

उद्दिष्टे

१. शिक्षकांना शालेय उपक्रमात सहभागी करुन घेतांना मुख्याध्यापकांच्या प्रबलीकरणात्मक वर्तनाचा शोध घेणे.

२. मुख्याध्यापकाच्या प्रबलीकरणात्मक वर्तनाचा शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानावर पडणाऱ्या प्रभावाची परिणामकारकता पडताळणे.

३. मुख्याध्यापकांचे प्रबलीकरणात्मक वर्तन व शिक्षकांच्या कामाचा दर्जा यातील सहसंबंध अभ्यासणे.

निष्कर्ष

१. ५१.७ टक्के मुख्याध्यापक शिक्षकांकडून काम करवून घेतांना आनुषांगिक बक्षिसाच्या स्वरुपात प्रबलीकरण देण्याला प्राधान्य देतात. २७.१ टक्के मुख्याध्यापक आनुषंगिक शिक्षा देण्याकडे प्रवृत्त होतात. १५.८ टक्के मुख्याध्यापक शिक्षकांच्या प्रशंसनीय कामाला प्रतिसाद देण्याचे टाळतात. तर ५.४ टक्के मुख्याध्यापक शिक्षकांच्या कमी दर्जाच्या कामाकडे दुर्लक्ष करतात.

२. मुख्याध्यापकाचे प्रबलीकरणात्मक वर्तन व शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधानात साधारण दर्जाचा सहसंबंध दिसून आला.

३. मोठया शाळेतील मुख्याध्यापक शिक्षकांच्या प्रशंसनीय कामाकडे अधिक दुर्लक्ष करतात.

४. मुख्याध्यापकाच्या प्रबलीकरणात्मक वर्तनाचे प्रामुख्याने चार प्रकार दिसून आले.

अ) आनुषंगिक बक्षिस

ब) प्रशंसनीय कामाला प्रतिसाद न देणे

क) कमी दर्जाच्या कामाला प्रतिसाद न देणे

ड) शिक्षकांना आनुषंगिक शिक्षा देणे

१५. रिझवी मेहर (२००८) [६७]

"The role of school principal in enhancing teacher proffessionalism: lessons from Pakistan"

प्रस्तुत संशोधनात कराचीतील प्राथमिक शाळेतील शिक्षकांच्या व्यावसायिक गुणवत्तेत वाढ होण्यासाठी मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्वशैलीच्या आदर्शाबाबत विविध घटकांवर संशोधनात्मक अभ्यास केला आहे. या संशोधनाद्वारे संशोधकाने शिक्षकांच्या व्यावसायिक

गुणवत्तेत वाढ होण्यासाठी उच्च प्रतिच्या नेतृत्वशैलीसाठी मुख्याध्यापकांना प्रशिक्षणाची आवश्यकता असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.

१६. शाहु रश्मी व गोळे सुरेंद्र व्ही. (२००८) [६८]

"Effect of job stress and job satisfaction on performance: an empirical study"

- R.K.N. Eng. College, Ngp.

उद्दिष्टे

१. कार्यात्मक समाधान व व्यावसायिक ताण यांतील सहसंबंध पडताळणे.

२. कार्यात्मक समाधान व कामाचा दर्जा यातील सहसंबंध पडताळणे.

निष्कर्ष

१. कार्यात्मक समाधान व व्यावसायिक तणाव यामध्ये ऋण सहसंबंध दिसून आला.

२. कार्यात्मक समाधान व कामाचा दर्जा यामध्ये धन सहसंबंध दिसून आला.

१७. Argyle Michael (२००९) [६९]

"Do happy workers work harder? The effect of job satisfaction on work performance"

उद्दिष्टे

१. कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान व कामाचा दर्जा यातील सहसंबंध पडताळणे.

कर्मचाऱ्यांचे सुट्यांचे प्रमाण व कार्यात्मक समाधान यांतील सहसंबंध पडताळणे.

२. कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान व उत्पादन यांतील सहसंबंध पडताळणे.

३. बेकारीचे प्रमाण अधिक असलेल्या भागात कार्यरत कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान व बेकारीचे प्रमाण कमी असलेल्या भागातील कर्मचाऱ्यांच्या कार्यात्मक समाधानाची तुलना करणे.

निष्कर्ष

१. कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान व कामाचा दर्जा यांत धन सहसंबंध दिसून आला.

२. कर्मचाऱ्यांचे सुटयांचे प्रमाण व कार्यात्मक समाधान यामध्ये ऋण सहसंबंध दिसून आला.

३. कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान व कंपनीची वार्षिक उलाढाल यामध्ये घनिष्ठ धन सहसंबंध दिसून आला.

४. बेकारीचे प्रमाण अधिक असलेल्या भागातील कार्यरत कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान बेकारीचे प्रमाण कमी असलेल्या भागातील कार्यरत कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधानापेक्षा कमी असल्याचे दिसून आले.

१८. सिंग विरेंद्र व शर्मा संदीपकुमार (२००९) [७०]

"भारतातील ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेतील मूलभूत सुविधा"

या शोधनिबंधात संशोधकाने भारताच्या पाचव्या, सहाव्या व सातव्या शैक्षणिक सर्वेक्षणानुसार ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळांतील भौतिक मूलभूत सोयीसुविधांच्या उपलब्धतेविषयी माहिती प्रस्तुत केली आहे. प्रस्तुत संशोधन लेखातून पुढील दहा वर्षात माध्यमिक शाळेचा दर्जा सुधारण्यासाठी दिशादर्शन केले आहे.

भारतात तसेच बहुतेक देशात माध्यमिक शाळांमधूनच प्राथमिक शाळेचे शिक्षक तयार होतात, विद्यार्थ्यांच्या उच्च शिक्षणाची तयारी सुध्दा माध्यमिक शिक्षणातूनच होते. त्याचप्रमाणे बहुतेक विद्यार्थ्यांचे शिक्षण या स्तरावर पूर्ण होते. लोकशाही व्यवस्थेसाठी माध्यमिक शिक्षणाचे महत्व या लेखातून प्रतिपादन केले आहे.

प्रस्तुत संशोधनासाठी भारतातील ग्रामीण भागातील सरकारी, खाजगी अनुदानित, खाजगी विनाअनुदानित, स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या माध्यमिक शाळांमधील मूलभूत भौतिक सोयीसुविधांची माहिती NCERT व मानव-संसाधन मंत्रालयाद्वारे केलेल्या पाचव्या, सहाव्या व सातव्या भारतीय शैक्षणिक सर्वेक्षणाच्या अहवालातून मिळविण्यात आली.

भारतातील ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळांमध्ये मुलभूत भौतिक सोयी सुविधांची कमतरता असल्याचा निष्कर्ष संशोधनाअंती निघाला आहे. विकसनशील भारताचे विकसित भारतात रुपांतर होण्यासाठी ग्रामीण भागातील माध्यमिक शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी प्रथम पाऊल म्हणजे तेथील मूलभूत भौतिक सोयीसुविधा पुरेशा प्रमाणात पुरविणे हे होय असे सुचविले आहे.

२.३.२ नियतकालीकांतून प्रसिध्द झालेले माहितीवजा सैध्दांतिक स्वरुपाचे साहित्य

१. डिंगरे मेदिनी (२००६) [७१]

"महाराष्ट्रातील ग्रामीण विकासाचा दर्जा सुधारण्यासाठी आराखडा"

या शीर्षकांतर्गत लेखात यूनायटेड नेशन्स् डेव्हलपमेंट प्लॅन आणि भारत सरकारचे नियोजन मंडळ यांच्या संयुक्त विद्यमाने महाराष्ट्राचा मानवी विकास अहवाल तयार केला गेला व त्यांच्या पडताळणीसाठी महाराष्ट्रातील मागास जिल्हे जालना, नंदुरबार, यवतमाळ या जिल्ह्यांची निवड केली. जिल्ह्यातील शैक्षणिक दर्जा उंचावण्यासाठी उपाययोजना सूचविण्याची जबाबदारी IGIDR या संस्थेकडे सोपविण्यात आली. याचा आढावा प्रस्तुत शोधनिबंधात घेण्यात आला आहे.

गुणवत्तेचे विभाजन दोन भागात केले.

१. संपूर्ण यंत्रणेचा दर्जा.

२. त्याद्वारे मिळणाऱ्या शिक्षणाचा दर्जा.

गुणवत्तेचा विचार करतांना शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या सांस्कृतिक, आर्थिक, सामाजिक पार्श्वभूमीचा विचार करून समानतेच्या तत्वाच्या अंमलबजावणीसाठी पुढील बाबी विचारात घेतल्या.

- शाळेतील मुलभूत सुविधा आणि इतर प्राथमिक सोयी
- शाळेचे सामाजिक आणि भौगोलिक पर्यावरण
- शिक्षकांची उपस्थिती, व्यावसायिक कौशल्य, विषयातील निपुणता
- अभ्यासक्रमातील नेमकेपणा व सुसंगती
- शैक्षणिक साधने
- मूल्यमापनाची व्यवस्था
- शिक्षक, पालक, विद्यार्थी, समाज इत्यादीचे मूल्यमापन

शिक्षणाचा संख्यात्मक व गुणात्मक दर्जा वाढविण्यासाठी सार्वत्रिक शिक्षणाला लोकशाही विकेंद्रीकरणाचे तत्व लागु करण्यासाठी पुढील उपाययोजना सुचविण्यात आल्या.

१. सहज व सुयोग्य शाळा प्रवेश.

२. पटनोंदणीची खरी आकडेवारी.

३. पायाभूत आणि इतर महत्वाच्या भौतिक सोयीसुविधांची उपलब्धता जसे शाळेची इमारत, पाठयपुस्तके, अध्ययन साहित्य, अभ्यासक्रम, परीक्षापध्दती, शिक्षक, बैठक व्यवस्था, कमकुवत विद्यार्थ्यांकडे अतिरिक्त लक्ष, पौष्टिक आहार, लोकसहभाग, आरोग्यशिबीर, खेळ व स्पर्धा, स्थानिक संघटना देखरेख-नियंत्रण आणि मूल्यमापन इत्यादी.

४. वरील उपयोजनासाठी पुरेसा निधी प्राप्त करुन घ्यावा यासाठी शासननिधी सोबत लोकसहभागातून काही निधीची तरतुद करावी.

एकुणच शिक्षणाचा दर्जा उंचावणे ही शासनाची नैतिक व कायदेशीर जबाबदारी आहे.

प्रस्तुत लेखाद्वारे शालेय गुणवत्ता विषयक समानता तत्वांचा संकल्पना विस्तार झ ााला.

२. नाईक जे.पी. (२०१०) [७२]

"भारतीय जनतेचे माध्यमिक शिक्षण"

भारतीय जनतेचे माध्यमिक शिक्षण या लेखाद्वारे, शिक्षणतज्ज्ञ जे. पी. नाईक यांनी शैक्षणिक व सामाजिक परिवर्तनासाठी जनआंदोलन हेच परिवर्तनाचे साधन बनू शकते असे प्रतिपादन केले आहे.

आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, इत्यादीच्या जागतिकीकरणाच्या लाटेमुळे जी व्यवस्था शिक्षण क्षेत्रात आलेली आहे, त्या संदर्भात परिवर्तनाच्या दिशेने पाऊल उचलणे आवश्यक झाले आहे. त्यासाठी माध्यमिक शिक्षणाच्या गुणवत्तेची आर्थिक फेरबदलाशी सांगड घालणे आवश्यक असल्याचे जे. पी. नाईक यांनी म्हटले आहे.

शिक्षण संस्थांची व विद्यार्थ्यांची संख्या वाढली परंतु माध्यमिक शिक्षणाचा दर्जा खालावला असे नमूद करुन शिक्षणाचा दर्जा उंचावण्यासाठी पुढील सूत्रे सांगितली आहेत.

१. नव्या शिक्षणसंस्था सुरु करतांना अस्तित्वात असलेल्या शिक्षण संस्थांमधील शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्याला अग्रक्रम दिला पाहिजे.

२. अध्यापक, साधनसामग्री आणि निधी पुरेशा प्रमाणात असल्याशिवाय नवीन शिक्षणसंस्था सुरु करण्यात येऊ नये.

३. मान्यतेच्या नियमांचे पालन करण्याचे शिक्षण संस्थावरील बंधणे अधिक कडक करावे.

वरील बाबींचा हेतू माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढावी हा आहे. कारण माध्यमिक शिक्षण हे इतर स्तरावरील शिक्षणापेक्षा अधिक आहे. कारण माध्यमिक शिक्षण घेतलेली व्यक्तीच विद्यापीठीय शिक्षणासाठी दाखल होणार असते. म्हणून माध्यमिक शिक्षणाच्या प्रसारासोबतच गुणत्तेकडेही लक्ष देणे तेवढेच महत्वाचे असल्याचे नाईक यांनी प्रतिपादन केले आहे.

३. खामकर प्रकाश. (जाने २०११) [७३]

"इचलकरंजी शहरातील माध्यमिक शाळांचे संघटनात्मक वातावरण व शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान यांचा सहसंबंध एक अभ्यास"

या संशोधन पर लेखाचे विवेचन पुढीलप्रमाणे:

१. प्रस्तुत संशोधनासाठी इचलकरंजी शहरातील अनुदानित व विनाअनुदानित माध्यमिक शाळांची निवड केली. प्रत्येक शाळेमधील एका शिक्षकाची निवड केली.

२. माहिती संकलनाकरिता डॉ. मुथा यांची कार्यात्मक समाधान मापिका व डॉ. शर्मा यांची संघटनात्मक वातावरण प्रश्नावली या प्रमाणीत चाचण्यांचा वापर केला.

३. आधारसामग्रीवर सांख्यिकीय प्रक्रिया करण्यासाठी शततमक, सहसंबंध गुणक, पिअरसन सहसंबंध गुणक या सांख्यिकीय तंत्राचा वापर करण्यात आला.

विश्लेषणाअंती पुढील निष्कर्ष दिसून आले.

१. शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान व शालेय संघटनात्मक वातावरण यांच्यामध्ये उच्च धन सहसंबंध दिसून आला.

२. शालेय संघटनात्मक वातावरण अनुकूल असल्यास विद्यार्थ्यांचा विकास योग्यप्रकारे होतो.

२.३.३ ग्रंथ स्वरुपात प्रकाशित झालेले माहितीवजा सैध्दांतिक स्वरुपाचे साहित्य

१. शालेय व्यवस्था व प्रशासन (१९८३) [७४]

लेखक- ग. वि. आकोलकर व ना. वि. पाटणकर यांनी या पुस्तकामध्ये शालेय जीवनाची प्रमुख अंगे संघटन, प्रशासन व व्यवस्थापन याबाबत विस्तृत विवेचन केले आहे. व्यवस्थापन व प्रशासन ही एक कलाही आहे. शालेय प्रशासन लोकशाही पध्दतीचे कां असावे. शालेय प्रशासन हे मानव संसाधनाचे प्रशासन असल्याने इतर संस्थांच्या प्रशासनाच्या तुलनेत लोकशाही पध्दतीचे प्रशासन कां व कसे असावे याबाबत लेखकाने मार्गदर्शन केले

आहे. प्रस्तुत ग्रंथात लेखक द्वयांनी शालेय समाजाचे स्वरुप शैक्षणिक समाजशास्त्राच्या दृष्टिकोनातून विशद केले आहे.

२. शालेय प्रशासन व प्रबंधन (१९९६) [७५]

लेखक डॉ. गुरुप्रसाद कक्कड व डॉ. शशी गायकवाड यांनी सदर पुस्तकातून शाळेतील वातावरण विद्यार्थ्यांच्या विकासास पोषक कसे ठेवावे या बद्दल मार्गदर्शन केले. शाळा ही कुटुंब व सामाजिक वातावरण यांची संमिश्र प्रतिकृती असावी. अशा वातावण निर्मितीसाठी उत्तम संघटन व त्याची परिणामकारकता उच्च दर्जाच्या प्रशासनावरच अवलंबून असते असे प्रतिपादन केले. त्यासाठी प्रशासकीय प्रमुख म्हणून शाळेच्या मुख्याध्यापकाची आवश्यक गुणवैशिष्टये, वर्तन, प्रशासकीय पध्दती, प्रक्रिया, प्रशासनशैली याबाबतचा उहापोह प्रस्तुत पुस्तकात केलेला आहे.

३. शालेय व्यवस्थापन शैक्षणिक संरचना आणि भारतीय आधुनिक विचारप्रवाह (१९९७) [७६]

लेखक डॉ. सौ. किरण नागतोडे यांनी सदर पुस्तकामध्ये शालेय दप्तर, विविध शाळाप्रकार, शिक्षकांच्या व्यावसायिक विकासाची माध्यमे, समस्याप्रधान बालकांचे शिक्षण इत्यादी बाबीचे विस्तृत निवेचन केले आहे. शालेय प्रमुख म्हणून मुख्याध्यापकाच्या व्यवस्थापनाकरीता आवश्यक गुणांचे चित्रण अतिशय बारकाईने केलेले आहे.

४. माध्यमिक शिक्षण (२००५) [७७]

लेखक मोहन जाधव, प्रा. आरती भोसले व प्रा. प्राची सरपोतदार यांनी या पुस्तकाच्या पूर्वाधात शिक्षण पध्दतीचा दर्जा, गतिमानता व प्रगमनशिलता ही शिक्षकांच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असते असे प्रतिपादन करुन शिक्षकांचे सामर्थ्य वाढण्यासाठी उपाययोजनाही सुचविल्या आहेत. उत्तम दर्जाच्या शिक्षकांच्या निर्मितीसाठी आवश्यक बाबींचा आढावा घेतला आहे.

पुस्तकाच्या उत्तरार्धात स्वातंत्र्यपूर्व काळातील माध्यमिक शिक्षणाची स्थिती, स्वातंत्र्योत्तर काळात माध्यमिक शिक्षणाचा झालेला विकास, विविध आयोगांनी केलेल्या शिफारशी, माध्यमिक शिक्षणाचा आकृतीबंध, अभ्यासक्रम व मूल्यमापन पध्दती, शिक्षणाशी संबंधित विविध समस्या, शिक्षकांसाठी नीतीतत्वे, आचारसंहिता, शिक्षक-संघटना व कार्य,

अभ्यासपूरक कार्यक्रमाचे नियोजन व कार्यवाही इत्यादी बाबींचे सविस्तर विवेचन केलेले आहे.

५. शालेय व्यवस्थापन: नवा दृष्टिकोन (जुलै २००५) [७८]

लेखक प्रा. प्रभाकर सप्रे यांनी प्रस्तुत पुस्तकातून शालेय व्यवस्थापन पदविका अभ्याक्रमासाठी शाळेच्या व्यवस्थापनाची नवी दृष्टी प्रदान करण्यासाठी अतिशय महत्वाच्या पैलूंचे सूक्ष्मपणे विवेचन केलेले आहे. शाळाप्रमुख म्हणून मुख्याध्यापकाला प्रशासनाविषयी अत्यंत मोलाचे मार्गदर्शन यातून मिळते. शाळा प्रमुख या नात्याने शाळेच्या व्यवस्थापनाची अंतिम जबाबदारी मुख्याध्यापकांची. शाळेत विद्यार्थ्यांच्या रुपाने देशाचे भवितव्य घडविण्याची जबाबदारी असणाऱ्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशिक्षणाचा मात्र फारसा विचार न झाल्याबद्दल लेखक खंत व्यक्त करतात. यातूनच शालेय व्यवस्थापनाच्या विविध पैलूंचे आकलन मुख्याध्यापकांना करुन देण्याच्या दृष्टीकोनातून प्रस्तुत ग्रंथाची निर्मिती लेखकाने केली आहे.

माध्यमिक शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये गाठतांना प्रत्येक माध्यमिक शाळेच्या व्यवस्थापनात योग्य दिशेने बदल घडून आला तर माध्यमिक शिक्षणामध्ये सकारात्मक बदल घडून येतील असा विश्वास लेखकास वाटतो. परंतु या बदलाचा प्रेरक मुख्याध्यापक असावयास हवा. हे परिवर्तन शैक्षणिक, संघटनात्मक, आर्थिक व योजनात्मक स्वरुपाचे असावे यासाठी शालेय गुणवत्ता वाढीसाठी मुख्याध्यापकांना शालेय प्रशासनाविषयी सूक्ष्मतेने मार्गदर्शन प्रस्तुत पुस्तकातून लेखकाने केले आहे.

६. विद्यार्थी सेवा / कल्याण आणि विद्यार्थी गुणवत्ता विकास (डिसेंबर २००५) [७९]

या पुस्तकात लेखक डॉ. बाबा नंदनपवार व डॉ. शंकरराव सुपारे यांनी शिक्षणाचा केंद्रबिंदू विद्यार्थी असून त्याच्या गुणवत्तेचा विकास हे शिक्षणाचे ध्येय असून हयाच्या पूर्ततेसाठी गुणवत्ताविकासाला पोषक अशा सेवा उपलब्ध करुन देत त्याचे कल्याण साधावे असे नमूद केले आहे. विद्यार्थी गुणवत्ता विकास साधतांना मुख्याध्यापकांच्या व्यवस्थापकीय नेतृत्वशैलीच्या पैलूची उकल प्रस्तुत पुस्तकात लेखकाने केला आहे.

७. भारतीय आधुनिक शिक्षण : समस्या आणि उपाय (२००७) [८०]

लेखक प्रा. विश्वंभर कुळकर्णी, प्रा. वि. रा. भिंताडे यांनी या पुस्तकात पूर्व प्राथमिक शिक्षणापासून ते विद्यापीठीय शिक्षणाचे परिशीलन केले आहे. पुस्तकाच्या सुरवातीला शिक्षणाचा विस्तार झाला त्यासोबतच शिक्षणातील समस्याही वाढल्या, शिक्षण दिशाहीन व दशाग्रस्त बनले आहे असे सांगून शिक्षणाच्या या स्थितीच्या कारणाचा उहापोह करण्यात आला आहे.

सर्वांसाठी शिक्षण अशी नुसती घोषणा देवून शिक्षण सर्वांसाठी होत नाही, तर लेखन वाचन प्रकल्प, परीक्षेतील भ्रष्टाचार, खाजगी शिकवणी वर्ग, विनाअनुदान तत्वावरील शाळा, घडयाळी तासाप्रमाणे काम करणारे वेठबिगारी शिक्षक, प्रवेशासाठी देणग्या इत्यादी शिक्षणबाहय आपत्तींचा निपटारा केल्याने शिक्षण सर्वांसाठी होवू शकेल असे लेखकाने प्रतिपादन केले आहे. निष्ठावान शिक्षकांशिवाय अभ्यासक्रम पुनर्रचनेला अर्थ नाही तसेच अभ्यासक्रमातून कशा प्रकारचा माणूस घडवायचा आहे हे अभ्यासक्रम रचना करतांना डोळयासमोर ठेवावे. इंग्रजी माध्यमाच्या शाळांतून विपुल देणग्या देवून शिक्षणारी मुलं व जिल्हा परिषद शाळांमधुन निःशुल्क शिक्षण घेणारी मुले यांचेमधील दरी सतत वाढत आहे. या पार्श्वभूमिवर शिक्षक प्रशिक्षण व शिक्षकांना मिळणारी वागणूक तपासण्याची आवश्यकता लेखक प्रतिपादन करतात.

शिक्षण हा शाळा व पालक यांचा संयुक्तिक कार्यक्रम असावा तरच मुलांचे भवितव्य उज्वल राहील असे सांगून यासाठी पालक व शिक्षकांना सर्जनशील विचारवंताद्वारे प्रबोधनाची गरज असल्याचे लेखकांनी सूचविले आहे.

८. शिक्षणातील सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापन (२०१०) [८१]

लेखक प्रा. मर्मर मुख्योपाध्याय हे राष्ट्रीय शैक्षणिक नियोजन व प्रशासन संस्था NIEPA, Delhi या संस्थेतील अभ्यासू संशोधक व जेष्ठ शिक्षणतज्ज्ञ आहेत. प्रस्तुत पुस्तक हे मुळ इंग्रजी ग्रंथाचे मराठी अनुवाद आहे.

सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापन या विषयावरील सर्वसमावेशक असे पहिले भारतीय पुस्तक आहे असे रविंद्र एच. दवे, माजी डायरेक्टर, युनेस्को इंस्टिटयुट व ऑफ एज्युकेशन यांनी सदर पुस्तकाच्या प्राक्कथनात नमुद केले आहे.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या प्रारंभिक भागात गुणवत्तेची व्याख्या निरपेक्ष व सापेक्ष गुणवत्ता, उपभोक्त्याची जाणीव प्रक्रिया व प्रत्यक्ष उत्पादन अशा विविध स्वरुपात केली आहे. गुणवत्तेची पडताळणी, नियंत्रण हमी व व्यवस्थापन यासाठी अनेकविध पध्दती आहेत. सदर पुस्तकात गुणवत्ता पडताळणी बाबतची संकल्पना आणि पध्दती या संबंधी मूलभूत चर्चा सादर केली आहे. यामुळे संशोधकाची शिक्षणाची गुणवत्ता या विषयाकडे पाहण्यासाठी एक संकल्पनाधिष्ठित योग्य अशी पातळी गाठली गेली.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या पुढील भागात शिक्षणातील गुणवत्ता या संबंधी पाश्चिमात्य व भारतीय दृष्टीकोन या बाबतचा आढावा घेण्यात आला असून शिक्षणातील सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापन, प्रणाली दृष्टिकोन, उपभोक्ता प्रबोधन, संस्थेचे मूल्यमापन, गुणवत्तापूर्ण संस्थेचे नेतृत्व, सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापनासाठी मानव संसाधन विकास, सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापनासाठी व्यूहरचनात्मक नियोजन इत्यादी बाबत विस्तृत विवेचन करण्यात आले आहे.

प्रस्तुत पुस्तकाच्या अंतिम टप्प्यात सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी करण्याच्या पध्दतीचे सिंहावलोकन करण्यात आले आहे.

२.३.४ संशोधनाशी संबंधित संशोधन अहवाल.

१. बोस्टन प्रिंसिपाल फेलोशिप प्रोग्राम (२००८) [८२]

ICICI foundation चेन्नईने प्रगत राष्ट्रातील मुख्याध्यापकांच्या गुणवत्ता विकसन कार्यक्रम व त्यातही विशेषतः बोस्टन विद्यापीठाच्या मुख्याध्यापकांच्या फेलोशिप कार्यक्रमाचा सखोल अभ्यास केला. त्यामध्ये त्यांना पाश्चिमात्य राष्ट्रातील प्राचार्यांच्या नेतृत्वातील चार प्रमुख बाबींवर भर दिल्याचे दिसून आले त्या पुढीलप्रमाणेः

१. संस्थेचे ध्येय व मानवी घटक यांच्यामध्ये समन्वयाची भावना रुजविणे.

२. संस्थेंच्या गुणवत्ता विकासाठी शालेय घटकांचे मूल्यमापन करणे.

३. शिक्षकांना अध्यापनविषयक उपक्रमाविषयी सूचना देणे.

४. निर्णय घेतांना शाळेतील घटकांना व आवश्यकतेनुसार समाजाला सहभागी करुन घेणे.

२. Headmaster's leadership attributes correlated with students outcomes. [८३]

ICICI founndation ने विद्यार्थ्यांच्या गुणवत्तेत वाढ होण्यासाठी कारणीभूत ठरणाऱ्या प्राचार्यांच्या नेतृत्वशैलीतील घटकांचा शोध घेतला. यामध्ये प्राचार्यांच्या नेतृत्वशैलीचा विद्यार्थी गुणवत्तेशी सार्थक सहसंबंध दिसून आला. प्रस्तुत अहवालात प्राचार्यांच्या नेतृत्वशैलीबाबत पुढील बाबी प्रतिपादन केल्या आहेत.

१. मुख्याध्यापकाचे वर्तन शालेय समाजाशी सहकार्याचे असावे

२. मुख्याध्यापकांना शिक्षणातील नवीन प्रवाहाची जाणीव असावी.

३. मुख्याध्यापकांना शाळेतील प्रत्येक घडामोडीची जाणीव असावी व त्या माहितीचा उपयोग समस्यांच्या सोडवणुकीसाठी करता यावा.

४. सहकाऱ्यांच्या नवीन विचाराचे स्वागत करावे.

५. सहकाऱ्यांच्या वैयक्तिक गरजांनाही प्राधान्य द्यावे.

६. प्रत्येक उपक्रम दर्जेदार होण्यावर भर द्यावा.

७. शिक्षकांकडून चुका झाल्यास मुख्याध्यापकांकडून संरक्षणाची हमी असावी.

८. शालेय प्रगतिसाठी बक्षिसांची योजना आखावी.

९. शालेय गुणवत्तेचे सतत मूल्यांकन करावे.

१०. शिक्षकांच्या व्यावसायिक प्रगतीसाठी पाठबळ द्यावे.

३. World Bank Report June 28 - 2010 [८४]

Secondary education in India universalizing opportunity.

अहवालात गेल्या दहा वर्षात भारतात प्राथमिक शिक्षणात नोंद व पास होण्याचे प्रमाण वाढल्याचे नमूद केले आहे. तसेच हा बदल प्रामुख्याने अविकसित समाजात दिसून आला. याचा परिणाम म्हणून माध्यमिक शिक्षणावर अतिरिक्त भार पडला. या वाढलेल्या संख्येने विद्यार्थ्यांना समजावून घेण्यासाठी राज्य व केंद्र शासनाने सर्व शिक्षा अभियान सुरु केले हे पुढील १० वर्षासाठी सुरु राहील. याच वेळी भारतीय बाजारपेठेत कुशल कामगारांसाठी किमान माध्यमिक शिक्षणाची मागणी वाढत आहे.

२.३.५ शासन ध्येय धोरण

१. राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (आर. एम. एस. ए.) [८५]

राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियानाचा उद्देश माध्यमिक शिक्षणाचा विस्तार आणि त्याच्या मानकांमध्ये इयत्ता ८ वी ते इयत्ता १० वी मध्ये सुधारणा करणे हा आहे. ज्यामध्ये भारत सरकारचा उद्देश यू. एस. ई. म्हणजेच माध्यमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण २०१७ पर्यंत व्हावे असा आहे. १४ ते १८ या वयोगटातील सर्व मुलामुलींना चांगल्या दर्जाचे शिक्षण प्राप्त व्हावे, परवडावे आणि मिळावे म्हणून ५ कि. मी. अंतरावर एक माध्यमिक शाळा स्थापन करणे, शिक्षणाच्या गुणवत्तेत सुधारणा करतांना सामाजिक, बौध्दिक आणि सांस्कृतिक गुणवत्तेत सुधारणा करणे हा दृष्टिकोन आहे. याच्या पूर्ततेसाठी धोरण राबविण्याबद्दलचे प्रतिपादन केले आहे ते खालीलप्रमाणे:

१. प्रवेश : मूलभूत सुविधा आणि चांगल्या शिक्षकांसह प्रत्येक शाळा असावी. तरच उच्चप्राथमिक शाळांचे वरच्या स्तरावर रूपांतर करण्यात येईल.

२. गुणवत्ता : फळा, बसायला बाक, वाचनालय, विज्ञान व गणिताच्या प्रयोगशाळा, संगणक प्रयोगशाळा, शौचालये, शिक्षक भरती, शिक्षकांचे प्रशिक्षण इ.सुविधा देणे.

३. समता : अनुसुचित जाती, जमाती व मागासवर्गीय विद्यार्थ्यांसाठी मोफत निवास/ बोर्डिंग सुविधा, शिष्यवृत्ती इत्यादी सुविधा पुरविणे, पूर्णवेळ शाळेत येवू न शकणाऱ्यांसाठी मुक्त व दूर शिक्षणाची सोय सुरु करणे.

४. संस्थातंर्गत सुधारणा : पंचायत राज, नगरपालिका, समुदाय, शिक्षक, पालक आणि अन्य हीतकारक यांची शाळेच्या प्रबंध समितीमध्ये भागीदारी आणि शिक्षक-पालक संघाची मूल्यांकन व क्रियान्वयनात देखरेख यामुळे संस्थेचे सुदृढीकरण होईल.

५. केंद्रीय विद्यालय आणि जवाहर नवोदय विद्यालय यांच्या संख्येत वाढ.

६. शाळेत योगाची सुरवात करणे, वैज्ञानिक शिक्षणात सुधारणा करणे. इंटरनॅशनल सायन्स ऑलम्पियाडसाठी मदत.

यासाठी १२ व्या पंचवार्षिक योजनेत केंद्र आणि राज्यातील आर्थिक भागीदारी ५०:५० अशी बदललेली असेल.

२. उत्कर्ष मुख्याध्यापक प्रशिक्षण २०१०-२०११ [८६]

राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान मुख्याध्यापक प्रशिक्षण २०१०-११ अंर्तगत यशदा या शासनाच्या शिखर प्रशिक्षण संस्थेला २०१० पर्यंत दरवर्षी ५ दिवसाचे सेवांतर्गत प्रशिक्षण देण्याची जबाबदारी शासनाने दिली आहे. यशदातर्फे उत्कर्ष (UTKARSH-Upgrading Teacher's Knowledge and Attitude towards Reforming Schools) या क्षमतावृध्दी कार्यक्रमाची रचना माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक आणि वरिष्ठ शिक्षक यांच्यासाठी करण्यात आली आहे. यासाठी २००९-१० मध्ये राज्यातील यशदातर्फे आयोजित पथदर्शी प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम राज्यात राबविण्यात आला.

उत्कर्ष अंतर्गत मुख्याध्यापकांच्या प्रशिक्षणासोबत इंग्रजी, गणित, विज्ञान, मराठी व इतिहास या विषयाच्या शिक्षकांकरिता महाराष्ट्रात जिल्हास्तरावर दि. २७ सप्टेंबर २०१० ते २२ फेब्रुवारी २०११ या कालावधीत प्रशिक्षण आयोजित करण्यात आले. जिल्हास्तरावरील प्रशिक्षणामध्ये तज्ज्ञ मार्गदर्शक म्हणून काम करणाऱ्या सर्व तज्ज्ञ मार्गदर्शकांना यशदा, पुणे येथे प्रशिक्षण देण्यात आले आहे.

३. ॲडेप्ट ADEPTS [८७]

Advancement of Educational Performance thorough Teachers Support (ADEPTS) हे शाळेचे व शिक्षकांच्या अध्यापन कार्याचे स्वयंमूल्यमापन साधन भारत सरकार आणि युनिसेफने सर्व राज्य सरकार तसेच राष्ट्रीय स्तरावरील तज्ज्ञ व्यक्ती आणि संस्था यांच्या मदतीने विकसित केले आहे. हया साधनाद्वारे शाळेचे सातत्यपूर्ण व सर्वंकष मूल्यमापन करता येते. सातत्यपूर्ण मूल्यमापनामधून दर्जात्मक मागे राहणाऱ्या शाळा आणि त्या शाळांतील शिक्षकांना मदत करणे हाच या साधनाचा प्रमुख उद्देश आहे.

ADAPTES ची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे:

१. शाळेच्या विकासाशी संबंधित महत्वाच्या पैलूंविषयी शिक्षक, मुख्याध्यापक व पर्यवेक्षक या स्तरावर जागरुकता निर्माण करणे.

२. प्रत्येक विकास घटकांविषयीचे प्रगतिचे टप्पे कोणते या विषयी शिक्षक, मुख्याध्यापक व पर्यवेक्षक यांच्यामध्ये जाणीव निर्माण करणे.

३. विकासाचे घटक व घटक-निहाय प्रगतिचे टप्पे या आधारे शालेय प्रगतीच्या मूल्यमापनाचे साधन स्वयंमूल्यमापनासाठी शिक्षकांना उपलब्ध करुन देणे.

४. शालेय प्रगती तसेच वर्गाची प्रगती अंकात्मक व श्रेणीच्या स्वरुपात निश्चित करण्यासाठी साधन उपलब्ध करुन देणे.

५. शाळेला किंवा वर्गाला मिळालेल्या श्रेणीच्या पुढील श्रेणी मिळविण्यासाठी पर्यायाने गुणवत्ता विकासाला प्रेरणा देणे.

६. शाळांची गुणवत्ता सर्व अंगांनी वाढण्यासाठी, शाळांचे सातत्यपूर्ण मूल्यमापन करण्यासाठी योग्य साधन पर्यवेक्षकास उपलब्ध करुन देणे.

२.३.६ वर्तमानपत्रातून प्रकाशित संशोधनाशी संबंधित माहिती

१. Business standard, Sept ९, २०१०

"Secondary education in India universalizing opportunity" [८८]

प्रस्तुत लेखात माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविणे कसे महत्वपूर्ण आहे यावर प्रकाश टाकला आहे. प्राथमिक शिक्षणामध्ये नोंदीचे प्रमाण वाढले, गळतीचे प्रमाणही कमी झाले यामुळे माध्यमिक शिक्षण घेणा-या विद्यार्थ्यांच्या संख्येत खूप वाढ झाली. या सर्व विद्यार्थ्यांना सामावून घेण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनाने राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान हा उपक्रम पुढील दहा वर्षासाठी सुरु केला आहे. माध्यमिक शिक्षणामुळे देशाच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा दिसून येते. तसेच लोकशाही मजबूत होण्यासाठी लागणारे नागरिक निर्मितीसाठी आवश्यक जनजागृती करण्यासाठी, स्त्री पुरुष विषमता कमी करण्यासाठी, सामाजिक स्तर वाढविण्यासाठीही माध्यमिक शिक्षण उपयुक्त आहे. हे लक्षात घेवून माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढविणे अत्यावश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.

२. Business standard, sept. ९, २०१०

"Government revise SSA norms" [८९]

उपरोक्त शीर्षकांतर्गत लेखामध्ये शिक्षण हा प्रत्येक बालकाचा हक्क आहे तो त्याला मिळण्यासाठी शासनाने सरु केलेल्या सर्व शिक्षा अभियानाची चांगल्या प्रकारे अंमलबजावणी होण्यासाठी त्यांची ध्येये व प्रमाणके यामध्ये बदल करण्याची आवश्यकता प्रतिपादन केली आहे. प्रत्येकाला शिक्षण मिळावे म्हणून कॅबिनेट कमिटी ऑफ इकॉनॉमिक्स अफेअर्स ने शिक्षकांसाठी काही योजना, वर्गखोल्या, पर्यवेक्षण, संशोधनातून उपक्रमांचे मूल्यांकन आणि कस्तुरबा गांधी बालिका विद्यालय सुरु करणे इ. बाबींची अमलबजावणी केली. यासाठी केंद्र व राज्याच्या आर्थिक भागीदारीचे प्रमाण ६५:३५ आहे. यासाठी २०११ ते २०१५ या पाच वर्षात २.३१ लक्ष करोड एवढी आर्थिक तरतूद करावी लागेल.

३. लोकमत ३१ जानेवारी २०११

"२०० कोटी खर्चुनही गुणवत्ता शून्य, सर्वशिक्षा अभियानाचे फलित काय? " [९०]

सदर लेखातील मजकुराचा आशय पुढीलप्रमाणे.

विद्यार्थ्यांना शाळेबद्दल आकर्षण वाटावे, शाळांमधील गळतीचे प्रमाण थांबावे आणि गुणवत्तापूर्ण शिक्षण मिळावे म्हणून ग्रामीण भागातील शाळांचा चेहरामोहरा बदलविण्याचे काम सर्वशिक्षा अभियानाने हाती घेतले आहे. त्यासाठी एकटया यवतमाळ जिल्हयासाठी शासनाने ३०० कोटी मंजूर केले. प्रत्यक्षात २०० कोटी रुपयाची कामे केली. परंतु शाळांच्या शैक्षणिक दर्जात सुधारणा झाली नाही. २००१ मध्ये या अभियानाचा प्रारंभ झाला. या अभियानाला दहा वर्षे मुदत देण्यात आली. या अभियानाचे पाच प्रमुख उद्दिष्ट खालीप्रमाणे होते.

१. ६ ते १४ वयोगटातील मुलामुलींना शिक्षणाच्या प्रवाहात आणणे.

२. १००% पटनोंदणी करणे.

३. १००% विद्यार्थी शिक्षण प्रवाहात टिकविणे.

४. ० % गळती

५. नियमितता.

या व्यतिरिक्त दुय्यम उद्दिष्टांमध्ये अपंग विद्यार्थ्यांना शिक्षण प्रवाहात आणणे. त्यांचे अपंगत्व दूर करणे या बाबींचा समावेश आहे. यातील मोजक्याच बाबींची पूर्तता झाली. त्यामुळे या अभियानाला २०१३ पर्यंत मुदतवाढ देण्याचा निर्णय घेण्यात आला. २ हजार १८९ खोल्यांचे बांधकाम पूर्ण झाले. २२५ नवीन शाळांना मंजुरी मिळाली त्यापैकी १४१ खोल्यांचे काम पूर्ण झाले. १६ गटसंधान केंद्र उभारण्यात आले. मात्र विद्यार्थ्यांची संख्या रोडावली. विद्यार्थ्यांना बुध्दी कौशल्याचा वापर करता यावा म्हणून इंग्रजी पेटी, गणित पेटी, समाजातील शास्त्र उपक्रम, विज्ञान पेटी व खेळ साहित्य देण्यात आले आहे. मात्र या साहित्याचा ८०% शाळांमध्ये वापर करण्यात येत नाही. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्या साहित्या विषयी माहिती नाही. यामुळे विद्यार्थ्यांना त्याची गोडी वाटत नाही. यातून मुल विषयाकडे दुर्लक्ष करतात आणि ग्रामीण तसेच शहरी मागास वस्त्यांतील मुले शिक्षणात मागे पडतात. खाजगी शाळांकडे याउलट साहित्य अपुरे आहेत. तरीही, खाजगी शाळांतील शिक्षक पोटतिडकीने शिकवितात. मात्र नगरपरिषद शाळा, जिल्हा परिषद शाळा आणि आश्रमशाळा

यांमध्ये शिक्षक पोटतिडकीने शिकवितांना बघावयास मिळत नाही. आजही ७० टक्के शाळा गुणवत्तेत माघारल्या आहेत. यामुळे ग्रामीण भागातील शिक्षणाचे चित्र दयनीय आहे.

४. सकाळ (१८ फेब्रुवारी २०११)

"कमी विद्यार्थ्यांच्या शाळांवर ३५० कोटीचा खर्च-राजकीय दबावामुळे सरकार पडले संभ्रमात; विलिनीकरणाचा होणार प्रयत्न"[११]

सदर लेखातील मजकुराचा आशय पुढीलप्रमाणे.

महाराष्ट्रातील सात हजार प्राथमिक शाळांमध्ये २० पेक्षा कमी विद्यार्थी आहेत, तर १ हजार ७०० शाळांमध्ये नऊ पेक्षाही कमी विद्यार्थी आहेत. त्यातही गैरहजर राहणा-या विद्यार्थ्यांचे प्रमाण लक्षात घेतले तर, तेथील विद्यार्थ्यांची उपस्थिती व शिक्षणाची दैना काय असेल हे लक्षात घेवून या शाळा सुरु ठेवायच्या की नाहीत याचा विचार शालेय शिक्षण विभागाला करावा लागणार आहे. २० पेक्षा कमी विद्यार्थी असलेल्या शाळांचा दरडोई विद्यार्थी वार्षिक खर्च २५ हजार तर ९ पेक्षा कमी विद्यार्थी असलेल्या शाळेत दरडोई विद्यार्थी वार्षिक खर्च ५० हजार रुपये इतका होतो. एवढा खर्च इंग्रजी शाळांमध्येही होत नाही. राष्ट्रीय प्राथमिक/माध्यमिक सर्वशिक्षा अभियानात प्राथमिक शाळा मानवी वस्तीच्या १ कि. मी. परिसरात तर माध्यमिक शाळा ५ कि. मी. परिसरात असावी असा निकष आहे. मराठी अनुदानित किंवा स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शाळा बंद करायच्या नाहीत, यासाठी सरकारवर राजकीय दबाव आहे. या विद्यार्थांना नजीकच्या अन्य शाळेत पाठविणे व शिक्षकांनाही अन्य शाळेत सामावून घेणे यामुळे ३५० कोटी रुपयांची बचत होवू शकेल. परंतु शिक्षण विभागाने त्यासाठी अजून पावले टाकली नाहीत.

५. लोकमत (४ एप्रिल २०११)

"मुलींच्या शाळा गळतीचे प्रमुख कारण शाळांमध्ये प्रसाधनगृहांची सोय नसणे"[१२]

सदर लेखात सामाजिक सर्वेक्षणात मुलींच्या शाळा गळतीचे प्रमुख कारण शाळांमध्ये प्रसाधनगृहांची सोय नसणे हे दिसून आल्याचे दिसून आल्याचे म्हटले आहे.

६. लोकमत (रविवार १० एप्रिल २०११)

"शैक्षणिक गुणवत्तेसाठी जिल्हयाला ९४ कोटी" [१३]

या लेखात सर्वशिक्षा अभियाना-अंर्तगत यवतमाळ जिल्हयाला शैक्षणिक गुणवत्ता विकसनासाठी ९४ कोटी ६६ लाखाची अंतिम मंजूरी मिळाल्याचे म्हटले आहे.

७. लोकमत शुक्रवार (११ मार्च २०११)

"गुणवत्ता ही अपघाताने येणारी बाब नाही" [१४]

पुण्याच्या विद्यार्थी संसदेत डॉ. ए.पी.जे. अब्दुल कलाम यांनी विद्यार्थ्यांना गुणवत्तेचा स्तर उंचावण्याबाबत मार्गदर्शन केले. त्यामध्ये त्यांनी गुणवत्ता ही अपघाताने येणारी बाब नसून एक सातत्यपूर्ण अशी चालणारी प्रक्रिया आहे. यासाठी पूर्ण क्षमतेने काम करणे आणि स्वतःशीच स्पर्धा करणे हा मार्ग सांगितला. तुम्ही काय कराल तर इतरांच्या स्मरणात राहाल? हे आधी ठरवून घ्यावे त्यांच्या पूर्तीसाठी अहोरात्र कष्ट उपसावेत. यासाठी विचारामध्ये आमुलाग्र बदल करावा लागेल. हा मार्ग तरुणांनी निवडला तर भारत हा समृध्द, आनंदी, सक्षम आणि सुरक्षित राष्ट्र बनेल. निश्चितच डॉ कलामांनी सांगितलेल्या मार्गावरुन चालण्यासाठी संस्कारांची गरज आहे.

८. लोकमत (१९ एप्रिल २०११)

"जिल्हयात हव्या आणखी ११४ शाळा" [१५]

जिल्हयात हव्या आणखी ११४ शाळा या शीर्षकांतर्गत बृहत आराखडयानुसार राज्यात शाळा वाटपाचे धोरण राबविण्यासाठी उपग्रह सर्वेक्षण केले त्याबद्दल माहिती दिली आहे. नव्या निकषानुसार १ कि. मी. क्षेत्राच्या मानवी वस्ती परिसरात एक प्राथमिक शाळा, ३ कि. मी. क्षेत्राच्या परिसरात उच्च प्राथमिक शाळा तर ५ कि. मी. क्षेत्राच्या परिसरात माध्यमिक शाळा असावयास हवी. यानुसार यवतमाळ जिल्हयात २० प्राथमिक, ६९ उच्च प्राथमिक व २५ गावात माध्यमिक शाळांची गरज असल्याचे प्रतिपादन केले आहे.

९. लोकमत (२२ एप्रिल २०११)

"CBSE च्या बीजगणितात पत्यांचे धडे" [१६]

या शिर्षकाअंर्तगत लेखात इ. ९ वी, १० वी च्या संभाव्यता प्रकणात पत्यांचा कॅट पिसणे अशा स्वरुपाचे एकुण १३ प्रश्न आहेत. हा भाग काढून टाकावा अशी मागणी पालक व शिक्षकांनी केल्याचे म्हटले आहे. मूल्य रुजविणे हे अभ्यासक्रम तयार करतांना महत्वपूर्ण उद्दिष्ट आहे. यासाठी आशय महत्वपूर्ण आहे हे लक्षात येते.

१०. लोकमत (९ मे २०११)

"शैक्षणिक गुणवत्तेत बेसा शाळेची कामगिरी उत्कृष्ट" [१७]

शिक्षणाचा अधिकार अधिनियम २००९ कायद्यातील तरतुदीनुसार शासनाने इ. १ ली ते इयत्ता आठवीतील विद्यार्थ्यांचा ADEPTS अंर्तगत सर्वांगीण विकासासाठी सातत्यपूर्ण सर्वंकष मूल्यमापन पध्दती सुरु केली. यासाठी १ ते २० तारखे दरम्यान जानवारी ते मार्च या तीन महिन्यात २० ते ३० गुणांची चाचणी घेवून पूनर्पडताळणीसाठी विभागीय आयुक्त कार्यालयातर्फे नियुक्त बुलढाणा जिल्हयातील पथकाद्वारे मूल्यमापन करण्यात आले. यामध्ये यवतमाळ जिल्हयातील बेसा शाळेची कामगिरी सर्वोत्कृष्ट आढळून आली. शाळेच्या उत्कृष्ट शैक्षणिक गुणवत्तेसाठी शाळा व्यवस्थापन समितीचा सहभाग महत्वपूर्ण असल्याचे मूल्यमापन पथकाला दिसून आले. यामुळे शाळेच्या गुणवत्ता विकसनासाठी शालेय व्यवस्थापनाचे महत्व दिसून आले.

११. सकाळ (२ डिसें २०११)

"मूलभूत सुविधांपासून विद्यार्थी वंचित" [१८]

मुडाणा परिसरात जिल्हा परिषदेच्या शाळांमध्ये सर्वशिक्षा अभियानाअंर्तगत लाखो रुपये खर्च करून बांधण्यात आलेली शौचालये घाणीच्या साम्राज्यात धूळ खात पडले आहे. नवे संगणक धूळ खात पडले आहेत. पोषण आहाराबाबत उदासीनता दिसून येते. शासनातर्फे वृक्षांचे संवर्धन योग्यप्रकारे केले जात नसल्याने खर्च झालेला निधी मातीमोल झाला असे म्हटले आहे. यावरुन व्यवस्थापनात कमतरता असल्याचे दिसून येते.

२.४ संशोधनास मिळालेली दिशा

उपरोक्त पूर्व संशोधनाचा आढावा तसेच संशोधन समस्येशी संबंधित साहित्याचे वाचन, मनन व चिंतन केल्याने एक बाब प्रकर्षाने जाणवली की, शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात शालेय गुणवत्तेशी संबंधित घटकांमध्ये मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानावर प्रकाश टाकणे आवश्यक आहे. मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचा शैक्षणिक संशोधनामधून विचार होणे आवश्यक असल्याचे जाणवले. संशोधन समस्येशी संबंधित पूर्व संशोधने व संशोधनाशी संबंधित शोधनिबंध (researh paper), शासन अहवाल, ग्रंथरुपातील प्रकाशित सैध्दांतिक स्वरुपाची माहिती, नियतकालिके व Journals मधून प्रकाशित संशोधनपर लेख, वर्तमानपत्रात प्रकाशित संशोधन समस्येशी संबंधित लेख, शासन ध्येय धोरण इत्यादींच्या आढाव्याचा प्रस्तुत संशोधनासाठी अतिशय उपयोग झाला. त्यामुळे सदर संशोधन कार्यासाठी दिशादर्शन झाले ते पुढील संदर्भात:

१. डॉ. प्रभाकर सप्रे (२००७),य. च. म. मुक्त विद्यापीठाचे कुलगुरु राजन वेळूकर, Bennis Warren G. (२००६) यांच्या शालेय प्रशासन शैली, मुख्याध्यापकांची शाळेचा प्रमुख म्हणुन नेतृत्वशैली बद्दल केलेल्या विवेचन व संशोधनातून असे दिसून आले की, शालेय प्रशासनशैलीच्या पूर्वीच्या आयामात बदल करण्याची गरज आहे.

२. डॉ. पुष्पानंघम (२००६) यांच्या संशोधनपूर्ण अभ्यासातून व्यवस्थापन प्रक्रियेच्या विकेंद्रीकरणाबाबत मार्गदर्शन झाले व शालेय गुणवत्तेशी संबंधित बाहय चले, शिक्षक, पालक, कर्मचारी, अधिकारी यांचेसुध्दा उद्बोधन होणे गरजेचे असल्याचे जाणवले.

३. Bostan fellowship programme मुळे प्रशासनाच्या पाश्चिमात्य देशातील संकल्पनेबद्दल माहिती मिळाली.

४. मेहेर रिझवी (२००८), विरेंद्र सिंग (२००९) यांच्या माध्यमिक शाळांच्या सुविधांबाबत सहाव्या, सातव्या व पाचव्या भारतीय सर्वेक्षण अहवालातून भारतातील माध्यमिक शाळांच्या भौतिक सोयीसुविधाबाबत तरतुदीमध्ये कमतरता दृष्टोत्तपत्तीस पडली.

५. मेहेर रिझवी (२००८), व्ही. अग्रवाल (१९८३), एन. के. गर्ग (१९८३), प्रिती गुप्ता (१९८९), साबिया खान (२००३) यांच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाचा, संस्थेच्या गुणवत्तेच्या दृष्टीकोनातून केलेल्या संशोधनातून मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन पडताळण्याकरिता शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिने कोणते प्रशासकीय वर्तनपैलू अधिक प्रभावी ठरतील याबद्दल मार्गदर्शन झाले.

६. सदर संशोधनाकरिता माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाचे मापन करण्याच्या विविध मापिकांबद्दल माहिती झाली. त्यातुनच सदर संशोधनाकरिता मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन मापनासाठी डॉ. हसीन ताज यांच्या Administrative Behaviour Scale (२००९) ची निवड केली.

७. अमरसिंग (१९८५), रश्मी शाहु व सुरेंद्र गोळे (२००८), बी. पी. पांडा (२००१), गुरिंदर कौर (२००३) यांच्या कार्यात्मक समाधान विषयक संशोधनात्मक विविध पैलूंच्या अभ्यासामुळे कार्यात्मक समाधानाचा अर्थ, विविध व्यवसायाच्या संदर्भात कार्यात्मक समाधानाचे घटक याबाबतीत कल्पनाविस्तार झाला.

८. Bostan Principal fellowship programme (२००८), पोरवार एन. के. (१९८०), व्ही. अग्रवाल (१९८३), यांच्या संशोधनात्मक अभ्यासातून कार्यात्मक समाधानावर परिणाम करणारे घटक, अस्तित्वात असलेल्या कार्यात्मक समाधान मापिका, कार्यात्मक समाधानाचे घटक इ. बद्दल संकल्पना विस्तृत झाल्या. या अभ्यासामुळे कार्यात्मक समाधान मापनासाठी डॉ. अमरसिंग व डॉ. टी. आर. शर्मा यांची Job Satisfaction Scale (२००६) ची निवड करता आली.

९. विरेंद्र सिंग (२००९), विमला रामचंद्रन (२००५), SCERT ची प्रतवारी पुस्तिका, मर्मर मुखोपाध्याय (२०१०) यांच्या शालेय गुणवत्ता विषयक बाबींवरील

संशोधनात्मक चिंतनाने शालेय गुणवत्ता, गुणवत्तेची निरपेक्ष पडताळणी करण्याबाबतच्या यंत्रणा, शालेय गुणवत्तेबाबतचा पाश्चिमात्य दृष्टिकोन, शालेय गुणवत्तेबाबत भारतीय दृष्टिकोन याविषयी संकल्पनात्मक विशेष पातळी गाठण्यास मदत झाली.

१०. एन. के. गर्ग (१९८३), डी. त्रिपाठी (१९८४), पी. खन्ना (१९८५) यांच्या संस्थेच्या परिणामकारकतेवर प्रभाव टाकणाऱ्या घटकांविषयक संशोधनातून, शाळेच्या गुणवत्ता वाढीसाठी प्रशासकीय वर्तनातील अनुकूल बाबींविषयी कल्पनाविस्तार झाला.

११. मनजित सिंग (२००६), ए. के. श्रीवास्तव (२००८), पी. सी. जाफर (२०१०) यांच्या संशोधनातून मुख्याध्यापकांची नेतृत्वशैलीतील विविधता व त्याचा संस्थेवर होणारा अनुकूल व प्रतिकूल परिणाम याविषयी विविध पैलूंची माहिती झाली.

१२. प्रभाकर सप्रे (२००७) यांचा प्रशासनविषयक विविधांगी विचार, मधुमिता पाल व विमला रामचंद्रन (२००५) यांचे विद्यार्थ्यांची गुणवत्ता वाढण्यासाठी प्रेरणादायक घटकांविषयीचे संशोधन यातून शाळा व पालक यांचा संयुक्तिक सहभाग शालेय गुणवत्ता वाढीसाठी आवश्यक असल्याचे दिसून आले.

१३. डॉ. विनायक भिंताडे व विश्वंभर कुळकर्णी यांचा भारतीय आधुनिक शिक्षण, एस. पी. गुप्ता (१९८०) यांचे शाळेच्या तीन स्तरावरील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा अभ्यास, एन. के. पोरवार (१९९०) यांचे कार्यात्मक समाधानातील अनुकूल प्रतिकूल घटकाबाबत संशोधन यामधून खाजगी व शासकीय शाळांमधील दरी वाढण्याच्या कारणाबाबत दिशादर्शन झाले.

१४. माध्यमिक शाळेच्या शैक्षणिक गुणवत्ता संदर्भातील SCERT ची शालेय प्रतवारी पुस्तिका, राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान २०१०, उत्कर्ष हा यशदातर्फे राबविला जाणारा माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शिक्षक, पर्यवेक्षक, मुख्याध्यापक यांचे प्रशिक्षणाचा उपक्रम, ॲडेप्ट्स ही महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण

परिषदेने केलेली शालेय गुणवत्ता व शिक्षकांची स्वयंमूल्यमापन मार्गदर्शिका यांच्यामुळे शालेय गुणवत्ता मापिका तयार करतांना दिशादर्शन झाले.

१५. शाळेचे प्रशासन पध्दतशीरपणे करण्यासाठी मुख्याध्यापकाकडे लागणारे आवश्यक गुण, प्रशासकीय शैली, व्यवस्थापकीय गुण, व्यक्तीमत्व, शिस्तीचे स्वरुप , विद्यार्थी सर्वांगीण विकासात प्रशासकाची भूमिका, शाळाप्रमुखांच्या प्रशिक्षणार्थ राबविले जाणारे उपक्रम, माध्यमिक शिक्षणाच्या गुणवत्तेचे भारतीय लोकशाही मजबूत होण्याच्या व आर्थिक सुधारणा या दृष्टीने महत्व इत्यादीविषयी कल्पनाविस्तार झाला.

एकूणच प्रस्तुत संशोधनासाठी कोणती संशोधन पध्दती समर्पक राहील, संशोधनासाठी माहिती गोळा करण्याकरिता कोणती संशोधन साधने वापरावीत, अस्तित्वात असलेली संशोधनाशी संबंधित माहिती संकलनाची साधने, सदर संशोधनासाठी कोणते संशोधन साधन अधिक समर्पक होईल व माहितीच्या अर्थनिर्वचनाकरिता कोणते सांख्यिकी तंत्र वापरावे यासाठी पूर्व संशोधनाचा आढावा व संबंधित साहित्याच्या परिशीलनाने दिशादर्शन झाले. तसेच संशोधन समस्येशी संबंधित संज्ञाच्या संकल्पनांचा कल्पनाविस्तार झाला.

२.५ प्रस्तुत संशोधनाचे वेगळेपण

संशोधन समस्येच्या संदर्भात संबंधित पूर्व संशोधनाचा आढावा व संशोधनाशी संबंधित साहित्याचा आढावा घेण्यात आला. त्यामध्ये शाळेच्या तसेच विविध संस्थेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात प्रशासकाची नेतृत्वशैली, विविध प्रकारच्या प्रशासनशैलीचा तुलनात्मक अभ्यास, प्रशासक व इतर घ्टकांचे संबंध, शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान, विविध क्षेत्रात कार्यरत कर्मचाऱ्यांच्या कार्यात्मक समाधानाची तुलना इत्यादीवर आधारीत पूर्व संशोधन अहवाल, ग्रंथ, संशोधनवृत्त, आंतरराष्ट्रीय स्वरुपाचे प्रकाशन, शासन अहवाल इत्यादीचे चिकित्सक अध्ययन केले असता एक बाब प्रकर्षाने जाणवली की, प्रस्तुत समस्येवर आजपर्यंत संशोधन झालेले नाही. शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व प्रशासकीय वर्तन यावर अशाप्रकारचा संशोधनात्मक अभ्यास झालेला नाही. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनाचे वेगळेपण जाणवले. त्याची कारणमीमांसा पुढीलप्रमाणे:

१. शैक्षणिक संशोधनातून मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानावर फारसा विचार झाला नसल्याचे जाणवले. अंजू मेहरोत्रा (२००२), सुधा रामचंद्रन (२००८), जे. सी. गोयल (१९८०), आर. के. चोप्रा (१९८२), वाय. पी. शर्मा (२००५) यांनी संशोधनातून शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व संस्थेची गुणवत्ता यांचा सहसंबंध पडताळला तसेच शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा लिंग, वय, अनुभव इत्यादी घटकांशी सहसंबंध पडताळणी संशोधनातून केली आहे. तर प्रस्तुत संशोधनातून मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचा शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात विचार केलेला आहे.

२. एन. व्ही. कोलते (१९७८), व्ही. अग्रवाल (१९८३), एन. के. गर्ग (१९८३), पी. एन. गुप्ता (१९८५), मेंडालीन ननग्राम (१९९२), सिंग उर्मिला (१९९२), संध्या मकंरदे (२००६) यांनी मुख्याध्यापकाची नेतृत्वशैली व शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान यांच्या सहसंबंधावर विविधांगी दृष्टिकोनातून संशोधन केल्याचे दिसून आले. परंतु मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचा विचार केला नाही तो प्रस्तुत संशोधनातून केला आहे.

३. अंजू मेहरोत्रा (२००२), सूर्यकुमार श्रीवास्तव (१९८४), एन. वाय. शफीक (२००३) यांनी शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व संस्थेतील वातावरण यावर विविधांगी संशोधन केले असल्याचे दिसून आले.

४. Elena (२००५), Argyl Michael (२००९), वाय. पी. शर्मा (२००५), शफाक (२००७) यांनी शिक्षकांना कार्यात्मक समाधानाची प्राप्ती कशी मिळेल याबाबत विविध पैलूंचा शोध घेवून शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचे संस्थेच्या गुणवत्तेवर होणाऱ्या परिणामांचा शोध संशोधनातून घेतला. तर प्रस्तुत संशोधनातून मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंध पडताळला आहे.

५. मनजित सिंग (२००६), Warren Bennis (२००६) यांनी मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाचे विविध प्रकार, नेतृत्वशैलीचे प्रकार उलगडण्याचा प्रयत्न संशोधनाद्वारे केला. तर प्रस्तुत संशोधनातून मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाच्या विविध पैलूंचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून शोध घेतला आहे.

६. पुष्पानंघम (२००६), मार्ककिड्स (२००७), शफाक (२००७), शमशाद अली (२००३) यांनी विविध प्राचार्यांच्या नेतृत्वशैलीचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे. परंतु प्रस्तुत संशोधनात मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास केला आहे.

७. रामय्या बालचंद्रन (२००८), मेहर रिझवी (२००८), ए.के. श्रीवास्तव (२००८) यांनी प्रशासकांचे वर्तन व संस्थेच्या गुणवत्तेचा संशोधनात्मक अभ्यास केला. परंतु शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधानाचा विचार केलेला नाही तो प्रस्तुत संशोधनात केलेला आहे.

८. Warren Bennis (२००६) यांनी संशोधनाद्वारे प्रशासकाच्या अडचणींचा शोध घेतला आहे. तर प्रस्तुत संशोधनात मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानावर प्रकाश टाकला आहे.

९. आर.के. चोप्रा (१९८२), सूर्यकुमार श्रीवास्तव (१९८५), अब्दुल समाद (१९८६), ए.के. श्रीवास्तव (२००८) यांनी शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून संशोधनात्मक विश्लेषण केले आहे. प्रस्तुत संशोधनात मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाचे शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून संशोधनात्मक विश्लेषण केले आहे.

१०. सिंघश्री विलासीनी (२००३), विरेंद्र प्रताप सिंग (२००७) यांनी शालेय गुणवत्ता विकसनाचे विविध पैलू व गुणवत्ता विकसनातील अडथळयांचा संशोधनाद्वारे शोध घेतला आहे. प्रस्तुत संशोधनात शालेय गुणवत्ता विकसन घटकांचा मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधानाच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंध अभ्यासला आहे.

वरील सर्व बाबींवरुन प्रस्तुत संशोधनाचे वेगळेपण जाणवले ते पुढील संदर्भात :

१. मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा विचार शैक्षणिक संशोधनात रुजलेला दिसून येत नाही. शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा विविधांगी दृष्टिकोनातून, वेगवेगळया संदर्भाने, विविध पैलूंनी शैक्षणिक संशोधनात परामर्ष घेतल्याचे दिसून आले. परंतु मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा विचार शैक्षणिक संशोधनात उपेक्षित राहील्याचे प्रकर्षाने जाणवले. प्रस्तुत संशोधनात मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा विचार केला आहे. प्रशासनशैलीच्या पूर्वीच्या आयामात बदल करण्याची गरज व त्यादृष्टीने प्रशासन शैलीची नवीन संकल्पना पाश्चिमात्य देशात उगम पावली व भारतात ती मूळ धरु लागली आहे. या संदर्भाचा विचार प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आलेला आहे.

२. गेल्या तीन दशकातील शैक्षणिक संशोधनात शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात शिक्षक परिणामकारकता, शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान यावर विशेषत्वाने संशोधने झाल्याचे दिसून येते. सद्य:स्थितीत शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिने प्रशासकाच्या भूमिकेला महत्व येत आहे हे दृष्टोत्पत्तीस पडते. शैक्षणिक संशोधनातून प्रशासनशैलीच्या पूर्वीच्या आयामात बदल करण्याची गरज जाणवली. यातून प्रशासन शैलीची नवीन संकल्पना पाश्चिमात्य देशात उगम पावली. भारतातही ती

मुळ धरु लागली आहे. प्रशासनशैलीच्या पूर्वीच्या नियंत्रणवादी दृष्टिकोनाऐवजी सहकार्यात्मक दृष्टिकोन बाळगण्याची आवश्यकता भासू लागली आहे. या अनुषंगाने मुख्याध्यापकांच्या प्रशिक्षणाचा 'उत्कर्ष' हा उपक्रम २०१०-२०१७ पर्यंत 'यशदा' मार्फत राबविण्यात येत आहे. सदर संशोधन संशोधन समस्या सुध्दा या तत्वाला अनुसरुन आहे.

३. शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात ठळकपणे जाणवणारा बदल म्हणजे ग्रामीण व शहरी भागातील शैक्षणिक विषमतेत सतत वाढणारी दरी याची दखल सदर संशोधनात घेण्यात आली आहे. शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तन पैलूंचा व कार्यात्मक समाधानाच्या सहसंबंधाचा शोध घेवून ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शिक्षणाच्या गुणवत्तेचा तुलनात्मक पडताळा घेणे हा संशोधनाचा मुळ हेतू आहे.

४. माध्यमिक शिक्षणाच्या गुणवत्ता विकसनासाठी राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान, त्या अंतर्गत 'उत्कर्ष' हा मुख्याध्यापक प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम, शाळा गुणवत्ता विकसनाची (शाळा व शिक्षक यांच्यासाठी) स्वयंमूल्यमापन पुस्तिका 'ॲडेप्ट्स' उपक्रम, शालेय गुणवत्ता विकसनाची SCERT ची माध्यमिक शालेय प्रतवारी पुस्तिका २००७-२०१२, यशदाचे २०११ ते २०१७ पर्यंत दरवर्षी ५ दिवसांचे माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक, पर्यवेक्षक व शिक्षक यांना सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचा 'उत्कर्ष' हा उपक्रम इत्यादी शालेय गुणवत्ता विकसनाच्या व शिक्षक-मुख्याध्यापक क्षमतावृध्दी वर्तमान उपक्रमांचा आधार शालेय गुणवत्ता विकसन निकष व मुख्याध्यापक क्षमतावृध्दीसाठी सदर संशोधनात घेण्यात आलेला आहे. अशाप्रकारे पूर्व संशोधनाचा आधार व वर्तमान स्थितीतील उपक्रम यांचा विचार प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आलेला आहे. ह्या आधारावरच संशोधनाची उद्दिष्टे ठरविण्यात आलेली आहेत. तसेच संशोधन साधनांची निवडही केली आहे. प्रस्तुत संशोधनातून शालेय गुणवत्ता विकसनासाठी नवीन आयाम प्राप्त होतील असा विश्वास वाटतो. हेच या संशोधनाचे वेगळेपण व महत्व आहे.

अशाप्रकारे आढावा घेण्यात आलेल्या पूर्व संशोधन व संबंधित साहित्य यांचेशी प्रस्तुत संशोधन संबंधित असून त्यापेक्षा वेगळेसुध्दा आहे.

संदर्भग्रंथसूची - प्रकरण २

१. मुळे, रा. श., व उमाठे. वि. तु. (१९९८). शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे. औरंगाबादः विद्या बुक्स, पान पं. ४४

२. भिंताडे, वि. रा.(१९८९). शैक्षणिक संशोधन पध्दती. पुणेः नूतन प्रकाशन, पान नं. ४१.

३. Whitney, F. L. (1984). The Elements of Research. New York: Prentice hall Inc. Engelwood cliffs, p 41.

४. Best, John. W. (1981). Research in Education. (Fourth edition). New York: Prentice Hall Inc. Engelwood cliffs, p 41.

५. Dallen, Van. D. B., & Meyer, W. J. (1966). Understanding Educational Research. Delhi: Mc-Graw hill book co, p 98

६. मुळे, रा. श., व उमाठे. वि. तु. (१९९८). शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे. औरंगाबादः विद्या बुक्स, पान पं. ७१

७. Buch, M.B. (1986). Third Survey of Research in Education (1978-1983). First edition. New Delhi : NCERT, p 815.

८. तत्रैव पान नं ८१५

९. तत्रैव पान नं ८०९

१०. तत्रैव पान नं ८२२

११. तत्रैव पान नं १०१४

१२. Buch, M.B. (1991). Fourth Survey of Research in Education (1983-1988). First edition. Vol. I New Delhi: NCERT, p 1069.

१३. Buch, M.B. (1991). Fourth Survey of Research in Education (1983-1988). First edition. Vol. II New Delhi: NCERT, p 937.

१४. तत्रैव पान नं ९७५

१५. Buch, M.B. (1991). Fourth Survey of Research in Education (1983-1988). First edition. Vol. I New Delhi : NCERT, p 1069.

१६. तत्रैव पान नं. ९७७

१७. Buch, M.B. (1991). Fourth Survey of Research in Education (1983-1988). First edition. Vol. II New Delhi: NCERT, p 946.

१८. तत्रैव पान नं. ९५२

१९. तत्रैव पान नं. ९७४

२०. तत्रैव पान नं. ११३२

२१. तत्रैव पान नं. ९१७

२२. तत्रैव पान नं. ९३२

२३. Buch, M.B. (2000). Fifth Survey of Research in Education (1988-1992). First edition. Vol. II New Delhi : NCERT, p 1434

२४. तत्रैव पान नं. 1855

२५. तत्रैव पान नं. 1992

२६. तत्रैव पान नं. 1140

२७. तत्रैव पान नं. 1351

२८. Buch, M.B. (2000). Fifth Survey of Research in Education (1988-1992). First edition. Vol. II New Delhi : NCERT, p 1870.

२९. Buch, M.B. (2000). Fifth Survey of Research in Education (1988-1992). First edition. Vol. II New Delhi : NCERT, p 1855.

३०. Buch, M.B. (2000). Fifth Survey of Research in Education (1988-1992). First edition. Vol. II New Delhi : NCERT, p 1854.

३१. Buch, M.B. (2000). Fifth Survey of Research in Education (1988-1992). First edition. Vol. II New Delhi : NCERT, p 1463.

३२. Buch, M.B. (2000). Fifth Survey of Research in Education (1988-1992). First edition. Vol. II New Delhi : NCERT, p 1848.

३३. Buch, M.B. (2000). Fifth Survey of Research in Education (1988-1992). First edition. Vol. II New Delhi : NCERT, p 1848.

३४. Singh, Gurmit. (2000). Job satisfaction of teacher educator in relation to their attitude towards teaching. Experiments in Education. (Sep. 2000) Vol.28 pp 159-163.

३५. Panda, B. P. (2001). Comparative study of attitude towards teaching profession & job satisfaction of college teachers of Assam & Orisa. Indian Educational Review. (Jan. 2001) Vol.37(1) New Delhi : NCERT, pp 42-49.

३६. Mehrotra, Anju. (2002). A comparative study of leadership style of principals in relation to job satisfaction of teacher's and organizational climate in government and private senior secondary schoolof Delhi. Indian Review of Literature . (Jan. 2005). P 63-72.

३७. Jamia Millia Islamia A Central University. Delhi:Homepage. from old.jmi.ac.in/2003/Research/researchab_education_shamshad ali.htm.

३८. Jamia Millia Islamia A Central University, Delhi:Homepage. Retrived, 27August 2010,From http://www.jmi.in/Research/ab2003_education_sabiakhan.htm

३९. Nikhat, Yasmin. Shafeeq. (2003). A study of low and high salaried group teacher's teaching visually impaired in relation to their adjustment and job satisfaction. Indian Educational Review. (2003) Vol.39 (1) New Delhi: NCERT, pp 64-76.

४०. abstract of Ph.D. thesis Jamia Millia Islamia A Central University. Delhi:Homepage Jmi.nic.in/Research/ab2003education/wilasineesinghasiri.htm.

४१. Sharma, S. P. (2005). Leadership behaviour perception of principals, teachers and guardians. Journal of All India Association for Educational Research. Vol.17 No. 3.4 Sep-Dec, 2008, pp5-8.

४२. Sharma, Y. P. (2005). A study of job satisfaction among the physical education teachers working in Himachal Pradesh school. Indian Educational Review. (July 2005). Vol.41(2) New Delhi : NCERT, pp 55-62.

४३. मकरंदे, संध्या. श्रावण .(२००६). माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांची अध्यापन परिणामकारकता, व्यावसायिक मूल्ये आणि व्यवसाय समाधान यांच्या संबंधाचा अभ्यास. अप्रकाशित पीएच. डी. शोधप्रबंध, अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

४४. Abstract of PhD Thesis.(२००६). Jamia Millia Islamia A Central University.Homepage.Retrive, august 2010, from old.jmi.ac.in/2000/Research/research/ab_education_manjitsingh .htm.

४५. कंकाळे, विजया एम. (२००७). विदर्भातील विविध क्षेत्रात नोकरी करणाऱ्या उच्चशिक्षित स्त्रियांच्या 'स्व' संकल्पना, मूल्ये आणि व्यवसाय समाधान यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे. अप्रकाशित पीएच. डी. शोधप्रबंध, अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

४६. Newa, Dil. Raj. (2007). Teacher effectiveness in relation to work satisfaction, Media utilization and attitude towards use of information and communication teachnology among secondary school teachers of Nepal. Unpublished doctoral thesis. Panjab university, Chadigarh.

४७. Shrivastav, A. K. (2008). Effect of work Envirolment on Employee's Job Behaviour and Organizational Effectiveness. Journal of the Indian academy of applied psychology. (Jan. 2008) Vol. 34 (1) P. 47-55.

४८. Abstract of PhD Thesis. (2003). Jamia Millia Islamia Homepage. Retrived, 8 April 2011. from mpra.ub.uni_muenchen.de/29667/1/kaurmpra_paper.

४९. Abstract of PhD Thesis. (2010). Jamia Millia Islamia Homepage. Retrived, 8 April 2011. from Jmi.nic.in/Research/ab2010_edu_jaffer.pdf.

५०. Abstract of PhD Thesis. (2010). Jamia Millia Islamia Homepage. Jmi.nic.in/Research/ab2010_edu_mona.pdf.

५१. भिंताडे, वि. रा. (१९८९). शैक्षणिक संशोधन पध्दती. पुणे: नूतन प्रकाशन, पान नं. ४१.

५२. Dallen, Van. D. B.,& Meyer, W. J. (1966). Understanding Educational Research. Delhi: Mc-Graw hill book co, p 109.

५३. Leo, G. M. Prik. (1989). Satisfaction and Stress among teachers. International Journal of Educational Research. Vol.13(4), pp 363-377.

५४. Tanja, Sargent. & Emily. Hannum. (2003). Keeping Teachers Happy Job satisfaction among primary school Teachers in Rural China. Journal of International Sociology Association. New York.

५५. Kyung Ae. Chung. & Cecil G. Miskel. (2001). A Comparative study of Pricipals Administrative behaviour. Journal of Educational Administration. Vol. 27, issue-1, pp 7-14.

५६. Chaudhury, S., & Banrji. A. (2004). Correlates of job satisfaction in Medical officers. Medical Journal of Armed force of India. Vol. 60, pp 329-332.

५७. Elena, C. Papanastasiou, Zembylas. Michalinous. (March 2005). Job satisfaction variance among public and private Kindergarten school teachers in Cyprus. International Journal of Educational Research. Vol.43 (3), pp 147-167.

५८. Ololube, Nwachukwu. Prince. (2005). Teachers Job satisfaction and motivation for school effectiveness- A study. International Journal of Educational Research. Vol.43 (3), pp 91-102.

५९. Pal, Madhumita., & Vimala. Ramachandran. (2005). Teachers motivation in India. Educational Resource Unit. Version (30) pp 81-87.

६०. Bennis, Warren. G. (2006). Leadership Theory and Administrative Behaviour: the Problems of Authority. Administrative science quarterly. Vol. 4 Pg. 81-94.

६१. Pushanandhan, K. (2006). Educational Leadership for school based Management. ABAC Journal Vol. 26 No. 1 pp 41-48.

६२. Jeffers, Gerry. (2006). Talking about Teaching in non- crisis situations Learning from a Teacher support project. British Educational studies vol 25 (2), pp 187-206.

६३. Markides, George. A., & Ronald. H. K. (oct 2007). Examining Administrative Leadership Behaviour: A Comparision of Principals and Assistant Principals. Journal of Personal Evaluation in Education Vol.7 (1) pp. 81-94.

६४. Shafaq, Naiem. Akhtar., Hashmi. Mohhamad. Amir., & Husain. Imtiase. Naqwee. (Feb 2010). A comparative study of job satisfaction in public and private school teachers at secondary level. Procedia - social and behavioural scienies vol 2 (1) ,pp 4222-4228.

६५. Ramachandran, Sudha. .(2009). Effect of transformational leadership on follower's affective and normative commitment (March 2009). Great Lakes Herold Vol. 3 No.1 Administrative sciences association of Canda, pp 329-332.

६६. Ramiah, Balasandran. A. (2008). Headmasters reinforcement behaviour and teachers performance. Seminar Kebangsaam Kepimpirian instructional ke-2 (2008) Ministry of Malaysia.

६७. Rizvi, Mehar. (2008). The Role of School Principal in Enhancing Teacher Professionalism: lessons from Pakistan. Educational Management Administration Leadership. Vol 38 (1), pp 85-100.

६८. Shahu, Rshmi.,& Gole. S. R. (2008). Effect of job stress and job satisfaction on performance : an empirical study. AIMS International Journal of Management Vol. 2 (1), pp 237-246.

६९. Argyle, Michael. (28 Aug 2009). Do happy workers work harder? The effect of job satisfaction on work performance. Universitaire press Rotterdam, the Natherlads ISBN Vol. 90, pp 257.

७०. Virendra, Sing., & Sharma. Sandipkumar. (2009). Basic facilities in Secondary level schools in rural India. Journal of Indian education Vol. XXXV, pp 72-89.

७१. डिंगरे, मेदिनी. (जाने-मार्च २००६). महाराष्ट्रातील ग्रामीण शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी आराखडा. शिक्षण व समाज. पुणे: इंडियन इंस्टियुट ऑफ एज्युकेशन, पान क्र. ४२-५७.

७२. नाईक, जे.पी. (२०१०) भारतीय जनतेचे माध्यमिक शिक्षण. शिक्षण आणि समाज, पुणे: इंडियन इंस्टियुट ऑफ एज्युकेशन पान क्र. २७-४३.

७३. खामकर, प्रकाश. (जाने २०११). इचलकरंजी शहरातील माध्यमिक शाळांचे संघटनात्मक वातावरण व शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान यांचा संबंध एक अभ्यास शिक्षण-समीक्षा. नागपूर: नंदनपवार बाबा, पान नं. ९-१४.

७४. आकोलकर, ग. वि., व पाटणकर. ना. वि. (१९८३). शालेय व्यवस्था व प्रशासन. सातवी आवृत्ती. पुणे: निलकंठ प्रकाशन.

७५. कक्कड, गुरुप्रसाद., व गायकवाड, शशी. (१९९६). शालेय प्रशासन व प्रबंधन. नागपूर: विद्या प्रकाशन.

७६. नागतोडे, किरण .(१९९७). शालेय व्यवस्थापन, शैक्षणिक संरचना आणि भारतीय आधुनिक विचार प्रवाह. नागपूर: विद्या प्रकाशन.

७७. जाधव, मोहन., भोसले. आरती., आणि सरपोतदार, प्राची. (२००५) माध्यमिक शिक्षण. दुसरी आवृत्ती. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.

७८. सप्रे, पी. एम. (२००५). शैक्षणिक व्यवस्थापन. नाशिक: कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ .

७९. नंदनपवार, बाबा.,व सुपारे. शंकरराव. (२००५). विद्यार्थी गुणवत्ता विकास. नाशिक: प्रभारी कुलसचिव यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

८०. कुळकर्णी, विश्वंभर.,व भिंताडे, वि. रा. (२००७). भारतीय आधुनिक शिक्षण समस्या आणि उपाय. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.

८१. मुखोपापाध्याय, मर्मर. (२०१०). शिक्षणातील सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापन. पुणे: महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शिक्षण मंडळ.

८२. Report of ICICI foundation for iclusive growth.(2008). Headmasters leadership attitude correlated with studentes outcomes. The Indian public School system Homepage. Retrive June 28, 2010, from www.schoolchoice campaign_ secondary education in India.org/.

८३. Report of ICICI foundation for iclusive growth Chennai.Bosten principal fellowship programme. The Indian public School system Homepage. Retrive June 28, 2010, from www.schoolchoice campaign_secondary education in India.org/.

८४. World bank repport_Secondary education in India, universalizing opportunity. The Indian public School system Homepage.Retrive June 28, 2010, from www.schoolchoice campaign_secondary education in India.org/.

८५. राष्ट्रीय माध्यमिक सर्व शिक्षा अभियान (आर. एम. एस. ए.) (2010). India Development Homepage. Retrived, September 21, 2010, From http://www.indg.in/primary-educationandschemes

८६. उत्कर्ष. शिक्षक प्रशिक्षण २ २०१०-२०११ वाचन साहित्य. पुणे: यशदा - यशवंतराव विकास प्रशासन प्रबोधिनी.

८७. आमची प्रेरणादायी शाळा: विकासाचे निकष. (२०१०). ॲडेप्ट ADEPTS हस्तपुस्तिका. पुणे: महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद, सदाशिव पेठ.

८८. Business standard, (Sept 9, 2010) secondary education in India Universalizing opportunity.

८९. Business standard, (Sept 9, 2010) Government revise SSA norms.

९०. लोकमत. (३१ जानेवारी २०११). २०० कोटी खर्चुनही गुणवत्ता शून्य, सर्वशिक्षा अभियानाचे फलित काय?

९१. सकाळ. (१८ फेब्रुवारी २०११) पान नं. १ कमी विद्यार्थ्यांच्या शाळांवर ३५० कोटीचा खर्च-राजकीय दबावामुळे सरकार पडले संभ्रमात;

९२. लोकमत. (४ एप्रिल २०११).पान नं. ४ मुलींच्या शाळेत प्रसाधनगृहांची सोय नाही.

९३. लोकमत .(रविवार १० एप्रिल २०११). पान नं. १ सर्वशिक्षा अभियाना अंर्तगत यवतमाळ जिल्हयाला ९४ कोटी ६६ लाखाची अंतिम मंजूरी.

९४. लोकमत.(शुक्रवार ११ मार्च २०११). गुणवत्ता ही अपघाताने येणारी बाब नाही.

९५. लोकमत. (१९ एप्रिल २०११). जिल्हयात हव्या आणखी ११४ शाळा.

९६. लोकमत. (२२ एप्रिल २०११). CBSC च्या बीजगणितात पत्यांचे धडे.

९७. लोकमत.(९ मे २०११). शैक्षणिक गुणवत्तेत बेसा शाळेची कामगिरी उत्कृष्ट.

९८. सकाळ.(२ डिसें २०११). मूलभूत सुविधांपासून विद्यार्थी वंचित.

प्रकरण ३

संशोधन कार्यपध्दती

प्रकरण ३

संशोधन कार्यपध्दती

३.१ प्रास्ताविक

ज्ञानाचे क्षेत्र व्यापक करण्याकरिता समस्यांचे आकलन व निराकरण करुन मानवी जीवन समृध्द व प्रगतीशील करण्याचे संशोधन हे महत्वाचे साधन आहे. ज्ञान मिळविण्याकरिता वैज्ञानिक पध्दतीचा उपयोग करण्याच्या प्रक्रियेला संशोधन असे म्हणतात. कारण या पध्दतीत तर्कसंगत विचारप्रणालीचा उपयोग शास्त्रशुध्द रितीने समस्या निराकरणासाठी केला जातो.

संशोधनामुळे शिक्षणाला शास्त्रीय बैठक प्राप्त झाली आहे. समस्या निराकरणाची संशोधन ही शास्त्रीय प्रक्रिया आहे. संशोधनाने नवे ज्ञान प्राप्त करणे आाणि अस्तित्वात असलेल्या तथ्याबद्दल नवीन दृष्टिकोन प्रस्तुत करणे तसेच घटनांचे विश्लेषण करुन त्यांतील संबंध नव्याने प्रस्थापित करणे, जुन्या मापन साधनांमध्ये सुधारणा घडवून आणणे, अधिक कार्यक्षम साधने तयार करणे व याव्दारे मानवी जीवन अधिक समृध्द व प्रगतिशील होईल अशी परिस्थिती तयार करणे हा संशोधनाचा प्रमुख हेतू आहे.

संशोधन म्हणजे काय ?

John W. Best यांनी संशोधनाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली आहे.

"Research is the systematic analysis and recording of controlled observation that may lead to the development of generized principles and theories resulting in the prediction and possible ultimate control of events."[१]

- John W. Best.

संशोधनातील निरीक्षणाचा भविष्यकालीन घटनांचा वेध घेण्यासाठी तसेच नवीन तत्वे निर्माण करण्यासाठी उपयोग होतो.

"Research is the typical process by which scientific knowledge is advanced in an orderly manner by unitary quanta of sufficient size on the basis of previous knowledge and necessary assumptions regarding the nature of the field."[२]

- Varma M. (१९६५)

"संशोधन म्हणजे नवीन ज्ञान प्राप्त करण्यासाठी केले जाणारे पध्दतशीर प्रयत्न होय."[३]

- लोहमन आणि मोरी

"Research may be defined as a method of studying problems whose solution are to be derived partly or wholly from facts."[४]

-Monroe W. S.

"Research is an honest exhaustive intelligent searching for faults and their meaning or implications with reference to a given problem."[५]

- Cook P. M.

वेबस्टरच्या शब्दकोषात संशोधनाचा अर्थ पुढीलप्रमाणे दिला आहे.

"संशोधन म्हणजे तथ्य वा तत्वे शोधण्यासाठी करण्यात येणारी चिकित्सा किंवा परीक्षण किंवा एखादी गोष्ट शोधून काढण्यासाठी सतत व पध्दतशीर केलेले परीक्षण होय."[६]

- Websters International Dictionary

"Systematic effort to gain new knowledge."[७]

- Redman

एकूणच संशोधनामुळे नवीन ज्ञान प्राप्त होते, वर्तमान तथ्याबद्दल नवीन दृष्टिकोन प्रस्तुत करण्यासाठी घटनांचे विश्लेषण करुन त्यातील संबंध नव्याने प्रस्थापित करण्यासाठी संशोधनाचा उपयोग होतो. जगाबद्दलचे आपले ज्ञान वाढवून मानवाच्या प्रगतीला पोषक परिस्थिती निर्माण करण्याचे कार्य संशोधनातून साध्य होते.

३.२ शैक्षणिक संशोधन

“शैक्षणिक संशोधन म्हणजे शिक्षण क्षेत्रातील अभ्यासक्रम, मूल्यांकन, विद्यार्थी, वातावरण, संकल्पना, साहित्य, तंत्र ,पाठयपुस्तक इत्यादी एक वा अनेक घटकांच्या संदर्भात निर्माण झालेल्या समस्यांचा शास्त्रशुध्द उत्तर शोधण्याचा केलेला किंवा करण्यात येणारा प्रयत्न होय.”[८]

वैज्ञानिक व इतर क्षेत्राप्रमाणेच शैक्षणिक क्षेत्रात देखील अनेक अडचणी व समस्या पुढे येत असतात. उद्दिष्ट संपादन करण्याकरिता या समस्यांचे विश्लेषण करुन त्यांच्या निराकरणाचे उपाय शोधणे आवश्यक असते. शिक्षण क्षेत्रातील विविध पैलूंच्या सुधारणेच्या कामी आवश्यक नियम, उपयुक्त पध्दती आणि तत्वांचा शोध घेणे हे शैक्षणिक संशोधनाचे प्रमुख ध्येय आहे.

२१ व्या शतकात ज्ञानाच्या विविध ज्ञानशाखा निर्माण होत आहेत. ज्ञानाच्या कक्षा सतत रुंदावत आहेत. या ज्ञानप्रगतिमध्ये शैक्षणिक प्रगतीचे योगदान महत्वाचे आहे. या शैक्षणिक क्षेत्रातूनच संस्कार होऊन नवी पिढी समृध्द होत आहे. त्यामुळे शिक्षण क्षेत्रातील तत्वे, प्रवाह, प्रणाली या समृध्द हव्यात. इतर क्षेत्रातील समस्यांच्या निराकरणाकरीताही शैक्षणिक क्षेत्रात संशोधने होत आहेत. देशाच्या शैक्षणिक गरजा कोणत्या, विविध क्षेत्रातील सुधारणेसाठी आवश्यक नियम कोणते, उपयुक्त पध्दती कोणत्या, शिक्षण पध्दतीत कसा बदल करावा लागेल याचे ज्ञान प्राप्त होणे आवश्यक आहे. हे ज्ञान सतत केल्या जाणाऱ्या संशोधनातून प्राप्त होते. असे ज्ञान मिळविण्याच्या पध्दतीला शैक्षणिक संशोधन पध्दती असे म्हणतात.

शैक्षणिक संशोधनाच्या संदर्भात रॉबर्ट ट्रॅव्हर्स म्हणतो, “शैक्षणिक संशोधन म्हणजे अशी कृती की जी शैक्षणिक परिस्थितीमधील वर्तन शास्त्राच्या प्रगतीच्या दिशेने गतिमान झालेली असते. अतिशय प्रभावी पध्दतीने ध्येय प्राप्त करण्यास मदत करणारे ज्ञान प्राप्त करुन देणे हे हया शास्त्राचे अंतिम ध्येय आहे.”[९]

खाली दिलेल्या उताऱ्यांवरुन शैक्षणिक संशोधनाच्या पध्दती व हेतूंबद्दल अधिक स्पष्टीकरण होईल.

"The term educational research should be reserved for activities designed to discover facts and relationships that will make the educational process more effective."[१०]

"Educational research aims to make contributions towards the solution of problems in the field of education by the scientific philosophical method."[११]

- Whitney F. L.

वरिल विवेचनावरुन शैक्षणिक संशोधनाव्दारे शिक्षण प्रक्रियेत निर्माण होणाऱ्या अनेक प्रश्नांची उत्तरे शैक्षणिक संशोधनाव्दारे सापडणे शक्य आहे हे दिसून येते. अशा संशोधनात नियोजनपूर्ण व पध्दतशीरपणे आवश्यक माहिती गोळा करुन व तिचे शास्त्रशुध्द विवेचन करुन समस्येचे निराकरण करण्यासाठी विश्वसनीय उपाय शोधून काढले जातात.

३.२.१ शैक्षणिक संशोधनाचे महत्व

शिक्षण हे एक सामाजिक शास्त्र असल्यामुळे समाजाच्या बदलत्या अपेक्षांनुसार सामाजिक विकासाबरोबरच शिक्षणातील उद्दिष्ट्ये, पध्दती, साधने व व्यवस्था यांमध्ये अनुरुप बदल करणे क्रमप्राप्त ठरते हा बदल संशोधनानेच सहज शक्य होतो.

ज्ञानाच्या कक्षा संशोधनामुळे विस्तृत होत असतात व या नव्या ज्ञानाचा उपयोग केला नाही तर शिक्षणात गतिरोध निर्माण होवून प्रगती व सुधारणेला वावच राहणार नाही. याबाबत Good व Scates चे पुढील उद्‌गार समर्पक आहे

"Research is the challenge that removes the threat of stagnation and decay from all society."[१२]

- Good and Scates

शैक्षणिक संशोधनाने शिक्षणाची गुणवत्ता सुधारते व त्यात जिवंतपणा आणता येतो. Good व Scates याबाबत म्हणतात,

"If we wish wisdom, we must expect science: if we wish an increase in wisdom, we must expect research. Knowing what to do is mans greatest need. In this area of great need, research is still man's ally. " [१३]

- Good and Scates

वरील विवेचनावरुन शिक्षण क्षेत्रातील प्रगती व सुधारणांसंबंधी दिशा निर्देशनासाठी शैक्षणिक संशोधनाचे महत्व दिसून येते.

३.३ संशोधन पध्दतीचे प्रकार

शैक्षणिक संशोधनाचे प्रामुख्याने पुढील प्रकारे वर्गीकरण करण्यात येते. [१४]

१. उपयोजनाच्या उद्दिष्टानुसार - मूलभूत संशोधन, उपयोजित संशोधन

२. क्षेत्रानुसार - शैक्षणिक, सामाजिक, ऐतिहासिक, तत्वज्ञानात्मक, अर्थशास्त्रीय, मानसशास्त्रीय, जीवशास्त्रीय

३. उद्दिष्टानुसार - वर्णनात्मक, पूर्वकथनात्मक, निदानात्मक

४. स्थानानुसार - क्षेत्रीय, प्रयोगशालेय, नियंत्रित परिस्थितील, स्वाभाविक परिस्थिती

५. साधनांच्या उपयोजनानुसार - चाचणी, पदनिश्चयन श्रेणी, प्रश्नावली, समाजमिती, मुलाखत

६. पध्दतीनुसार - ऐतिहासिक, सर्वेक्षणात्मक, प्रायोगिक, सहसंबंधनिदर्शक, व्यक्ति-अभ्यास, कृतिसंशोधन

प्रस्तुत संशोधन समस्येच्या दृष्टिकोनातून विचार करुन प्रस्तुत संशोधनाकरिता सर्वेक्षण पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

३.३.१ सर्वेक्षण पध्दती

शैक्षणिक संशोधनात सर्वेक्षण पध्दतीचा वापर व्यापक प्रमाणात करण्यात येतो. वर्तमानकालीन व्यापक अभ्यासाने भविष्याचा वेध घेणे या आशयानुसार त्याचे उद्दिष्ट ठरविण्यात येतात. विशिष्ट बाबतीत असलेली सद्य:स्थिती जाणून घेण्यासाठी उपयुक्त पडणारी अशी ही संशोधन पध्दती आहे.

"The survey studies means, research or investigation of an educational problem using scientific methods of sampling and carefully planned methods of questions."[१५]

- International Dictionary of Education.

करलिंगरने सर्वेक्षण पध्दतीची व्याख्या पुढीलप्रमाणे केली.

"Survey research is that branch of social scientific investigation that studies large and small population by selecting and studying sample chosen from the population to discover the relative distribution and inter-relation of sociological and psychological variables."[१६]

- Kerlinger Fred N.

"The survey method gathers data from a relatively large number of cases at a particular time. It is not concerned with characteristics of individuals. It is concerned with the generalized statistics that results when data are abstracted from a number of individual cases. It is essentially cross sectional."[१७]

- John W. Best

वरील व्याख्यांवरुन सर्वेक्षणाचा हेतू विभिन्न क्षेत्रातील वर्तमान स्थितीचा शोध घेणे हा दिसून येतो. या प्रकारचे संशोधन सद्य:स्थिती स्पष्ट करते. सत्य परिस्थिती, विचारप्रवाह, प्रवृत्ती इत्यादीशी समरस होवून व्यवहारातील समस्या सोडविण्यासाठी ही संशोधनपध्दती प्रभावी ठरते. यामध्ये वर्तमान काळाला उपयुक्त ठरणाऱ्या भूतकाळाचाही अभ्यास करण्यात येतो व भविष्यकालीन प्रगतीचा वेध घेण्यात येतो. सर्वेक्षणात केवळ माहिती संकलित केली जात नाही तर त्यात मापन, वर्गीकरण, अर्थनिर्वचन आणि मूल्यांकन यांच्या आधाराने विषयाचे स्पष्टीकरण, तुलना व सार्थकता तपासली जाते. सर्वेक्षणात तीन प्रकारची माहिती गोळा केली जाते ती खालील आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे:

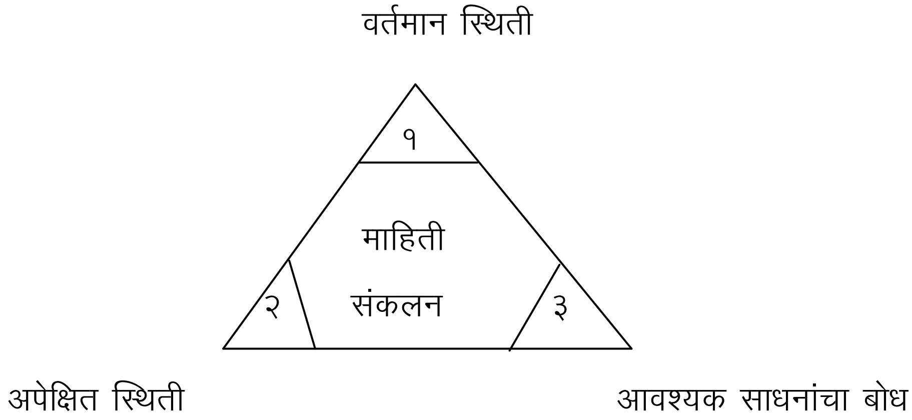

आकृती क्र. ३.१ - सर्वेक्षण पध्दतीतील माहिती संकलन

३.३.२ सर्वेक्षण पध्दतीच्या पायऱ्या

सर्वेक्षण पध्दतीच्या निवडीनंतर सर्वेक्षण पध्दतीच्या पुढील पायऱ्यांचा अवलंब प्रस्तुत संशोधनासाठी करण्यात आला आहे.

१. समस्या व उद्दिष्टे

२. योजना

३. साधनांची निर्मिती

४. माहिती संकलन

५. संकलित माहितीचे वर्गीकरण व अर्थनिर्वचन

६. अहवाल लेखन

७. पाठपुरावा

समस्या व उद्दिष्टे

समस्या

"माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधानाचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास. "

उद्दिष्टे

प्रस्तुत संशोधनाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे :

१. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन पडताळणे.

२. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान पडताळणे.

३. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता पडताळणे.

४. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेशी सहसंबंध पडताळणे.

योजना

संशोधन विषयाचे निर्धारण झाल्यानंतर व ११ सप्तेंबर २००९ रोजी संशोधन आराखडयाला विद्यापीठाची मान्यता मिळाल्यानंतर संशोधन कार्याबाबत योजना आखण्यात आली ती पुढीलप्रमाणे:

११ सप्तेंबर २००९ ते १० मार्च २०१०	१. संशोधन विषयाशी संबंधित पुस्तकांचे वाचन २. संशोधन विषयाशी संबंधित यापूर्वी झालेल्या (भारतात व बाहेर देशात) संशोधनाचे सिंहावलोकन ३. प्रस्तुत संशोधनाशी संबंधित वर्तमान संशोधनपर लेख, प्रकल्प, शासन धोरण इत्यादींचे वाचन करुन संशोधनास अनुसरुन टिपणे तयार करणे.
११ मार्च २०१० ते १० सप्तेंबर २०१०	१. संशोधनासाठी साधनांची निवड व शालेय गुणवत्ता मापिकेचे विकसन. २. संबंधित व पूर्व संशोधित साहित्याच्या अभ्यासाच्या आधारे काढलेल्या टिपणावरुन प्रकरण २ चे लेखन. ३. पथदर्शी अभ्यास.
११ सप्तेंबर २०१० ते १० मार्च २०११	१. पथदर्शी अभ्यासाच्या आधारे संशोधन साधनांमध्ये सुधारणा. २. संशोधन साधनांव्दारे संशोधनासाठी माहिती संकलन ३. संकलित माहितीचे वर्गीकरण
११ मार्च २०११ ते १० सप्तेंबर २०११	१. संकलित माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन
११ सप्तेंबर २०११ ते १० मार्च २०१२	१. संशोधनाचे निष्कर्ष २. संशोधन अहवालाचे प्रकरणनिहाय अंतिम लेखन
११ मार्च २०१२ ते ऑगस्ट २०१२	१. संशोधन अहवालाचे टंकलेखन व शोधप्रबंधास अंतिम रुप देणे.

यापुढील पायऱ्या:

साधनांची निर्मिती, माहिती संकलन, संकलित माहितीचे वर्गीकरण व अर्थनिर्वचन, अहवाल लेखन, पाठपुरावा या पायऱ्यांबाबत विस्तृत विश्लेषण प्रस्तुत शोधप्रबंधात अनुक्रमे ३.८, ३.९, ४.४, ५.६ मध्ये केले आहे.

३.४ संशोधन पध्दतीच्या निवडीचे कारण व उपयुक्तता

सर्वेक्षण पध्दतीची खालील वैशिष्ट्ये विचारात घेवून प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पध्दतीची निवड करण्यात आली.

१. सर्वेक्षण पध्दत वर्तमान काळाशी निगडीत आहे.

२. यात मापन करणाऱ्या चलांवर संशोधकाचे नियंत्रण नसते.

३. सर्वेक्षणात व्यक्तिगत गुणाला महत्व नसून गटाच्या मध्याला महत्व असते.

४. हया पध्दतीत माहिती संकलनासाठी विविध साधनांचा व तंत्राचा अवलंब करता येतो.

५. सर्वेक्षणात परिस्थिती, प्रक्रिया, मते, पार्श्वभूमी याबद्दलचे वर्णन असते.

६. केवळ परिकल्पनांची पडताळणी करणे हा उद्देश नसतो, तर चांगल्या बदलाकरिता मार्गदर्शन मिळते.

७. एका किंवा अधिक समुहाची माहिती संकलित करता येते.

८. कमी वेळात फार अधिक माहिती संकलित करता येते.

प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पध्दतीची उपयुक्तता खालीलप्रमाणे :

१. सविस्तर व तथ्यांवर आधारित माहिती गोळा करुन त्या माहितीच्या आधारे सद्य:स्थितीतील घटनांबाबत वर्णन करण्यासाठी.

२. संशोधन समस्या, वर्तमान स्थिती व उपयोगात येणाऱ्या पध्दतींना न्याय देण्यासाठी.

३. मूल्यांकन व तुलना करण्यासाठी.

४. शाळेशी संबंधित अनुभवी व्यक्तीच्या सूचनांचा लाभ घेण्यासाठी.

३.५ संकल्पचित्र

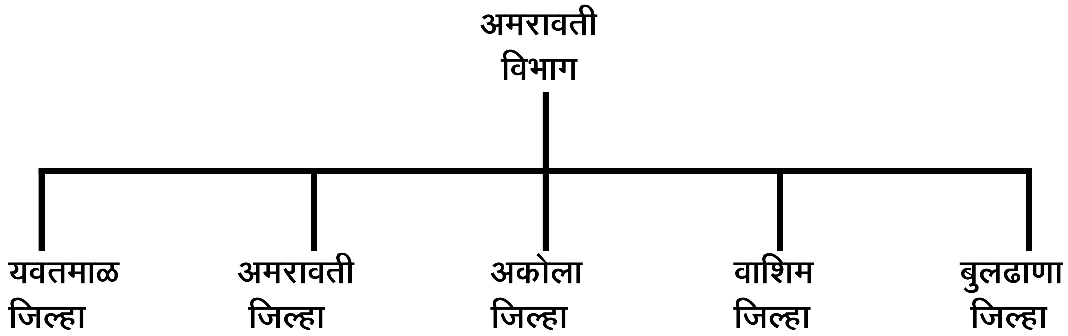
अमरावती
विभाग
यवतमाळ
जिल्हा
अमरावती
जिल्हा
अकोला
जिल्हा
वाशिम
जिल्हा
बुलढाणा
जिल्हा

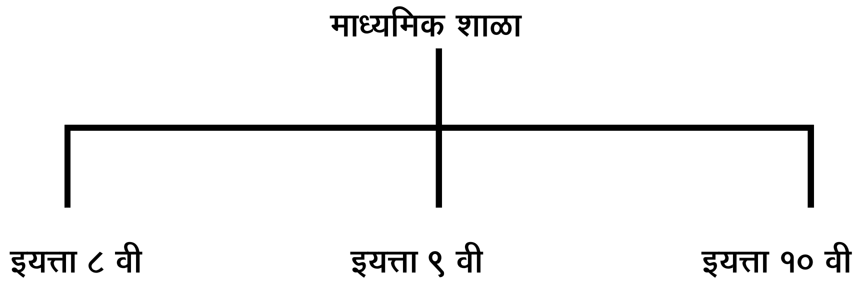
माध्यमिक शाळा
इयत्ता ८ वी
इयत्ता ९ वी
इयत्ता १० वी

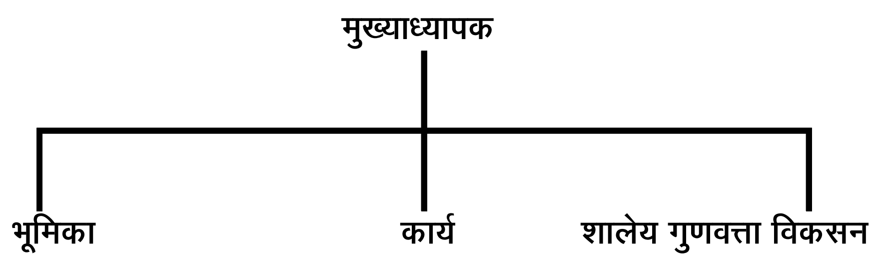
मुख्याध्यापक
भूमिका
कार्य
शालेय गुणवत्ता विकसन

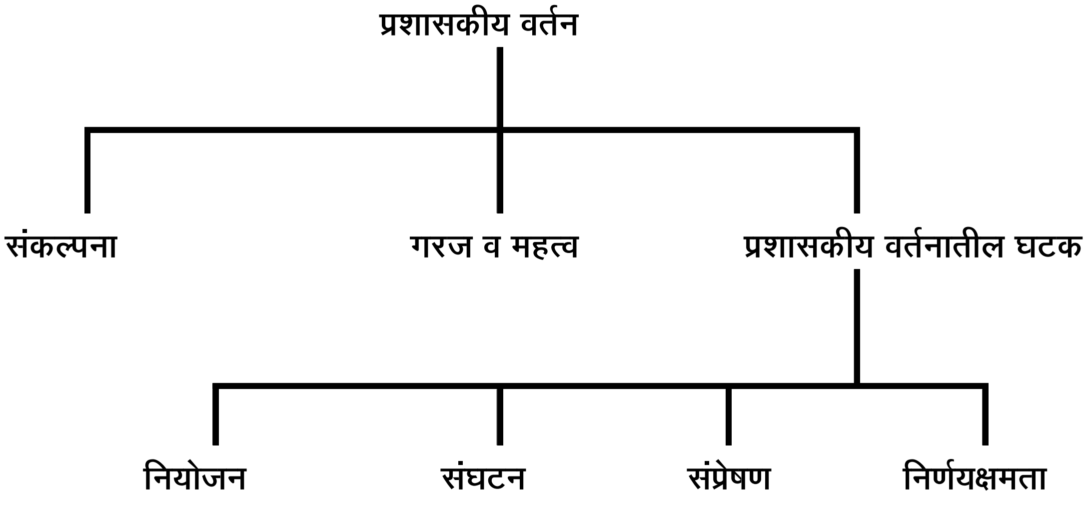
प्रशासकीय वर्तन
संकल्पना
गरज व महत्व
प्रशासकीय वर्तनातील घटक
नियोजन
संघटन
संप्रेषण
निर्णयक्षमता

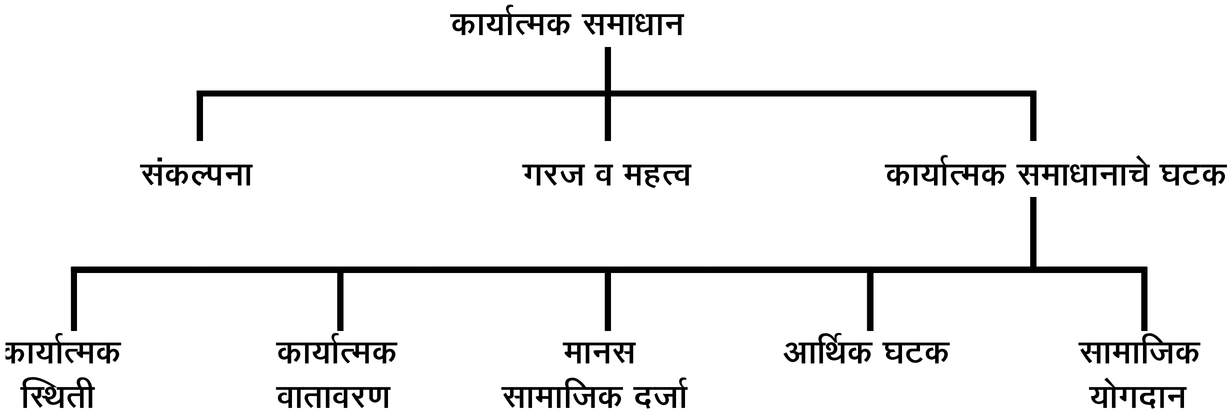
कार्यात्मक समाधान
संकल्पना
गरज व महत्व
कार्यात्मक समाधानाचे घटक
कार्यात्मक स्थिती
कार्यात्मक वातावरण
मानस सामाजिक दर्जा
आर्थिक घटक
सामाजिक योगदान

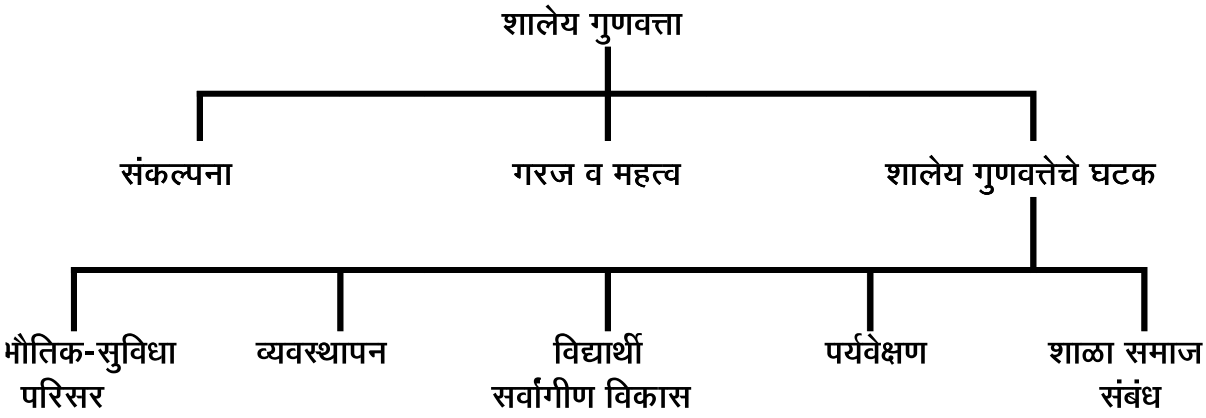

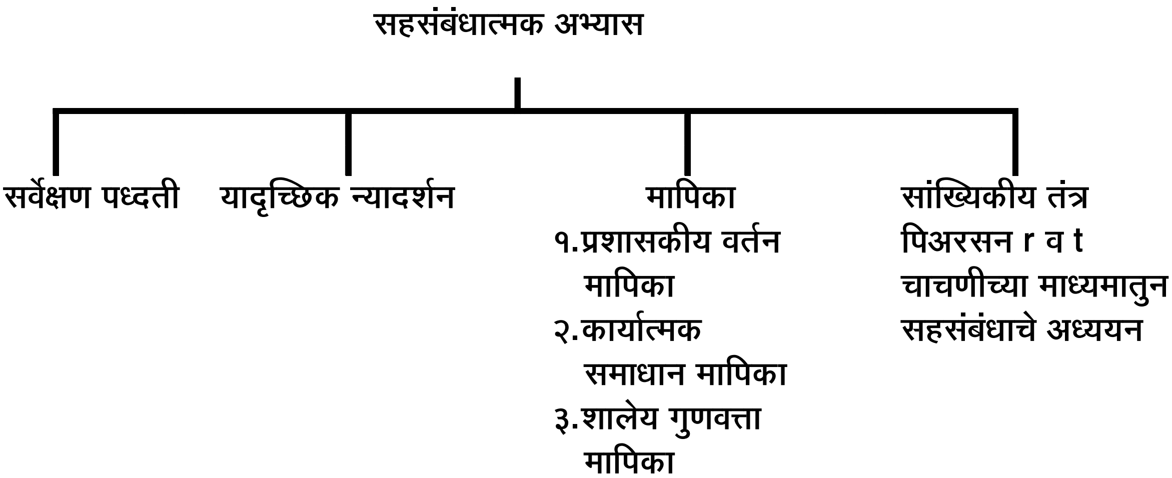

सर्वेक्षण पद्धतीच्या पायऱ्यांचा प्रस्तुत संशोधनातील अवलंबाचे विवेचन करण्यात आले तसेच संशोधन कार्याबाबत कालनिहाय योजना आखण्यात आली.

३.६ जनसंख्या (Population)

संशोधनामध्ये ज्यांच्याविषयी निष्कर्ष काढावयाचे असतात त्या सर्व वस्तुंच्या, व्यक्तींच्या किंवा घटकांच्या समुहाला जनसंख्या Population असे म्हणतात.

"संशोधकाने नमुना ज्यातून निवडलेला आहे असा संपूर्ण भाग म्हणजे जनसंख्या. नमुन्यांची गुणवैशिष्टे ज्यांच्याशी समान आहेत अशा व्यक्ती, वस्तु म्हणजे जनसंख्या."[१९]

"Population refers to the total items about which information is desired."[२०]

"By polulation we mean the aggregate or totally of objects or individuals, regarding which inferences are to be made in a sampling study."[२१]

- Blommers, P. and Lindquist E. F.

शैक्षणिक संशोधनात संपूर्ण जनसंख्या डोळयासमोर असली तरी तिचा अभ्यास करणे शक्य नसते. म्हणून शैक्षणिक संशोधनात संपूर्ण जनसंख्येचे प्रतिनिधित्व करु शकणाऱ्या लहान गटाची निवड करुन त्याच्या अभ्यासावरुन संपूर्ण जनसंख्येच्या प्रवृत्तीबाबत पूर्वानुमान काढणे श्रेयस्कर असते. शैक्षणिक संशोधनामध्ये समस्येचे उत्तर शोधून संशोधन प्रक्रिया पूर्ण करण्यासाठी जी माहिती प्राप्त करावी लागते त्यांना प्रतिसादक असे म्हणतात. प्रतिसादकांमध्ये काही गुणधर्म समान असतात. एखाद्या विशिष्ट गटातील सर्व प्रतिसादकांना जनसंख्या असे म्हणतात.

३.६.१ जनसंख्येची वैशिट्ये

प्रस्तुत संशोधनासाठी अमरावती विभाग हे क्षेत्र आहे. जनसंख्येमध्ये अमरावती विभागातील यवतमाळ, अमरावती, बुलढाणा, वाशिम व अकोला या पाच जिल्हयातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचा समावेश आहे. मुख्याध्यापकांमध्ये स्त्री मुख्याध्यापक, पुरुष मुख्याध्यापक, अनुदानित व विना-अनुदानित माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक, मराठी, इंग्रजी व उर्दु माध्यमाच्या शाळेच्या मुख्याध्यापकांचा समावेश करण्यात आला.

३.७. नमुना निवड Sampling

संशोधकाने आपल्या संशोधन प्रक्रियेत जर जनसंख्येचा प्रातिनिधिक नमुना घेतला तर नमुना निवड पध्दती वापरली असे म्हटले जाते.

"जनसंख्येच्या तथ्याविषयी पूर्वानुमान करण्याकरिता जनसंख्येतून निवडलेल्या व्यक्ती किंवा वस्तु यांच्या लहान संचाला न्यादर्श म्हणतात."[२२]

"एका पूर्वनिर्धारित योजनेनुसार एककांच्या एका समुहामधून एक निश्चित प्रतिशत निवडणे म्हणजे नमुना निवड होय."[२३]

"A sample is any number of the member of population that have been selected to represent the population. It is the part of the population."[२४]

- Lindquist, E. F.

नमुन्यामध्ये जनसंख्येतून प्रातिनिधिक स्वरुपाच्या पूर्व नियोजनानुसार ठराविक निवडलेल्या घटकांचा समावेश होतो.

३.७.१ नमुना निवडीचे प्रकार [२५]

नमुना निवडीच्या प्रमुख दोन पध्दती आहेत. संभाव्यता पध्दत व असंभाव्यता पध्दत. संभाव्यता पध्दतीमुळे नमुन्याची निप:क्षपातीपणे निवड करता येते. असंभाव्यता पध्दतीत सोय व बचत हे दोन प्रमुख फायदे आहेत. नमुना निवडीच्या या दोन पध्दतीत अंतर्भूत असणाऱ्या पध्दती खालील आकृतीत दिल्या आहेत.

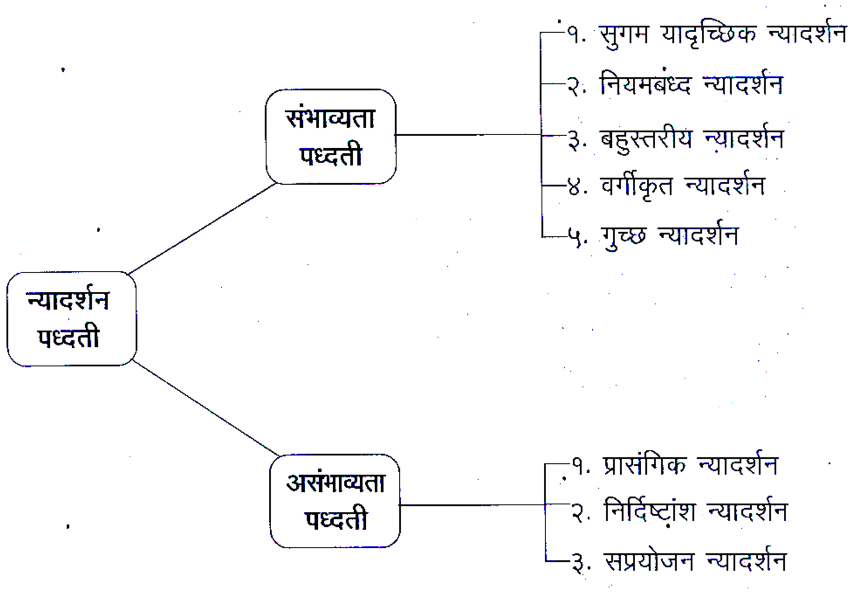

आकृती क्र. ३.२ - न्यादर्शनाच्या पध्दती

जनसंख्येतून न्यादर्शाचे घटक निवडतांना ते निवडले जाण्याची निश्चित संभाव्यता ज्या पध्दतीत सांगता येते त्या पध्दतींना संभाव्यता पध्दती म्हणतात.

ज्या पध्दतीत अभ्यासक आपल्या व्यक्तीगत निर्णयानुसार जनसंख्येचे प्रतिनिधित्व करु शकणाऱ्या न्यादर्शन घटकांची निवड करतो त्या पध्दतीला असंभाव्यता पध्दती म्हणतात.

प्रस्तुत संशोधनात संभाव्यता पध्दतीमधील सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीचा अवलंब केला.

३.७.२ सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पध्दती

सुगम यादृच्छिक न्यादर्शन ही मूलभूत संभाव्यता पध्दती होय. 'कोणत्याही प्रकारचा पक्ष:पात न होता जनसंख्या घटकाला न्यादर्शात अंतर्भूत होण्याची समान संधी मिळणे याला यादृच्छा असे म्हणतात.'[२६] यानुसार केलेल्या न्यादर्शनाला यादृच्छिक न्यादर्शन असे म्हणतात.

३.७.३ नमुना निवड पध्दतीची वैशिष्ट्ये व उपयोगिता

प्रस्तुत संशोधनात संभाव्यता पध्दतीतील सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीचा अवलंब केला. कारण सुगम यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीची पुढील वैशिष्ट्ये असल्याने ही पध्दत सदर संशोधनासाठी उपयुक्त ठरली.

सुगम यादृच्छिक पध्दतीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे:

१. जनसंख्येतील प्रत्येक घटकाला न्यादर्शात निवडले जाण्याची समान संधी.

२. एका घटकाची निवड झाल्यावर त्या निवडीचा दुसऱ्या घटकाच्या निवडीवर होणाऱ्या प्रभावाचा अभाव.

३. संपूर्ण जनसंख्येतून निवडलेल्या यादृच्छिक न्यादर्शात पक्षःपात नसतो.

४. संभाव्यता नियमांचा उपयोग करुन त्रुटींची मात्रा ठरविता येते.

यादृच्छिक न्यादर्शनाच्या अनेक पध्दती आहेत त्यापैकी लॉटरी पध्दती व यादृच्छिक संख्यापत्रक या दोन पध्दतींचा विशेष उपयोग केल्या जातो.

नमुना निवड(Sampling)

प्रस्तुत संशोधनाकरिता सुगम यादृच्छिक न्यादर्शनाच्या लॉटरी पध्दतीचा वापर करण्यात आला तो पुढीलप्रमाणे:

अमरावती विभागातील अमरावती, यवतमाळ, अकोला, वाशिम व बुलढाणा या जिल्हयातील ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचा समावेश जनसंख्येत आहे. जनसंख्येतील प्रत्येक जिल्हयातील ग्रामीण शाळांची नावे लिहून ती डब्यात टाकली व त्यापैकी प्रत्येक जिल्हयासाठी ५० चिठ्ठ्या काढल्या अशा प्रकारे प्रत्येक जिल्हयातील ग्रामीण भागातील ५० माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक असे एकूण २५० ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचा न्यादर्शात अंतर्भाव केला. याप्रमाणेच शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांची न्यादर्शात निवड केली.

अशाप्रकारे अमरावती, यवतमाळ, अकोला, वाशिम व बुलढाणा या जिल्ह्यातील प्रत्येकी ग्रामीण भागातील ५० व शहरी भागातील ५० माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक असे

ग्रामीण भागातील २५० मुख्याध्यापक व शहरी भागातील २५० मुख्याध्यापक असे एकूण ५०० माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचा अंतर्भाव न्यादर्शात केला आहे.

नमुना निवड सुगम यादृच्छिक न्यादर्शन पध्दतीने करण्यात आली ती पुढीलप्रमाणे:

कोष्टक क्र. ३.१

सुगम यादृच्छिक न्यादर्शन

अ.क्र.	जिल्हा	ग्रामीण भाग	शहरी भाग
१	यवतमाळ	५० मुख्याध्यापक	५० मुख्याध्यापक
२	अमरावती	५० मुख्याध्यापक	५० मुख्याध्यापक
३	वाशिम	५० मुख्याध्यापक	५० मुख्याध्यापक
४	अकोला	५० मुख्याध्यापक	५० मुख्याध्यापक
५	बुलढाणा	५० मुख्याध्यापक	५० मुख्याध्यापक

नमुन्याची वैशिष्ट्ये

प्रस्तुत संशोधनासाठी न्यादर्शन करतांना मुख्याध्यापकांची निवड करतांना स्त्री-मुख्याध्यापक, पुरुष मुख्याध्यापक, अनुदानित व विना-अनुदानित माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक, मराठी, इंग्रजी व उर्दु माध्यमाच्या शाळेच्या मुख्याध्यापकांचा समावेश करण्यात आला.

प्रस्तुत संशोधनाकरिता सुगम यादृच्छिक पध्दतीची उपयुक्तता पुढीलप्रमाणे:

१. संशोधनासाठी पूर्वनियोजनानुसार आकार ठेवता आला.

२. सुगम यादृच्छिक पध्दतीने निवडलेला नमुना प्रातिनिधिक असतो.

३. पूर्वग्रह व पक्ष:पात यापासून मुक्त नमुना निवडता आला.

४. एका घटकाची निवड झाल्यावर त्या निवडीचा दुसऱ्या घटकाच्या निवडीवर प्रभाव नाही.

३.८ संशोधनाची साधने (Research Tools)

संशोधनात ज्या परिकल्पनांनी सुरुवात केलेली असते त्या परिकल्पनांचे मूल्यांकन करुन अंतिम निष्कर्ष काढण्यासाठी विविध प्रकारची माहिती व आकडेवारी आवश्यक असते. तिला संशोधनाची आधारसामग्री म्हणतात. ही आधारसामग्री विश्वासार्ह व वैध असावी लागते. कारण तिचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करुनच संशोधक संशोधनाचे निष्कर्ष मांडत असतो.

३.८.१ संशोधन साधनाचे प्रकार

संशोधकाने संशोधनासाठी निवडलेल्या विषयाला अनुसरुन माहिती संकलित करावी लागते. ती माहिती जमा करण्याची अनेक साधने आहेत. कशा प्रकारची माहिती आवश्यक आहे व कोणते उद्दिष्ट साधावयाचे आहे, तसेच साधनांचे गुण व मर्यादा विचारात घेवून साधनांची निवड करावी लागते. ही विविध प्रकारची संशोधनाची साधने पुढील आकृतीत दाखविल्याप्रमाणे. [२७]

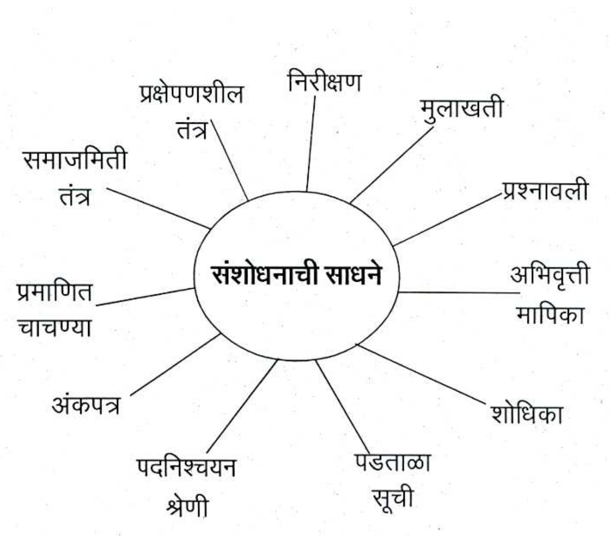

आकृती क्र. ३.३ - संशोधनाची विविध साधने

पडताळा सूची

एखादी व्यक्ती, प्रक्रिया वा संस्था इत्यादीबद्दलच्या विधानांची तयार केलेली यादी म्हणजे पडताळासूची होय. पडताळा सूचीमुळे विशिष्ट घटकाचे अस्तित्व कळू शकते. ज्या

क्षमतेचा वा घटकाचा पडताळा घ्यावयाचा ते गुण व त्याची वैशिष्ट्ये निश्चित करुन त्यांचे योग्य त्या गटात विभाजन करावे लागते. प्रत्येक विधानासंबंधीचे निष्कर्ष नोंदविण्यासाठी योग्य त्या संकेताची निश्चिती करावी लागते. पडताळा सूचीव्दारा प्रयोज्याच्या अडचणी आशाआकांक्षा, अभिरुची इत्यादीची माहिती सहज मिळविता येते.

पदनिश्चयन श्रेणी

पदनिश्चयनात अभ्यासवस्तूच्या प्रत्येक वैशिष्ट्यासाठी श्रेणीमूल्य देण्यात येतात व या वैशिष्ट्यांच्या श्रेणीमूल्यांचे एकत्रीकरण करुन संकलित प्राप्तांक काढता येतात. पदनिश्चयन श्रेणी तयार करतांना सर्वप्रथम ज्या वैशिष्ट्याच्या संदर्भात व्यक्ती वा वस्तुचे पदनिश्चयन करावयाचे ती वैशिष्ट्ये निश्चित व पारिभाषित करणे आवश्यक ठरते. संशोधनात वापरण्यात येणाऱ्या चाचण्या/मापिका प्रमाणित असाव्या लागतात.

३.८.२ प्रमाणित चाचणीची वैशिष्ट्ये

निरनिराळया महत्वपूर्ण व सामान्य स्वरुपाच्या शैक्षणिक फलितांचे वस्तुनिष्ठ मापन करण्यासाठी प्रमाणित चाचण्या तयार करण्यात येतात. मूल्यांकनाचे सर्वच घटक यात नियंत्रित व प्रमाणित केलेले असतात. या चाचण्यांची वैधता व विश्वासार्हता निश्चित केलेली असते. प्रमाणित चाचणीची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे:

१. सप्रमाणता Validity

२. विश्वसनीयता Reliability

३. वस्तुनिष्ठता Objectivity

४. पर्याप्तता Adequecy

५. व्यवहार्यता Usability

६. विभेदकारिता Discrimination

आकृती क्र. ३.४ - प्रमाणित चाचणीची वैशिष्ट्ये

१. सप्रमाणता (Validity)

एखादया चाचणीव्दारे ज्या बाबीचे मापन करावयाचे त्याचे किती प्रमाणात मापन होते, त्यावर त्या चाचणीची सप्रमाणता अवलंबून असते.

. "Validity is the extent to which a test measures what it purports to measure "[२८]

- क्रोन्बॅक

"A measurment procedure is valid in so for as it correlates with some measurment of success in the job for which it is being used as a procedure." [२९]

- थॉर्नडाईक व हेगन

"Validity is that quality of a data-gathering instrument or procedure that unable it to measure what it is supposed to measure."[३०]

चाचणीव्दारे ज्या गोष्टीचे मापन करावयाचे असते त्याचेच मापन पूर्णांशाने होत असेल, तर ती चाचणी पूर्णत: सप्रमाण आहे असे म्हणतात.

२. विश्वसनीयता (Reliability)

चाचणीने केलेल्या मापनात सातत्य आढळले तर ती चाचणी विश्वासार्ह मानली जाते.

"The reliability of the test refers to the consistancy of scores obtained by the same individual on different occasion."[३१]

- ॲनी ॲनस्त

"The reliability of any measuring instrument depends upon the consistency with which it gauges the ability to whom it is applied."[३२]

- गॅरेट

"Reliability is the degree of consitency that the instrument or procedure demonstrates whatever it is measuring, it does so consistently."[३३]

कोणत्याही मापन साधनाच्या साहाय्याने एखाद्या बाबीचे अनेकदा मापन केल्यास त्यामध्ये तफावत पडत नसेल, तर ते मापन साधन विश्वसनीय मानले जाते.

३. वस्तुनिष्ठता (Objectvity)

"व्यक्तिनिष्ठतेचा अभाव म्हणजे वस्तुनिष्ठता होय. वस्तुनिष्ठतेशिवाय विश्वसनीयता व सप्रमाणता निर्माण करणे शक्य नाही."[३४]

४. पर्याप्तता (Adequecy)

"कोणत्याही बाबीची चाचणी पुरेशा प्रमाणात झाली, तर ती चाचणी पर्याप्त आहे असे म्हणतात."[३५]

५. उपयुक्तता (Usability)

तयार केलेल्या चाचणीचा मोठया प्रमाणात वापर व्हावयास पाहिजे. अन्यथा सर्व गुणांनी युक्त असूनही वापर न झाल्यास चाचणी तयार करण्याचे सर्व कष्ट वाया जातात. म्हणून वापरातील सुलभता, सुलभ गुणदान योजना, आर्थिक दृष्टया परवडणारी, अल्प

कालावधी लागणारी, अर्थनिर्वचनात सुलभ अशा विविध घटकांचा विचार करुन चाचणी तयार केल्यास तिची उपयुक्तता वाढू शकते.

६. भेदभावक्षमता (Discrimination)

"ज्या क्षमतेचे मापन करावयाचे आहे त्यातील सूक्ष्म भेद स्पष्ट करण्याची क्षमता म्हणजे भेदभावक्षमता होय." [३६]

३.८.३ संशोधन साधनांची निवड

प्रस्तुत संशोधनाच्या शीर्षकाचे अवलोकन केल्यास पुढील महत्वाचे घटक आढळतात.

१. माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास.

२. माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून अभ्यास.

वरील घटकांना अनुसरुन प्रस्तुत संशोधन समस्येच्या निराकरणासाठी माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता वाढीच्या संदर्भात,

१. मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन

२. मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान

३. माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता

या तीन घटकांचे मापन करावयाचे आहे. त्यासाठी संशोधन साधनांव्दारे माहिती संकलित करावयाची आहे. यासाठी खालील साधनांचा अवलंब प्रस्तुत संशोधनात करण्यात आला आहे.

१. प्रशासकीय वर्तन मापिका - हसीन ताज (२००९)

२. कार्यात्मक समाधान मापिका - डॉ. टी. आर शर्मा / डॉ. अमरसिंग (२००६)

३. शालेय गुणवत्ता मापिका - SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेच्या निकषाला व घटकांना अनुसरुन शालेय गुणवत्ता मापिका (स्वंयनिर्मित)

सदर साधनांमधील प्रशासकीय वर्तन मापिका व कार्यात्मक समाधान मापिका या पदनिश्चयन श्रेणी असून शालेय गुणवत्ता मापिका ही एक पडताळा सूची आहे.

३.८.४ प्रशासकीय वर्तन मापिका (Administrative Behaviour Scale)

प्रशासकीय वर्तन मापिकेची रचना

प्रस्तुत संशोधनात माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन मापनासाठी हसीन ताज (२००९) यांच्या Administrative Behaviour Scale चा अवलंब करण्यात आला.

१. प्रस्तुत मापिका नॅशनल सायकालॉजिकल कार्पोरेशन व्दारे प्रमाणित केलेली आहे.

२. ही पंचबिंदू पदनिश्चयन-श्रेणी आहे. डाव्या बाजुला वरिष्ठ व उजव्या बाजुला कनिष्ठ श्रेणी दिलेल्या आहेत.

३. यामध्ये एकूण ९० विधाने आहेत सर्व विधाने धनात्मक स्वरुपात आहे.

४. सर्व विधानांना अ) नेहमी ब) बहुतेकदा क) कधीकधी ड) क्वचित इ) कधीही नाही असे पाच पर्याय दिलेले आहेत.

५. सर्व विधानाचे गुणदान पुढीलप्रमाणे आहे.

नेहमी - ४

बहुतेकदा - ३

कधीकधी - २

क्वचित - १

कधीही नाही - ०

६. प्रशासकीय वर्तनातील चार प्रमुख घटकाअंतर्गत मुळ प्रशासकीय वर्तन मापिकेतील विधानांचे वितरण विधानांचे वितरण पुढीलप्रमाणे आहे.

कोष्टक क्र. ३.२

प्रशासकीय वर्तन मापिकेतील विधानांचे वितरण

अ.क्र.	घटक	विधान संख्या	टक्केवारी	विधान क्रमांक
१	नियोजन	२१	२३.३३	१, ८, ११, १५, १९, २३, २७, ३४, ३७, ३८, ४८, ५२, ५५, ५६,६१, ६४, ६८, ७५, ७७, ७९,८९
२	संघटन	२६	२८.८९	५, ८, ९, १२, १६, २१, २५, २९, ३५, ३९, ४०, ४४, ५१, ५७, ६०, ६६, ७०, ७१,७४, ७८, ८०, ८२, ८४, ८५, ८७, ९०
३	संप्रेषण	२८	३१.११	३, ४, १०, १४, १८, २२, २४, २७, ३१, ३२, ३७, ४१, ४३, ४५, ४६, ४९, ५०, ५३, ५४, ५९, ६३, ६७, ६९, ७३, ७६, ८१, ८३, ८६, ८८
४	निर्णयक्षमता	१५	१६.६७	३, ६, १३, १७, २०, २६, ३०, ३३, ४२, ४७, ५८, ६२, ६५, ७२,

कमाल गुणमर्यादा ३६० असून किमान गुणमर्यादा ० (शुन्य) आहे.

सर्व मुख्याध्यापकांना प्रशासकीय वर्तन मापिका भरणे सुलभ व्हावे म्हणून मापिकेच्या मुळ इंग्रजी प्रतीचे मराठीत अनुवाद करुन ते इंग्रजी विषय तज्ज्ञांकडून तपासून घेण्यात आले. त्यांनी सुचविलेल्या सुधारणांनुसार बदल करण्यात आले.

मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात अंतर्भूत चार घटक १) संघटन २) नियोजन ३) संप्रेषण ४) निणर्यक्षमता या घटकानुसार विधानांची सलग मांडणी करण्यात आली. कारण

त्यामुळे संकलित माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण करतानाची क्लिष्टता कमी होते. विधानाची मांडणी पुढीलप्रमाणे करण्यात आली.

कोष्टक क्र. ३.३

प्रशासकीय वर्तन घटकांचे वितरण

विधान क्रमांक	प्रशासकीय घटक
१ - २१	नियोजन
२२ - ४७	संघटन
४८ - ७५	संप्रेषण
७६ - ९०	निर्णयक्षमता

त्यानंतर प्रशासकीय वर्तन मापिकेचे अंतिम प्रारुप तयार करण्यात आले ते परिशिष्ट क्र. ३ मध्ये जोडण्यात आलेले आहे.

प्रशासकीय वर्तन मापिकेची सप्रमाणता व विश्वसनीयता

१. चाचणीचा वैधता गुणक ०.९१ इतका आहे.

२. पुनर्चाचणी पध्दतीने चाचणीचा विश्वसनीयता गुणक ०.८५

विभाजन पध्दतीने चाचणीचा विश्वसनीयता गुणक ०.७१ आहे. (ABS म्यॅनुअलनुसार)

प्रशासकीय वर्तन मापिकेचे गुणांकन

प्रशासकीय वर्तन मापिकेत एकुण ९० विधाने आहेत यातील सर्व विधाने सकारात्मक आहेत. प्रत्येक विधानाला जास्तीत जास्त ४ व कमीत कमी शुन्य गुण आहे. गुणांची विभागणी पुढील कोष्टकात दिल्याप्रमाणे आहे.

कोष्टक क्र. ३.४

प्रशासकीय वर्तन घटकानुसार गुणांची विभागणी

उपघटक	विधान क्रमांक	कमाल गुण	एकूण गुण
नियोजन	१ ते २१	८४	३६०
संघटन	२२ ते ४७	१०४	
संप्रेषण	४८ ते ७५	११२	
निर्णयक्षमता	७६ ते ९०	६०	

प्रशासकीय वर्तन मापिकेची उपयुक्तता

सदर संशोधनात माध्यामिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन मापनासाठी हसीन ताज (२००९) यांच्या प्रशासकीय वर्तन मापिकेच्या अवलंब करण्यात आला. सदर संशोधनात प्रशासकीय वर्तन मापिकेची उपयुक्तता पुढीलप्रमाणे:

१. सदर मापिका माध्यमिक शाळेच्या प्रमुखाचे प्रशासकीय वर्तन मापनाच्या मुळ हेतूने विकसित केलेली आहे.

२. सदर मापिका शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने प्रशासकीय वर्तनाच्या नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता या वर्तन घटकांवर आधारीत आहे.

३. सदर मापिकेत शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून प्रशासनातील पुढील पैलूंचा समावेश केलेला आहे ते घटक पर्यवेक्षण, दिशादर्शन, समन्वय, संघटन, नियोजन, आंतरक्रिया, मूल्यमापन इत्यादी होत.

४. प्रस्तुत मापिका National psychological corporation चे मानक प्राप्त आहे.

५. या मापिकेमध्ये नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता या घटकांवर आधारीत विधाने आहेत. शाळेतील शिक्षक व इतर मानवी घटक यांना मुख्याध्यापकांच्या प्रशासनामुळे कसे वाटते त्यांचा प्रतिसाद संस्थेबाबत कसा आहे हे अतिशय महत्वाचे आहे. Charter (१९६४) व Brown यांचेनुसार नेतृत्वात वर्तनापेक्षा परस्पर संबंधावर भर असतो. हया बाबी लक्षात घेवून खास माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय मापनासाठी ही मापिका विकसित केली आहे.

(हसीन ताज यांची प्रशासकीय वर्तन मापिका, मॅन्युअल पान.क्र. ३)

६. या मापिकेमध्ये मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनातील पर्यवेक्षण, संप्रेषण, दिशादर्शन, मूल्यमापन, कार्यवितरण, भौतिक सुविधांबाबतची तत्परता, अभ्यासपुरक कार्यातील जबाबदारीत्व इत्यादी घटकांचा समावेश आहे. हे घटक शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने महत्वाचे आहेत. सदर संशोधनात मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून विचार केला आहे. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधनास आवश्यक माहिती संकलनाच्या दृष्टीने सदर मापिका उपयुक्त आहे.

३.८.५ कार्यात्मक समाधान मापिका (Job Satisfaction Scale)

कार्यात्मक समाधान मापिकेची रचना

माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान मापनासाठी सदर संशोधनामध्ये डॉ. टी. आर. शर्मा व डॉ. अमरसिंग यांच्या कार्यात्मक समाधान मापिकेचा (२००६) अवलंब करण्यात आला. सदर मापिकेची रचना पुढीलप्रमाणे:

१. ही मापिका National Psychological corporation व्दारा प्रमाणित आहे.

२. सदर मापिका कार्यात्मक समाधानाच्या पुढील पैलूंना अनुसरुन तयार केलेली आहे.

१. कार्यात्मक स्थिती

२. कार्यात्मक वातावरण

३. मानस-सामाजिक दर्जा

४. आर्थिक घटक

५. सामाजिक योगदान

३. ही मापिका वर्णनात्मक पंचबिंदू पदनिश्चयन-श्रेणी असून यातील पदे अचूक परिभाषित केलेली आहेत.

४. प्रस्तुत मापिकेमध्ये एकूण ३० विधाने असून ती पाच घटकांत विभागलेली आहे. त्यातील विधानांचे वितरण पुढील कोष्टकात दर्शविल्याप्रमाणे:

कोष्टक क्र. ३.५

कार्यात्मक समाधान मापिकेतील विधानांचे वितरण

घटक	विधान क्र.
अ) कार्यात्मक स्थिती	६, ११, १३, १९, २३, २५
ब) कार्यात्मक वातावरण	८,१५,१६,१७,२०,२१,२७
क) मानस-सामाजिक दर्जा	१,३,४,७,१०,१२,२६,३०
ड) आर्थिक बाबी	२,५,९,१८
इ) सामाजिक योगदान	१४,२२,२४,२८,२९

५. सर्व विधानांना वर्णनात्मक पदनिश्चयनाचे पाच पर्याय दिलेले आहेत.

६. विधान क्रमांक ४, १३, २०, २१, २७ व २८ ही नकारात्मक विधाने आहेत तर इतर विधाने सकारात्मक आहेत.

७. सकारात्मक विधानांचे गुणदान ४, ३, २, १, ० असे आहे. तर नकारात्मक विधानांचे गुणदान ०, १, २, ३, ४ याप्रमाणे आहे.

८. मापिकेची किमान गुणमर्यादा ० (शुन्य) असून कमाल गुणमर्यादा १२० आहे.

सदर मापिकेची उपनिर्देशित वैशिष्ट्ये व प्रस्तुत संशोधनासाठीची उपयुक्तता लक्षात घेवून संशोधनात माहिती संकलनासाठी अवलंब करण्यात आला. त्याआधी तिच्या बाह्य स्वरुपात पुढीलप्रमाणे बदल करण्यात आले.

१. मुख्याध्यापकांना कार्यात्मक समाधान मापिका भरणे सुलभ व्हावे म्हणून मापिकेच्या मुळ इंग्रजी प्रतिचे मराठीत अनुवाद करुन ते दोन इंग्रजी विषय तज्ज्ञांकडून तपासून घेण्यात आले. त्यांनी सुचविलेल्या ग्राहय सुचनांनुसार सुधारणा करण्यात आली.

२. मूळ मापिकेतील पाच घटकांतर्गत विधाने सलग नसून विखुरलेली होती. कार्यात्मक समाधानाचे सांख्यिकीय विश्लेषण मापिकेतील उपघटकांच्या संदर्भात करतांना क्लिष्टता कमी व्हावी म्हणून विधानांची मांडणी उपघटकांनुसार सलग करण्यात आली ती पुढील कोष्टकात दर्शविल्याप्रमाणे:

कोष्टक क्र. ३.६

कार्यात्मक समाधान घटकांची मांडणी

उपघटक	**विधान क्रमांक**
कार्यात्मक स्थिती	१ ते ६
कार्यात्मक वातावरण	७ ते १३
मानस-सामाजिक दर्जा	१४ ते २१
आर्थिक घटक	२२ ते २५
सामाजिक योगदान	२६ ते ३०

त्यानंतर कार्यात्मक समाधान मापिकेचे अंतिम प्रारुप तयार करण्यात आले. अंतिम प्रारुप परिशिष्ट क्र. ३ मध्ये जोडलेले आहे.

कार्यात्मक समाधान मापिकेची समप्रमाणता व विश्वसनीयता

१. चाचणीचा मुथाच्या कार्यात्मक समाधान मापिकेसोबतचा वैधता गुणक ०.७४३ आहे.

२. चाचणीचा पूनर्चाचणी पध्दतीने विश्वसनीयता गुणक ०.९७८ आहे.

- JSS म्यॅनुअलनुसार

कार्यात्मक समाधान मापिकेचे गुणांकन

प्रस्तुत संशोधनात अवलंब करण्यात आलेल्या कार्यात्मक समाधान मापिकेमध्ये एकूण ३० विधाने आहेत. सर्व विधानांना पाच पर्याय दिले आहेत. ही एक पंचबिंदू पदनिश्चयन श्रेणी आहे. सकारात्मक विधानांचे गुणदान ४, ३, २, १, ० याप्रमाणे केले आहे तर नकारात्मक विधानांचे गुणदान ०, १, २, ३, ४ असे आहे. मापिकेची किमान गुणमर्यादा शुन्य असून कमाल गुणमर्यादा १२० आहे. मापिकेतील उपघटकांनुसार गुणांची विभागणी पुढील कोष्टकात दर्शविल्याप्रमाणे.

कोष्टक क्र. ३.७

कार्यात्मक समाधान घटकांनुसार विभागणी

उपघटक	विधान क्रमांक	कमाल गुण	एकूण गुण
कार्यात्मक स्थिती	६,११,१३,१९,२३,२५	२४	१२०
कार्यात्मक वातावरण	८,१५,१६,१७,२०,२१,	२८	
मानस-सामाजिक दर्जा	१,३,४,७,१०,१२,२६,	३०	
आर्थिक घटक	२,५,९,	१८	
सामाजिक योगदान	१४,२२,२४,२८,२९	२०	

मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान/असमाधान प्राप्तांकाच्या आधारे पुढील कोष्टकात दर्शविल्याप्रमाणे:

कोष्टक क्र. ३.८

कार्यात्मक समाधान दर्जा

प्राप्तांक	**समाधानाचा दर्जा**
७४ पेक्षा जास्त	पूर्णपणे समाधानी
६३ ते ७३	चांगल्या दर्जाचे समाधान
५६ ते ६२	साधारण समाधान
४८ ते ५५	समाधानी
४७ पेक्षा कमी	अतिशय असमाधानी

- JSS मॅनुअलनुसार

कार्यात्मक समाधान मापिकेची उपयुक्तता

प्रस्तुत मापिकेची सदर संशोधनामध्ये उपयुक्तता पुढीलप्रमाणे.

१. मास्लोने मानवी गरजांमध्ये मानसशास्त्रीय गरजा, सुरक्षेची, सामाजिक, स्व. संकल्पना, सामाजिक दर्जा, स्वतःची जाणीव इत्यादीचा समावेश केला आहे. त्याचा विचार प्रस्तुत मापिकेत कार्यात्मक समाधान मापनासाठी केला आहे. (JSS मॅन्युअल पान नं.२)

२. Vroom च्या Valence-Intromentality expectancy Theroy नुसार मूल्य, क्षमता, गरजा, अपेक्षा, भूमिका या व्यक्तिमत्वामधील घटकांची कामामुळे किती प्रमाणात पूर्ती होते यावर समाधानाचा संबंध असतो. या निष्कर्षाचा प्रस्तुत मापिकेत कार्यात्मक समाधान मापनासाठी अंतर्भाव केला आहे.

३. Adams च्या Equity Theory (१९५४) नुसार व्यक्तीला स्वत:च्या योगदानाचा योग्य मोबदला मिळाला तर समाधानाची प्राप्ती होते. याला अनुसरुन सामाजिक योगदान, वेतन, सामाजिक दर्जा इत्यादी घटकांचा कार्यात्मक समाधान मापनासाठी अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

४. सदर मापिकेत कार्यात्मक समाधानाच्या संबंधित मास्लो, ॲडम्स (१९६४), Varoom (१९६४), Donald (१९६४), Mchregor (१९६४), Argnnios (१९६४), Likert (१९६४), Skinner (१९६४) यांच्या उपपत्तींना लक्षात घेवून कार्यात्मक समाधान घटकांचा अंतर्भाव केला आहे. कार्यात्मक समाधानाचे मापन सदर मापिकेने योग्य प्रकारे केल्या जाते.

५. कार्यात्मक समाधानाचे मापन करण्यासाठी सदर मापिका National Psychological Corporation व्दारा प्रमाणित आहे.

३.८.६ शालेय गुणवत्ता मापिका

शालेय गुणवत्ता मापिकेची रचना

शालेय गुणवत्ता मापिका ही पडताळा सूची आहे ही मापिका SCERT ची शालेय प्रतवारी पुस्तिका २००७-२०१२, महाराष्ट्र शासन निर्णय क्रमांक संप्रप १०९९/१३३/९९/प्राशि-५ दि. ५/१०/१९९९ च्या निकषाला अनुसरुन शालेय गुणवत्ता मापनासाठी तयार करण्यात आली आहे. ही मापिका तयार करतांना थर्स्टन अनुमापन तंत्राचा अवलंब करण्यात आला आहे. ही मापिका तयार करण्याचे तंत्र पुढीलप्रमाणे आहे.

शालेय गुणवत्ता मापिका तयार करतांना SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिका २००७-२०१२ च्या निकषानुसार शालेय गुणवत्तेचे घटक निश्चित करण्यात आले ते पुढीलप्रमाणे.

१. शालेय भौतिक सुविधा-परिसर

२. व्यवस्थापन

३. विद्यार्थी सर्वांगीण विकास

अ) बौध्दिक विकास

ब) शारीरिक विकास

क) भावनिक विकास

ड) आध्यात्मिक विकास

४. पर्यवेक्षण

५. शाळा-समाज संबंध

वरील घटकांना SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेच्या २० टक्के गुण भारांश देण्यात आला तो पुढील कोष्टकात दर्शविल्याप्रमाणे:

कोष्टक क्र. ३.९

शालेय प्रतवारी पुस्तिकेची रचना

अ.क्र.	**शालेय गुणवत्ता घटक**	**प्रतवारी पुस्तिकेतील गुण**	**२०% गुण**
१	भौतिक सुविधा-परिसर	१००	२०
२	व्यवस्थापन	१००	२०
३	विद्यार्थी सर्वांगीण विकास	२००	४०
४	पर्यवेक्षण	५०	१०
५	शाळा-समाज संबंध	५०	१०
	एकूण गुण :	५००	१००

वरील घटकांना अनुसरुन व SCERT च्या प्रतवारी पुस्तिकेतील निकषांना अनुसरुन अनेक विधाने एकत्र करण्यात आली. काही विधाने प्रतवारी पुस्तिकेतून जशीच्या तशी घेण्यात आली. शिक्षण क्षेत्रातील तज्ज्ञ व्यक्तींशी चर्चा करण्यात आली. तसेच खालील साहित्याचे परिशीलन करण्यात आले.

१. SCERT ची शालेय प्रतवारी पुस्तिका २००७-२०१२

२. ADEPTS उपक्रम हस्तपुस्तिका (आमची प्रेरणादायी शाळा: विकासाचे निकष २०१०)

वरील संदर्भाला अनुसरुन तयार केलेली विधाने १० विषयतज्ज्ञांकडून तपासून घेण्यात आली. त्यामध्ये माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक, पर्यवेक्षक, विस्तार अधिकारी, शिक्षणाधिकारी यांचा समावेश होता. त्यांना प्रत्येक विधानासमोर शालेय गुणवत्ता मापनास अनुकूल/प्रतिकुल प्रतिसाद नोंदविण्यास सांगण्यात आले. ज्या विधानांना पाच पेक्षा जास्त तज्ज्ञांचा प्रतिकुल असा प्रतिसाद होता ती विधाने गाळण्यात आली. तसेच विधानांची लांबी, वाक्यरचना इत्यादी बद्दल त्यांनी केलेल्या सुचना व सुधारणा यांना अनुसरुन ग्राह्य बदल करण्यात आले. अशाप्रकारे तयार झालेली विधाने शालेय गुणवत्ता मापिकेत बांधणी करतांना पुढील निकष ठेवले.

१. SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेतील गाभातत्वांना अनुसरुन विधाने तयार करण्यात आली.

२. SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेतील गाभातत्वांच्या प्रत्येक घटकांच्या २० टक्के या प्रमाणात प्रत्येक गुणवत्ता घटकांना गुण भारांश देण्यात आले.

३. प्रत्येक मुद्यांचा आशय पूर्ण होईल व SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेतील शालेय गुणवत्ता विषयक निकष कायम राहतील याची दक्षता घेण्यात आली.

४. प्रत्येक विधानास १ गुण याप्रमाणे १०० विधानांची व एकूण १०० गुणांची शालेय गुणवत्ता मापिका तयार करण्यात आली.

शालेय गुणवत्ता मापिकेची समप्रमाणता व विश्वसनीयता

१. शालेय गुणवत्ता मापिकेची सप्रमाणता पडताळण्यासाठी ती शिक्षणक्षेत्रातील १० तज्ज्ञांना देण्यात आली व त्यांनी सुचविलेल्या ग्राह्य सुचनांनुसार बदल करुन

मापिकेचे अंतिम प्रारुप तयार करण्यात आले. प्रस्तुत मापिकेचा SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिसोबत सप्रमाणता गुणक ०.८७ एवढा आला.

२. प्रस्तुत मापिका यवतमाळ जिल्हयातील माध्यमिक शाळेच्या १० मुख्याध्यापकांना देण्यात आली. १५ दिवसाच्या अंतराने पुन्हा मापिका त्याच मुख्याध्यापकांना देण्यात आली. पूर्नचाचणी पध्दतीने चाचणीचा विश्वसनीयता गुणक ०.९५ एवढा आला.

अशाप्रकारे शालेय गुणवत्ता मापिकेची सप्रमाणता व विश्वसनीयता पडताळण्यात आली.

शालेय गुणवत्ता मापिकेचे गुणांकन

शालेय गुणवत्ता मापिकेचे गुणांकन पुढीलप्रमाणे करण्यात आले.

१. एकूण १०० विधाने असून प्रत्येक विधानासमोर होय/नाही पर्याय ठेवण्यात आले.

२. होय साठी १ गुणदर्शक संकेतांक व नाही साठी ० (शून्य) गुणदर्शक संकेतांक ठेवण्यात आला.

३. मापिकेची कमाल गुणमर्यादा १०० असून किमान मर्यादा ० आहे.

४. शालेय प्राप्तांक ही पुढील शालेय गुणवत्तेच्या गाभातत्वांच्या प्राप्तांकाची बेरीज आहे.

शालेय प्राप्तांक = प्राप्तांक (शालेय भौतिक सुविधा-परिसर + व्यवस्थापन + विद्यार्थी सर्वांगीण विकास + पर्यवेक्षण + शाळा-समाज संबंध)

५. शालेय प्रतवारी पुढील सुत्राने काढण्यात आली.

$$\text{शालेय प्रतवारी} = \frac{\text{शालेय प्राप्तांक} \times \text{मागील वर्षीच्या इ.१० वी च्या विद्यार्थ्यांची उत्तीर्णतेची टक्केवारी}}{\text{१०० (एकूण गुण)}}$$

- (SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेनुसार)

३.९ तथ्य संकलन (Data Collection)

समस्या विषयाबद्दल जिज्ञासुवृत्तीने सत्याचा शास्त्रीय पध्दतीने शोध घेणे हे संशोधनाचे महत्वाचे वैशिष्ट्य आहे. कोणतेही संशोधन हे सत्यान्वेषणासाठीच केले जाते. माहितीच्या दर्जावर संशोधनाचा दर्जा अवलबून असतो. त्यामुळे ह्या माहितीचे संकलन स्त्रोतही महत्वाचे असतात. तथ्य संकलनाचा विचार करण्यापूर्वी तथ्यांचा शास्त्रीय अर्थ लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

तथ्य

"तथ्य एक घटना आहे की, जिच्या निरीक्षण आणि मापनाच्या विषयाबाबत सर्वांमध्ये अधिक प्रमाणात सहमती आढळून येते." [३७]

-फेअर चाईल्ड

"तथ्य एक अनुभव सिध्द सत्यापनीय निरीक्षण आहे."[३८]

-गुड आणि हॅट

"संशोधनातील एखादा घटक की ज्याच्या अध्ययनामुळे त्या संशोधनाबद्दलची थोडक्यात माहिती मिळविता येते त्याला तथ्य असे म्हणतात."[३९]

यावरुन सत्य म्हणून स्विकार करता येवू शकणाऱ्या आणि सर्वांचे एकमत होऊ शकणाऱ्या सर्वांना अनुभव घेता येवू शकणाऱ्या घटना म्हणजे तथ्य होय. आपली ज्ञानेंद्रिये हीच तथ्य प्राप्तीचा खरा आधार होय. संशोधनाच्या संदर्भात कोणती माहिती मिळवायची याबाबत संशोधकाचा निर्णय व नियोजन ही संशोधनातील अत्यंत महत्वपूर्ण बाब असते. कारण त्या तथ्यांच्या/माहितीच्या आधारावरच निष्कर्ष मांडले जातात. त्यामुळे ह्या तथ्यांच्या संकलनाचे स्त्रोतही महत्वाचे ठरतात. ही तथ्ये संशोधक स्वतः केलेली साधने, अस्तित्वात असलेली प्रमाणित साधने आणि उपलब्ध साहित्य ह्यांच्या माध्यमातून मिळवितो. संशोधन कार्याची सुरुवात व शेवट तथ्यांच्याच आधारे होते. तथ्य संकलन हा संशोधनाचा आत्माच आहे. तथ्य संकलनाची ढोबळमानाने दोन प्रकारात विभागणी केली जाते.

१. प्राथमिक तथ्य सामग्री

२. दुय्यम तथ्य सामग्री

प्राथमिक तथ्य सामग्री

संशोधन समस्येच्या अनुषंगाने हवी असणारी माहिती संशोधकाने स्वतः मिळविणे ह्या पध्दतीने मिळविलेल्या माहितीस प्राथमिक तथ्य सामग्री असे म्हणतात.

संशोधक स्वतः अध्ययन क्षेत्रात जाऊन त्याविषयाच्या किंवा समस्येच्या संबंधात व्यक्तीकडून मुलाखत, अनुसुची किंवा प्रश्नावलीच्या साहाय्याने किंवा प्रत्यक्ष निरीक्षणाव्दारे ही माहिती किंवा तथ्य संकलीत करतो. संशोधनकर्ता स्वतः तथ्य संकलन करतो. त्यामुळे ही माहिती अधिक वस्तुनिष्ठ असते. व्यक्ती व निरीक्षण हे प्राथमिक तथ्यांचे स्त्रोत होत.

दुय्यम तथ्य सामग्री

इतरांनी जमा केलेल्या माहितीचा उपयोग संशोधक आपल्या संशोधनाकरिता करतो ह्याला दुय्यम तथ्य सामग्री असे म्हणतात.

दुय्यम तथ्य सामग्रीतील माहिती इतरांनी वेगवेगळया उद्देशाने जमा केली असू शकते. तिचा उपयोग संशोधकाला स्वतःच्या संशोधनात होत असतो. याबाबत प्रा. रॉबर्टसन आणि राईट म्हणतात,

"विशिष्ट संशोधन समस्येचा उपापोह करण्यासाठी, निश्चित हेतूसाठी जी माहिती संकलित केली जाते त्यास प्राथमिक सामग्री असे म्हणतात. जी माहिती इतर हेतुंनी दुसऱ्यांनी जमा केलेली असते पण तिचा उपयोग संशोधन कार्यात करुन घेतला जातो अशा माहितीस दुय्यम सामुग्री असे म्हणतात."[४०]

दुय्यम सामुग्रीतील माहिती संशोधनकर्ता स्वतः संशोधन क्षेत्रात जाऊन स्वतः ही माहिती गोळा करीत नाही. दुय्यम तथ्ये ही इतर व्यक्तींनी पूर्वीच गोळा केलेली असून ती लिखीत स्वरुपात असतात. दुय्यम तथ्ये ही प्रकाशित व अप्रकाशित प्रलेख, अहवाल, सांख्यिकी, हस्तलिखीते, पत्रे, दैनंदिनी इत्यादी पासून संशोधनकर्ता प्राप्त करतो. दुय्यम तथ्यांचे दोन प्रमुख स्त्रोत आहेत ते म्हणजे व्यक्तीगत प्रलेख व सार्वजनिक प्रलेख होय.

आत्मकथा, दैनंदिन, पत्रे इत्यादीचा समावेश व्यक्तीगत प्रलेखात होतो. दुसरा स्त्रोत म्हणजे सार्वजनिक प्रलेख होय. सार्वजनिक प्रलेखांमध्ये पुस्तके, जनगणना अहवाल, विविध आयोग आणि समितीचे अहवाल, वृत्तपत्रे, साप्ताहीके इत्यादींचा अंतर्भाव होतो. लुंडबर्ग यांच्या मते, शिलालेख, स्तूप, उत्खननातून सापडलेले मानवी सापळे, भौतिक वस्तू इत्यादी ऐतिहासिक स्त्रोतातून प्राप्त तथ्ये देखील दुय्यम तथ्य सामग्री होत.[४१]

सदर संशोधनासाठी हवी असलेली माहिती

१. प्रशासकीय वर्तन मापिका - हसीन ताज (२००९)

२. कार्यात्मक समाधान मापिका - डॉ. टी.आर. शर्मा व डॉ. अमरसिंग (२००६)

३. शालेय गुणवत्ता मापिका (स्वयंनिर्मित)

या संशोधन साधनांव्दारे स्वतः संशोधकाने संकलीत केली आहे. त्यामुळे ही माहिती प्राथमिक तथ्य सामुग्री होय. संशोधनात हा टप्पा अतिशय महत्वपूर्ण असून तो संशोधनाचा आत्माच होय.

३.९.१ संशोधन साधनांचे प्रशासन

प्रस्तुत संशोधनात अवलंब करण्यात आलेल्या तीन संशोधन साधनांपैकी शालेय गुणवत्ता मापिका ही पडताळा सूची आहे. त्यामध्ये शाळेशी संबंधित घटकांसंबंधी १०० विधाने आहेत. विधानातील घटक शाळेत उपलब्ध असल्यास होकारार्थी खूण (✓) व उपलब्ध नसल्यास (**x**) अशी खूण करण्याच्या सूचना देण्यात आल्या.

कार्यात्मक समाधान मापिका व प्रशासकीय वर्तन मापिका या पदनिश्चयन श्रेणी आहेत. ही पंचबिंदू पदनिश्चयन श्रेणी असून प्रत्येक विधानासमोर पाच पर्यायांपैकी योग्य त्या पर्यायाला वर्तुळ करुन मत नोंदविण्यास सांगण्यात आले.

तीनही मापिका माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून भरुन घ्यावयाच्या असल्याने पथदर्शी अभ्यासात जाणवलेल्या अडचणी लक्षात घेवून तीनही मापिकांची वेगवेगळया उपशिर्षकांतर्गत एकत्र बांधणी करण्यात आली.

अमरावती विभागातील पाचही जिल्हयातील प्रत्येकी ५० ग्रामीण व ५० शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून उत्कर्ष उपक्रमाअंतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रमात, मुख्याध्यापक सहविचार सभा तसेच प्रत्यक्ष शाळेत जावून मापिका भरुन घेण्यात आल्या. माहितीचा उपयोग केवळ संशोधन कार्यापुरता मर्यादित राहील याची खात्री मुख्याध्यापकांना देण्यात आली.

३.१० सांख्यिकी तंत्र

"शिक्षण क्षेत्रात येणाऱ्या अनेक समस्या, वापरात आलेली तंत्रे, प्रक्रिया, साधने, विविध पध्दती इत्यादी मधील असणाऱ्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांच्या सोडवणुकीसाठी प्राप्त झालेल्या अंकात्मक माहितीवरुन अचूक निष्कर्ष काढण्यासाठी विशिष्ट प्रकारच्या क्रिया करणारे शास्त्र हे संख्याशास्त्र होय." [४२]

शैक्षणिक संशोधनासाठी संकलीत माहितीचे विश्लेषण, अर्थनिर्वचन करुन निष्कर्ष काढण्यासाठी संख्याशास्त्राचा उपयोग होतो. संख्याशास्त्राच्या आधारेच संशोधनाचे कार्य पूर्णत्वास जावू शकतो.

३.१०.१ सांख्यिकी म्हणजे काय ?

"पूर्व निर्धारित उद्दिष्टास अनुसरुन एखाद्या विशिष्ट बाबीविषयी माहितीचे किंवा आकड्याचे संकलन, वर्गीकरण, सारणीकरण, प्रस्तुतीकरण आणि विश्लेषण करण्याची शास्त्रशुध्द पध्दती म्हणजे संख्याशास्त्र होय. "[४३]

-सतक्लिक

"Statistics is the branch of mathematics which evaluates the numerical data." [४४]

"Statistics is a branch of scientific methodology. It deals with collection, classification and interpretation of data obtained by the conduct of surveys and experiments. Its essential purpose is to

describe and draw inference about the numerical properties of populations." [४५]

- George A Ferguson

एखाद्या विशिष्ट घटनेशी किंवा बाबींशी संबंधित संख्यात्मक माहितीचे एकत्रीकरण, संकलन, वर्गीकरण, सारणीकरण, विवेचन, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्याची शास्त्रशुध्द पध्दती म्हणजे सांख्यिकी किंवा संख्याशास्त्र होय.

"A science of collecting the numerical data systematically summarizing, tabulating and interpreting it." [४६]

- सॅम्युएल जॉन्सन

३.१०.२ सांख्यिकीचे प्रकार

शैक्षणिक क्षेत्रात उपयोगात आणल्या जाणाऱ्या संख्याशास्त्राचे तीन प्रमुख प्रकार मानलेले आहेत. [४७]

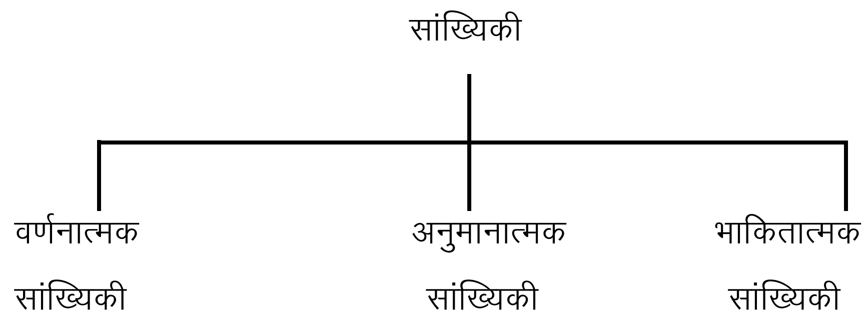

आकृती क्र.३.५ - संख्याशास्त्राचे विविध प्रकार

वर्णनात्मक सांख्यिकी (Descriptive Statistics)

यामध्ये संख्यात्मक स्वरुपात माहिती गोळा केली जाते. या रुपांतरित माहितीवरुन केंद्रीय प्रवृत्ती, विचलन, शततमक, सहसंबंध गुणक इत्यादी मूलभूत सांख्यिकी मापनांची माहिती तयार केली जाते.

अनुमानात्मक सांख्यिकी (Inferential Statistics)

अनुमानात्मक सांख्यिकीमध्ये न्यादर्श विभाजन विविध मापनाच्या प्रमाणत्रुटी, संभाव्यता इत्यादींच्या आधारे परिकल्पनांचे परीक्षण केले जाते.

भाकितात्मक सांख्यिकी (Predictive Statistics)

संशोधन कर्त्याने मांडलेली भाकीते/परिकल्पना यांची सत्यासत्यता अजमावण्यासाठी क्रांतीक गुणोत्तर परीक्षिका, टी परीक्षिका, एफ परीक्षिका, काय स्क्वेअर परीक्षिकांचा वापर केला जातो. उत्तराचे भाकीत करतांना सत्य उत्तराचे विश्वासांतर आणि सार्थकता स्तरसुध्दा सांगितला जातो.

३.१०.३ सांख्यिकी तंत्राची निवड

प्रस्तुत संशोधन समस्येच्या उद्दिष्टांच्या व परिकल्पनेच्या अनुषंगाने न्यादर्शनातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून प्राप्त झालेल्या आधारभूत माहितीच्या विश्लेषणाकरिता खालील संख्याशास्त्रीय तंत्राचा अवलंब करण्यात आला.

१. मध्यमान (M)

२. प्रमाणविचलन (SD)

३. पिअरसन सहसंबंध गुणक (r)[४८]

$$r = \frac{\sum xy}{\sqrt{\sum x^2 \sum y^2}}$$

४. Fisher (z)

५. प्रमाणत्रुटी

दोन सहसंबंध गुणकाच्या फरकाची प्रमाणत्रुटी [४९]

$$\sigma_{D_z} = \sigma_{z1-z2} = \sqrt{\frac{1}{N_1-3} + \frac{1}{N_2-3}}$$

६. t - चाचणी [५०]

$$t = \frac{z_1 - z_2}{\sqrt{\frac{1}{N_1 - 3} + \frac{1}{N_2 - 3}}}$$

७. स्वाधीनता मात्रा (df)

मध्यमान (Mean)

साधारणतः गुणांकांची सरासरी म्हणजे मध्यमान होय.

"The mean of the distribution of scores is the point on the score scale corresponding to the sum of the scores divided by their number." [५१]

मध्यमान M या चिन्हाने दर्शवितात.

$$M = \frac{\sum X}{N}$$

X = प्राप्तांक

N = एकूण प्राप्तांक संख्या

प्रमाण विचलन (Standard Deviation)

गुणसंख्या व मध्यमान यांच्या फरकाच्या म्हणजेच मध्यमानापासून विचलनाच्या वर्गांच्या सरासरीच्या वर्गमुळाला प्रमाण विचलन म्हणतात.

"The sum of the squares of the deviation of the scores in a collection from the mean of the collection is given by the difference

between the sum of the squares of the scores and the square of the sum of the scores divided by the numbers." [५२]

प्रमाण विचलन SD या चिन्हाने दर्शवितात. प्रमाण विचलन काढण्याचे सुत्र पुढीलप्रमाणे.

$$SD = \sigma = \frac{\sqrt{\sum d^2}}{N}$$

$\sum d^2$ = विचलनाच्या वर्गांची बेरीज

N = प्राप्तांक संख्या (Number of Scores)

सहसंबंध गुणक (Coefficient of correlation)

जेव्हा कोणत्या तरी दोन गोष्टी विचारात घेतल्या जाऊन त्या दोन बाबीत काहीतरी कार्यकारण भाव, परस्पर संबंध असतो त्यास सहसंबंध असे म्हणतात.

"Correlation deals with the comparision between two or more different groups of data in order to ascertain whether any relation exists between them, and to obtain a numerical expression of the degree of such relationship." [५३]

"A coefficient of correlation is a single number that tells us to what extent two things are related to what extent variations in the one go with variations in the other." [५४]

यावरुन सहसंबंध गुणक म्हणजे एका चलाचा दुसऱ्या चलाशी जोडला जाणारा दुवा होय. दोन चलांमधील सहसंबंधाची किंमत दर्शविणारा अचल गुणांक किंवा स्थिरांक म्हणजे सहसंबंध होय.

सर्वात मोठ्या धन सहसंबंध गुणकांची किंमत +१ असते तर सर्वात मोठ्या ऋण सहसंबंधाची किंमत -१ असते. त्यामुळे सहसंबंध गुणकाची किंमत ही नेहमी -१ ते +१ ह्या मर्यादेतच येत असते.

सहसंबंधाचे प्रकार

सहसंबंध
- धन सहसंबंध (Positive Correlation)
- ऋण सहसंबंध (Negative Correlation)
- शून्य सहसंबंध (Zero Correlation)

आकृती क्र.३.६ सहसंबंधाचे प्रकार

धन सहसंबंध

जर एका बाबीत वाढ झाली तर दुसऱ्या बाबीतही वाढ होते किंवा एका बाबीत घट झाली तर दुसऱ्या बाबीतही घट होते. दोन बाबीतील अशा सहसंबंधाला धन सहसंबंध म्हणतात.

ऋण सहसंबंध

जर एका बाबीत वाढ झाली तर दुसऱ्या बाबीत घट होते किंवा एका बाबीत घट झाली तर दुसऱ्या बाबीत वाढ होते. दोन बाबीत आढळणाऱ्या अशा संबंधास ऋण सहसंबंध असे म्हणतात.

शून्य सहसंबंध

दोन बाबींमध्ये कोणत्याही प्रकारचा सहसंबंध आढळत नाही त्यास शून्य सहसंबंध असे म्हणतात.

सहसंबंध गुणक

- सहसंबंध गुणक काढल्यानंतर त्याचे मूल्य ० ते +१ असते तेव्हा तो धन सहसंबंध दर्शवितो.

- सहसंबंध गुणक मूल्य ० ते -१ असेल तर तो ऋण सहसंबंध दर्शवितो.
- सहसंबंध गुणक मूल्य ० असेल तर तो शून्य सहसंबंध दर्शवितो.

सहसंबंध गुणकाच्या मूल्यावरुन दोन चलातील किंवा बाबीतील संबंध किती प्रमाणात आहे ते सांगता येते. त्यावरुन सहसंबंधाचा अर्थ लावला जातो तो पुढीलप्रमाणे.

कोष्टक क्र. ३.१०

सहसंबंध गुणकाची अर्थ सारणी [५५]

सहसंबंध गुणक	**सहसंबंधाचे प्रमाण किंवा त्याचा अर्थ**
०.०० ते ± ०.२०	दुर्लक्षण्याजोगा
±०.२० ते ± ०.४०	अल्प
± ०.४० ते ± ०.७०	साधारण/मध्यम दर्जाचा
± ०.७० ते ±०.९०	घनिष्ठ
± ०.९० ते ± ०.९९	उच्चतम
± १.००	पूर्ण सहसंबंध

सहसंबंध गुणक काढणे

सहसंबंध हा दोन पध्दतीने काढता येतो.

१. स्पीअरमनची श्रेणी अंतर पध्दती.(Spearman's Rank-Difference Method)

२. पिअरसनची परिघात परिगुणन पध्दती (Pearson's Product Moment Method)

प्रस्तुत संशोधनसाठी सहसंबंध काढण्याकरिता पिअरसन परिघात परिगुणन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

"The sum of deviations from the mean divided by N is called a movement. The corresponding deviation X & Y are multiplied together, summed and divided by N the term is used as product movement." [५६]

या पध्दतीमध्ये मध्यमानापासून प्रत्येक गुणांकाचे विचलनाच्या बेरजेला N ने भागले असता जी संख्या मिळते तिला परिघात म्हणतात. X आणि Y ही संबंधित चले असून या संबंधित चलांच्या गुणांकाच्या विचलनांच्या गुणाकाराच्या बेरजेला N ने भागले असता त्याला परिघात परिगुणन असे म्हणतात.

पिअरसनच्या परिघात परिगुणन पध्दतीने काढलेला सहसंबंध गुणक हा r ने दर्शवितात. r काढण्याचे सूत्र पुढीलप्रमाणे,

$$r = \frac{\sum x\,y}{\sqrt{\sum x^2 \sum y^2}}$$

फिशर Z [५७]

पिअरसन (r) चे वितरण एका सरळ रेषेत नसते तर ते वेड्यावाकड्या रेषेत असत म्हणून पिअरसन r ची नेहमीच्या पध्दतीने सरळ-सरळ सरासरी काढता येत नाही. यासाठी एमिल फिशर यांनी शोधून काढलेल्या z function सहसंबंध गुणकाचा वापर केला जातो. फिशर z function ची किंमत +_ १ पेक्षा जास्त किंवा कमी असू शकते. पिअरसन (r) फिशर (z) मध्ये रुपांतरीत करण्यास कोष्टकावरुन (परिशिष्ट क्र.६) प्रत्येक पिअरसन (r) चे फिशर z मध्ये रुपांतर केले जाते.

t चाचणी [५८] (t Test)

विभिन्न गटांच्या मध्यमानाची सार्थकता पडताळून पाहण्यासाठी t चाचणीचा उपयोग केल्या जातो. मिळालेल्या t मूल्यावरुन शून्य परिकल्पनेचा त्याग करावयाचा की स्विकार करावयाचा हे त्या मूल्यांची ०.०५ किंवा ०.०१ सार्थक स्तरावर विशिष्ट स्वाधीनता मात्रेकरिता पत्रकात दिलेल्या नमुना मूल्याशी तुलना करुन ठरवितात. (t मूल्य सारणी परिशिष्ट क्र.७) मिळालेले t मूल्य नमुना t मूल्याइतके किंवा अधिक असल्यास मिळालेले t मूल्य सार्थक समजले जाते. दोन गटाच्या मध्यमानातील फरक सार्थक आहे असे मानल्या जाते. फरक सार्थक असल्यास शून्य परिकल्पनेचा त्याग करावा लागतो.

३.१०.४ सांख्यिकी तंत्राच्या समर्थनार्थ स्पष्टीकरण

प्रस्तुत संशोधनासाठी माहितीच्या सांख्यिकीय विश्लेषणासाठी उपनिर्देशित संख्याशास्त्रीय तंत्राचा अवलंब केला कारण प्रस्तुत संशोधनात सदर सांख्यिकीय तंत्राची उपयोगीता पुढीलप्रमाणे.

१. प्रस्तुत संशोधनात प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात सहसंबंध पडताळावयाचा असल्याने सहसंबंध गुणक काढण्यात आला.

२. प्रस्तुत संशोधनासाठी सहसंबंध गुणक पिअरसन r चा अवलंब करण्यात आला. कारण संशोधनामध्ये दोन गटातील खरा सहसंबंध पाहण्यासाठी पिअरसनचा सहसंबंध गुणक r अधिक विश्वसनीय व वैध मानला जातो त्याचे कारण पुढीलप्रमाणे. [५९]

   i. पिअरसन r हा गुणांकाच्या मूल्याचे प्रमाणबध्द प्रतिनिधित्व करतो.

   ii. मोठ्या गटासाठी तो खूपच उपयुक्त ठरतो.

   iii. स्पिअरमनाचा सहसंबध गुणक बराचसा सदोष असतो. कारण त्यामध्ये प्रत्यक्ष गुणांकाच्या मूल्यांचा विचार न करता फक्त श्रेणीचाच (गुणानुक्रमाचा) विचार केला जातो. परिणामी लागोपाठच्या श्रेणीमधील अंतर जरी समान

असले तरी लागोपाठच्या गुणांकामधील अंतर प्रत्यक्षात सर्वत्र एकसारखे असेलच असे मात्र आढळत नाही.

iv. गटातील संख्या ३० पेक्षा जास्त असेल तर स्पिअरमन पध्दतीतील आकडेमोडीत क्लिष्टता निर्माण होते.

v. स्पिअरमन सहसंबंध हा श्रेणी अंतर सहसंबंध आहे. त्यामुळे प्रत्यक्ष गुणांकाचे प्रमाणबध्द प्रतिबिंब त्यात दिसत नाही. पिअरसन सहसंबंधामध्ये प्रत्येक गुणांकाचा स्वतंत्रपणे विचार केला जातो. त्यामुळे पिअरसन r मध्ये प्रत्यक्ष गुणांकाचे प्रमाणबध्द प्रतिबिंब दिसते. म्हणून प्रस्तुत संशोधनामध्ये सहसंबंध गुणक पिअरसन r चा अवलंब करण्यात आला.

३. Fisher z चा अवलंब करण्याचे कारण.[६०]

पिअरसन (r) चे वितरण कधीच सरळ रेषेत नसते तर ते वेड्यावाकड्या रेषेत असते. म्हणून पिअरसन r ची नेहमीच्या पध्दीने सरळ सरळ सरासरी काढता येत नाही. यासाठी एमिल फिशर यांनी शोधून काढलेल्या z ह्या सहसंबंध गुणकाचा वापर केला. z चा वापर करुन पुढीलप्रमाणे r ची सरासरी काढता येते.

- पिअरसन r चे परिशिष्ट क्र. ६ वरुन z मध्ये रुपांतरण.
- सर्व z ची बेरीज करुन सरासरी काढली जाते.
- पुन्हा परिशिष्ट क्र. ६ प्रमाणे सरासरी z च्या किमतीचे पिअरसन (r) मध्ये रुपांतर केले जाते. हाच पिअरसन सरासरी सहसंबंध होय.

४. t चाचणीचा वापर ग्रामीण व शहरी भागातील दोन चलांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता पडताळणीसाठी करण्यात आला.

५. **स्वाधीनता मात्रा**

i. मध्यमान व प्रमाणविचलन काढल्यामुळे पिअरसन r ची सार्थकता पडताळतांना स्वाधीनता मात्रा २ ने कमी करावी लागली.

ii. t मूल्याची सार्थकता बघण्यासाठी स्वाधीनता मात्रा ३ ने कमी केली. कारण मध्यमान, प्रमाणविचलन व r काढल्यामुळे स्वाधीनता मात्रा ३ ने कमी झाली.[६१]

३.११ पथदर्शक अभ्यास (Pilot Study)

"प्रत्यक्ष संशोधन करतांना येणाऱ्या अडचणींचा पूर्वीच अंदाज घेवून त्या अडचणी दूर व्हाव्यात या हेतूने अत्यंत लहान प्रमाणात पण वैज्ञानिक पध्दतीने संपूर्ण संशोधन प्रक्रिया पूर्ण करणे म्हणजे पथदर्शी अभ्यास होय." [६२]

यामध्ये संशोधन प्रक्रिया अगदी लहान न्यादर्शासाठी पूर्ण केली जाते. पथदर्शी अभ्यासाव्दारे संशोधन प्रकियेच्या प्रत्यक्ष कार्यवाहीतील अडचणींचा मागोवा घेता येतो. तसेच याचा उपयोग परिकल्पनांची निश्चिती करण्यास होतो.

पथदर्शी अभ्यासाचे महत्व

"Pilot study- Exploratory study undertaken before embarking upon a major project, research study or investigation. Pilot studies may be undertaken for various purposes. When the reliability or practicability of a large project of study is being questioned the pilot study is termed a feasibility study. Pilot studies may also undertaken to refine tentative views, to give methods a trial run or to sample several alternative approaches before commiting more resources."[४३]

- G. Terry Page, J. B. Thomas & A. R. Marshall.

अशाप्रकारे पथदर्शी अभ्यासाचे महत्व लक्षात घेवून प्रस्तुत संशोधनातील संभाव्य अडचणींचा मागोवा घेण्यासाठी, अडचणी दूर करण्यासाठी, येणाऱ्या शंकाचे निरसन व्हावे व समस्यांची उकल व्हावी या हेतूने पथदर्शी अभ्यास घेण्यात आला. पथदर्शी अभ्यासामुळे संशोधन साधनांमध्ये सुधारणा करण्याची संधी मिळते. पथदर्शी अभ्यासामुळे गृहीतकांची व गृहीतकृत्यांची निश्चिती होण्यासाठी मदत होते. गृहीतकृत्यांची कौशल्यपूर्ण मांडणी करण्यासाठी त्याबाबत अभ्यास व अनुभव असावा लागतो. यासाठी पथदर्शी अभ्यास उपयुक्त ठरतो. मोठया प्रमाणात संशोधन करण्यापूर्वी संशोधनाची साधने व सांख्यिकीय तंत्र अन्वेषणाची पध्दती निश्चित करणे आवश्यक असते. यादृष्टीने पथदर्शी अभ्यासाचे महत्व आहे.

३.११.१ पथदर्शक अभ्यासाची उद्दिष्टे

पथदर्शक अभ्यासाची उद्दिष्टे ही प्रत्यक्ष संशोधनाच्या उद्दिष्टापेक्षा भिन्न आहेत. कारण पथदर्शी अभ्यासाव्दारे संशोधकाला संशोधन प्रक्रियेच्या कार्यवाहीतील संभाव्य अडचणींचा शोध घ्यावयाचा असतो. परिकल्पनांच्या निश्चितीसाठी त्याचा उपयोग होत असतो.

प्रस्तुत संशोधनात पथदर्शी अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. संशोधनात येणाऱ्या अडचणींचा अंदाज घेणे.

२. नमुना निवडीसाठी योग्य पध्दती व नमुन्यांचा योग्य आकार निश्चित करणे.

३. पथदर्शक अभ्यासातून संशोधनास आवश्यक माहितीचे निश्चितीकरण करणे.

४. योग्य अशा सांख्यिकीय तंत्राची निवड करणे.

५. संशोधनासाठी लागणारा वेळ, श्रम, अडचणी, खर्च इत्यादींचा अंदाज घेणे.

६. गृहीतकांची निश्चितता करणे.

३.११.२ चले

प्रस्तुत संशोधनासाठी पथदर्शी अभ्यासाची चले पुढीलप्रमाणे.

- **स्वाश्रयी चले**

  प्रशासकीय वर्तन

  कार्यात्मक समाधान

- **आश्रयी चले**

  शालेय गुणवत्ता

३.११.३ संशोधन पध्दती

पथदर्शी अभ्यासासाठी सर्वेक्षण संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला.

३.११.४ नमुना निवड

"पथदर्शी अभ्यासासाठी प्रतिसादकांची संख्या अगदी थोडी घ्यावी लागते. तसेच पथदर्शी अभ्यासातील प्रतिसादक सहकार्य करणारे असेच निवडावेत. संशोधकाने याची निवड स्वेच्छेने करावी. पथदर्शक अभ्यासासाठी संशोधकाने स्वेच्छेने योग्य वाटणारे प्रतिसादक निवडणे हे गैर नाही. तसेच ते अशास्त्रीयही नाही."[४४]

प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधकाने पथदर्शी अभ्यासासाठी नमुना निवड केली ती पुढीलप्रमाणे:

प्रस्तुत पथदर्शी अभ्यासासाठी यवतमाळ जिल्हयातील ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या २५ मुख्याध्यापकांची व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या २५ मुख्याध्यापकांची पथदर्शी अभ्यासासाठी नमुना निवड केली.

३.११.५ संशोधनाची साधने

प्रस्तुत संशोधन विषयाची व्याप्ती लक्षात घेता प्रस्तुत संशोधनासाठी पुढील तीन साधनांची निवड करण्यात आली.

१. प्रशासकीय वर्तन मापिका - डॉ. हसीन ताज (२००९)

२. कार्यात्मक समाधान मापिका - डॉ. टी. आर. शर्मा/डॉ. अमरसिंग (२००६)

३. शालेय गुणवत्ता मापिका - SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिका २००७-२०१२ ला अनुसरुन स्वंयनिर्मित मापिका.

३.११.६ तथ्य संकलन

प्रस्तुत पथदर्शी अभ्यासासाठी उपयुक्त माहितीचे संकलन पुढीलप्रमाणे करण्यात आले.

यवतमाळ जिल्हयातील माध्यमिक शाळांच्या २५ शहरी भागातील व २५ ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकांकडून तीनही मापिका भरुन घेण्यात आल्या. मुख्याध्यापकांना प्रत्यक्ष भेटून तसेच मुख्याध्यापकांच्या व विस्तार अधिकारी यांच्या सहकार्याने मुख्याध्यापकांकडून तीनही मापिका भरुन घेण्यात आल्या.

१. प्रशासकीय वर्तन मापिका

२. कार्यात्मक समाधान मापिका

३. शालेय गुणवत्ता मापिका

सर्वप्रथम संकलित माहितीचे पथदर्शी अभ्यासाच्या उद्दिष्टांच्या पडताळणीसाठी पुढीलप्रमाणे उपघटकांतर्गत वर्गीकरण करुन प्राप्तांकाचे संकलन करण्यात आले.

१. प्रशासकीय वर्तन

२. नियोजन

३. संघटन

४. संप्रेषण

५. निर्णयक्षमता

६. कार्यात्मक समाधान

७. कार्यात्मक स्थिती

८. कार्यात्मक वातावरण

९. मानस-सामाजिक दर्जा

१०. आर्थिक घटक

११. सामाजिक योगदान

१२. शालेय प्राप्तांक

१३. मागील वर्षीच्या इयत्ता ८वी. ९वी व १०वी च्या उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांची सरासरी टक्केवारी

१४. भौतिक सुविधा-परिसर

१५. व्यवस्थापन

१६. विद्यार्थी सर्वांगीण विकास

अ. बौध्दिक विकास

ब. शारीरिक विकास

क. भावनिक विकास

ड. आध्यात्मिक विकास

१७. पर्यवेक्षण

१८. शाळा-समाज संबंध

१९. शाळेची गुणवत्ता

वरीलप्रमाणे उपघटकांतर्गत ग्रामीण व शहरी शाळांसाठी प्राप्त प्राप्तांकाचे वेगवेगळया तक्त्यामध्ये संकलन करण्यात आले.

३.११.७ सांख्यिकीय तंत्र

पथदर्शी अभ्यासासाठी उपयुक्त माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण करण्याकरिता पुढील सांख्यिकीय तंत्राचा वापर करण्यात आला.

१. मध्यमान (M)

२. प्रमाणविचलन (SD)

३. पिअरसन सहसंबंध गुणक (r)

$$r = \frac{\sum xy}{\sqrt{\sum x^2 \sum y^2}}$$

४. Fisher (z)

५. प्रमाणत्रुटी

दोन सहसंबंध गुणकाच्या फरकाची प्रमाणत्रुटी

$$\sigma_{D_z} = \sigma_{z1-z2} = \sqrt{\frac{1}{N_1 - 3} + \frac{1}{N_2 - 3}}$$

६. t -चाचणी

$$t = \frac{z_1 - z_2}{\sqrt{\frac{1}{N_1 - 3} + \frac{1}{N_2 - 3}}}$$

७. स्वाधीनता मात्रा (df)

३.११.८ पथदर्शक अभ्यासाचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

माहितीचे संकलनानंतर प्राप्तांकावर संख्याशास्त्रीय प्रक्रिया करण्यात आली. यासाठी संगणकावर Microsoft office Excel २००३ या संगणक Software चा वापर करण्यात आला. संकलीत प्राप्तांकावर संख्याशास्त्रीय प्रक्रिया करण्यात आली त्याचे विवेचन पुढीलप्रमाणे.

१. दोन चलांतील सहसंबंध हा पिअरसन r या सहंबंधक गुणकाने काढला. त्याचे सुत्र पुढीलप्रमाणे:

$$r = \frac{\sum xy}{\sqrt{\sum x^2 \sum y^2}}$$

$x = X - M_x$ (x चलातील प्राप्तांकाचे मध्यमानापासूनचे अंतर)

$y = Y - M_y$ (y चलातील प्राप्तांकाचे मध्यमानापासूनचे अंतर)

x आणि y प्रत्यक्ष चलांच्या किंमती (प्राप्तांक)

M_x व M_Y हे त्या गटातील x व y या चलांचे मध्यमान होय.

२. ग्रामीण व शहरी भागांसाठी दोन चलांच्या सहसंबंध गुणकाचे r_1 व r_2 चे अनुक्रमे फिशर Z मध्ये Z_1 व Z_2 असे रुपांतर करण्यात आले.

३. दोन सहसंबंध गुणकाच्या फरकाची सार्थकता t चाचणीव्दारे पडताळण्यात आली. त्यासाठी पुढील सुत्राचा अवलंब केला.

$$t = \frac{z_1 - z_2}{\sqrt{\frac{1}{N_1 - 3} + \frac{1}{N_2 - 3}}}$$

४. मध्यमान, प्रमाणविचलन व पिअरसन r काढल्यामुळे स्वाधीनता मात्रा ३ ने कमी करण्यात आली.

माहितीच्या संकलनाकरिता प्रशासकीय वर्तन मापिका, कार्यात्मक समाधान मापिका व शालेय गुणवत्ता मापिका पथदर्शी अभ्यासासाठी निवड केलेल्या न्यादर्शातील २५ ग्रामीण माध्यमिक शाळेच्या व २५ शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून भरुन घेण्यात आल्या. मापिकेतील उपशीर्षकांअतर्गत माहितीचे प्राप्तांकात रुपांतरण करुन संकलन करण्यात आले. त्यानंतर उपनिर्देशित प्रक्रियेप्रमाणे सांख्यिकीय विश्लेषण, अर्थनिर्वचन करुन निष्कर्ष काढण्यात आले. पथदर्शी अभ्यासाच्या उद्दिष्टाच्या पडताळणीकरिता सांख्यिकीय विश्लेषणानंतर परिशिष्ट क्र. ४, ५, ६ व ७ चा अवलंब करुन त्याप्रमाणे अर्थनिर्वचन करण्यात आले.

सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

सारणी क्र. ३.११.८ अ

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तन घटकांचा परस्पर सहसंबंध दर्शविणारी सारणी (N= ५०)

N	*df*	**चल**	**r**	**सार्थकता**
५०	४६	प्रशासकीय वर्तन	- ०.०९१	नाही
		नियोजन	-०.००४	नाही
		संघटन	-०.०५२	नाही
		संप्रेषण	०.१०७	नाही
		निर्णयक्षमता	-०.२५१	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी क्र.३.११.८ अ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकाच्या नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य अनुक्रमे -०.००४, -०.०५२, ०.१०७ व -०.२५१ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या नियोजन, संघटन, व निर्णयक्षमता यामध्ये दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध दिसून येतो. तर संप्रेषणात दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध दिसून येतो. परिशिष्ट क्र.४ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* (४६) करीता सहसंबंध सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.२८८ व ०.३७२ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य सारणी

मूल्यापेक्षा कमी आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता या चारही प्रशासकीय वर्तन घटकांमध्ये सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता यामधील सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात फरक दिसून येतो.

सारणी क्र.३.११.८ ब

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तन घटकांच्या परस्पर सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी (N= ५०) *df* (४४)

N	चल	r	z	t	सार्थकता
५०	प्रशासकीय वर्तन नियोजन	०.७५१ ०.७९६	०.९७५ १.०८७	०.३७	नाही
	प्रशासकीय वर्तन संघटन	०.९१७ ०.९१६	१.५७१ १.५७३	०.००५	नाही
	प्रशासकीय वर्तन संप्रेषण	०.८७ ०.९०४	१.३३४ १.४९	०.५३३	नाही
	प्रशासकीय वर्तन निर्णयक्षमता	०.१३७ ०.७८३	०.१३८ १.०५२	३.०३१	आहे

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र.३.११.८ ब** वरुन ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तनाचा नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता यांचेशी प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) अनुक्रमे ०.७५१, ०.९१७, ०.८७ व ०.१३७ एवढे आहे.

सारणी **क्र.३.११.८ ब** वरुन शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तनाचा नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता यांचेशी प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) अनुक्रमे ०.७९६, ०.९१६, ०.९०४ व ०.७८३ एवढे आहे.

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तनाचा नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता यांचेशी प्राप्त सहसंबंध गुणकातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारे t मूल्य अनुक्रमे ०.३७, ०.००५, ०.५३३ व ३.०३१ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ नुसार शहरी भागातील मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचा नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता यांच्याशी चांगला ते उच्च दर्जाचा सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. तर ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचा नियोजन, संघटन व संप्रेषण यांच्याशी चांगला सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. परंतु ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचा निर्णयक्षमतेशी साधारण दर्जाचा सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे २.०२ व २.६९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचा संघटन, नियोजन व संप्रेषण यांच्यातील सहसंबधातील फरक सार्थक नाही. परंतु निर्णयक्षमतेत लक्षणीय फरक दिसून येतो.

- **फलित**

मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचा संघटन, नियोजन व संप्रेषण यातील सहसंबधामध्ये ग्रामीण व शहरी भागामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनात निर्णयक्षमतेच्या संदर्भात ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकाच्या तुलनेत शहरी भागातील मुख्याध्यापकाची निर्णयक्षमता अधिक चांगली असल्याचे दिसून येते.

सारणी क्र.३.११.८ क

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधान घटकांचा परस्पर सहसंबंध दर्शविणारी सारणी (N= ५०)

N	*df*	**चल**	r	सार्थकता
५०	४६	कार्यात्मक समाधान	-०.०४४	नाही
		कार्यात्मक स्थिती	-०.०२९	नाही
		कार्यात्मक वातावरण	-०.१५१	नाही
		मानस-सामाजिक दर्जा	-०.०२२	नाही
		आर्थिक घटक	०.४४१	नाही
		सामाजिक योगदान	०.२२३	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी क्र.३.११.८ क वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधान, कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, आर्थिक घटक व सामाजिक योगदान यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य अनुक्रमे -०.०४४, -०.०२९, -०.१५१, -०.०२२, ०.४४१ व ०.२२३ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.४ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* (४६) करीता सहसंबंध सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.२८८व ०.३७२ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य कार्यात्मक समाधान, कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, व सामाजिक योगदान यासाठी सारणी मूल्यापेक्षा कमी आहे. तर आर्थिक घटकासाठी जास्त आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधान, कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, व सामाजिक योगदान यामध्ये सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही. परंतु ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या आर्थिक घटकाबाबत समाधानात सार्थक सहसंबंध दिसून येतो.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधान, कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, व सामाजिक योगदान यामध्ये सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात, कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, व सामाजिक योगदान याबाबत भिन्नता दिसून येते.

सारणी क्र.३.११.८ ड

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधान घटकांच्या परस्पर सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी (N=५०) *df* (४४)

N	चल	r	z	t	सार्थकता
५०	कार्यात्मक समाधान	०.७५३	०.९८१	०.५५३	नाही
	कार्यात्मक स्थिती	०.८१७	१.१४७		
	कार्यात्मक समाधान	०.४५२	०.४८७	०.९०९	नाही
	कार्यात्मक वातावरण	०.६४२	०.७६१		
	कार्यात्मक समाधान	०.७५९	०.९९६	०.५६३	नाही
	मानस सामाजिक दर्जा	०.६८	०.८२६		
	कार्यात्मक समाधान	०.५४२	०.६०६	०.९०४	नाही
	आर्थिक घटक	०.७०६	०.८७९		
	कार्यात्मक समाधान	०.७८३	१.०५२	०.१३७	नाही
	सामाजिक योगदान	०.७९८	१.०९४		

- **निरीक्षण**

सारणी क्र.३.११.८ ड वरुन ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचा कार्यात्मक स्थिती, मानस-सामाजिक दर्जा, व सामाजिक योगदान यांचेशी सहसंबंधाचे प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य अनुक्रमे ०.७५३, ०.४५२, ०.७५९, ०.५४२ व ०.७८३ एवढे आहे.

सारणी क्र.३.११.८ ड वरुन शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचा कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, आर्थिक घटक व सामाजिक योगदान यांचेशी प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य अनुक्रमे ०.८१७, ०.६४२, ०.६८, ०.७०६ व ०.७९८ एवढे आहे.

सारणी **क्र.३.११.८ ड** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचे कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, आर्थिक घटक व सामाजिक योगदान यासाठी प्राप्त सहसंबंध गुणकातील फरकाचे प्राप्त t मूल्य अनुक्रमे ०.५५३, ०.९०९, ०.५६३, ०.९०४ व ०.१३७ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचा कार्यात्मक स्थिती, मानस-सामाजिक दर्जा व सामाजिक योगदान यासाठी चांगला ते उच्च दर्जाचा सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. तर कार्यात्मक वातावरण व आर्थिक घटक यासोबत साधारण दर्जाचा सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.५ वरुन शहरी भागातील मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचा कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, आर्थिक घटक, मानस-सामाजिक दर्जा व सामाजिक योगदान यासाठी चांगला ते उच्च दर्जाचा सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे २.०२ व २.६९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचा कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, आर्थिक घटक, मानस-सामाजिक दर्जा व सामाजिक योगदान यांच्यातील सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक नाही.

ग्रामीण मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानात सर्वात महत्वाचा घटक सामाजिक योगदान, त्यानंतर मानस-सामाजिक दर्जा, त्यानंतर कार्यात्मक स्थिती, आर्थिक घटक व सर्वात कमी महत्वाचा घटक कार्यात्मक वातावरण हा असल्याचे दिसून येते. तर शहरी मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानात सर्वात महत्वाचा घटक कार्यात्मक स्थिती, त्यानंतर

सामाजिक योगदान, त्यानंतर आर्थिक घटक, त्यानंतर मानस-सामाजिक दर्जा व सर्वात कमी महत्वाचा घटक कार्यात्मक वातावरण हा असल्याचे दिसून येते.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचा कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, आर्थिक घटक, मानस-सामाजिक दर्जा व सामाजिक योगदान यासाठी चांगला ते साधारण दर्जाचा सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकाच्या तुलनेत शहरी भागातील मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान अधिक चांगले असल्याचे दिसून येते. ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधानाच्या क्षेत्रात भिन्नता असल्याचे दिसून येते.

सारणी क्र.३.११.८ इ

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्ता घटकांचा परस्पर सहसंबंध दर्शविणारी सारणी (N= ५०)

N	*df*	चल	r	सार्थकता
५०	४६	शालेय गुणवत्ता	- ०.०३७	नाही
		भौतिक सुविधा परिसर	-०.०८८	नाही
		व्यवस्थापन	-०.१२१	नाही
		विद्यार्थी सर्वांगीण विकास	-०.०७१	नाही
		पर्यवेक्षण	०.०३१	नाही
		शाळा-समाज संबंध	०.१२९	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी क्र.३.११.८इ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्ता, भौतिक सुविधा-परिसर, व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, पर्यवेक्षण व शाळा-समाज संबंध यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य अनुक्रमे -०.०३७, -०.०८८, -०.१२१, -०.०७१, ०.०३१, ०.१२९ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.४ वरुन स्वाधीनता मात्रा df (४६) करीता सहसंबंध सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.२८८व ०.३७२ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य शालेय गुणवत्ता, भौतिक सुविधा-परिसर, व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, पर्यवेक्षण व शाळा-समाज संबंध यासाठी सारणी मूल्यापेक्षा कमी आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता, भौतिक सुविधा-परिसर, व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, पर्यवेक्षण व शाळा-समाज संबंध यामध्ये सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये फरक दिसून येतो.

सारणी क्र.३.११.८ फ

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्ता घटकांच्या परस्पर सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी (N= ५०) *df* (४४)

N	चल	r	z	t	सार्थकता
५०	शालेय गुणवत्ता भौतिक सुविधा परिसर	०.२७५ ०.४८४	०.२८२ ०.५२८	०.८१५	नाही
	शालेय गुणवत्ता व्यवस्थापन	-०.०९४ ०.२१७	- ०.०९४ ०.२१७	१.०४१	नाही
	शालेय गुणवत्ता विद्यार्थी सर्वांगीण विकास	०.३९१ ०.२९०	०.४१३ ०.२९९	०.३७९	नाही
	शालेय गुणवत्ता पर्यवेक्षण	०.५४२ ०.७०६	०.३४५ ०.२६८	०.२७९	नाही
	शालेय गुणवत्ता शाळा-समाज संबंध	-०.१०७ ०.१०१	-०.१०७ ०.१०१	०.६९४	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी क्र.३.११.८फ वरुन ग्रामीण भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्तेचा भौतिक सुविधा-परिसर, व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, पर्यवेक्षण व शाळा-समाज संबंध यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य अनुक्रमे ०.२७५, -०.०९४, ०.३९१, ०.५४२, -०.१०७ एवढे आहे.

सारणी क्र.३.११.८फ वरुन शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्तेचा भौतिक सुविधा-परिसर, व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, पर्यवेक्षण व शाळा-समाज संबंध यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य अनुक्रमे ०.४८४, ०.२१७, ०.२९०, ०.७०६, ०.१०१ एवढे आहे.

सारणी क्र.३.११.८फ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेचा भौतिक सुविधा-परिसर, व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, पर्यवेक्षण व शाळा-समाज संबंध यामधील सहसंबंध गुणकातील फरकाचे प्राप्त t मूल्य अनुक्रमे ०.८१५, १.०४१, ०.३७९, ०.२७९ व ०.६९४ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ नुसार ग्रामीण भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्तेचा व्यवस्थापन, शाळा-समाज संबंध यासाठी ऋण दुर्लक्षणीय सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. तर शालेय गुणवत्तेचा भौतिक सुविधा-परिसर, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास व पर्यवेक्षण याचेशी धन कमी ते साधारण दर्जाचा सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्तेचा शाळा-समाज संबंध यासाठी धन दुर्लक्षणीय सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. तर शालेय गुणवत्तेचा व्यवस्थापन व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास याचेशी धन कमी ते साधारण दर्जाचा सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. तर भौतिक सुविधा-परिसर व पर्यवेक्षण याचेशी धन साधारण दर्जाचा सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे २.०२ व २.६९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेचा भौतिक सुविधा-परिसर, व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, पर्यवेक्षण व शाळा-समाज संबंध यांच्यातील सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेचा भौतिक सुविधा-परिसर, व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, पर्यवेक्षण व शाळा-समाज संबंध यांच्यातील सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या भौतिक सुविधा-परिसर, व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, पर्यवेक्षण व शाळा समाज संबंध यामध्ये शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून फरक असल्याचे दिसून येत नाही.

सारणी क्र.३.९.७ म

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांच्या शालेय गुणवत्तेशी सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी (N= ५०) *df* (४४)

N	चल	r	z	t	सार्थकता
५०	शालेय गुणवत्ता	०.०७७	०.०७७	०.४०२	नाही
	प्रशासकीय वर्तन	-०.४३८	-०.४३८		
	शालेय गुणवत्ता	०.१५५	०.१५५	०.८२२	नाही
	कार्यात्मक समाधान	०.०८३	०.०८३		

- **निरीक्षण**

सारणी क्र.३.११.८म वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्तेचा मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाशी सहसंबंधाचे प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य अनुक्रमे ०.७७ व -०.४३८ एवढे आहे.

सारणी क्र.३.११.८म वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्तेचा मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाशी सहसंबंधाचे प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य अनुक्रमे ०.१५५ व ०.०८३ एवढे आहे.

सारणी क्र.३.११.८म वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्तेचा मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाशी व कार्यात्मक समाधानाशी सहसंबंधाच्या प्राप्त सहसंबंध गुणकातील फरकाचे प्राप्त t मूल्य अनुक्रमे ०.४०२ व ०.८२२ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ नुसार ग्रामीण भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्तेचा मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाशी व कार्यात्मक समाधानाशी सार्थक सहसंबंध नसल्याचे दिसून येते. तर शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्तेचा मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाशी ऋण सार्थक सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेचा मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाशी सार्थक सहसंबंध नसल्याचे दिसून आले.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे २.०२ व २.६९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेचा मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाशी सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही. तसेच ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेचा मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाशी सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेचा मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाशी व कार्यात्मक समाधानाशी सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेचा मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाशी व कार्यात्मक समाधानाशी सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही.

३.११.९ पथदर्शक अभ्यासाचे निष्कर्ष

उपनिर्देशित प्रक्रियेप्रमाणे पथदर्शी अभ्यासाच्या उद्दिष्टाच्या पडताळणीकरिता सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन केले त्यावरुन मिळालेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे:

१. शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तनाचा नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता यांचेशी उच्च दर्जाचा सहसंबंध दिसून आला.

२. ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचा नियोजन संघटन व संप्रेषण यांचेशी उच्च दर्जाचा सहसंबंध दिसून आला.

३. ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तनात निर्णयक्षमतेची कमतरता दिसून आली.

४. शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधानातील सर्वात महत्वाचा घटक कार्यात्मक स्थिती असल्याचे दिसून आले तसेच सर्वच घटकांमध्ये चांगला धन सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.

५. ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान, कार्यात्मक वातावरण व आर्थिक घटक याबाबत कमी असल्याचे दिसून आले.

६. ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाच्या क्षेत्रात भिन्नता दिसून आली.

७. शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन शहरी भागातील मुख्याध्यापकापेक्षा अधिक चांगले असल्याचे दिसून आले.

८. शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक फरक दिसून आला नाही.

९. संशोधनासाठी नमुना निवड पद्धती व नमुन्याचा आकार योग्य असल्याचे दिसून आले.

१०. सांख्यिकीय तंत्राची निवड योग्य असल्याचे दिसून आले.

११. प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पध्दतीची निवड योग्य असल्याचे दिसून आले.

३.११.१० पथदर्शक अभ्यासाच्या आधारे निरीक्षण

१. प्रशासकीय वर्तन मापिकेतील विधाने प्रशासकीय वर्तनाचे घटक १) नियोजन २) संघटन ३) संप्रेषण ४) निर्णयक्षमता या अंतर्गत एकत्रित घेतल्याने प्राप्तांक मापनात सुलभता येते असे दिसून आले.

२. कार्यात्मक समाधान मापिकेतील विधाने कार्यात्मक समाधानाचे घटक १) कार्यात्मक स्थिती २) कार्यात्मक वातावरण ३) मानस-सामाजिक दर्जा ४) आर्थिक घटक ५) सामाजिक योगदान या अंतर्गत एकत्रित घेतल्याने प्राप्तांक मापनात सुलभता येते असे दिसून आले.

३. प्रशासकीय वर्तन मापिका, कार्यात्मक समाधान मापिका व शालेय गुणवत्ता मापिका माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून भरुन घ्यावयाच्या असल्याने तीनही मापिकांची एकत्र बांधणी करण्याच्या सूचना मुख्याध्यापकांकडून प्राप्त झाल्या.

४. पथदर्शी अभ्यासात माहिती संकलनात शाळेची मागील वर्षीच्या इ.८ वी, इ.९ वी, इ.१० वी च्या उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांची सरासरी टक्केवारी मागविली तेव्हा लक्षात आले की, इ.८ वी, इ.९ वी च्या उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांची टक्केवारी व इ.१० वी च्या उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांची टक्केवारी यात अतिशय तफावत होती.

३.११.११ जाणवलेल्या अडचणी, उणीवा व केलेल्या सुधारणा

१. लॉटरी पध्दतीने नमुना निवड केलेल्याच मुख्याध्यापकांकडूनच मापिका भरुन घेण्यात अडचणी जाणवल्या. कारण मुख्याध्यापकांकडून मापिका भरुन घेण्यासाठी मुख्याध्यापकांच्या तालुका व जिल्हास्तरीय सहविचार सभा उपयुक्त आहेत हे लक्षात आले. परंतु संशोधनातील निष्कर्ष हे जनसंख्येचे निपःक्षपाती प्रतिनिधित्व करणारे असावे हे लक्षात घेवून सुगम यादृच्छिक नमुना निवडीचा अवलंब करण्यात आला.

२. माहिती संकलनासाठी प्रतिसादक माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक असल्याने तीनही मापिकांची एकत्रच बांधणी असावी हे लक्षात आले. त्याचप्रमाणे प्रशासकीय वर्तन

मापिका, कार्यात्मक समाधान मापिका व शालेय गुणवत्ता मापिका यांची एकत्र बांधणी करण्यात आली.

३. शालेय गुणवत्ता मापनासाठी SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेत शालेय प्रतवारी काढण्याचे सुत्र पुढीलप्रमाणे दिले आहे.

$$\text{शालेय प्रतवारी} = \frac{\text{शालेय प्राप्तांक} \times \text{मागील वर्षीच्या इ. ८वी, इ. ९वी व इ.१० वी च्या विद्यार्थ्यांच्या उत्तीर्णतेची सरासरी टक्केवारी}}{\text{५०० (एकूण गुण)}}$$

- (SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेनुसार)

परंतु इ. ८ वी व इ. ९ वीच्या विद्यार्थ्यांच्या उत्तीर्णतेची बहुतेक शाळांची टक्केवारी १००% होती. इयत्ता आठवी व इयत्ता नववीच्या विद्यार्थ्यांच्या उत्तीर्णतेच्या टक्केवारीत आणि इयत्ता १० वीच्या विद्यार्थ्यांच्या उत्तीर्णतेच्या टक्केवारीत अतिशय तफावत असल्याचे दिसून आले. त्यामुळे शालेय प्रतवारी काढतांना विद्यार्थ्यांच्या उत्तीर्णतेची टक्केवारी घेतांना इ. ८ वी व इ. ९ वी व इ. १० वीच्या विद्यार्थ्यांच्या उत्तीर्णतेची सरासरी टक्केवारी घेण्याऐवजी इयत्ता १० वीच्या विद्यार्थ्यांच्या उत्तीर्णतेची टक्केवारी घेण्याचे निश्चित झाले. त्याला अनुसरुन शालेय गुणवत्तेसाठी सुत्रात बदल करण्याचे निश्चित झाले.

४. एकूण विधानांची संख्या २२० झाल्याने मुख्याध्यापकांकडून मापिकेची लांबी कमी करण्याच्या सुचना प्राप्त झाल्या. परंतु SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेतील निकषांची पूर्तता होण्यासाठी व प्रत्येक मुद्यावरील माहिती पूर्ण होण्यासाठी शालेय गुणवत्तेची लांबी बरोबर असल्याने ती तशीच ठेवण्यात आली. तसेच प्रशासकीय वर्तन मापिका व कार्यात्मक समाधान मापिकांमधील सर्व विधाने सुध्दा मुद्दा पूर्ण होण्यासाठी आवश्यक तेवढेच होते. तसेच मापिका National Psychological

Corporation व्दारा प्रमाणित केलेली असल्याने प्रशासकीय वर्तन मापिका व कार्यात्मक समाधान मापिकांमध्ये बदल करण्यात आला नाही.

५. प्रशासकीय वर्तन मापनाचे घटक नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता या उपघटकांतील विधाने एकत्र आणण्याची आवश्यकता वाटली. त्याप्रमाणे १-२१ पर्यंतची विधाने नियोजनाची, २२-४७ पर्यंत संघटनाची, ४८-७५ पर्यंत संप्रेषणाची व ७६ ते ९० पर्यंतची विधाने निर्णयक्षमतेची अशी घेण्यात आली. अशाप्रकारे प्रशासकीय मापिकेचे प्रारुप तयार करण्यात आले. त्यामुळे प्राप्तांक मापनातील क्लिष्टता कमी झाली.

६. कार्यात्मक समाधान मापिकेतील विधाने कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-शरीर घटक, आर्थिक घटक व सामाजिक योगदान या उपघटकांतर्गत जवळजवळ घेण्याची आवश्यकता जाणवली. ती त्याप्रमाणे घेवून कार्यात्मक मापिकेची रचना करण्यात आली. त्यामुळे प्राप्तांक मापनातील क्लिष्टता कमी झाली.

३.११.१२ संशोधनात केलेले बदल

१. प्रशासकीय वर्तन मापिका मापिकेतील विधाने उपघटकांतर्गत एकत्रित केल्याने प्राप्तांक संकलनामधील क्लिष्टता कमी होते हे पथदर्शी अभ्यासाद्वारे लक्षात आल्याने मापिकांमधील विधाने समान घटकाअंतर्गत एकत्र घेण्यात आली ती पुढीलप्रमाणे :

कोष्टक क्र. ३.११

प्रशासकीय वर्तन घटकाच्या विधानांचे वितरण

अ.क्र.	**प्रशासकीय वर्तनाचे घटक**	**विधान क्र.**	**मूळ मापिकेतील विधान क्र.**
१	नियोजन	१ ते २१	१,८,११,१५,१९,२३,२६,३४,३६ ३८,४८,५२,५५,५६,६१,६४,६८, ७५,७७,७९,८९
२	संघटन	२२ ते ४७	५,७,९,१२,१६,२१,२५,२९,३५,३९, ४०,४४,५१,५७,६०,६६,७०,७१,७४, ७८,८०,८२,८४,८५,८७,९०
३	संप्रेषण	४८ ते ७५	३,४,१०,१४,१८,२२,२४,२७,३१,३२ ३७,४१,४३,४५,४६,४९,५०,५३,५४, ५९,६३,६७,६९,७३,७६,८१,८३,८६ ८८
४	निर्णयक्षमता	७६ ते ९०	२,६,१३,१७,२०,२८,३०,३३,४२,४७ ५८,६२,६५,७२

२. कार्यात्मक समाधान मापिकेतील विधाने उपघटकांतर्गत एकत्रित केल्याने प्राप्तांक मापनामधील क्लिष्टता कमी होते हे पथदर्शी अभ्यासाद्वारे लक्षात आल्याने मापिकांमधील विधाने समान घटकाअंतर्गत एकत्र घेण्यात आली ती पुढीलप्रमाणे :

कोष्टक क्र. ३.१२

कार्यात्मक समाधान मापिकेची रचना

अ.क्र.	कार्यात्मक समाधानाचे घटक	मूळ मापिकेतील विधान क्र.	विधा I क्र.
१	कार्यात्मक स्थिती	६,११,१३,१९,२३,२५	१ ते ६
२	कार्यात्मक वातावरण	८,१५,१६,१७,२०,२१,२७	७ ते १३
३	मानस-सामाजिक दर्जा	१,३,४,७,१०,१२,२६,३०	१४ ते २१
४	आर्थिक घटक	२,५,९,१८	२२ ते २५
५	सामाजिक योगदान	१४,२२,२४,२८,२९	२६ ते ३०

३. संशोधनाचा न्यादर्श एक असल्याने तीनही मापिकांची एकत्र बांधणी करण्यात आली.

४. लॉटरी पध्दतीने नमुना निवड केलेल्याच मुख्याध्यापकांकडूनच मापिका भरुन घेण्यात अडचणी जाणवल्या. परंतु संशोधनातील निष्कर्ष हे जनसंख्येचे निपःक्षपाती प्रतिनिधित्व करणारे असावे हे लक्षात घेवून सुगम यादृच्छिक नमुना निवडीचाच अवलंब करण्यात आला.

५. शालेय गुणवत्ता मापनासाठी SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेत शालेय प्रतवारी काढण्याचे सुत्र पुढीलप्रमाणे दिले आहे.

$$\text{शालेय प्रतवारी} = \frac{\text{शालेय प्राप्तांक} \times \text{मागील वर्षीच्या इ. ८वी, इ. ९वी व इ.१० वी च्या विद्यार्थ्यांच्या उत्तीर्णतेची सरासरी टक्केवारी}}{\text{५०० (एकूण गुण)}}$$

- (SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेनुसार)

परंतु इ. ८ वी व इ. ९ वीच्या विद्यार्थ्यांच्या उत्तीर्णतेची टक्केवारी बहुतेक शाळांची १००% होती. इयत्ता आठवी व इयत्ता नववीच्या उत्तीर्णतेच्या टक्केवारीत आणि इयत्ता १० वीच्या उत्तीर्णतेच्या टक्केवारीत अतिशय तफावत असल्याचे दिसून आले. त्यामुळे शालेय प्रतवारी सुत्राने काढतांना उत्तीर्णतेची टक्केवारी घेतांना इयत्ता १० वीच्या विद्यार्थ्यांच्या उत्तीर्णतेची टक्केवारी घेण्याचे निश्चित झाले. त्याला अनुसरुन शालेय गुणवत्तेसाठी पुढीलप्रमाणे सुत्रात बदल करण्याचे निश्चित झाले.

शालेय प्रतवारी पुढील सुत्राने काढण्यात आली.

$$\text{शालेय प्रतवारी} = \frac{\text{शालेय प्राप्तांक} \times \text{मागील वर्षीच्या इ.१० वी च्या विद्यार्थ्यांची उत्तीर्णतेची टक्केवारी}}{\text{१०० (एकूण गुण)}}$$

- (SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेनुसार)

३.१२ संशोधन कार्यपध्दती

माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता विकसनाचे विद्यार्थी जीवनातील महत्व लक्षात घेवून माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता विकसनाकरिता कोणते घटक प्रभावी आहेत याचा आढावा घेण्यात आला. मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान शालेय गुणवत्ता वाढीकरिता कशाप्रकारे पोषक ठरतात, त्यातील कोणते पैलू शालेय विकसनासाठी पोषक ठरतील याचा शोध घेण्याकरिता माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास ही समस्या निवडली.

संशोधन कार्य योग्य दिशेने होण्याकरिता संशोधकाने मार्गदर्शकाच्या मदतीने संशोधन आराखडा तयार केला. त्यानुसार संशोधकाने संशोधन कार्य सुरु केले. सदर संशोधन समस्येशी संबंधित पूर्व संशोधनाचे व साहित्याचे परिशीलन केले. त्यामुळे प्रस्तुत संशोधन समस्येशी तुलनात्मक माहिती, उचित संशोधन पध्दती, कार्यक्षम तंत्रे, साधने व समर्पक सांख्यिकी तंत्र यांची निवड करण्याकरिता मार्गदर्शन प्राप्त झाले. त्यातून सदर संशोधनाकरिता समस्या शीर्षकाचे अवलोकन करुन आधार सामग्री निश्चित केली. आधारसामग्री संकलनाकरिता संशोधन साधनांची निवड केली. माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तन मापनाकरीता हसीन ताज (२००९) यांच्या प्रशासकीय वर्तन मापिकेची निवड केली. तर कार्यात्मक समाधान मापनासाठी डॉ. टी. आर. शर्मा व डॉ. अमरसिंग (२००६) यांच्या कार्यात्मक समाधान मापिकेची निवड केली. सदर मापिका नॅशनल सायकॉलॉजिकल कार्पोरेशन, आग्राव्दारे प्रमाणित केलेल्या आहेत.

शालेय गुणवत्ता मापनाकरिता महाराष्ट्र शासनाच्या माध्यमिक शाळेची SCERT ची शालेय प्रतवारी पुस्तिका २००७-१२ च्या निकषाला अनुसरुन शालेय गुणवत्ता मापिका विकसित केली. शिक्षण क्षेत्रातील मान्यवरांच्या मार्गदर्शन व सुचनांनुसार बदल व सुधारणा करुन अंतिम प्रारुप तयार करण्यात आले.

प्रत्यक्ष संशोधन करतांना येणाऱ्या अडचणींचा पूर्वीच अंदाज घेवून त्या अडचणी दूर व्हाव्यात या हेतूने न्यादर्शनातील १० टक्के नमुन्यावर पथदर्शक अभ्यास घेण्यात आला. पथदर्शक अभ्यासातील निरीक्षणाने जाणवलेल्या अडचणी, तसेच मुख्याध्यापकांनी सुचविलेल्या सुचनांना अनुसरुन संशोधन साधनांमध्ये योग्य ते बदल केले.

सर्वप्रथम अमरावती विभागातील पाचही जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळांच्या मुख्याध्यापकांची यादृच्छिक न्यादर्शन पध्दतीने निवड केली. त्याकरीता सर्वप्रथम अमरावती विभागांतर्गत असलेल्या पाचही जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळांची जिल्हानिहाय यादी मागविली. प्रत्येक जिल्ह्यातील प्रत्येकी ५० ग्रामीण व ५० शहरी माध्यमिक शाळांची लॉटरी पध्दतीने निवड केली. अशाप्रकारे ग्रामीण भागातील २५० माध्यमिक शाळा व शहरी भागातील २५० माध्यमिक शाळा अशा एकूण ५०० माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांची संशोधनाकरिता नमुना निवड केली.

पथदर्शक अभ्यासात ज्या उणिवा जाणवल्या त्यात सुधारणा करुन आपले संशोधन कार्य योग्य दिशेने होत असल्याची खात्री झाल्यानंतर संशोधकाने मुळ संशोधनाला सुरुवात केली. पथदर्शी अभ्यासामुळे परिकल्पना, उद्दिष्टे, गृहीतके यांची निश्चिती झाली. साधने, सांख्यिकी तंत्रे व संशोधन पध्दती यांच्या योग्यतेची खात्री झाली. त्यामुळे प्रत्यक्ष संशोधन कार्यवाहीला सुरुवात केली. सर्वप्रथम संशोधनासाठी लागणाऱ्या आधारसामग्रीचे संकलन करण्यासाठी न्यादर्शनातील मुख्याध्यापकांकडून एकत्रित बांधणी केलेल्या प्रशासकीय वर्तन मापिका, कार्यात्मक समाधान मापिका व शालेय गुणवत्ता मापिका भरुन घेतल्या. त्यासाठी शिक्षक, विस्तार अधिकारी, मुख्याध्यापक, पर्यवेक्षक, शिक्षणाधिकारी इत्यादी शिक्षण क्षेत्रातील सहकाऱ्यांचे सहकार्य मोलाचे ठरले. माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांना प्रत्यक्ष भेटून संशोधन कार्यासाठी सदर मापिका भरुन देण्याची विनंती करण्यात आली. मुख्याध्यापकांना संकलीत माहितीचा वापर फक्त संशोधनापुरता मर्यादित राहील याची खात्री देण्यात आली. माहिती संकलनासाठी सदर मापिका भरुन देवून मुख्याध्यापकांनी मोलाचे सहकार्य केले. मापिकांवरुन मिळालेल्या प्राप्तांकाचे संकलन व वर्गीकरण खालीलप्रमाणे केले.

- **प्रशासकीय वर्तन मापिका**

प्रशासकीय वर्तन मापिकेच्या प्रत्येक मापिकेचे पुढील पाच गटात प्राप्तांकाचे संकलन केले.

कोष्टक क्र. ३.१३

प्रशासकीय वर्तन मापिका प्राप्तांक

अ.क्र.	विवरण	विधान क्र.	गुण
१	प्रशासकीय वर्तन	१-९०	३६०
२	नियोजन	१-२१	८४
३	संघटन	२२-४७	१०४
४	संप्रेषण	४८-७५	११२
५	निर्णयक्षमता	७६-९०	६०

अशाप्रकारे ग्रामीण भागातील २५० शहरी भागातील २५० मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तन प्राप्तांक कच्च्या स्वरुपात संकलीत केले.

- **कार्यात्मक समाधान मापिका**

कार्यात्मक समाधान मापिकेच्या प्रत्येक मापिकेचे पुढील सहा गटात प्राप्तांकाचे संकलन केले.

कोष्टक क्र. ३.१४

कार्यात्मक समाधान मापिका प्राप्तांक

अ.क्र.	विवरण	विधान क्र.	गुण
१	कार्यात्मक समाधान	१-३०	१२०
२	कार्यात्मक स्थिती	१-६	२४
३	कार्यात्मक वातावरण	७-१३	२८
४	मानस-सामाजिक दर्जा	१४-२१	३२
५	आर्थिक घटक	२२-२५	१६
६	सामाजिक योगदान	२६-३०	२०

वरीलप्रमाणे ग्रामीण भागातील २५० व शहरी भागातील २५० मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाचे प्राप्तांक संकलन केले.

- **शालेय गुणवत्ता मापिका**

शालेय गुणवत्तेच्या मापिका मुख्याध्यापकांकडून भरुन घेतल्यानंतर प्रत्येक मापिकेचे पुढीलप्रमाणे प्राप्तांक संकलन केले.

कोष्टक क्र. ३.१५

शालेय गुणवत्ता मापिका प्राप्तांक

अ.क्र.	विवरण	विधान क्र.	गुण
१	भौतिक सुविधा-परिसर	१-२०	२०
२	व्यवस्थापन	२१-४०	२०
३	विद्यार्थी सर्वांगीण विकास	४१-८०	४०
	बौध्दिक विकास	४१-५०	
	शारीरिक विकास	५१-६०	
	भावनिक विकास	६१-७०	
	आध्यात्मिक विकास	७१-८०	
४	पर्यवेक्षण	८१-९०	१०
५	शाळा-समाज संबंध	९१-१००	१०

सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन, कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता प्राप्तांकावर Microsoft Office Excel २००३ या संगणक सॉफ्टवेअर चा वापर करुन सामग्रीचे सांख्यिकीय विश्लेषण करण्यात आले. प्रशासकीय वर्तन मापिकेचे,

कार्यात्मक समाधान मापिकेचे व शालेय गुणवत्ता मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिवर्चन करण्यात आले. तसेच शालेय गुणवत्तेचा प्रशासकीय वर्तनाशी व कार्यात्मक समाधानाशी सहसंबंधाचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले. दोन चलातील सहसंबंध पिअरसन सहसंबंध गुणक r व्दारे पडताळण्यात आला. त्यावरुन दोन चलातील सहसंबंधाबाबत निष्कर्ष काढण्यात आले. सार्थकता स्तर ०.०१ व ०.०५ करीता व स्वाधीनता मात्रेकरीता सहसंबंधाची सार्थकता परिशिष्ट क्र. ४ ला अनुसरुन पडताळण्यात आली. उचित सांख्यिकीय तंत्राला व निष्कर्षाला अनुसरुन दोन परिकल्पनांची स्विकार्यता किंवा त्याग याबाबत निर्णय घेण्यात आला.

दोन चलातील सहसंबंधातील ग्रामीण व शहरी भागाच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता पडताळणी करण्याकरीता t मूल्य काढण्यात आले व t सारणीवरुन (कोष्टक क्र.७) फरकाची सार्थकता निश्चित करुन निष्कर्ष काढण्यात आले. निष्कर्षाला अनुसरुन परिकल्पनेची स्विकार्यता किंवा त्याग याबाबत निर्णय घेण्यात आला.

उद्दिष्टांना अनुसरुन सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचनानंतर सामान्य निष्कर्ष काढण्यात आले. सामान्य निष्कर्षावरुन प्रस्तुत संशोधानात सुरुवातीला ज्या चार परिकल्पना मांडण्यात आल्या त्यांची पडताळणी घेण्यात आली.

संशोधन कार्याची सुरुवात संशोधनाशी संबंधित पूर्व संशोधनाच्या आढाव्याने केली. संबंधित पूर्व संशोधनातील निष्कर्षाशी प्रस्तुत संशोधनातील निष्कर्षांचा तुलनात्मक अभ्यास करण्यात आला. संशोधन समस्येच्या निराकरण्यासाठी मिळालेल्या माहितीचे वर्गीकरण, विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन करुन गुणवत्ता वाढीच्या संदर्भात मुख्याध्यापकांना व इतर बाह्य चले असणारे शासन, शिक्षक, व्यवस्थापक मंडळ व पालक यांना शिफारशी करण्यात आल्या. प्रस्तुत शोधप्रबंधाची व्याप्ती व मर्यादा लक्षात घेवून पुढील संशोधनासाठी दिशा सुचविण्यात आल्या.

शोधप्रबंध अहवालामध्ये संशोधनासाठी वापरलेल्या संदर्भाचा योग्य उल्लेख केलेला आहे. संदर्भग्रंथसूची तयार करतांना अमेरिकन सायकॉलॉजिकल असोसिएशन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आलेला आहे.[६६]

संदर्भग्रंथ-सूची प्रकरण ३

1. Best, John W. (1992). Research In education 7th Edition. New Delhi : Prentice Hall of India private Limited, p.20

2. Varma, M. (1965). An Introduction to Educational and psychological Research. New Delhi : Asia publishing House, p.3

३. कायंदे, पाटील. गंगाधर. (२००४). संशोधन पध्दती, सिध्दांत आणि व्यवहार, सामाजिक शास्त्र, शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे (प्रथम आवृती). नाशिकः चैतन्य पब्लिकेशन्स, पान क्र. १०

4. Khan, Mohd. Sharif. (2004). Educational Research. New Delhi: Ashish publishing House, p.2

५. तत्रैव पान नं. ३

६. भांडारकर,पु. ल. (१९९९). सामाजिक संशोधन पध्दती. औरंगाबादः विद्या बुक्स, पान नं.१०

७. Redman, L. V. & Mory. A. H. (1923). The Romance of research. New York: Holt Rinchard and Winton, inc p. 10

८. मुळे, रा.श., व उमाटे, वि. तु.(१९९८). शैक्षणिक संशोधनांची मूलतत्वे. पुणेः महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, पान नं.१२

९. कऱ्हडे, बी. एम. (१९९७). शैक्षणिक संशोधन. पान नं. ५३२

१०. Mouly, G. J. (1964). The Science of Educational Research. New Delhi : Eurasia publishing House Pvt. Ltd., p.4

११. Whitney, F.L. (1946). Elements of Research. New Delhi: prentice Hall Inc., p. 21

१२. Good, C.V. and Scates, D.E. (1954). Methods of Research. New York : Appletion Century Crofts, Inc p. 18

१३. तत्रैव पान नं. १४

१४. मुळे, रा.श., व उमाटे, वि. तु.(१९९८). <u>शैक्षणिक संशोधनांची मूलतत्वे.</u> पुणे : महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, पान नं.९४

१५. Terry, Page., & Thomas, J. B. (1977). <u>International Dictionary of Education.</u>

१६. Kerlinger, Fred. N. (1973). <u>Foundation of Behavioural Research</u> (Second Education). New York : Holt, Rinehart and Wiston, Inc. p. 410

१७. Best, John. W. (1981). <u>Research in Education (fourth Education)</u>. New Jersey: prentice - Hall, Inc. Eglewood chiffs, p. 94

१८. घोरमोडे, के. यु., व घोरमोडे. कला. (२००८). <u>शैक्षणिक संशोधनांची मूलतत्वे.</u> नागपूर: विद्या प्रकाशन, पान नं. २५६

१९. भिंताडे, वि.रा. (१९९४). <u>शैक्षणिक संशोधन पध्दती.</u> पुणे: नूतन प्रकाशन, पान नं. ७

२०. Kothri, C. R. (2004). <u>Research Methodology and Techniques</u>. Delhi: New Age International Publisher, p. 153

२१. Blommers, P., and Lindquist, E. F. (1960). <u>Elementary Statistical Methods.</u> Culcutta : Oxford book Co., p 234

२२. आगलावे, प्रदीप. (२०००). <u>सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे.</u> नागपूर: विद्या प्रकाशन, पान नं. १७१

२३. Lindquiest, E. F. (1968<u>). Stastical Analysis in Educational Research.</u> Culcutta : Oxford and IBM publishing Co., p. 2

२४. मुळे, रा.श., व उमाटे, वि. तु. (१९९८). <u>शैक्षणिक संशोधनांची मूलतत्वे.</u> पुणे: महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ, पान नं. ३२९

२५. मुळे रा. श., व उमाटे, वि. तु. (१९९८<u>). शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे (तिसरी आवृत्ती).</u> औरंगाबाद: विद्या बुक्स, पान. नं. ३२८

२६. तत्रैव पान. नं. ३२९

२७. तत्रैव पान. नं. ३२८

२८. कदम, चा. प., व चौधरी. बा. आ. (१९९२). शैक्षणिक मूल्यमापन. पुणेः नूतन प्रकाशन, पान नं.१२४

२९. तत्रैव पान. नं. १२५

३०. Khan, Mhd. S. (1990). Ediational Research. New Delhi : Ashsish publishibg House, p 228.

३१. कदम, चा. प.,व चौधरी. बा. आ. (१९९२). शैक्षणिक मूल्यमापन. पुणेः नूतन प्रकाशन, पान नं.११३

३२. तत्रैव पान. नं. १२३

३३. Khan, Mhd. S. (1990). Ediational Research. New Delhi: Ashsish publishibg House, p 228.

३४. कदम, चा. प.,व चौधरी. बा. आ. (१९९२). शैक्षणिक मूल्यमापन. पुणेः नूतन प्रकाशन, पान नं.१३३

३५. तत्रैव पान. नं. १३४

३६. तत्रैव पान. नं. १३६

३७. आगलावे, प्रदिप. (२०००). संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे. नागपूरः विद्या प्रकाशन, पान नं.१९६

३८. तत्रैव पान. नं. १९६

३९. पाटील, वा.भा. (२००६). संशोधन पध्दती. पुणेः प्रशांत पब्लिकेशन, पान नं.२४३

४०. तत्रैव पान. नं. २४४

४१. आगलावे, प्रदीप. (२०००). संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे. नागपूरः विद्या प्रकाशन, पान नं.२००

४२. कदम, चा. प. (१९९९). शैक्षणिक संख्याशास्त्र. पुणेः नूतन प्रकाशन, पान नं.५

४३. भांडारकर, के.म. (२००४). सुलभ शैक्षणिक संख्याशास्त्र. पुणेः नूतन प्रकाशन, पान नं.२

४४. विरकर, प्र.कृ., गद्रे, प्र. ध., व सामंत. द.गो. (१९६३). प्रायोगिक शैक्षणिक मानसशास्त्र. पुणे : ठोकळ प्रकाशन, पान नं.१६०

४५. आगलावे, प्रदीप (२०००). संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे. नागपूर: विद्या प्रकाशन, पान नं.३९५

४६. कार्डीले, वसंतराव., महाले. संजिवनी. (२००२). संशोधनात सांख्यिकी तंत्राचे उपयोजन. नाशिक: प्रभारी कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, पान नं.४

४७. कदम, चा. प. (१९९९). शैक्षणिक संख्याशास्त्र. पुणे: नूतन प्रकाशन, पान नं.४

४८. गैरिट, हेनरी इ. (१९८९). शिक्षा और मनोविज्ञान मे सांख्यिकी के प्रयोग (ग्यॉरहवॉ हिंदी संस्करण). दिल्ली: टुडे ऑफसेट प्रिन्टर्स, पान नं.१५७

४९. तत्रैव पान नं. २७४

५०. कदम, चा. प. (१९९९). शैक्षणिक संख्याशास्त्र. पुणे: नूतन प्रकाशन, पान नं.१६८

५१. Blomeners, P., Lindquist. E. F. (1960). Elementary Statistical Methods. Delhi : Oxford Book co., p.102

५२. तत्रैव पान नं. ५२८

५३. पाठक, पी. डी. (१९७२). शिक्षा मनोविज्ञान (तेतीसवा हिंदी संस्करण). आग्रा: विनोद पुस्तक मंदीर. पान नं. ५३७.

५४. Guilford, J.P.(1956). Fundamental Statistics in Psychology and Education. New York: Megraw Hill Book Co., p.135

५५. कदम, चा. प. (१९९९). शैक्षणिक संख्याशास्त्र. पुणे: नूतन प्रकाशन, पान नं.४

५६. गैरिट, हेनरी इ. (१९८९). शिक्षा और मनोविज्ञान मे सांख्यिकी के प्रयोग (ग्यॉरहवॉ हिंदी संस्करण). दिल्ली: टुडे ऑफसेट प्रिन्टर्स, पान नं.१९९-२००

५७. Garret, H.E. (1981). Statistics in Psychology and Education. Bombay: Vikas, Feffer and simson ltd, p.127

५८. कार्डीले, वसंतराव., महाले. संजीवनी. (२००२). संशोधनात सांख्यिकी तंत्राचे उपयोजन. नाशिक: प्रभारी कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, पान नं.६४

५९. कदम, चा. प. (१९९९). शैक्षणिक संख्याशास्त्र. पुणे: नूतन प्रकाशन, पान नं.१७५

६०. कार्डीले, वसंतराव., महाले. संजीवनी. (२००२). संशोधनात सांख्यिकी तंत्राचे उपयोजन. नाशिक: प्रभारी कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, पान नं.६१

६१. तत्रैव पान नं. ६४

६२. तत्रैव पान नं. ६५

६३. भिंताडे, वि.रा. (१९९४). शैक्षणिक संशोधन पध्दती. पुणे: नूतन प्रकाशन, पान नं. ४५

६४. Terry, Page., & Thomas, J. B. (1977). International Dictionary of Education. p 381

६५. भिंताडे, वि.रा. (१९९४). शैक्षणिक संशोधन पध्दती. पुणे: नूतन प्रकाशन, पान नं. ४५

६६. American Psychological Association.(2011). APA Style Homepage, Retrived, April 12, 2011, from http://www.apastyle.org/.

प्रकरण ४

सांख्यिकीय विश्लेषण
व अर्थनिर्वचन

प्रकरण ४

सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

४.१ प्रास्ताविक

कोणत्याही संशोधनात संबंधित माहिती संकलित केल्यानंतर फलिते आणि निष्कर्ष शास्त्रोक्त सांख्यिकीय पध्दतीचा आधार घेवून काढावयाचे असतात. संशोधनात अशा प्रक्रियेचे अनन्य साधारण महत्व आहे. कारण जी समस्या संशोधनासाठी घेतलेली आहे त्या समस्येच्या अनुषंगाने त्यावर प्रक्रिया करुन निष्कर्ष प्राप्त करणे, त्यावर सविस्तर चर्चा करणे आणि उपाययोजना सुचविणे ही मुख्य ध्येये असतात.

४.१.१ सामग्रीचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

संशोधन समस्येच्या अनुषंगाने संशोधकाने माहितीचे संकलन केल्यानंतर त्यातील तथ्यांचे परस्परसंबंध, संघटन व व्यवस्थीकरण जाणीवपूर्वक केल्यावरच विपुल व विविध प्रकारच्या माहितीचा अर्थबोध होतो. यासाठी सामग्रीचे विश्लेषण करावे लागते.

"Data Analysis is studing the organized material in order to discover inherent facts. The data are studies from as many angles as possible to explore the new facts."[१]

सांख्यिकी विश्लेषणामुळे विचारांत आणि प्राविधीत निश्चितपणा आणि परिशुध्दता येते. श्रीमती पॉलीन यंग यांनी स्पष्ट केले आहे की, "विश्लेषणामुळेच तथ्यांचा महत्वपूर्ण अर्थ स्पष्ट होतो. केले की, तथ्यांच्या विश्लेषणास त्यांनी संशोधनाची रचनात्मक बाजू असे म्हटले आहे. "[२]

"Analysis of data, is comprehensive process involves processing, i.e. operation design to facilitate and increase amenability of data for analysis, as also the operations designed to draw generalization of test hypothesis."[३]

- Selltiz, C.,Jahoda, M.

सेल्टिझ जहोदा व सहकारी यांच्या मते, विश्लेषण व अर्थनिर्वचन कार्यात संकलित तथ्यांवर सांख्यिकीय प्रक्रिया व गृहीतकृत्यांच्या संदर्भात तथ्यांचे विश्लेषण करणे हे दोन्ही पैलू एकमेकांशी अभ्येद्यत: मिसळून गेले असतात. त्यांच्या मते, "तथ्यांचे विश्लेषण करण्याच्या कार्यातच तथ्यांना विश्लेषणक्षम बनविणे, तथ्यांच्या संघटनाद्वारा गृहीतकृत्यांची चाचणी घेणे किंवा तथ्यांच्या संघटनाद्वारा सामान्य स्वरुपाच्या निष्कर्षाची मांडणी करणे हया सर्व गोष्टी समाविष्ट आहेत."[४]

"Interpretation is an aspect of the research operation which is gear to exposing our concisions by linking them to other available knowledge or established theories and principles."[५]

याबाबत F. L. Whitney म्हणतात,

"Interpretation means an adequate exposition of the true meaning of the material presented in terms of the study being reported and of the chapter and section topic involved."[६]

यावरुन तथ्यांचे विश्लेषण करण्याच्या कार्यात तथ्यांना विश्लेषणक्षम बनविणे, तथ्यांच्या संघटनाद्वारे गृहीतकृत्यांची चाचणी घेणे व तथ्यांच्या संघटनाच्या आधारे सामान्य स्वरुपाच्या निष्कर्षाची मांडणी करणे, हया सर्व गोष्टी समाविष्ट आहेत हे दिसून येते.

संशोधनातून निष्पन्न झालेल्या निष्कर्षाच्या व्यापक अर्थाचा शोध घेणे म्हणजे तथ्याचे अर्थनिर्वचन होय. सामग्रीचे विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्याची एक क्रमबध्द प्रक्रिया आहे. सामग्रीचे परीक्षण, वर्गीकरण, सारणीयन इत्यादी बाबींचा त्यात समावेश होतो. सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन हा टप्पा अतिशय महत्वपूर्ण असून तो संशोधनाचा आत्माच होय.

प्रस्तुत संशोधनात न्यादर्शातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून प्राप्त झालेल्या आधारभूत माहितीच्या विश्लेषण व अर्थनिर्वचनाकरिता खालील संख्याशास्त्रीय तंत्राचा वापर करण्यात आला.

१. मध्यमान

२. प्रमाणविचलन

३. पिअरसन सहसंबंध गुणक 'r'

$$r = \frac{\sum xy}{\sqrt{\sum x^2 \sum y^2}}$$

४. Fisher z (r चे z मध्ये रुपांतरण सारणी परिशिष्ट क्र. ६)

५. प्रमाणत्रुटी

दोन सहसंबंध गुणकाच्या फरकाची प्रमाणत्रुटी

$$\sigma_{D_z} = \sigma_{z_1 - z_2} = \sqrt{\frac{1}{N_1 - 3} + \frac{1}{N_2 - 3}}$$

६. t चाचणी

$$t = \frac{z_1 - z_2}{\sqrt{\frac{1}{N_1 - 3} + \frac{1}{N_2 - 3}}}$$

७. स्वाधीनता मात्रा (df)

८. 'r' ची सार्थकता सारणी (परिशिष्ट क्र. ४)

९. सहसंबंधाचा अर्थ दर्शविणारे कोष्टक (परिशिष्ट क्र.५)

१०. t सार्थकता सारणी (परिशिष्ट क्र. ७)

४.२ संख्याशास्त्रीय तंत्राच्या वापराची प्रक्रिया

१. प्रस्तुत संशोधनात दोन चलातील सहसंबंध काढण्यासाठी पिअरसन 'r' या सहसंबंध गुणकाचा अवलंब करण्यात आला. पिअरसन 'r' ची सार्थकता

पडताळतांना मध्यमान व प्रमाण-विचलन काढल्यामुळे स्वाधीनता मात्रा २ ने कमी करावी लागली.[७] न्यादर्शातील विविध दोन चलांतील प्राप्त सहसंबंध गुणकाची सार्थकता पडताळण्याकरिता स्वाधीनता मात्रा (*df*) ४९६ करिता (परिशिष्ट क्र. ४) वरुन सहसंबंध सार्थक असण्यासाठी 'r' मूल्य ०.०५ स्तरावर व ०.०१ स्तरावर अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ पेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य हे सारणी मूल्यापेक्षा कमी असल्यास सहसंबंध सार्थक नाही असे समजल्या जाते व प्राप्त r मूल्य हे सारणी मूल्याएवढे किंवा सारणी मूल्यापेक्षा जास्त असल्यास सहसंबंध सार्थक आहे असे समजल्या जाते.

२. न्यादर्शातील विविध दोन चलांतील प्राप्त सहसंबंध गुणकाचे अर्थनिर्वचन (परिशिष्ट क्र.५) नुसार करण्यात आले.

३. पिअरसन 'r' चे वितरण वेड्यावाकड्या रेषेत असते. त्यामुळे पिअरसन 'r' ची नेहमीच्या पद्धतीने सरळ-सरळ सरासरी काढता येत नाही. म्हणून पिअरसन 'r' चे फिशर z मध्ये (r चे z मध्ये रुपांतरण सारणी z परिशिष्ट क्र. ६) रुपांतरण करण्यात आले. दोन z मधील फरकाला दोन सहसंबंध गुणकाच्या फरकाच्या प्रमाणत्रुटीने भागून t मूल्य काढण्यात आले.

४. 't' चाचणीद्वारे ग्रामीण व शहरी भागातील दोन चलांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता पडताळणी पुढीलप्रमाणे करण्यात आली.

५. मध्यमान, प्रमाणविचलन व पिअरसन 'r' काढल्याने स्वाधीनता मात्रा ३ ने कमी झाली.[८] ग्रामीण व शहरी भागातील दोन चलांतील सहसंबंध गुणकातील फरकाची सार्थकता पडताळण्याकरिता *df* ४९४ करिता 't' मूल्य सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर अनुक्रमे १.९६ व २.५९ किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. (t सारणी परिशिष्ट क्र. ६)

६. शून्य परीकल्पनेचे परीक्षण पुढील तत्वाला अनुसरुन केले.[९] t चे प्राप्त मूल्य ०.०१ किंवा ०.०५ स्तरावर सार्थक असेल तर शून्य परिकल्पनेचा त्याग करण्यात आला व प्राप्त t मूल्य ०.०१ किंवा ०.०५ स्तरावर सार्थक नसेल तर परिकल्पना मान्य किंवा स्विकृत करण्यात आली.

४.३ सामग्री सादरीकरणाची योजना

उपरोक्त संख्याशास्त्रीय परिमाणे व तंत्राचा अवलंब करुन संशोधन सामग्रीचे विश्लेषण व अर्थनिवर्चन करण्यात आले. संशोधनाच्या उद्दिष्टांना अनुसरुन व परिकल्पनांच्या पडताळणीकरिता सांख्यिकीय तंत्राचा अवलंब करण्यात आला. उद्दिष्टांच्या सिद्धतेसाठी व परिकल्पनांच्या परिक्षणासाठी वापरण्यात आलेली पद्धती पुढीलप्रमाणे :

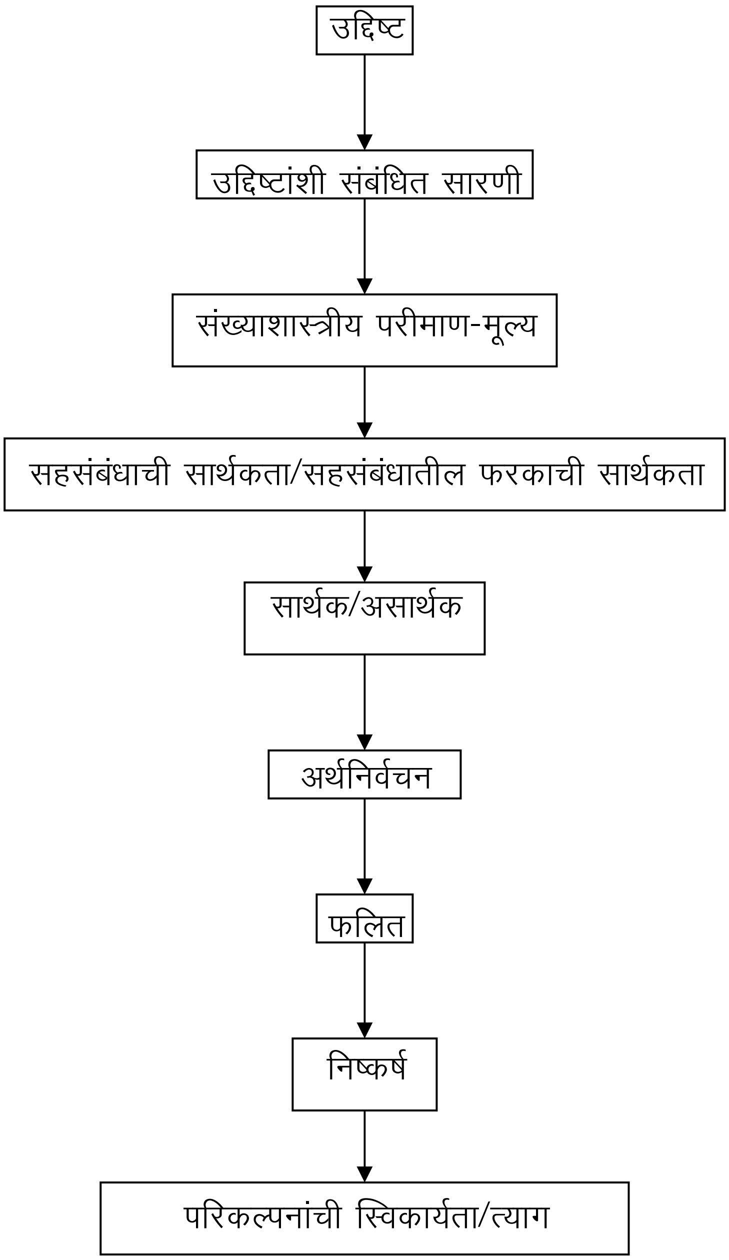

आकृती क्र.४.१ : उद्दिष्टांनुसार सांख्यिकीय विश्लेषण ओघतक्ता

वरीलप्रमाणे संख्याशास्त्रीय परीमाणे व तंत्राचा अवलंब करुन Microsoft Office Excel 2003 या संगणक software चा वापर करुन सामग्रीचे विश्लेषण करण्यात आले.

४.४ सामग्रीचे उद्दिष्टाधिष्ठीत सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

उद्दिष्टांना अनुसरुन सामग्री सादरीकरण पुढीलप्रमाणे करण्यात आले.

अ) प्रशासकीय वर्तन मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

ब) कार्यात्मक समाधान मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

क) शालेय गुणवत्ता मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

ड) शालेय गुणवत्तेचा प्रशासकीय वर्तनाशी व कार्यात्मक समाधानाशी सहसंबंध पडताळणीसाठी सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

४.४.१ अ) प्रशासकीय वर्तन मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रस्तुत संशोधनातील **उद्दिष्ट क्र. १** ला अनुसरुन प्रशासकीय वर्तन मापिका (परिशिष्ट क्र.३) अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून भरुन घेण्यात आल्या व त्याद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली. **परिकल्पना क्र.१** च्या पडताळणीसाठी माहितीचे पृथक्करण, सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले ते पुढीलप्रमाणे.

परिकल्पना क्र.१ : अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

सारणी क्र. ४.४ अ १

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	प्रशासकीय वर्तन	- ०.०५६	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ अ १** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) -०.०५६ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता सहसंबंध सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य -०.०५६ हे सारणी मूल्यापेक्षा कमी आहे. यावरुन ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. १ ची स्विकार्यता/ त्याग**

परिकल्पना क्र. १ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ अ २

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या नियोजनातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	नियोजन	०.०५१	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ अ २** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या नियोजनातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य r ०.०५१ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या नियोजनात दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४**

वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता सहसंबंध सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य ०.०५१ हे सारणी मूल्यापेक्षा कमी आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या नियोजनात सार्थक सहसंबंध नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या नियोजनात दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या नियोजनात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. १ ची स्विकार्यता/ त्याग**

नियोजन या घटकासाठी परिकल्पना क्र. १ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ अ ३

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या संघटनातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	संघटन	- ०.०४८	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ अ ३** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे संघटनातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) - ०.०४८ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या संघटनात दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध दिसून येतो. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता सहसंबंध सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य -०.०४८ हे सारणी मूल्यापेक्षा कमी आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या संघटनात सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या संघटनात दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या संघटनात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

परिकल्पना क्र. १ ची स्विकार्यता/ त्याग

संघटन या घटकासाठी परिकल्पना क्र. १ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ अ ४

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या संप्रेषणातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	संप्रेषण	- ०.०३१	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ अ ४** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या संप्रेषणामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) - ०.०३१ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या संप्रेषणात दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध दिसून येतो. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता सहसंबंध सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य - ०.०३१ हे सारणी मूल्यापेक्षा कमी आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या संप्रेषणातील सहसंबंध सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या संप्रेषणात दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या संप्रेषणामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

परिकल्पना क्र. १ ची स्विकार्यता/ त्याग

संप्रेषण या घटकासाठी परिकल्पना क्र. १ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ अ ५

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या निर्णयक्षमतेमधील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	निर्णयक्षमता	- ०.१३	०.०८८	०.११५	आहे	आहे

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ अ ५** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या निर्णयक्षमतेतील प्राप्त सहसंबंध गुणक (r) मूल्य - ०.१३ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या निर्णयक्षमतेत दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध दिसून येतो. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता सहसंबंध सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r

मूल्य अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य - ०.१३ हे सारणी मूल्यापेक्षा जास्त आहे. त्यामुळे हा सहसंबंध सार्थक आहे.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या निर्णयक्षमतेमध्ये दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक आहे.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या निर्णयक्षमतेमध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो.

- **परिकल्पना क्र. १ ची स्विकार्यता/ त्याग**

निर्णयक्षमता या घटकासाठी परिकल्पना क्र. १ चा त्याग करण्यात आला आहे.

सारणी क्र. ४.४ अ ६

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व नियोजन यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी.

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	प्रशासकीय वर्तन	०.७७	१.०२८	१.४३	नाही
शहरी	२५०		नियोजन	०.८२	१.१६		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४अ ६** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व नियोजन यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक (r) मूल्य ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.७७ व ०.८२ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारे t मूल्य १.४३ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ नुसार मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व नियोजन यामधील सहसंबंध ग्रामीण तसेच शहरी भागासाठी उच्च दर्जाचे असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण तसेच शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व नियोजन यांच्यातील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य १.४३ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील शाळांच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व नियोजन यांच्यातील सहसंबधातील फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व नियोजन यातील सहसंबधामध्ये ग्रामीण व शहरी भागामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनात नियोजनाचे संदर्भात ग्रामीण व शहरी भागामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. १ ची स्विकार्यता/ त्याग**

नियोजन या घटकासाठी परिकल्पना क्र. १ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ अ ७

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व संघटन यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी

विभाग	**N**	*df*	**चल**	**r**	**z**	**t**	**सार्थकता**
ग्रामीण	२५०	४९४	प्रशासकीय वर्तन	०.८२	१.१५४	४.२६	आहे
शहरी	२५०		संघटन	०.९१	१.५४		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ अ ७** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व संघटन यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.८२ व ०.९१ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारे t मूल्य ४.२६ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ नुसार मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व संघटन यामधील सहसंबंध ग्रामीण तसेच शहरी भागासाठी उच्च दर्जाचे असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण तसेच शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व संघटन यांच्यातील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ४.२६ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी

भागातील शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व संघटन यांच्या सहसंबधातील फरक सार्थक आहे.

- **फलित**

मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व संघटन यातील सहसंबंधामध्ये ग्रामीण व शहरी भागामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो.

- **निष्कर्ष**

मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन संघटनाच्या संदर्भात शहरी भागामध्ये ग्रामीण भागापेक्षा अधिक चांगले असल्याचे दिसून येते.

परिकल्पना क्र. १ ची स्विकार्यता/ त्याग

संघटन या घटकासाठी परिकल्पना क्र. १ चा त्याग करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ अ ८

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तन व संप्रेषण यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	**N**	*df*	**चल**	**r**	**z**	**t**	**सार्थकता**
ग्रामीण	२५०	४९४	प्रशासकीय वर्तन	०.८२	१.१५	३.४२	आहे
शहरी	२५०		संप्रेषण	०.८९	१.४६		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ अ ८** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व संप्रेषण यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.८२ व ०.८९ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारे t मूल्य ३.४२ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ नुसार मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व संप्रेषण यामधील सहसंबंध ग्रामीण तसेच शहरी भागासाठी उच्च दर्जाचे असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण तसेच शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व संप्रेषण यांच्यातील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ३.४२ हे सारणी मूल्यापेक्षा अधिक आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळांच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व संप्रेषण यांच्या सहसंबंधातील फरक सार्थक आहे.

- **फलित**

मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व संप्रेषण यामधील सहसंबंधामध्ये ग्रामीण व शहरी भागामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो.

- **निष्कर्ष**

मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तनात शहरी भागातील मुख्याध्यापकाचे संप्रेषण ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकांपेक्षा अधिक चांगले असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. १ ची स्विकार्यता/ त्याग**

संप्रेषण या घटकासाठी परिकल्पना क्र. १ चा त्याग करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ अ ९

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व निर्णयक्षमता यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	प्रशासकीय वर्तन	०.५५	०.६२	४.३४	आहे
शहरी	२५०		निर्णयक्षमता	०.७७	१.०१		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ अ ९** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व निर्णयक्षमता यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.५५ व ०.७७ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारे t मूल्य ४.३४ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ नुसार मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व निर्णयक्षमता यामधील सहसंबंध ग्रामीण भागासाठी साधारण दर्जाचा तर शहरी भागासाठी उच्च दर्जाचा असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण तसेच शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व निर्णयक्षमता यांच्यातील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ४.३४ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी

भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व निर्णयक्षमता यांच्या सहसंबंधातील फरक सार्थक आहे.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व निर्णयक्षमता यांच्यातील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो.

- **निष्कर्ष**

मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाच्या संदर्भात शहरी मुख्याध्यापकांची निर्णयक्षमता ग्रामीण मुख्याध्यापकांपेक्षा अधिक चांगली असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. १ ची स्विकार्यता/ त्याग**

निर्णयक्षमता या घटकासाठी परिकल्पना क्र. १ चा त्याग करण्यात येत आहे.

४.४.२ ब) कार्यात्मक समाधान मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रस्तुत संशोधनातील **उद्दिष्ट क्र.२** ला अनुसरुन कार्यात्मक समाधान मापिका (परिशिष्ट क्र.३) अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून भरुन घेण्यात आल्या व त्याव्दारे माहिती संकलित करण्यात आली. परिकल्पना क्र.२ च्या पडताळणीसाठी माहितीचे पृथक्करण, सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले ते पुढीलप्रमाणे:

परिकल्पना क्र. २ : अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

सारणी क्र. ४.४ ब १

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण	२५०	४९६	कार्यात्मक समाधान	०.०३१	०.०८८	०.११५	नाही	नाही
शहरी	२५०							

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ब १** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ०.०३१ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध दिसून येतो. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता ०.०५ व ०.०१ स्तरावर (r) सार्थक असण्यासाठी r मूल्य अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य ०.०३१ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात सार्थक सहसंबंध नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

परिकल्पना क्र. २ ची स्विकार्यता/ त्याग

परिकल्पना क्र. २ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ब २

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या कार्यात्मक स्थितीमधील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	कार्यात्मक स्थिती	- ०.०४	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ब १** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक स्थितीमधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) -०.०४ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक स्थितीमधील सहसंबंध ऋण स्वरुपाचा असून दुर्लक्षणीय आहे. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता (r) सार्थक असण्यासाठी r मूल्य ०.०५ व ०.०१ स्तरावर अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य - ०.०४ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक स्थितीमधील सहसंबंध सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या कार्यात्मक स्थितीमध्ये दुर्लक्षणीय ऋण सहसबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील कार्यात्मक स्थितीमध्ये भिन्नता दिसून येते. परंतु लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. २ ची स्विकार्यता/ त्याग**

कार्यात्मक स्थिती या घटकासाठी परिकल्पना क्र. २ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ब ३

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या कार्यात्मक वातावरणातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	**N**	*df*	**चल**	**r**	**अपेक्षित r**		**सार्थकता**	
					०.०५ स्तर	**०.०१ स्तर**	**०.०५ स्तर**	**०.०१ स्तर**
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	कार्यात्मक वातावरण	०.०१२	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ब १** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील कार्यात्मक वातावरणामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ०.०१२ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या कार्यात्मक वातावरणामध्ये धन दुर्लक्षणीय सहसबंध असल्याचे दिसून येते. परिशिष्ट क्र.४ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता (r) सार्थक असण्यासाठी r मूल्य ०.०५ व ०.०१ स्तरावर

अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य ०.०१२ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या कार्यात्मक वातावरणामधील सहसंबंध सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या कार्यात्मक वातावरणामध्ये दुर्लक्षणीय धन सहसबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या कार्यात्मक वातावरणात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

परिकल्पना क्र. २ ची स्विकार्यता/ त्याग

कार्यात्मक वातावरण या घटकासाठी परिकल्पना क्र. २ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ब ४

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या मानस-सामाजिक दर्जातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	मानस सामाजिक दर्जा	०.०१३	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ब ४** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या मानस-सामाजिक दर्जा मधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ०.०१३ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या मानस सामाजिक दर्जामध्ये दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता (r) सार्थक असण्यासाठी r मूल्य ०.०५ व ०.०१ स्तरावर अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य ०.०१३ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या मानस-सामाजिक दर्जा मधील सहसंबंध सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या मानस-सामाजिक दर्जामध्ये दुर्लक्षणीय धन सहसबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या मानस-सामाजिक दर्जात भिन्नता दिसून येते. परंतु लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. २ ची स्विकार्यता/ त्याग**

मानस-सामाजिक दर्जा या घटकासाठी परिकल्पना क्र. २ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ब ५

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या आर्थिक घटकातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी:

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	आर्थिक घटक	०.०४	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ब ५** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या आर्थिक घटकाबाबत समाधानातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ०.०४ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

कोष्टक r वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या आर्थिक घटकाबाबत समाधानामध्ये दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. परिशिष्ट क्र.४ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता (r) सार्थक असण्यासाठी r मूल्य ०.०५ व ०.०१ स्तरावर अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य ०.०४ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या आर्थिक घटकाबाबत समाधानामधील सहसंबंध सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या आर्थिक घटकाबाबत समाधानामध्ये दुर्लक्षणीय धन सहसबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या आर्थिक घटकाबाबतच्या समाधानात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

परिकल्पना क्र. २ ची स्विकार्यता/ त्याग

आर्थिक घटकासाठी परिकल्पना क्र. २ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ब ६

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे सामाजिक योगदानाबाबत समाधानामधील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	**N**	***df***	**चल**	**r**	**अपेक्षित r**		**सार्थकता**	
					०.०५ स्तर	**०.०१ स्तर**	**०.०५ स्तर**	**०.०१ स्तर**
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	सामाजिक योगदान	०.०७२९	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ब ५** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे सामाजिक योगदानाबाबत समाधानामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ०.०७२९ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या सामाजिक योगदानाबाबत समाधानामध्ये दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. परिशिष्ट क्र.४ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता (r) सार्थक

असण्यासाठी r मूल्य ०.०५ व ०.०१ स्तरावर अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य ०.०७२९ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या सामाजिक योगदानाबाबत समाधानामधील सहसंबंध सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या सामाजिक योगदानाबाबत समाधानामध्ये दुर्लक्षणीय सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या सामाजिक योगदानबाबतच्या समाधान लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

परिकल्पना क्र. २ ची स्विकार्यता/ त्याग

सामाजिक योगदान या घटकासाठी परिकल्पना क्र. २ चा स्विकार करण्यात येत आहे

सारणी क्र. ४.४ ब ७

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक स्थिती यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी:

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	कार्यात्मक समाधान	०.७	०.८७	०.३४	नाही
शहरी	२५०		कार्यात्मक स्थिती	०.६८	०.८४		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ब ७** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक स्थिती यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.७ व ०.६८ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारे t मूल्य ०.३४ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण तसेच शहरी भागासाठी मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक स्थिती यामधील सहसंबंध चांगल्या दर्जाचा असल्याचे दिसून येते. परिशिष्ट क्र.४ वरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक स्थिती यामधील सहसंबंध सार्थक आहे.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ३.४२ हे सारणी मूल्यापेक्षा अधिक आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक स्थिती यांच्या सहसंबधातील फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक स्थिती याच्या सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या संदर्भात कार्यात्मक स्थिती हा घटक ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकांसाठी सारखाच महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. २ ची स्विकार्यता/ त्याग**

कार्यात्मक स्थिती या घटकासाठी परिकल्पना क्र. २ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ब ८

मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक वातावरण यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	कार्यात्मक समाधान	०.६२	०.७२	२.८०	आहे
शहरी	२५०		कार्यात्मक वातावरण	०.४४	०.४७		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ब** ८ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक वातावरण यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.६२ व ०.४४ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारे t मूल्य २.८० एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण तसेच शहरी भागासाठी मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक वातावरण यामधील सहसंबंध साधारण दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. परिशिष्ट क्र.४ वरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक वातावरण यामधील सहसंबंध सार्थक आहे. परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य २.८० हे सारणी मूल्यापेक्षा अधिक आहे. यावरुन असे

दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक वातावरण यांच्यातील सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व कार्यात्मक वातावरण यामधील सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो.

- **निष्कर्ष**

कार्यात्मक समाधानामध्ये कार्यात्मक वातावरणाबाबत ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापक शहरी भागातील मुख्याध्यापकांपेक्षा अधिक समाधानी असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. २ ची स्विकार्यता/ त्याग**

कार्यात्मक वातावरण या घटकासाठी परिकल्पना क्र. २ चा त्याग करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ब ९

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व मानस-सामाजिक दर्जा यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	कार्यात्मक समाधान	०.५४	०.६१	३.१	आहे
शहरी	२५०		मानस सामाजिक दर्जा	०.७१	०.८९		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ब ९** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व मानस-सामाजिक दर्जा यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.५४ व ०.७१ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारे t मूल्य ३.१ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व मानस सामाजीक दर्जा यामध्ये साधारण दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. तर शहरी भागासाठी मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व मानस सामाजीक दर्जा यामध्ये चागंल्या दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. परिशिष्ट क्र.४ वरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व मानस-सामाजिक दर्जा यामधील सहसंबंध सार्थक आहे.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ३.१ हे सारणी मूल्यापेक्षा अधिक आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व मानस-सामाजिक दर्जा यांच्यातील सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व मानस-सामाजिक दर्जा यातील सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक असल्याचे दिसून येते.

- **निष्कर्ष**

कार्यात्मक समाधानामध्ये मानस-सामाजिक दर्जा हा घटक शहरी भागातील मुख्याध्यापकांमध्ये ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकांपेक्षा अधिक महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पेना क्र. २ ची स्विकार्यता/ त्याग**

मानस-सामाजिक दर्जा या घटकासाठी परिकल्पना क्र. २ चा त्याग करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ब १०

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व आर्थिक घटक यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी:

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	कार्यात्मक समाधान	०.४४	०.४७	२.३४	०.०५ स्तरावर आहे
शहरी	२५०		आर्थिक घटक	०.५९५	०.६९		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ब १०** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व आर्थिक घटक यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.४४ व ०.५९५ एवढे आहे. त्यांचेतील फरकाची सार्थकता दर्शविणारे t मूल्य २.३४ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व आर्थिक घटक यामध्ये साधारण दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. परिशिष्ट क्र.४ वरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व आर्थिक घटक यामधील सहसंबंध सार्थक आहे. परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य २.३४ हे सारणी मूल्यापेक्षा अधिक आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व आर्थिक घटक

यांच्या सहसंबधातील फरक ०.०५ स्तरावर सार्थक आहे परंतु ०.०१ स्तरावर हा फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व आर्थिक घटक यामधील सहसंबधामध्ये ०.०५ स्तरावर लक्षणीय फरक आहे, तर ०.०१ स्तरावर हा फरक लक्षणीय नसल्याचे दिसून येते.

- **निष्कर्ष**

कार्यात्मक समाधानामध्ये आर्थिक घटक शहरी भागातील मुख्याध्यापकांमध्ये ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकांपेक्षा अधिक महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. २ ची स्विकार्यता/ त्याग**

आर्थिक घटकासाठी परिकल्पना क्र. २ चा ०.०५ स्तरावर त्याग करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ब ११

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व सामाजिक योगदान यामधील सहसंबंधाच्या फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी:

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	कार्यात्मक समाधान	०.६०३	०.६९८	२.२१	०.०५ स्तरावर आहे
शहरी	२५०		सामाजिक योगदान	०.७२	०.८९७		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ब ११** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व सामाजिक योगदान यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.६०३ व ०.७२ एवढे आहे. त्यांचेतील फरकाची सार्थकता दर्शविणारे t मूल्य २.२१ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व सामाजिक योगदान यामध्ये साधारण दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. तर शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व सामाजिक योगदान यामध्ये चांगल्या दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. परिशिष्ट क्र.४ वरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व सामाजिक योगदान यामधील सहसंबंध सार्थक आहे.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य २.२१ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व सामाजिक योगदान यांच्यातील सहसंबधामध्ये ०.०५ स्तरावर लक्षणीय फरक दिसून येतो, परंतु ०.०१ स्तरावर लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व सामाजिक योगदान यामधील सहसंबधामध्ये ०.०५ स्तरावर लक्षणीय फरक आहे परंतु ०.०१ स्तरावर लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

कार्यात्मक समाधानाच्या संदर्भात सामाजिक योगदान हा घटक शहरी भागातील मुख्याध्यापकांपेक्षा ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकांना कमी महत्वाचा वाटतो.

- **परिकल्पना क्र. २ ची स्विकार्यता/ त्याग**

सामाजिक योगदान या घटकासाठी परिकल्पना क्र. २ चा ०.०५ स्तरावर त्याग करण्यात येत आहे.

४.४.३ क)शालेय गुणवत्ता मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रस्तुत संशोधनातील **उद्दिष्ट क्र. ३** ला अनुसरुन शालेय गुणवत्ता मापिका (परिशिष्ट क्र.३) अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून भरुन घेण्यात आल्या व त्याव्दारे माहिती संकलित करण्यात आली. परिकल्पना क्र.३ च्या पडताळणीसाठी माहितीचे पृथक्करण, सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले ते पुढीलप्रमाणे.

परिकल्पना क्र. ३ : अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

सारणी क्र. ४.४ क १

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेतील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी:

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण	२५०	४९६	शालेय गुणवत्ता	- ०.०५३	०.०८८	०.११५	नाही	नाही
शहरी	२५०							

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ क १** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेतील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य - ०.०५३ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये ऋण दुर्लक्षणीय सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. परिशिष्ट क्र.४ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य - ०.०५३ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील माााध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये सार्थक सहसंबंध नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये ऋण दुर्लक्षणीय सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ३ ची स्विकार्यता/ त्याग**

परिकल्पना क्र. ३ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ क २

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या भौतिक सुविधा-परिसर यामधील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	भौतिक सुविधा परिसर	- ०.०७३	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ क २** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या भौतिक सुविधा-परिसर यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) -०.०७३ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या भौतिक सुविधा-परिसर यामध्ये ऋण दुर्लक्षणीय सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. परिशिष्ट क्र.४ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य - ०.०७३ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील शाळेच्या भौतिक सुविधा-परिसर यामध्ये सार्थक सहसंबंध नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या भौतिक सुविधा-परिसर यामध्ये ऋण दुर्लक्षणीय सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या भौतिक सुविधा-परिसर यामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

परिकल्पना क्र. ३ ची स्विकार्यता/ त्याग

भौतिक सुविधा-परिसर या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ३ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ क ३

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या व्यवस्थापनातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	व्यवस्थापन	०.०१९७	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४क ३** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या व्यवस्थापनातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ०.०१९७ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या व्यवस्थापनामध्ये दुर्लक्षणीय सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. परिशिष्ट क्र.४ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य ०.०१९७ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील शाळेच्या व्यवस्थापनामध्ये सार्थक सहसंबंध नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या व्यवस्थापनामध्ये दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या व्यवस्थापनामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ३ ची स्विकार्यता/ त्याग**

व्यवस्थापन या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ३ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ क ४

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या विद्यार्थी सर्वांगीण विकासातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी:

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	विद्यार्थी सर्वांगीण विकास	-०.०२८	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ क ४** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या विद्यार्थी सर्वांगीण विकासातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) -०.०२८एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या विद्यार्थी सर्वांगीण विकासातील सहसंबंध दुर्लक्षणीय असून ऋण स्वरुपाचा असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.४ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य -०.०२८एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील शाळेच्या विद्यार्थी सर्वांगीण विकासातील सहसंबंध सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या विद्यार्थी सर्वांगीण विकासामध्ये दुर्लक्षणीय सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या विद्यार्थी सर्वांगीण विकासामध्ये फरक दिसून येतो. परंतु लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ३ ची स्विकार्यता/ त्याग**

विद्यार्थी सर्वांगीण विकास या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ३ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ क ५

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या पर्यवेक्षणातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	अपेक्षित r		सार्थकता	
					०.०५ स्तर	०.०१ स्तर	०.०५ स्तर	०.०१ स्तर
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	पर्यवेक्षण	-०.०२४	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ क ५** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या पर्यवेक्षणातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) -०.०२४ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या पर्यवेक्षणामध्ये दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य -०.०२४ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील शाळेच्या पर्यवेक्षणामधील सहसंबंध सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या पर्यवेक्षणामध्ये दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या पर्यवेक्षणात फरक दिसून येतो. परंतु लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ३ ची स्विकार्यता/ त्याग**

पर्यवेक्षण या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ३ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ क ६

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या शाळा-समाज संबंध यामधील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी :

विभाग	**N**	*df*	**चल**	**r**	**अपेक्षित r**		**सार्थकता**	
					०.०५ स्तर	**०.०१ स्तर**	**०.०५ स्तर**	**०.०१ स्तर**
ग्रामीण शहरी	२५० २५०	४९६	शाळा-समाज संबंध	०.०१६	०.०८८	०.११५	नाही	नाही

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ क ६** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या शाळा-समाज संबंध यामध्ये प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ०.०१६ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या शाळा-समाज संबंध यामध्ये दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.४ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९६ करीता r सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर r मूल्य अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य ०.०१६ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील शाळेच्या शाळा-समाज संबंध यामध्ये सार्थक सहसंबंध नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या शाळा-समाज संबंधामध्ये दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांच्या शाळा-समाज संबंधात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

परिकल्पना क्र. ३ ची स्विकार्यता/ त्याग

शाळा-समाज संबंध या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ३ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ क ७

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व भौतिक सुविधा-परिसर यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.१५	०.१५	३.१३	आहे
शहरी	२५०		भौतिक सुविधा-परिसर	०.४१	०.४३		

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ क ७** वरुन माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व भौतिक सुविधा-परिसर यांच्यातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.१५ व ०.४१ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य ३.१३ एवढे आहे.

▪ **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन माध्यमिक शाळेची ग्रामीण भागासाठी शालेय गुणवत्ता व भौतिक सुविधा-परिसर यामध्ये दुर्लक्षणीय सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. तर शहरी भागासाठी शालेय गुणवत्ता व भौतिक सुविधा-परिसर यामध्ये साधारण दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता ०.०१ व ०.०५ स्तरावर फरक सार्थक असण्यासाठी t मूल्य अनुक्रमे २.५९ व १.९८ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ३.१३ एवढे आहे. यावरुन माध्यमिक शाळेची ग्रामीण व शहरी भागातील शालेय गुणवत्ता व भौतिक सुविधा-परिसर यांच्या सहसंबंधातील फरक सार्थक आहे.

▪ **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व भौतिक सुविधा-परिसर यांच्यामधील सहसंबंधात लक्षणीय फरक दिसून येतो.

▪ **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात शहरी शाळांमध्ये भौतिक सुविधा-परिसर ग्रामीण शाळेपेक्षा अधिक चांगले असल्याचे दिसून येते.

▪ **परिकल्पना क्र. ३ ची स्विकार्यता/ त्याग**

भौतिक सुविधा व परिसर या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ३ चा त्याग करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ क ८

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व व्यवस्थापन यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.०६९	०.०७	०.९९	नाही
शहरी	२५०		व्यवस्थापन	०.१६	०.१६		

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ क ८** वरुन शालेय गुणवत्ता व व्यवस्थापन यांच्यातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.०६९ व ०.१६ आहे. त्यांच्यातील फरकाचे प्राप्त t मूल्य ०.९९ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण तसेच शहरी भागासाठी शालेय गुणवत्ता व व्यवस्थापन यामध्ये दुर्लक्षणीय सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. परिशिष्ट क्र.४ वरुन शहरी भागासाठी शालेय गुणवत्ता व व्यवस्थापन यामधील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते तर ग्रामीण भागासाठी शालेय गुणवत्ता व व्यवस्थापन यामधील सहसंबंध सार्थक नसल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता ०.०१ व ०.०५ स्तरावर फरक सार्थक असण्यासाठी t मूल्य अनुक्रमे २.५९ व १.९८ पेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ०.९९ एवढे आहे. यावरुन ग्रामीण व शहरी भागातील शाळेची शालेय गुणवत्ता व व्यवस्थापन यामधील सहसंबंधातील फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व व्यवस्थापन यांच्यामधील सहसंबंधात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात शहरी तसेच ग्रामीण माध्यमिक शाळांसाठी व्यवस्थापनाच्या भूमिकेत कमतरता असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. ३ ची स्विकार्यता/ त्याग**

व्यवस्थापन या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ३ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ क ९

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची शालेय गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.४३७	०.४६८	१.३	नाही
शहरी	२५०		विद्यार्थी सर्वांगीण विकास	०.३३७	०.३५		

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ क ९** वरुन शालेय गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यांच्यातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.४३७ व ०.३३७ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य १.३ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन शालेय गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यामधील सहसंबंध ग्रामीण तसेच शहरी भागासाठी साधारण दर्जाचे असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण व शहरी भागासाठी शालेय गुणवत्ता व व्यवस्थापन यामधील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.७** वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता ०.०१ व ०.०५ स्तरावर फरक सार्थक असण्यासाठी t मूल्य अनुक्रमे २.५९ व १.९८ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य १.३ एवढे आहे. यावरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यांच्या सहसंबंधातील फरक सार्थक नसल्याचे दिसून येते.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यांचेमधील सहसंबंधात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात विद्यार्थी सर्वांगीण विकास हया घटकासाठी ग्रामीण व शहरी शाळांमध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ३ ची स्विकार्यता/ त्याग**

विद्यार्थी सर्वांगीण विकास या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ३ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ क १०

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची शालेय गुणवत्ता व पर्यवेक्षण यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.१८	०.१८२	२.०३६	०.५ स्तरावर आहे
शहरी	२५०		पर्यवेक्षण	०.३५	०.३६५		

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ क १०** वरुन शालेय गुणवत्ता व पर्यवेक्षण यांच्यातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.१८ व ०.३५ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य २.०३६ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन शालेय गुणवत्ता व पर्यवेक्षण यामध्ये ग्रामीण भागासाठी दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते, तर शहरी भागासाठी कमी दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.४ वरुन शालेय गुणवत्ता व पर्यवेक्षण यामधील सहसंबंध ग्रामीण तसेच शहरी भागासाठी सार्थक असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.७** वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता ०.०१ व ०.०५ स्तरावर फरक सार्थक असण्यासाठी t मूल्य अनुक्रमे २.५९ व १.९८ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य २.०३६ एवढे आहे. यावरुन ग्रामीण व शहरी भागातील शाळेची गुणवत्ता व पर्यवेक्षण यांच्या सहसंबंधातील फरक ०.०५ स्तरावर सार्थक आहे परंतु ०.०१ स्तरावर हा फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व पर्यवेक्षण यांच्यामधील सहसंबंधामध्ये ०.०५ स्तरावर लक्षणीय फरक दिसून येतो परंतु ०.०१ स्तरावर हा फरक सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात पर्यवेक्षण हा घटक ग्रामीण शाळांपेक्षा शहरी शाळांसाठी अधिक महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. ३ ची स्विकार्यता/ त्याग**

पर्यवेक्षण या घटकासाठी ०.०५ स्तरावर परिकल्पना क्र.३ चा त्याग करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ क ११

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व शाळा-समाज संबंध यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.२१	०.२१५	०.३५	नाही
शहरी	२५०		शाळा-समाज संबंध	०.१८	०.१८४		

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ क ११** वरुन शालेय गुणवत्ता व शाळा-समाज संबंध यांच्यातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.२१ व ०.१८ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य ०.३५ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन शालेय गुणवत्ता व शाळा-समाज संबंध यामध्ये ग्रामीण तसेच शहरी भागातील शाळेसाठी दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन शालेय गुणवत्ता व शाळा-समाज संबंध यामधील सहसंबंध ग्रामीण व शहरी भागासाठी सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता ०.०१ व ०.०५ स्तरावर फरक सार्थक असण्यासाठी t मूल्य अनुक्रमे २.५९ व १.९८ पेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ०.३५ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील शाळेची गुणवत्ता व शाळा-समाज संबंध यांच्या सहसंबंधातील फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्ता व शाळा-समाज संबंध यांच्यातील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्ता व शाळा-समाज संबंध यांच्यामध्ये ग्रामीण तसेच शहरी भागामध्ये दुर्लक्षणीय सहसंबंध असून ग्रामीण व शहरी भागाच्या सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ३ ची स्विकार्यता/ त्याग**

शाळा-समाज संबंध या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ३ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

४.४.४ ड) शालेय गुणवत्तेचा प्रशासकीय वर्तनाशी व कार्यात्मक समाधानाशी सहसंबंध पडताळणीसाठी सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रस्तुत संशोधनातील **उद्दिष्ट क्र. ४** ला अनुसरुन शालेय गुणवत्ता मापिका, प्रशासकीय वर्तन मापिका व कार्यात्मक समाधान मापिकांव्दारे संकलित माहितीचे परिकल्पना क्र.४ च्या पडताळणीकरिता पृथक्करण, सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले ते पुढीलप्रमाणे:

परिकल्पना क्र. ४ : अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांच्या शालेय गुणवत्तेशी सहसंबंधात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

सारणी क्र. ४.४ ड. १

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व शालेय गुणवत्ता यांच्यातील सहसंबंध दर्शविणारी सारणी**:**

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	प्रशासकीय वर्तन	०.२६	०.२६५	१.९२	नाही
शहरी	२५०		शालेय गुणवत्ता	०.०९३	०.०९३		

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ ड. १** वरुन मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व शालेय गुणवत्ता यांच्यातील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.२६ व ०.०९३ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य १.९२ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्ता व मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन यांच्यामध्ये दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध दिसून येतो. तर ग्रामीण भागासाठी मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व शालेय गुणवत्ता यांच्यामध्ये कमी दर्जाचा धन सहसंबंध दिसून येतो. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण तसेच शहरी माध्यमिक शाळेतील प्रशासकीय वर्तन व शालेय गुणवत्ता यांच्यातील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता ०.०५ स्तरावर फरक सार्थक असण्यासाठी t मूल्य १.९६ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य १.९२ आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन यांच्यातील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन यांच्यामधील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते. शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन शहरी भागाच्या तुलनेत ग्रामीण भागात अधिक महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते. परंतु शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन या घटकासाठी परिकल्पनेचा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ड. २

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व नियोजन यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.३०२	०.३१२	०.७३	नाही
शहरी	२५०		नियोजन	०.२४	०.२४७		

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ ड.२** वरुन शालेय गुणवत्ता व नियोजन यांच्यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.३०२ व ०.२४ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य ०.७३ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण तसेच शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व नियोजन यांच्यामध्ये कमी दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण तसेच शहरी माध्यमिक शाळेची शालेय गुणवत्ता व नियोजन यांच्यातील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.७** वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ०.७३ एवढे आहे. यावरुन ग्रामीण व शहरी भागातील शालेय गुणवत्ता व मुख्याध्यापकाचे नियोजन यांच्या सहसंबधामधील फरक सार्थक नसल्याचे दिसून येते.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे नियोजन व शालेय गुणवत्ता यामधील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांमध्ये शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात मुख्याध्यापकाच्या नियोजनात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

नियोजन या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ड. ३

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व संघटन यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी:

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.३४	०.३५	२.५१	०.०५ स्तरावर आहे
शहरी	२५०		संघटन	०.१२५	०.१२६		

- **निरीक्षण**

- सारणी क्र. **४.४ ड. ३** वरुन शालेय गुणवत्ता व संघटन यांच्यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.३४ व ०.१२५ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य २.५१ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन माध्यमिक शालेय गुणवत्ता व संघटन यांच्यातील सहसंबंध ग्रामीण भागासाठी कमी दर्जाचा तर शहरी भागासाठी दुर्लक्षणीय सहसंबंध असल्याचे दिसून येते**. परिशिष्ट क्र.४** वरुन माध्यमिक शाळेचा शालेय गुणवत्ता व संघटन यांच्यातील सहसंबंध ग्रामीण तसेच शहरी भागासाठी सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य २.५१ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे संघटन व शालेय गुणवत्ता यांच्या सहसंबधातील फरक ०.०५ स्तरावर सार्थक आहे परंतु ०.०१ स्तरावर फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व संघटन यामधील सहसंबंधामध्ये ०.०५ स्तरावर लक्षणीय फरक दिसून येतो मात्र ०.०१ स्तरावर हा फरक सार्थक नाही.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात मुख्याध्यापकाचे संघटन ग्रामीण भागातील शाळांमध्ये शहरी भागातील शाळांपेक्षा अधिक चांगले असल्याचे दिसून येते. परंतु ०.०१ स्तरावर त्यांच्यामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

संघटन या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा ०.०५ स्तरावर त्याग करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ड. ४

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व संप्रेषण यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.२६	०.२६७	२.६८	आहे
शहरी	२५०		संप्रेषण	०.०२५	०.०२५४		

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ ड. ४** वरुन शालेय गुणवत्ता व संप्रेषण यांच्यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागाकरिता अनुक्रमे ०.२६ व ०.०२५ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य २.६८ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन माध्यमिक शाळेची शालेय गुणवत्ता व संप्रेषण यांच्यामध्ये ग्रामीण भागासाठी कमी दर्जाचा धन सहसंबंध आहे तर शहरी भागाकरिता दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व संप्रेषण यांच्यातील ग्रामीण भागातील सहसंबंध सार्थक आहे तर शहरी भागातील संप्रेषण व शालेय गुणवत्ता यांच्यातील सहसंबंध सार्थक नसल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य २.६८ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी

भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व संप्रेषण यांच्यामधील सहसंबधातील फरक सार्थक आहे.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे संप्रेषण व शालेय गुणवत्ता याच्या सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक असल्याचे दिसून येते.

- **निष्कर्ष**

माध्यमिक शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकाचे संप्रेषण शहरी मुख्याध्यापकांपेक्षा अधिक चांगले असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

संप्रेषण या घटकासाठी परिकल्पना क्र.४ चा त्याग करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ड. ५

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व निर्णयक्षमता यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	- ०.०४९	- ०.०४९	०.४२	नाही
शहरी	२५०		निर्णयक्षमता	- ०.०८६	- ०.०८७		

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. ४.४ ड.५ वरुन शालेय गुणवत्ता व निर्णयक्षमता यांच्यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे - ०.०४९ व - ०.०८६ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य ०.४२ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण आणि शहरी माध्यमिक शाळांच्या शालेय गुणवत्ता व निर्णयक्षमता यांचेमध्ये दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध आहे. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण तसेच शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता व निर्णयक्षमता यांच्यातील सहसंबंध सार्थक नसल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ०.४२ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकांची निर्णयक्षमता यांच्या सहसंबधामधील फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व निर्णयक्षमता यांच्यामध्ये ऋण दुर्लक्षणीय सहसंबंध असून हा सहसंबंध सार्थक नाही. तसेच ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व निर्णयक्षमता यांच्यामधील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण तसेच शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या निर्णयक्षमतमध्ये कमतरता असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

निर्णयक्षमता या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ड. ६

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.३	०.३१	१.६	नाही
शहरी	२५०		कार्यात्मक समाधान	०.१६	०.१६५		

- **निरीक्षण**

सारणी क्र. **४.४ ड. ६** वरुन शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक समाधान यांचेमधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.३ व ०.१६ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य १.६ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक समाधान यांचेमध्ये कमी दर्जाचा धन सहसंबंध आहे तर शहरी माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक समाधान यामध्ये दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण तसेच शहरी माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक समाधान यांच्यामध्ये सार्थक सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य १.६ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी

भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यांच्या सहसंबधामधील फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळांच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यांच्या सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान ग्रामीण भागात शहरी भागापेक्षा अधिक चांगले आहे. परंतु ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यांच्या सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

कार्यात्मक समाधान या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ड. ७

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व कार्यात्मक स्थिती यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.३९	०.४१	२.८२	सार्थक आहे
शहरी	२५०		कार्यात्मक स्थिती	०.१५	०.१५६		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ड. ७** वरुन शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक स्थिती यांच्यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य(r) ग्रामीण व शहरी भागाकरिता अनुक्रमे ०.३९ व ०.१५ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य २.८२ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन माध्यमिक शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक स्थिती यांचेमध्ये ग्रामीण भागात कमी दर्जाचा धन सहसंबंध आहे तर शहरी भागात दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण तसेच शहरी माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व कार्यात्मक स्थिती यांचेतील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते**.**

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य २.८२ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक स्थिती यांच्या सहसंबधामधील फरक सार्थक आहे.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक स्थिती यामधील सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक शहरी मुख्याध्यापकांपेक्षा कार्यात्मक स्थितीबाबत अधिक समाधानी असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

कार्यात्मक स्थिती या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा त्याग करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ड८

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक वातावरण यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	- ०.०१७	०.०१७	२.६०	आहे
शहरी	२५०		कार्यात्मक वातावरण	०.२१४	०.२१७		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ड ८** वरुन शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक वातावरण यांच्यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे -०.०१७ व ०.२१४ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य २.६० एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण माध्यमिक शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक वातावरण यांचेमध्ये दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध आहे तर शहरी माध्यमिक शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक वातावरण यामध्ये कमी दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक वातावरण यांचेमधील सहसंबंध सार्थक नसल्याचे दिसून येते. तर शहरी माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक वातावरण यांचेमधील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य २.६० एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी

भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक वातावरण यांच्या सहसंबधामधील फरक सार्थक आहे.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शालेय गुणवत्ता व कार्यात्मक वातावरण यामधील सहसंबधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांना कार्यात्मक वातावरण हा घटक महत्वपूर्ण वाटत नाही तर शहरी मुख्याध्यापकांना कार्यात्मक वातावरण हा घटक महत्वपूर्ण वाटतो.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

कार्यात्मक वातावरण या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा त्याग करण्यात आला.

सारणी क्र. ४.४ ड. ९

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मानस-सामाजिक दर्जा यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.३७	०.३९	३.२७	आहे
शहरी	२५०		मानस-सामाजिक दर्जा	०.०९७	०.०९७१		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ड. ९** वरुन शालेय गुणवत्ता व मानस-सामाजिक दर्जा यांच्यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.३७ व ०.०९७ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य ३.२७ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मानस-सामाजिक दर्जा यांच्यामध्ये ग्रामीण भागात कमी दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे तर शहरी भागात दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन माध्यमिक शाळेची शालेय गुणवत्ता व मानस-सामाजिक दर्जा यांच्यामध्ये ग्रामीण भागात सार्थक सहसंबंध असल्याचे तर शहरी भागात सार्थक सहसंबंध नसल्याचे दिसून येते..

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ३.२७ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मानस-सामाजिक दर्जा यांच्या सहसंबधामधील फरक सार्थक आहे.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मानस-सामाजिक दर्जा यामधील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो.

- **निष्कर्ष**

माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात मानस-सामाजिक दर्जा शहरी भागापेक्षा ग्रामीण मुख्याध्यापकांसाठी अधिक महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

मानस-सामाजिक दर्जा या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा त्याग करण्यात आला.

सारणी क्र. ४.४ ड १०

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व आर्थिक घटक यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.१६७	०.१६९	३.२७	आहे
शहरी	२५०		आर्थिक घटक	- ०.१२५	- ०.१२५		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ड.१०** वरुन शालेय गुणवत्ता व आर्थिक घटक यांच्यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.१६९ व -०.१२५ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य ३.२७ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व आर्थिक घटक यांचेमध्ये ग्रामीण भागात दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध तर शहरी भागात दुर्लक्षणीय ऋण सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण व शहरी भागात माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व आर्थिक घटक यांच्यामधील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे

लागते. प्राप्त t मूल्य ३.२७ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागात शालेय गुणवत्ता व आर्थिक घटक यांच्या सहसंबधामधील फरक सार्थक आहे.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील शालेय गुणवत्ता व आर्थिक घटक यामधील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो.

- **निष्कर्ष**

शहरी भागामध्ये आर्थिक घटकाबाबत कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये व्यस्त प्रमाण असल्याचे दिसून येते. तर ग्रामीण भागामध्ये शालेय गुणवत्ता व आर्थिक घटक यामध्ये धन सार्थक सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

आर्थिक घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा त्याग करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ड ११

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व सामाजिक योगदान यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी:

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.१२१	०.१२१	०.००३	नाही
शहरी	२५०		सामाजिक योगदान	०.१२	०.१२०६		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ड ११** वरुन शालेय गुणवत्ता व सामाजिक योगदान यांच्यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.१२ व ०.१२ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य ०.००३ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व सामाजिक योगदान यांच्यामध्ये ग्रामीण तसेच शहरी भागात दुर्लक्षणीय धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व सामाजिक योगदान यांच्यातील सहसंबंध सार्थकअसल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ०.००३ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागाकरिता शालेय गुणवत्ता व सामाजिक योगदान यामधील सहसंबधातील फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील शालेय गुणवत्ता व सामाजिक योगदान यामधील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक नसल्याचे दिसून येते.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात सामाजिक योगदान या घटकाबाबतच्या समाधानात ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकांमध्ये समानता असल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

सामाजिक योगदान या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ड १२

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी:

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.४३७	०.४६८	१.३०	नाही
शहरी	२५०		विद्यार्थी सर्वांगीण विकास	०.३३७	०.३५		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ड.१२** वरुन शालेय गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यांचेमधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.४३७ व ०.३३७ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य १.३० एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यांच्यामध्ये ग्रामीण भागात साधारण दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. तर शहरी भागात कमी दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यांच्यामधील सहसंबंध ग्रामीण व शहरी भागाकरिता सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य १.३० एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी

भागात शालेय गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यामधील सहसंबधातील फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यामधील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

विद्यार्थी सर्वांगीण विकासाच्या संदर्भात शालेय गुणवत्तेमध्ये ग्रामीण व शहरी भागामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

विद्यार्थी सर्वांगीण विकास या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ड १३

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व बौध्दिक विकास यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी:

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.३६४	०.३८	०.०८३	नाही
शहरी	२५०		बौध्दिक विकास	०.३७	०.३८९		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ड.१३** वरुन शालेय गुणवत्ता व बौध्दिक विकास यांच्यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.३६४ व ०.३७ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य ०.०८३ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व बौध्दिक विकास यांच्यामध्ये कमी दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व बौध्दिक विकास यांच्यामधील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्याकरिता ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे १.९६ व २.५९ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ०.०८३ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागाच्या शालेय गुणवत्ता व बौध्दिक विकास यामधील सहसंबधातील फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व बौध्दिक विकास यामधील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व बौध्दिक विकास यामधील सहसंबंधात ग्रामीण व शहरी भागात फरक नसल्याचे दिसून येते.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

बौध्दिक विकास या घटकासाठी परिकल्पना क्र.४ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ड १४

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व शारीरिक विकास यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी:

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.३८	०.४०२	०.७	नाही
शहरी	२५०		शारीरिक विकास	०.३२७	०.३४		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ड. १४** वरुन शालेय गुणवत्ता व शारीरिक विकास यांच्यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.३८ व ०.३२७ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य ०.७ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व शारीरिक विकास यांच्यामध्ये कमी दर्जाचा सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व शारीरिक विकास यांच्यामधील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे ०.३८ व ०.३२७ पेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ०.७ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागाच्या शालेय गुणवत्ता व शारीरिक विकास यामधील सहसंबधातील फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व शारीरिक विकास यामधील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात शारीरिक विकासात ग्रामीण व शहरी भागातील शांळामध्ये फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

शारीरिक विकास या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा स्विकार करण्यात आला.

सारणी क्र. ४.४ ड १५

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व भावनिक विकास यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी:

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.३२	०.३३३	०.४२	नाही
शहरी	२५०		भावनिक विकास	०.२८७	०.२९५		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ड. १५** वरुन शालेय गुणवत्ता व भावनिक विकास यांचेमधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.३२ व ०.२८७ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य ०.४२ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व भावनिक विकास यांच्यामध्ये कमी दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते. **परिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण तसेच शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व भावनिक विकास यामधील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे ०.३२ व ०.२८७ एवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ०.४२ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागाच्या शालेय गुणवत्ता व भावनिक विकास यामधील सहसंबधातील फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व भावनिक विकास यामधील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात भावनिक विकासात ग्रामीण व शहरी भागातील शाळेमध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

भावनिक विकास या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

सारणी क्र. ४.४ ड १६

ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व आध्यात्मिक विकास यांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता दर्शविणारी सारणी :

विभाग	N	*df*	चल	r	z	t	सार्थकता
ग्रामीण	२५०	४९४	शालेय गुणवत्ता	०.३४२	०.३५६	०.७७	नाही
शहरी	२५०		आध्यात्मिक विकास	०.२७९	०.२८७		

- **निरीक्षण**

सारणी **क्र. ४.४ ड. १६** वरुन शालेय गुणवत्ता व आध्यात्मिक विकास यांच्यामधील प्राप्त सहसंबंध गुणक मूल्य (r) ग्रामीण व शहरी भागासाठी अनुक्रमे ०.३४२ व ०.२७९ एवढे आहे. त्यांच्यातील फरकाचे t मूल्य ०.७७ एवढे आहे.

- **अर्थनिर्वचन**

परिशिष्ट क्र.५ वरुन ग्रामीण तसेच शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची शालेय गुणवत्ता व आध्यात्मिक विकास यांच्यामध्ये कमी दर्जाचा धन सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

प**रिशिष्ट क्र.४** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील शालेय गुणवत्ता व आध्यात्मिक विकास यांच्यामधील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून येते.

परिशिष्ट क्र.७ वरुन स्वाधीनता मात्रा *df* ४९४ करीता फरक सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर t मूल्य अनुक्रमे ०.३४२ व ०.२७९ पेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त t मूल्य ०.७७ एवढे आहे. यावरुन असे दिसून येते की, ग्रामीण व शहरी भागाच्या शालेय गुणवत्ता व आध्यात्मिक विकास यामधील सहसंबधातील फरक सार्थक नाही.

- **फलित**

ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता व आध्यात्मिक विकास यामधील सहसंबंधामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

- **निष्कर्ष**

शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण व शहरी भागातील शाळांमध्ये आध्यात्मिक विकासात फरक दिसून येत नाही.

- **परिकल्पना क्र. ४ ची स्विकार्यता/ त्याग**

आध्यात्मिक विकास या घटकासाठी परिकल्पना क्र. ४ चा स्विकार करण्यात येत आहे.

४.५ गृहीतकांची यथार्थता

प्रस्तुत संशोधनात प्रारंभीच समस्येचे स्वरुप निश्चित केले असून, समस्येची संभाव्य उत्तरे लक्षात घेतलेली आहेत. संभाव्य उत्तराची उकल करण्याकरिता शालेय गुणवत्ता मापिका, प्रशासकीय वर्तन मापिका व कार्यात्मक समाधान मापिका यांच्या आधारे माहितीचे संकलन केले. संकलीत माहितीचे Microsoft Office Exel २००३ या संगणक software चा वापर करुन सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन केले. याला अनुसरुन गृहीतकांचे परीक्षण करण्यात आले असून त्याआधारे गृहीतकांची यथार्थता ठरविण्यात आलेली आहे.

४.५.१ गृहीतक क्र.१ ची यथार्थता

गृहीतक क्र.१ : शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात कमतरता आहे.

सारणी **क्र. ४.४अ ६** वरुन ग्रामीण तसेच शहरी भागातील शाळेमध्ये मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व नियोजन यामध्ये चांगला सहसंबंध दिसून येतो. सारणी **क्र. ४.४अ ७** व सारणी **क्र. ४.४अ ८** वरुन ग्रामीण तसेच शहरी भागातील शाळेमध्ये मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचा संघटन व संप्रेषणाशी उच्च दर्जाचा सहसंबंध दिसून येतो. सारणी क्र. **४.४अ ९** वरुन शहरी भागात मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व निर्णयक्षमता यामध्ये चांगला सहसंबंध दिसून येतो, तर ग्रामीण भागात मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व निर्णयक्षमता यामध्ये साधारण दर्जाचा सहसंबंध दिसून येतो. यावरुन ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकाची निर्णयक्षमता शहरी मुख्याध्यापकाच्या तुलनेत कमी असल्याचे दिसून येते. सारणी **क्र. ४.४ड. ५** वरुन शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण तसेच शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या निर्णयक्षमतमध्ये कमतरता असल्याचे दिसून येते.

वरील विवेचनावरुन संघटन, नियोजन व संप्रेषण या घटकाकरिता **गृहीतक क्र.१** ची यथार्थता दिसून येत नाही. परंतु निर्णयक्षमता या घटकाकरिता **गृहीतक क्र.१** ची यथार्थता दिसून येते.

४.५.२ गृहीतक क्र.२ ची यथार्थता

गृहीतक क्र.२: माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांना कार्यात्मक समाधान प्रत्येक क्षेत्रात समान नसते.

सारणी **क्र. ४.४ब ७**, सारणी **क्र. ४.४ब ८,** सारणी **क्र. ४.४ब ९,** सारणी **क्र. ४.४ब १०,** व सारणी **क्र. ४.४ब ११,** वरुन ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान कार्यात्मक स्थितीबाबत चांगल्या दर्जाचे, कार्यात्मक वातावरण, सामाजिक योगदान व मानस-सामाजिक घटक याबाबत साधारण दर्जाचे तर आर्थिक घटकाबाबत कमी असल्याचे दिसून आले. शहरी भागातील मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान सामाजिक योगदान व मानस-सामाजिक दर्जा याबाबत चांगल्या दर्जाचे असल्याचे दिसून आले. तर कार्यात्मक स्थिती व आर्थिक घटक याबाबत साधारण दर्जाचे असल्याचे दिसून आले. तसेच कार्यात्मक वातावरण याबाबत अल्प दर्जाचे असल्याचे दिसून आले.

सारणी **क्र. ४.४ड. ७**, सारणी **क्र. ४.४ड. ८,** सारणी **क्र. ४.४ड. ९,** सारणी **क्र.** व **४.४ड.१०** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानात कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, सामाजिक योगदान व मानस-सामाजिक दर्जा याबाबत लक्षणीय फरक असल्याचे आढळून आले.

वरील विवेचनावरुन असे दिसून येते की, मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान हे प्रत्येक क्षेत्रात भिन्न असते. तसेच ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानामध्ये क्षेत्रानुसार भिन्नता दिसून येते. यावरुन **गृहीतक क्र.२ ची यथार्थता दिसून आली.**

४.५.३ गृहीतक क्र.३ ची यथार्थता

गृहीतक क्र.३ : शालेय गुणवत्ता ही मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यावर अवलंबून आहे.

सारणी **क्र. ४.४ड १** वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व शालेय गुणवत्ता यामधील सहसंबंध सार्थक असल्याचे दिसून आले. यावरुन शालेय

गुणवत्ता ही मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते. सारणी **क्र. ४.४ड ६** वरुन ग्रामीण व शहरी दोन्ही भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये सार्थक सहसंबंध दिसून येतो. यावरुन शालेय गुणवत्ता ही मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानावर अवलंबून असल्याचे दिसून येते.

वरील विवेचनावरुन असे दिसून येते की, शालेय गुणवत्ता ही मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यावर अवलंबून असल्याचे दिसून आले. यावरुन **गृहीतक क्र.३ ची यथार्थता दिसून आली.**

संदर्भग्रंथ सूची - प्रकरण ४

१. Khan, Mohd. S. (1990). Educational Research. New Delhi: Ashish Publicating House, p 143

२. आगलावे. प्रदीप. (२०००). संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे. नागपूरः विद्या प्रकाशन, पान नं. ३७०

३. Wilkinsens., Bhadarkar. (2003). Methodology and Techniques of Social Research. Delhi: Himalaya publishing House, p 302

४. भांडारकर, पु. ल. (१९९९). सामाजिक संशोधन पध्दती. औरंगाबादः विद्या बुक्स, पान नं. ४१५

५. तत्रैव पान नं. ३०३

६. Khan, Mohd. S. (1990). Educational Research. New Delhi: Ashish Publicating House, p 143

७. कार्डीले, वसंतराव., महाले. संजिवनी. (२००२). संशोधनात सांख्यिकी तंत्राचे उपयोजन. नाशिकः प्रभारी कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, पान नं.६४

८. तत्रैव पान नं. ६५

९. भांडारकर, पु. ल. (१९९९). सामाजिक संशोधन पध्दती. औरंगाबादः विद्या बुक्स, पान नं. २१०

प्रकरण ५

सारांश, निष्कर्ष, शिफारशी व पुढील संशोधनाच्या दिशा

प्रकरण ५

सारांश, निष्कर्ष, शिफारशी व पुढील संशोधनाच्या दिशा

५.१ प्रकरण १ - प्रस्तावना

संशोधन समस्येची पार्श्वभूमी

आपल्या देशात शिक्षण व्यवस्थेचे पूर्व प्राथमिक, माध्यमिक, उच्च-माध्यमिक, महाविद्यालयीन शिक्षण असे विविध स्तर आहेत. या विविध स्तरांपैकी प्रत्येकच स्तर महत्वाचा आहे. परंतु त्यातही शिक्षणाचा माध्यमिक स्तर हा मानसशास्त्रीय दृष्ट्या विद्यार्थी जीवनाच्या दृष्टीने सर्वात महत्वाचा आहे. कारण माध्यमिक स्तरातील विद्यार्थी कौमार्यावस्थेत असतात. याच काळात त्यांचे विविध घटनांकडे बघण्याचे दृष्टिकोन तयार होत असतात. संपूर्ण आयुष्यात उपयोगी पडणारी जीवन जगण्यासाठी आवश्यक कौशल्ये विद्यार्थी याच काळात आत्मसात करतात. या अवस्थेत त्यांना योग्य मार्गदर्शन मिळाले नाही तर विद्यार्थी दिशाहीन होण्याची, त्यांच्यात वाईट प्रवृत्ती बळावण्याची शक्यता मोठ्या प्रमाणात असते. त्यामुळेच या कालखंडात विद्यार्थ्यांच्या सर्व क्षमतांचे, प्रवृत्तींचे उदात्तीकरण होणे आवश्यक असते. यादृष्टीने विद्यार्थ्यांच्या जीवनात माध्यमिक शिक्षणाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे.

आपल्या राष्ट्राच्या मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने माध्यमिक शिक्षणाचे महत्व लक्षात घेवून २००९ पासून राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान सुरु केले आहे. त्यानुसार देशाच्या कानाकोपऱ्यात प्रत्येक ५ कि. मी. अंतरावर इयत्ता १० वी पर्यंतची शाळा असावी अशी योजना आहे व हया योजनेची कार्यवाही सुरु झाली आहे. माध्यमिक शिक्षणाच्या विस्तारासोबतच माध्यमिक शिक्षणाच्या गुणात्मक वाढीसाठी प्रयत्न करणे, शालेय गुणवत्ता वाढीस पूरक बाबींचा शोध घेणे तसेच शालेय गुणवत्ता वाढीस बाधा आणणारे घटक शोधून ते दूर करणे आवश्यक आहे.

मुख्याध्यापक हे माध्यमिक शाळेचे प्रशासकीय प्रमुख असतात. प्रशासनात योग्य परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी मुख्याध्यापकांची स्वयंस्फूर्तता आवश्यक असते. यासाठी त्यांना कार्यात्मक समाधानाची प्राप्ती होणे गरजेचे आहे. परंतु माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता

वाढीचे आजवर जे प्रयत्न झालेत व सुरु आहेत त्यामध्ये मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाचा पुरेसा विचार झालेला दिसून येत नाही. यामुळे शालेय गुणवत्ता वाढीसाठी मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाचे कोणते पैलू पोषक आहेत याचा शोध घेणे, तसेच मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाच्या शालेय गुणवत्ता वाढीस पोषक घटकांचा शोध घेणे आवश्यक आहे. याच जाणिवेतून प्रस्तुत संशोधन समस्येची निवड केली.

संशोधन समस्येतील विविध संज्ञांचा अर्थ व कल्पनाविस्तार

समस्येच्या अनुषंगाने आलेल्या संज्ञांचे जसे: मुख्याध्यापक, मुख्याध्यापकाची भूमिका व कार्य, माध्यमिक शाळा, प्रशासन, शालेय प्रशासन, प्रशासकीय वर्तन, प्रशासकीय वर्तनाचे शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने महत्व, प्रशासकीय वर्तनाचे घटक, कार्यात्मक समाधानाचा अर्थ व संकल्पना, कार्यात्मक समाधानाच्या विविध उपपत्ती, कार्यात्मक समाधानाचे महत्व, कार्यात्मक समाधानाचे घटक, गुणवत्ता, शालेय गुणवत्ता, शालेय गुणवत्तेचा पाश्चिमात्य दृष्टिकोन, शालेय गुणवत्तेचा भारतीय दृष्टिकोन, शालेय गुणवत्तेचा वर्तमान दृष्टिकोन, शालेय गुणवत्तेसाठी झालेले प्रयत्न, शालेय गुणवत्ता निकष इत्यादी बाबींचा विस्तृत आढावा घेतल्याने संकल्पना विस्तार झाला.

संशोधनाची गरज व महत्व

माध्यमिक शिक्षणाची गुणवत्ता वाढण्यासाठी गुणवत्तेस पूरक बाबींचा शोध मूलगामी संशोधनानेच घेणे क्रमप्राप्त ठरते. कारण शैक्षणिक संशोधनातून मिळालेल्या निष्कर्षांच्या आधारे केलेले बदलच अधिक यशस्वी ठरतात.

सदर संशोधनाच्या माध्यमातून मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन, कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता या घटकांची पडताळणी व विश्लेषण करुन माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता वाढीसाठी आवश्यक असलेले मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनातील व कार्यात्मक समाधानातील घटक शोधून माहितीचे योग्य सांख्यिकीय तंत्र वापरुन अर्थनिर्वचन करुन माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता वाढीसाठी दिशादर्शन करणे ही या संशोधनाची गरज असून हेच या संशोधनाचे महत्व आहे.

संशोधन समस्येची निर्मिती

माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता विकसनाबाबतचे आजवर झालेले प्रयत्नावर वाचन, मनन, शिक्षण क्षेत्रातील अनुभव, शिक्षण क्षेत्रातील मंडळींशी केलेली चर्चा व यावर केलेले चिंतन यामधून माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता विकसनासाठी मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान हे घटक महत्वाचे वाटले. यासाठी संशोधनातून मिळालेल्या निष्कर्षातूनच योग्य मार्गदर्शन मिळेल अशी खात्री झाली. म्हणून माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तन पैलूंचे तसेच कार्यात्मक समाधानाच्या घटकांचे शालेय गुणवत्ता विकसनाच्या दृष्टिकोनातून चिकित्सक अध्ययन करुन माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता विकसनाकरिता उपाययोजनात्मक बदल सुचविता येतील या जाणीवेतून प्रस्तुत संशोधन समस्येची निर्मिती झाली.

समस्या शीर्षक

"माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास."

संशोधन समस्येतील संज्ञाच्या कार्यात्मक परिभाषा

- **माध्यमिक शाळा**

'अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील इयत्ता ८ वी, इयत्ता ९ वी व इयत्ता १० वी असलेल्या शाळा.'

- **मुख्याध्यापक**

'शाळेच्या संचालनाची, मार्गदर्शकाची, नियोजकाची व पर्यवेक्षकाची भूमिका पार पाडून शाळेची व्यवस्था बघणारे अमरावती विभागातील माध्यमिक शाळेचे प्रशासकीय प्रमुख.'

- **प्रशासकीय वर्तन**

"Administrative behaviour of secondary school heads, specifying the four vital components of the administrative behaviour i.e. planning, organization, communication and decision making."

- ABS म्यॅनुअल पान नं. ३

प्रशासकीय वर्तनात खालील घटकांचा समावेश होतो.

▪ नियोजन ▪ संघटन ▪ संप्रेषण ▪ निर्णयक्षमता

- **कार्यात्मक समाधान**

"Job satisfaction has been defined as it is a favourableness with which workers view their job."

- Summun Bonum (JSS म्यॅनुअल पान नं. २)

कार्यात्मक समाधानात पुढील घटकांचा समावेश होतो.

▪ कार्यात्मक स्थिती ▪ कार्यात्मक वातावरण ▪ मानस-सामाजिक दर्जा

▪ आर्थिक घटक ▪ सामाजिक योगदान.

- **शालेय गुणवत्ता**

महाराष्ट्र शासनाच्या SCERT च्या शालेय प्रतवारी पुस्तिकेतील शालेय गुणवत्ता निकष.

शालेय गुणवत्तेत पुढील घटकांचा समावेश होतो.

▪ भौतिक सुविधा परिसर ▪ व्यवस्थापन ▪ विद्यार्थी सर्वांगीण विकास

▪ पर्यवेक्षण ▪ शाळा-समाज संबंध.

- **सहसंबंधात्मक अभ्यास**

‘माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान या स्वाश्रयी चलाचा शालेय गुणवत्ता या आश्रयी चलाशी असलेल्या सहसंबंधाचा अभ्यास.’

- **अमरावती विभाग**

‘अमरावती विभाग म्हणजे अमरावती माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळातील क्षेत्र. त्यामध्ये अमरावती, यवतमाळ, बुलढाणा, वाशिम व अकोला या पाच जिल्हयांचा समावेश आहे.’

- **शहरी भाग**

नगर पालिका व महानगरपालिकेच्या क्षेत्रात येणारा भाग.

- **ग्रामीण भाग**

ग्रामपंचायत क्षेत्रात येणारा भाग.

संशोधन उद्दिष्टे

१. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन पडताळणे.

२. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान पडताळणे.

३. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता पडताळणे.

४. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेशी सहसंबंध पडताळणे.

संशोधनाची चले

प्रस्तुत संशोधनाची चले खालीलप्रमाणे.

- **स्वाश्रयी चले**
  - प्रशासकीय वर्तन
  - कार्यात्मक समाधान
- **आश्रयी चले**
  - शालेय गुणवत्ता
- **बाह्य चले**
  - शासन
  - शिक्षक
  - पालक
  - व्यवस्थापक मंडळ

संशोधनाची गृहीतके

४. शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात कमतरता आहे.

५. माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान प्रत्येक क्षेत्रात समान नसते.

६. शालेय गुणवत्ता ही मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यावर अवलंबून आहे.

संशोधनाच्या परिकल्पना

१. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

२. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

३. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

४. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांच्या शालेय गुणवत्तेशी सहसंबंधात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

व्याप्ती व मर्यादा

प्रस्तुत संशोधनासाठी खालील व्याप्ती व मर्यादा ठरविण्यात आलेली आहे.

- **व्याप्ती**

प्रस्तुत संशोधन अमरावती विभागातील अमरावती, बुलढाणा, यवतमाळ, वाशिम व अकोला या जिल्हयातील सत्र २०१०-२०१२ या शैक्षणिक सत्रातील माध्यमिक शाळा व माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक यांचेपुरते आहे.

- **मर्यादा**

१. प्रस्तुत संशोधन अमरावती, बुलढाणा, यवतमाळ, वाशिम व अकोला या पाच जिल्हयापुरते मर्यादित आहे.

२. प्रस्तुत संशोधन माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांपुरते मर्यादित आहे.

३. प्रस्तुत संशोधन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांपुरते मर्यादित आहे.

४. प्रस्तुत संशोधन अमरावती विभागातील माध्यमिक शाळांच्या गुणवत्तेपुरते मर्यादित आहे.

५. प्रस्तुत संशोधन अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनातील नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता या घटकापुरते मर्यादित आहे.

६. प्रस्तुत संशोधन अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, आर्थिक घटक व सामाजिक योगदान या घटकापुरते मर्यादित आहे.

५.२ प्रकरण २ - संशोधित व संबंधित साहित्याचे सिंहावलोकन

प्रास्ताविक

संदर्भ साहित्याच्या सिंहावलोकनामुळे संशोधन कार्याला योग्य दिशा मिळते. त्या विशिष्ट क्षेत्रात यापूर्वी झालेल्या संशोधनाचा सविस्तर अभ्यास केल्याने संशोधनाचे कार्य पध्दतशीर व सफल होण्यास मदत होते.

पूर्व संशोधनाचा आढावा

सदर संशोधन समस्येशी संबंधित विविध विषयावर विविध विद्यापीठात आचार्य पदवीकरिता सादर झालेल्या प्रबंधापैकी ४४ प्रबंधाचा आढावा घेण्यात आला.

संबंधित साहित्याचे परिशीलन

संशोधन विषयाशी संबंधित उपलब्ध असलेल्या ज्ञानाचा आधार घेवून त्यापुढील ज्ञानाचा शोध घेवून संशोधन विषयाचा पाया भक्कम करणे म्हणजे संबंधित साहित्याचे परिशीलन होय.

संशोधन विषयाशी संबंधित उपलब्ध ग्रंथ, Journals, मासिके, नियतकालीके, संशोधन अहवाल, शासन अहवाल, शासन ध्येय धोरण इत्यादीचे वाचन, मनन व चिंतन केले. हे ज्ञान प्रस्तुत संशोधनासाठी कसे उपयुक्त होईल हया चिकित्सक दृष्टिकोनातून संबंधित साहित्याचा आढावा घेतला.

प्रस्तुत संशोधनामध्ये पुढील संबंधित साहित्याचे परिशीलन करण्यात आले.

१. Journals मधून प्रकाशित शोधनिबंध (Research paper)

२. संशोधनाधी संबंधित संशोधन अहवाल

३. नियतकालीकांतून प्रसिध्द झालेले माहितीवजा सैध्दांतिक स्वरुपाचे साहित्य

४. ग्रंथरुपात प्रकाशित झालेले माहितीवजा सैध्दांतिक स्वरूपाचे साहित्य

५. वर्तमानपत्र

६. शासन ध्येय धोरण

संशोधनास मिळालेली दिशा

संशोधनाशी संबंधित पूर्व संशोधनाचा आढावा तसेच संबंधित साहित्याच्या परिशीलनाने सदर संशोधन कार्यासाठी दिशादर्शन झाले ते पुढील संदर्भातः

१. प्रशासनाची पाश्चिमात्य शैली, भारतीय शैली, प्रशासनाच्या संकल्पना याबद्दलच्या जाणीवेचा विस्तार झाला.

२. प्रशासकीय वर्तनाचे घटक व त्यांचे मापन याविषयी विविध पैलूंचे ज्ञान झाले.

३. शालेय प्रशासन शैलीच्या परंपरागत पध्दतीत सुधारणा करण्याची गरज जाणवली.

४. कार्यात्मक समाधानाची विविध क्षेत्रे, व्यवसायाच्या विविध क्षेत्रानुसार, दर्जानुसार कार्यात्मक समाधानाचे घटक व कार्यात्मक समाधानाची संकल्पना यांच्या जाणिवेचा विस्तार झाला.

५. शालेय गुणवत्ता, शालेय गुणवत्तेचा पाश्चिमात्य दृष्टिकोन व भारतीय दृष्टिकोन, शालेय गुणवत्ता वाढीसाठी झालेले प्रयत्न, मुख्याध्यापकाचे स्थान व भूमिका याविषयीच्या कल्पना विस्तारीत झाल्या.

संबंधित संशोधनाचे वेगळेपण

संबंधित पूर्व संशोधनाचा व संबंधित साहित्याचा आढावा घेतला असता एक बाब प्रकर्षाने जाणवली की, मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान संशोधनातून दुर्लक्षित राहीले. मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचा व कार्यात्मक समाधानाचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून अशाप्रकारचे संशोधन आजपर्यंत झालेले नाही. प्रस्तुत संशोधनातून शालेय गुणवत्ता विकसनासाठी नवीन आयाम प्राप्त होतील असा विश्वास वाटतो. हेच या संशोधनाचे वेगळेपण व महत्व आहे.

५.३ प्रकरण ३ - संशोधन कार्यपद्धती

संशोधन

ज्ञानाचे क्षेत्र व्यापक करण्याकरिता समस्यांचे आकलन व निराकरण करुन मानवी जीवन समृद्ध व प्रगतिशील करण्याचे संशोधन हे महत्वाचे साधन आहे.

“Research may be defined as a method of studying problems whose solutions are to be derived partly or wholly from the facts.”

- Monrose W. S.

“The scientific method is a serial process by which all the sciences obtain answers to their questions.”

- Mc Guigan

तात्पर्य संशोधन ही समस्यांचे निराकरण करण्याची शास्त्रशुद्ध पद्धत होय.

शैक्षणिक संशोधन, महत्व व प्रकार

शैक्षणिक संशोधन म्हणजे शिक्षण क्षेत्रातील अभ्यासक्रम, मूल्यांकन, विद्यार्थी, वातावरण, संकल्पना, साहित्य, तंत्र, पाठ्यपुस्तक इत्यादी घटकांच्या संदर्भात निर्माण झालेल्या समस्यांचा शास्त्रशुद्ध उत्तर शोधण्याचा केलेला किंवा करण्यात येणारा प्रयत्न होय. शिक्षण क्षेत्रातील प्रगती व सुधारणासंबंधी दिशा निर्देशनासाठी शैक्षणिक संशोधन महत्वाचे आहे. शैक्षणिक संशोधनाचे उद्दिष्टानुसार, क्षेत्रानुसार, स्थानानुसार, पद्धतीनुसार प्रकार आहेत.

संशोधन पद्धतीच्या निवडीचे कारण व उपयुक्तता

विशिष्ट बाबतीत असलेली सद्य:स्थिती जाणून घेण्यास उपयोगी पडणारी संशोधन पद्धती असल्याने सर्वेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला. सर्वेक्षणात व्यक्तिगत गुणाला महत्व नसून गटाच्या मध्याला महत्व असते. माहिती संकलनासाठी विविध साधनांचा व

तंत्राचा अवलंब करता येतो. कमी वेळात अधिक माहिती संकलित करता येते. सर्वेक्षणाने केवळ परिकल्पनांची पडताळणी करणे हाच उद्देश सफल झालेला नाही तर चांगल्या बदलाकरिता मार्गदर्शनही मिळाले. अशाप्रकारे सर्वेक्षण पद्धती प्रस्तुत संशोधनासाठी उपयुक्त ठरली.

संकल्पचित्र व कार्ययोजना

प्रस्तुत संशोधनाच्या कार्यपध्दतीचे रेखात्मक चित्रण संकल्पचित्राद्वारे सादर करण्यात आले. सर्वेक्षण पद्धतीच्या पायऱ्यांचे प्रस्तुत संशोधनातील अवलंबाचे विवेचन करण्यात आले तसेच संशोधन कार्याबाबत कालनिहाय योजना आखण्यात आली.

जनसंख्या व नमुना निवड, नमुन्याची वैशिष्ट्ये

प्रस्तुत संशोधनासाठी अमरावती विभाग हे क्षेत्र आहे. जनसंख्येमध्ये अमरावती विभागातील यवतमाळ, अमरावती, बुलढाणा, वाशिम व अकोला या पाच जिल्ह्यातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचा समावेश आहे.

प्रस्तुत संशोधनाकरिता सुगम यादृच्छिक पद्धतीने नमुना निवड करण्यात आली. न्यादर्शात अमरावती विभागातील यवतमाळ, अमरावती, बुलढाणा, वाशिम व अकोला या पाच जिल्ह्यातील प्रत्येकी ग्रामीण भागातील ५० व शहरी भागातील ५० अशा एकूण ५०० माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचा समावेश न्यादर्शात करण्यात आला. न्यादर्शात स्त्री-पुरुष मुख्याध्यापक, अनुदानित-विनाअनुदानित शाळेचे मुख्याध्यापक, मराठी/इंग्रजी /उर्दू माध्यमाच्या शाळेचे मुख्याध्यापक यांचा समोवश आहे.

संशोधनाची साधने

संशोधनासाठी लागणारी माहिती, साधावयाचे उद्दिष्ट तसेच साधनांचे गुण व मर्यादा लक्षात घेवून प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधन शीर्षकाचे अवलोकन करुन त्यामधील महत्वाच्या घटकांना अनुसरुन पुढील साधनांचा अवलंब करण्यात आला.

१. प्रशासकीय वर्तन मापिका - हसीन ताज (२००९)

२. कार्यात्मक समाधान मापिका - डॉ. टी. आर. शर्मा व डॉ. अमरसिंग (२००६)

३. शालेय गुणवत्ता मापिका - SCERT ची शालेय प्रतवारी पुस्तिका २००७-२०१२ च्या निकषाला व घटकांना अनुसरुन (स्वयंनिर्मित)

वरील मापिकांची रचना, सप्रमाणता, विश्वसनीयता, गुणांकन पध्दती व उपयुक्ततेचे विवेचन करण्यात आले आहे.

माहितीचे तथ्य संकलन

प्रस्तुत संशोधनासाठी लागणाऱ्या माहितीचे संकलन उपनिर्देशित संशोधन साधनांद्वारे संशोधकाने केले. ही प्राथमिक तथ्य सामग्री होय.

संशोधन साधनांचे प्रशासन

अमरावती विभागातील पाचही जिल्ह्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या प्रत्येकी ५० मुख्याध्यापकांकडून अशा एकूण ५०० मुख्याध्यापकांकडून प्रत्यक्ष भेटून किंवा मुख्याध्यापकांच्या तालुका, जिल्हास्तरावरील सहविचार सभांमध्ये मापिका भरुन घेण्यात आल्या. माहितीचा उपयोग केवळ संशोधन कार्यापुरताच मर्यादित राहील याची खात्री मुख्याध्यापकांना करुन देण्यात आली.

सांख्यिकी तंत्र

प्रस्तुत संशोधनात खालील संख्याशास्त्रीय तंत्राचा वापर करण्यात आला.

१. मध्यमान M

२. प्रमाणविचलन SD

३. पिअरसन सहसंबंध गुणक r

$$r = \frac{\sum xy}{\sqrt{\sum x^2 \sum y^2}}$$

४. Fisher (z)

५. प्रमाणत्रुटी

दोन सहसंबंध गुणकाच्या फरकाची प्रमाणत्रुटी

$$\sigma_{D_z} = \sigma_{z_1-z_2} = \sqrt{\frac{1}{N_1-3}+\frac{1}{N_2-3}}$$

६. t-चाचणी

$$t = \frac{z_1-z_2}{\sqrt{\frac{1}{N_1-3}+\frac{1}{N_2-3}}}$$

७. स्वाधीनता मात्रा (df)

वरील सांख्यिकीय तंत्राच्या उपयुक्ततेच्या समर्थनार्थ स्पष्टीकरण केलेले आहे.

पथदर्शक अभ्यास

प्रत्यक्ष संशोधन करतांना येणाऱ्या अडचणींचा पूर्वीच अंदाज येवून त्या अडचणी दूर व्हाव्यात या हेतूने पथदर्शक अभ्यासात संशोधनाच्या एकूण न्यादर्शाच्या १०% न्यादर्शासाठी संशोधन प्रक्रिया पूर्ण केली. त्यामुळे साधनांची निश्चिती, सांख्यिकी तंत्राची निवड, गृहीतकांची निश्चिती, परिकल्पनांची निश्चिती करण्यास मदत झाली. त्याचप्रमाणे गृहीतकृत्यांची कौशल्यपूर्वक योग्य मांडणी करण्यास मदत झाली. अशाप्रकारे सदर संशोधनाकरिता पथदर्शक अभ्यास उपयुक्त ठरला.

पथदर्शक अभ्यासाचे निष्कर्ष

१. शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तनाचा नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता यांचेशी उच्च दर्जाचा सहसंबंध दिसून आला.

२. ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचा नियोजन, संघटन व संप्रेषणाशी उच्च दर्जाचा सहसंबंध दिसून आला.

३. ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तनात निर्णयक्षमतेची कमतरता दिसून आली.

४. शहरी भागातील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानातील सर्वात महत्वाचा घटक कार्यात्मक स्थिती असल्याचे दिसून आले तसेच इतर सर्व घटकांमध्ये चांगला धन सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.

५. ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान हे कार्यात्मक वातावरण व आर्थिक घटक याबाबत कमी असल्याचे दिसून आले.

६. ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाच्या क्षेत्रात भिन्नता दिसून आली.

७. शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन शहरी भागातील मुख्याध्यापकापेक्षा अधिक चांगले असल्याचे दिसून आले.

८. शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक फरक दिसून आला नाही.

९. संशोधनासाठी नमुना निवड पद्धती व नमुन्याचा आकार योग्य असल्याचे दिसून आले.

१०. सांख्यिकीय तंत्राची निवड योग्य असल्याचे दिसून आले.

११. प्रस्तुत संशोधनासाठी सर्वेक्षण पध्दतीची निवड योग्य असल्याचे दिसून आले.

पथदर्शी अभ्यासाच्या आधारे निरीक्षण

१. प्रशासकीय वर्तन मापिकेतील विधाने प्रशासकीय वर्तनाचे घटक १) नियोजन २) संघटन ३) संप्रेषण ४) निर्णयक्षमता या अंतर्गत एकत्रित घेतल्याने प्राप्तांक मापनात सुलभता येते असे दिसून आले.

२. कार्यात्मक समाधान मापिकेतील विधाने कार्यात्मक समाधानाचे घटक १) कार्यात्मक स्थिती २) कार्यात्मक वातावरण ३) मानस-सामाजिक दर्जा ४) आर्थिक घटक ५) सामाजिक योगदान या अंतर्गत एकत्रित घेतल्याने प्राप्तांक मापनात सुलभता येते असे दिसून आले.

३. प्रशासकीय वर्तन मापिका, कार्यात्मक समाधान मापिका व शालेय गुणवत्ता मापिका माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून भरुन घ्यावयाच्या असल्याने तीनही मापिकांची एकत्र बांधणी करण्याच्या सूचना मुख्याध्यापकांकडून प्राप्त झाल्या

४. पथदर्शी अभ्यासात माहिती संकलनात शाळेची मागील वर्षीच्या इयत्ता ८ वी, इयत्ता ९ वी, इयत्ता १० वी च्या उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांची सरासरी टक्केवारी मागविली तेव्हा लक्षात आले की, इयत्ता ८ वी, इयत्ता ९ वी च्या उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांची टक्केवारी व इयत्ता १० वी च्या उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांची टक्केवारी यात अतिशय तफावत होती.

वरील निरीक्षणाला अनुसरुन संशोधनात बदल करण्यात आले.

५.४ प्रकरण ४ - सांख्यिकीय विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन

प्रास्ताविक

"Analysis of data, is comprehensive process involves processing i.e. operation design to facilitate and increase amenability of data for analysis, as also the operations designed to draw generalization of test hypothesis. "

_ Selltiz, C.,Jahoda, M.

यावरुन तथ्यांचे विश्लेषण करण्याच्या कार्यात तथ्यांना विश्लेषणक्षम बनविणे, तथ्यांच्या संघटनाद्वारे गृहीतकृत्यांची चाचणी घेणे व तथ्यांच्या संघटनाच्या आधारे सामान्य स्वरुपाच्या निष्कर्षाची मांडणी करणे, हया सर्व गोष्टी समाविष्ट आहेत हे दिसून येते.

प्रस्तुत संशोधनात न्यादर्शातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून प्राप्त झ ालेल्या आधारभूत माहितीच्या विश्लेषणाकरिता खालील संख्याशास्त्रीय तंत्राचा वापर करण्यात आला.

१. मध्यमान M

२. प्रमाणविचलन SD

३. पिअरसन सहसंबंध गुणक r

$$r = \frac{\sum xy}{\sqrt{\sum x^2 \sum y^2}}$$

४. Fisher z (r चे z मध्ये रुपांतरण सारणी परिशिष्ट क्र. ६)

५. प्रमाणत्रुटी

दोन सहसंबंध गुणकाच्या फरकाची प्रमाणत्रुटी

$$\sigma_{D_z} = \sigma_{z_1-z_2} = \sqrt{\frac{1}{N_1-3}+\frac{1}{N_2-3}}$$

६. t-चाचणी

$$t = \frac{z_1-z_2}{\sqrt{\frac{1}{N_1-3}+\frac{1}{N_2-3}}}$$

७. स्वाधीनता मात्रा (df)

८. r ची सार्थकता सारणी (परिशिष्ट क्र. ४)

९. सहसंबंधाचा अर्थ दर्शविणारे कोष्टक (परिशिष्ट क्र.५)

१०. t सार्थकता सारणी (परिशिष्ट क्र. ७)

संख्याशास्त्रीय तंत्राच्या वापराची प्रक्रिया

प्रस्तुत संशोधनात दोन चलातील सहसंबंध काढण्यासाठी पिअरसन r या सहसंबंध गुणकाचा अवलंब करण्यात आला. पिअरसन r ची सार्थकता पडताळतांना मध्यमान व प्रमाण-विचलन काढल्यामुळे स्वाधीनता मात्रा २ ने कमी करावी लागली. न्यादर्शातील विविध दोन चलांतील प्राप्त सहसंबंध गुणकाची सार्थकता पडताळण्याकरीता स्वाधीनता मात्रा (df) ४९६ करिता परिशिष्ट क्र. ४ वरुन सहसंबंध सार्थक असण्यासाठी r मूल्य ०.०५ स्तरावर व ०.०१ स्तरावर अनुक्रमे ०.०८८ व ०.११५ किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. प्राप्त r मूल्य हे सारणी मूल्यापेक्षा कमी असल्यास सहसंबंध सार्थक नाही असे समजल्या जाते व प्राप्त r मूल्य हे सारणी मूल्याएवढे किंवा त्यापेक्षा जास्त असल्यास सहसंबंध सार्थक आहे असे समजल्या जाते.

न्यादर्शातील विविध दोन चलांतील प्राप्त सहसंबंध गुणकाचे अर्थनिर्वचन परिशिष्ट क्र.५ (सहसंबंधाचा अर्थ दर्शविणारे कोष्टक) ला अनुसरुन करण्यात आले.

t-चाचणीचा वापर ग्रामीण व शहरी भागातील दोन चलांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता पडताळणी करण्याकरिता करण्यात आला. पिअरसन r चे वितरण वेड्यावाकड्या रेषेत असते. त्यामुळे पिअरसन r ची नेहमीच्या पद्धतीने सरळ-सरळ सरासरी काढता येत

नाही. म्हणून पिअरसन r चे फिशर z मध्ये (परिशिष्ट क्र. ६ नुसार) रुपांतरण करण्यात आले. दोन z मधील फरकाला दोन सहसंबंध गुणकाच्या फरकाच्या प्रमाणत्रुटीने भागून t मूल्य काढण्यात आले.

t-चाचणीद्वारे ग्रामीण व शहरी भागातील दोन चलांच्या सहसंबंधातील फरकाची सार्थकता पडताळणी पुढीलप्रमाणे करण्यात आली.

मध्यमान, प्रमाणविचलन व पिअरसन r काढल्याने स्वाधीनता मात्रा ३ ने कमी झाली. ग्रामीण व शहरी भागातील दोन चलांतील सहसंबंध गुणकातील फरकाची सार्थकता पडताळण्याकरिता *df* ४९४ करिता t मूल्य सार्थक असण्यासाठी ०.०५ व ०.०१ स्तरावर अनुक्रमे १.९६ व २.५९ किंवा त्यापेक्षा जास्त असावे लागते. (t सारणी परिशिष्ट क्र. ७)

शून्य परीकल्पनेचे परीक्षण पुढील तत्वाला अनुसरुन करण्यात आले. t चे प्राप्त मूल्य ०.०१ किंवा ०.०५ स्तरावर सार्थक असेल तर शून्य परिकल्पनेचा त्याग करण्यात आला व प्राप्त t मूल्य ०.०१ किंवा ०.०५ स्तरावर सार्थक नसेल तर परिकल्पना मान्य किंवा स्विकृत करण्यात आली .

सामग्री सादरीकरणाची योजना

उपरोक्त संख्याशास्त्रीय परिमाणे व तंत्राचा अवलंब करुन संशोधन सामग्रीचे विश्लेषण व अर्थनिवर्चन करण्यात आले. संशोधनाच्या उद्दिष्टांना अनुसरुन व परिकल्पनांच्या पडताळणीकरिता सांख्यिकीय तंत्राचा अवलंब करण्यात आला. उद्दिष्टांच्या सिद्धतेसाठी व परिकल्पनांच्या परिक्षणासाठी वापरण्यात आलेली पद्धती पुढीलप्रमाणे:

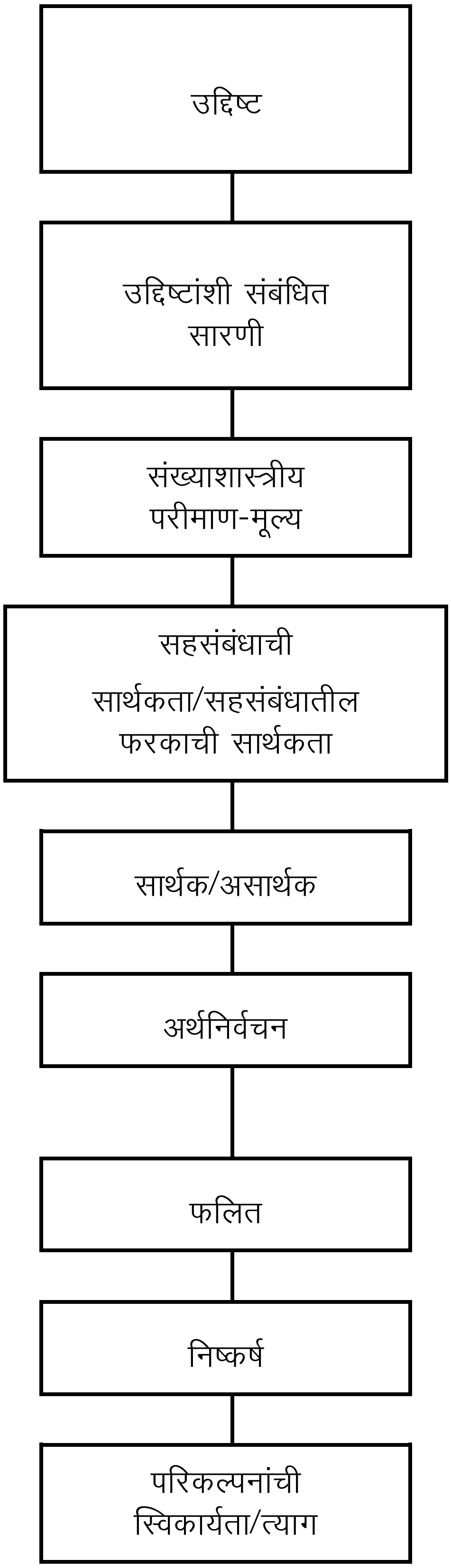

आकृती क्र. ५.१ उद्दिष्टांनुसार सांख्यिकीय विश्लेषण ओघतक्ता

वरीलप्रमाणे संख्याशास्त्रीय परीमाणे व तंत्राचा अवलंब करुन **Microsoft Office Excel 2003** या संगणक **software** चा वापर करुन सामग्रीचे विश्लेषण करण्यात आले.

सामग्रीचे उद्दिष्टाधिष्ठीत सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

उद्दिष्टांना अनुसरुन सामग्रीचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन पुढीलप्रमाणे करण्यात आले.

अ) प्रशासकीय वर्तन मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रस्तुत संशोधनातील प्रशासकीय वर्तन मापिकेद्वारे (परिशिष्ट क्र.३) संकलित माहितीचे उद्दिष्ट क्र. १ ला अनुसरुन **परिकल्पना क्र.१** च्या पडताळणीसाठी पृथक्करण, सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले.

ब) कार्यात्मक समाधान मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रस्तुत संशोधनातील कार्यात्मक समाधान मापिकेद्वारे (परिशिष्ट क्र.३) संकलित माहितीचे उद्दिष्ट क्र.२ ला अनुसरुन **परिकल्पना क्र.२** च्या पडताळणीसाठी पृथक्करण, सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले.

क) शालेय गुणवत्ता मापिकेचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रस्तुत संशोधनातील शालेय गुणवत्ता मापिकेद्वारे (परिशिष्ट क्र.३) माहिती संकलित करण्यात आली. उद्दिष्ट क्र. ३ ला अनुसरुन **परिकल्पना क्र.३** च्या पडताळणीसाठी माहितीचे पृथक्करण, सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले.

ड) शालेय गुणवत्तेचा प्रशासकीय वर्तनाशी व कार्यात्मक समाधानाशी सहसंबंध पडताळणीसाठी सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन

प्रस्तुत संशोधनातील शालेय गुणवत्ता मापिका, प्रशासकीय वर्तन मापिका व कार्यात्मक समाधान मापिकांद्वारे संकलित माहितीचे उद्दिष्ट क्र. ४ ला अनुसरुन **परिकल्पना क्र.४** च्या पडताळणीकरिता पृथक्करण, सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले.

५.५ निष्कर्ष

कोणत्याही विषयाचा संशोधनात्मक अभ्यास करतांना संशोधनाची उद्दिष्टे, गृहीतके, संशोधन पद्धती आणि संशोधनाकरिता संकलित केलेली माहिती, तथ्ये व तंत्र याला फार महत्व आहे. परंतु तथ्ये व संशोधनात्मक निष्कर्ष समोर ठेवल्याशिवाय संशोधन अहवाल पूर्णत्वास येवू शकत नाही. म्हणून संशोधनाचे निष्कर्ष हा संशोधनातील एक महत्वाचा पैलू आहे.

संशोधन निष्कर्ष

"माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास." या विषयावरील प्रस्तुत संशोधनात संशोधन समस्येला अनुसरुन न्यादर्शातील मुख्याध्यापकांकडून मापिका भरुन घेण्यात आल्या. शालेय गुणवत्ता मापनाकरिता शालेय गुणवत्ता मापिका, मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधान मापनाकरिता अमरसिंग व टी. आर. शर्मा यांची Job Satisfaction Scale (२००६), मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तन मापनाकरिता हसीन ताज यांची Administrative Behavior Scale (२००९) भरुन घेण्यात आल्या. प्रत्येक मापिकेतील उपघटकांप्रमाणे प्राप्तांक तसेच एकूण प्राप्तांक काढण्यात आले. मापिकेतील चलांचे मापन मॅन्युअलनुसार करण्यात आले. प्रत्येक चलाचा मापिकेतील इतर घटकाशी, तसेच एकूण प्राप्तांकाशी व इतर चलाशी सहसंबंध काढण्यात आला. प्रत्येक चलातील परस्पर सहसंबंध पिअरसन 'r' या सहसंबंध गुणकाद्वारे पडताळण्यात आला. ग्रामीण व शहरी भागातील शाळांच्या दोन चलांतील सहसंबंध गुणकाच्या फरकाची सार्थकता 't' चाचणीद्वारे पडताळण्यात आली. याच्या आधारे संशोधनात्मक निष्कर्ष मिळाले आहेत.

५.५.१ संशोधनाचे उद्दिष्टाधिष्ठित निष्कर्ष

संशोधनाकरिता संकलित केलेल्या माहितीचे सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन उद्दिष्टांना अनुसरुन करण्यात आले. त्याच्या आधारे संशोधनाचे उद्दिष्टाधिष्ठित निष्कर्ष मिळाले आहेत ते पुढीलप्रमाणे:

५.५.१अ) प्रशासकीय वर्तन मापिकेच्या सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचनावरुन निघालेले निष्कर्ष

उद्दिष्ट क्र.१ : अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन पडताळणे.

उद्दिष्ट क्र. १ ला अनुसरुन प्रशासकीय वर्तन मापिका (परिशिष्ट क्र.३) अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून भरुन घेण्यात आल्या व त्याद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली. उद्दिष्ट क्र. १ ला अनुसरुन **परिकल्पना क्र.१** च्या पडताळणीसाठी माहितीचे पृथक्करण, सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले. त्यावरुन निघालेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे:

१. ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात सार्थक सहसंबंध आढळला नाही.

२. ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता याबाबत लक्षणीय फरक दिसून येतो.

३. ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात नियोजनाबाबत लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

४. माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनातील नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता या चारही घटकांच्या संदर्भात ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन अधिक चांगले असल्याचे दिसून आले.

५. ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात संघटन व संप्रेषण हे सर्वात महत्वपूर्ण घटक असल्याचे आढळले. त्यानंतर नियोजन हा घटक आहे. तर निर्णयक्षमता हा घटक सर्वात कमी महत्वाचा असल्याचे दिसून आले.

६. शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात संघटन हा घटक सर्वात महत्वाचा, दुसऱ्या क्रमांकावर संप्रेषण, तिसऱ्या क्रमांकावर नियोजन तर निर्णयक्षमता हा घटक सर्वात कमी महत्वाचा असल्याचे दिसून आले.

७. प्रशासकीय वर्तनाच्या संदर्भात शहरी व ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांची निर्णयक्षमता कमी असल्याचे दिसून आले.

५.५.१ब) कार्यात्मक समाधान मापिकेच्या सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचनावरुन निघालेले निष्कर्ष.

उद्दिष्ट क्र.२ : अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान पडताळणे.

प्रस्तुत संशोधनातील उद्दिष्ट क्र.२ ला अनुसरुन कार्यात्मक समाधान मापिका (परिशिष्ट क्र.३) अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून भरुन घेण्यात आल्या व त्याद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली. उद्दिष्ट क्र.२ ला अनुसरुन **परिकल्पना क्र.२** च्या पडताळणीसाठी माहितीचे पृथक्करण, सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले. त्यावरुन निघालेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे:

१. ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात सार्थक सहसंबंध आढळला नाही.

२. ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या संदर्भात सर्वात महत्वाचा घटक कार्यात्मक स्थिती, दुसऱ्या क्रमांकाचा महत्वाचा घटक कार्यात्मक वातावरण, तिसरा क्रमांक सामाजिक योगदान, चौथा क्रमांक मानस-सामाजिक दर्जा व सर्वात कमी महत्वाचा आर्थिक घटक असल्याचे दिसून आले. शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानामध्ये सर्वात महत्वाचा घटक सामाजिक योगदान, दुसऱ्या क्रमांकाचा महत्वाचा घटक मानस-सामाजिक दर्जा, तिसरा महत्वाचा घटक कार्यात्मक स्थिती, चवथा क्रमांक आर्थिक घटक व सर्वात कमी महत्वाचा घटक कार्यात्मक

वातावरण हा असल्याचे दिसून आले. यावरुन माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान सर्व क्षेत्रात समान नसल्याचे दिसून येते. तसेच ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या क्षेत्रात भिन्नता असल्याचे दिसून आले.

३. ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या संदर्भात कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, आर्थिक घटक व सामाजिक योगदान या पाचही कार्यात्मक समाधानाच्या घटकांमध्ये परस्पर सार्थक सहसंबंध नाही. यावरुन ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधानाचे क्षेत्र भिन्न असल्याचे दिसून येते.

४. ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान कार्यात्मक स्थितीबाबत चांगल्या दर्जाचे तर कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, व सामाजिक योगदान याबाबत साधारण दर्जाचे तर आर्थिक घटकाबाबत कमी दर्जाचे असल्याचे दिसून आले. शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान मानस-सामाजिक दर्जा व सामाजिक योगदान याबाबत चांगल्या दर्जाचे तर कार्यात्मक स्थिती व आर्थिक घटक याबाबत साधारण दर्जाचे तर कार्यात्मक वातावरण याबाबत कमी दर्जाचे असल्याचे दिसून आले. यावरुन माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान हे प्रत्येक क्षेत्रात भिन्न असल्याचे दिसून येते.

५. ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, सामाजिक योगदान व आर्थिक घटक याबाबत लक्षणीय फरक असल्याचे दिसून येते. तर कार्यात्मक स्थितीबाबत लक्षणीय फरक असल्याचे दिसून येत नाही.

५.५.१क) शालेय गुणवत्ता मापिकेच्या सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचनावरुन निघालेले निष्कर्ष.

उद्दिष्ट क्र.३ : अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता पडताळणे.

प्रस्तुत संशोधनातील उद्दिष्ट क्र. ३ ला अनुसरुन शालेय गुणवत्ता मापिका (परिशिष्ट क्र.३) अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांकडून भरुन घेण्यात आल्या व त्याद्वारे माहिती संकलित करण्यात आली. उद्दिष्ट क्र. ३ ला अनुसरुन **परिकल्पना क्र.३** च्या पडताळणीसाठी माहितीचे पृथक्करण, सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले. त्यावरुन निघालेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे:

१. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये सार्थक सहसंबंध आढळला नाही.

२. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या भौतिक सोयीसुविधा, व्यवस्थापक मंडळ, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, पर्यवेक्षण व शाळा-समाज संबंध या सर्वच शालेय गुणवत्ता घटकांमध्ये फरक दिसून आला.

३. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या भौतिक सोयीसुविधांमध्ये लक्षणीय फरक दिसून आला. शहरी माध्यमिक शाळांमध्ये ग्रामीण शाळांच्या तुलनेत भौतिक-सोयीसुविधा अधिक चांगल्या प्रमाणात असल्याचे दिसून येते.

४. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या भौतिक सोयीसुविधांमध्ये कमतरता दिसून येते.

५. ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात सर्वात महत्वपूर्ण घटक विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, दुसरा क्रमांक शाळा-समाज संबंध, तिसरा क्रमांक पर्यवेक्षण, चौथा भौतिक सोयी-सुविधा परिसर तर व्यवस्थापन हा सर्वात

कमी महत्वाचा घटक असल्याचे दिसून येते. तसेच शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात भौतिक-सोयी सुविधा परिसर हा घटक सर्वात महत्वपूर्ण, तर दुसरा क्रमांक पर्यवेक्षण, तिसरा क्रमांक विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, चौथा क्रमांक शाळा-समाज संबंध आणि व्यवस्थापन हा सर्वात गौण घटक असल्याचे दिसून आले. यावरुन शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात माध्यमिक शाळेच्या व्यवस्थापनाच्या भूमिकेमध्ये सुधारणा करण्याची आवश्यकता दिसून येते.

५.५.१ड) शालेय गुणवत्ता मापिकेचे प्रशासकीय वर्तन मापिका व कार्यात्मक समाधान मापिका यांच्याशी सहसंबंधात्मक सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचनावरुन निघालेले निष्कर्ष.

उद्दिष्ट क्र.४ : अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेशी सहसंबंध पडताळणे

प्रस्तुत संशोधनातील उद्दिष्ट क्र. ४ ला अनुसरुन शालेय गुणवत्ता मापिका, प्रशासकीय वर्तन मापिका व कार्यात्मक समाधान मापिका यांच्याद्वारे संकलित माहितीचे उद्दिष्ट क्र. ४ ला अनुसरुन **परिकल्पना क्र.४** च्या पडताळणीकरिता पृथक्करण, सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थनिर्वचन करण्यात आले. त्यावरुन निघालेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे:

१. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन यामध्ये सार्थक सहसंबंध दिसून आला.

२. माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात लक्षणीय फरक दिसून आला नाही. परंतु संप्रेषण व संघटन यामध्ये लक्षणीय फरक दिसून आला.

३. शहरी भागाची माध्यमिक शालेय गुणवत्ता व मुख्याध्यापकांचे संप्रेषण यामध्ये सार्थक सहसंबंध आढळला नाही.

४. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकांची निर्णयक्षमता यामध्ये सार्थक सहसंबंध आढळला नाही.

५. माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात मुख्याध्यापकाचे नियोजन व संघटन हे घटक महत्वाचे असल्याचे दिसून येते.

६. ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान यामध्ये सार्थक सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

७. माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या क्षेत्रात भिन्नता दिसून आली.

८. माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक दिसून आला नाही.

९. माध्यमिक शाळेच्या ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकाचे शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा व आर्थिक घटक यांच्या समाधानाबाबत लक्षणीय फरक आढळून आला.

१०. माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात सामाजिक योगदानाबाबत शहरी व ग्रामीण मुख्याध्यापकांच्या समाधानात सारखेपणा दिसून आला.

११. ग्रामीण व शहरी भागात सामाजिक योगदान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये सार्थक सहसंबंध आढळून आला.

१२. ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेचा मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक वातावरणाबाबत समाधानाशी सार्थक सहसंबंध नव्हता. तर शहरी भागातील माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकांचे आर्थिक घटकाबाबतचे समाधान यामध्ये ऋण सार्थक सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.

१३. माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात विद्यार्थी सर्वांगीण विकासात ग्रामीण व शहरी भागामध्ये भिन्नता दिसून आली.

१४. शालेय गुणवत्ता व विद्यार्थी सर्वांगीण विकास यामध्ये शहरी भागापेक्षा ग्रामीण भागामध्ये अधिक घनिष्ठ सहसंबंध दिसून आला.

१५. ग्रामीण भागामध्ये विद्यार्थी सर्वांगीण विकासात शारीरिक विकास प्रथम क्रमांकावर त्यानंतर बौद्धिक विकास, तिसरा क्रमांक आध्यात्मिक विकासाचा व भावनिक विकास सर्वात कमी होता. तर शहरी भागामध्ये विद्यार्थी सर्वांगीण विकासात बौद्धिक विकास प्रथम क्रमांकावर, दुसरा क्रमांक शारीरिक विकासाचा, तिसरा क्रमांक भावनिक विकासाचा तर चौथा क्रमांक आध्यत्मिक विकासाचा असल्याचे दिसून आले.

५.५.२ संशोधनाचे सामान्य निष्कर्ष

प्रस्तुत संशोधनाच्या उपनिर्देशित उद्दिष्टाधिष्ठित निष्कर्षांचे संश्लेषण व सामान्यीकरण केल्यानंतर प्रस्तुत संशोधनाचे सामान्य निष्कर्ष मिळाले ते पुढीलप्रमाणे:

१. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन यामध्ये सार्थक सहसंबंध आढळला.

२. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात फरक आढळला.

३. माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन अधिक चांगले असल्याचे दिसून येते.

४. माध्यमिक शालेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात प्रशासकीय वर्तन घटकांमधील ग्रामीण मुख्याध्यापकांच्या निर्णयक्षमतेमध्ये कमतरता असल्याचे दिसून येते.

५. माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात शहरी भागातील मुख्याध्यापकांच्या संप्रेषणात कमतरता असल्याचे दिसून येते.

६. माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनातील संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता यामध्ये ग्रामीण व शहरी भागामध्ये लक्षणीय फरक दिसून आला.

७. माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान प्रत्येक क्षेत्रात भिन्न आहे.

८. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या क्षेत्रात भिन्नता आहे.

९. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान यामध्ये सहसंबंध असल्याचे दिसून येते.

१०. सामाजिक योगदानाबाबत ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात तफावत आहे. कार्यात्मक समाधानाच्या संदर्भात सामाजिक योगदान हा घटक शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांना ग्रामीण मुख्याध्यापकांपेक्षा अधिक महत्वाचा वाटतो. परंतु शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात सामाजिक योगदानाबाबत ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या समाधानात समानता असल्याचे आढळले.

११. शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे आर्थिक घटकाबाबत समाधान व शाळेची गुणवत्ता यामध्ये व्यस्त प्रमाण असल्याचे दिसून आले.

१२. कार्यात्मक स्थितीबाबत ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या समाधानात समानता दिसून आली.

१३. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात भौतिक सोयीसुविधा-परिसर, व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, पर्यवेक्षण व शाळा समाज संबंध या सर्वच शालेय गुणवत्ता घटकांमध्ये तफावत आहे.

१४. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या भौतिक सोयीसुविधांमध्ये कमतरता असल्याचे दिसून आले.

१५. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात व्यवस्थापनाच्या भूमिकेत सुधारणा करण्याची गरज असल्याचे दिसून आले.

१६. माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात विद्यार्थी सर्वांगीण विकासात ग्रामीण व शहरी भागात तफावत आढळली.

१७. विद्यार्थी सर्वांगीण विकासातील बौद्धिक विकास, शारीरिक विकास, भावनिक विकास व आध्यात्मिक विकास या क्षेत्रातील विकासाच्या क्रमात ग्रामीण व शहरी भागात तफावत आढळली.

१८. ग्रामीण भागामध्ये विद्यार्थी सर्वांगीण विकासात शारीरिक विकासाचा क्रम पहिला, बौद्धिक विकासाचा दुसरा क्रमांक, आध्यात्मिक विकासाचा तिसरा क्रमांक व भावनिक विकासाचा सर्वात शेवटचा क्रम आहे.

१९. शहरी भागामध्ये विद्यार्थी सर्वांगीण विकासात बौद्धिक विकासाचा पहिला क्रमांक, शारीरिक विकासाचा दुसरा क्रमांक, भावनिक विकासाचा तिसरा क्रमांक व आध्यात्मिक विकासाचा सर्वात शेवटचा क्रम आहे.

२०. विद्यार्थी सर्वांगीण विकासातील बौद्धिक विकास, शारीरिक विकास, भावनिक विकास व आध्यात्मिक विकास या क्षेत्राच्या विकासामध्ये ग्रामीण तसेच शहरी भागात संतुलन दिसून आले.

२१. ग्रामीण व शहरी माध्यमिक शाळेचे मुख्याध्यापक कार्यात्मक स्थितीबाबत समाधानी आहेत.

२२. शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांना कार्यात्मक वातावरण हा घटक महत्वपूर्ण वाटत नाही परंतु शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांना कार्यात्मक वातावरण हा घटक महत्वपूर्ण वाटतो.

२३. कार्यात्मक वातावरणाबाबत शहरी माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांना कार्यात्मक समाधान कमी असल्याचे आढळले.

२४. ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान कार्यात्मक स्थितीबाबत चांगल्या दर्जाचे तर कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, व सामाजिक योगदान याबाबत साधारण दर्जाचे तर आर्थिक घटकाबाबत कमी दर्जाचे आहे. शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान मानस-सामाजिक दर्जा व सामाजिक योगदान

याबाबत चांगल्या दर्जाचे तर कार्यात्मक स्थिती व आर्थिक घटक याबाबत साधारण दर्जाचे तर कार्यात्मक वातावरण याबाबत कमी दर्जाचे असल्याचे दिसून आले.

५.६ निष्कर्षांच्या आधारे परिकल्पना परीक्षण

शैक्षणिक संशोधनात अभ्यासाच्या प्रारंभी समस्येचे स्वरुप निश्चित केले जाते. समस्येची संभाव्य उत्तरे विचारात घेतली जातात. त्यांतील सर्वात योग्य वाटणारे उत्तर प्रश्नांची उकल म्हणून गृहीत धरुन त्यानुसार आवश्यक साधनांद्वारे माहिती संकलित केली जाते. संकलित माहितीच्या आधारे तात्पुरत्या स्विकृत उत्तराचे परीक्षण केले जाते व सांख्यिकीय परीक्षणाच्या आधारे त्यांचा स्विकार किंवा त्याग करुन निष्कर्ष मांडले जातात. तात्पुरत्या स्विकारलेल्या उत्तराची तपासणी केल्याशिवाय संबंधित जनसंख्येच्या प्रवृत्तीविषयी पूर्वानुमान करणे धोक्याचे असते. परिकल्पनांची पडताळणी केल्यावरच संबंधित जनसंख्येच्या प्रवृत्तीविषयी अनुमान करावा लागतो. प्रथम परिकल्पना निर्धारित करावी लागते व मग तिचे परीक्षण करुन तिच्या स्विकाराचा वा त्यागाचा निर्णय घ्यावा लागतो.

परिकल्पना परीक्षण

परिकल्पना किंवा गृहीतकृत्य हे समस्येच्या निराकरणाविषयी प्रत्यक्ष तात्पुरत्या उपायांचे विधान असते. अर्थात त्यांचे परीक्षण करुन त्याची कसोटी पाहणे ओघानेच येते. परिकल्पनेची सुस्पष्ट मांडणी केल्यानंतर त्याची यथार्थता निरीक्षण, प्रयोगाद्वारे किंवा अनुभवाधिष्ठित पुराव्यावरुन सिध्द करणे आवश्यक आहे. कारण ही परिकल्पना जोपर्यंत सिध्द केली जात नाही तोपर्यंत तिचा विज्ञान स्विकार करीत नाही. संशोधनासाठी उपयोगात आणलेल्या परिकल्पनेचे परीक्षण करणे बंधनकारक आहे. त्यासाठी परिकल्पनेतील निदेशनाप्रमाणे माहिती गोळा करावी लागते. पुढील उताऱ्यातून याचे स्पष्टीकरण मिळते.

"If the problem has been well-stated, the hypothesis adequately formulated and the implications of the hypothesis carefully deduce, the testing of the hypothesis is the almost automatic step."[१]

याबाबत यंग म्हणतो,

"Science does not admit anything as valid knowledge until a satisfactory test of its validity has been completed. It is a mistake to

consider hypothesis as facts. Indeed, very exacting proof and measurement are demanded often by two or more persons or by retest."[२]

परिकल्पनेच्या विधानाने निरनिराळ्या चलांचे मापन व परीक्षण करण्यासाठी निदेशन प्राप्त होते. त्यामुळे पुढील अन्वेषण कार्यासाठी निश्चित दिशा मिळते. परिकल्पनेची पडताळणी उपलब्ध स्थितीचे निरिक्षण केल्यानंतर सांख्यिकी परिकल्पना किंवा शून्य परिकल्पना एकतर समर्थनीय/स्विकार्य ठरते किंवा फेटाळल्या जाते.

शून्य परिकल्पनेचे परिक्षण करुन तिच्या सत्यतेची संभाव्यता ठरविता येते. सत्यतेच्या किती संभ्याव्यता मात्रेपर्यंत ती स्विकारावी याचे धोरण संशोधनकर्त्याला आधीच निश्चित करावे लागते. त्यानुसार त्या परिकल्पनेचा स्विकार किंवा त्याग करावा लागतो.

संशोधन विषयाच्या संदर्भात खालीलप्रमाणे चार परिकल्पना मांडल्या आहेत.

१. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

२. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

३. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

४. अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांच्या शालेय गुणवत्तेशी सहसंबंधात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

सदर संशोधनाच्या संशोधन साधनांद्वारे संकलीत माहितीचे उद्दिष्टांना अनुसरुन सांख्यिकीय विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन करुन निष्कर्ष काढले हे उद्दिष्टाधिष्ठित निष्कर्ष होत. उद्दिष्टाधिष्ठित निष्कर्षांवरुन सामान्य निष्कर्ष काढण्यात आले. महत्वाच्या निष्कर्षांच्या आधारे परिकल्पनांच्या पडताळणीबाबत चर्चा करुन परिकल्पनेची स्विकार्यता किंवा त्याग

करावयाचा हे ठरविण्यात आले. ते पुढीलप्रमाणे: (परिकल्पनांची पडताळणी प्रस्तुत संशोधन प्रबंधातील ४.२ संख्याशास्त्रीय तंत्राच्या वापराची प्रक्रियामध्ये विवेचन केल्याप्रमाणे व योग्य त्या परिशिष्टाचा अवलंब करुन केला आहे.)

१. परिकल्पना क्र. १

अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

निष्कर्षांच्या आधारे परीक्षण

सारणी क्र. ४.४अ१, ४.४अ२, ४.४अ३, ४.४अ४ व ४.४अ५ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे अनुक्रमे प्रशासकीय वर्तन, नियोजन, संघटन व संप्रेषण यांत सार्थक सहसंबंध नाही तर ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकांच्या निर्णयक्षमतेमध्ये सार्थक ऋण सहसंबंध दिसून येतो.

सारणी क्र. ४.४अ७, ४.४अ८, ४.४अ९ वरुन माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात अनुक्रमे संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता यांच्या संदर्भात ग्रामीण व शहरी भागात लक्षणीय फरक दिसून आला.

सारणी क्र. ४.४अ२ वरुन ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकांच्या नियोजनात सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही.

वरील विवेचनावरुन ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता या चारही प्रशासकीय वर्तन घटकांमध्ये फरक दिसून येतो हे स्पष्ट होते यामुळे परिकल्पना क्र. १ ची स्विकार्यता दिसून येत नाही. म्हणून परिकल्पना क्र. १ चा त्याग करण्यात आला.

२. परिकल्पना क्र. २

अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

निष्कर्षांच्या आधारे परीक्षण

सारणी क्र. ४.४ब१ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही. सारणी क्र. ४.४ब२, ४.४ब३, ४.४ब४, ४.४ब५ व ४.४ब६ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांची अनुक्रमे कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, आर्थिक स्थिती व सामाजिक योगदान यामध्ये सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही.

सारणी क्र. ४.४ब७, ४.४ब८, ४.४ब९, ४.४ब१० व ४.४ब११ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या संदर्भात कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, आर्थिक स्थिती व सामाजिक योगदान यामध्ये लक्षणीय फरक दिसून येतो.

सारणी क्र. ४.४ब७, ४.४ब८, ४.४ब९, ४.४ब१० व ४.४ब११ वरुन ग्रामीण भागातील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात सर्वात महत्वाचा घटक कार्यात्मक स्थिती, दुसरा क्रमांक कार्यात्मक वातावरणाचा, तिसरा क्रमांक सामाजिक योगदान, चवथा क्रमांक मानस-सामाजिक दर्जा व सर्वात कमी महत्वाचा घटक आर्थिक स्थिती हा आहे. तर शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात सर्वात महत्वाचा घटक सामाजिक योगदान, दुसरा क्रमांक मानस-सामाजिक दर्जा, तिसरा क्रमांक कार्यात्मक स्थिती, चौथा क्रमांक आर्थिक स्थिती व सर्वात कमी महत्वाचा घटक कार्यात्मक वातावरण हा आहे. यावरुन मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान सर्व क्षेत्रात समान नाही हे दिसून येते. तसेच ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या क्षेत्रातही भिन्नता असल्याचे दिसून येते.

वरील विवेचनावरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात लक्षणीय फरक आहे हे स्पष्ट होते. म्हणून परिकल्पना क्र. २ ही निरर्थक आहे. त्यामुळे परिकल्पना क्र. २ चा त्याग करण्यात आला.

३. परिकल्पना क्र. ३

अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेमध्ये लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

निष्कर्षांच्या आधारे परीक्षण

सारणी क्र. ४.४क१ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेत सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही. सारणी क्र. ४.४क२, ४.४क३, ४.४क४, ४.४क५ व ४.४क६ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या भौतिक-सुविधा परिसर, व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, पर्यवेक्षण व शाळा-समाज संबंध यामध्ये सार्थक सहसंबंध दिसून येत नाही.

सारणी क्र. ४.४क७ व सारणी क्र. ४.४क१० वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात भौतिक-सुविधा परिसरात लक्षणीय फरक आहे तसेच पर्यवेक्षणात ०.०५ स्तरावर लक्षणीय फरक आहे परंतु ०.०१ स्तरावर लक्षणीय फरक नाही.

सारणी क्र. ४.४क८, ४.४क९, ४.४क११ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास व शाळा-समाज संबंधात शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात लक्षणीय फरक नाही.

वरील विवेचनावरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्तेच्या संदर्भात भौतिक-सुविधा परिसर व पर्यवेक्षणात लक्षणीय फरक आहे. परंतु व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास व शाळा-समाज संबंध यामध्ये ग्रामीण व शहरी भागात लक्षणीय फरक नाही. यावरुन भौतिक-सुविधा परिसर व पर्यवेक्षण या घटकांसाठी परिकल्पना क्र. ३ निरर्थक ठरली. तर व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास व शाळा-समाज संबंध या घटकांसाठी परिकल्पना क्र. ३ ही सार्थक ठरली. म्हणून व्यवस्थापन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास व शाळा-समाज संबंध या घटकांसाठी परिकल्पना क्र. ३ चा स्विकार करण्यात आला.

४. परिकल्पना क्र. ४

अमरावती विभागातील ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांच्या शालेय गुणवत्तेशी सहसंबंधात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

निष्कर्षांच्या आधारे परीक्षण

सारणी क्र. ४.४ड१ व सारणी क्र. ४.४ड६ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांच्या शालेय गुणवत्तेशी सहसंबंधात लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

सारणी क्र. ४.४ड३ व सारणी क्र. ४.४ड४ वरुन शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात संघटन व संप्रेषणात लक्षणीय फरक दिसून येतो.

सारणी क्र. ४.४ड२ व सारणी क्र. ४.४ड५ वरुन शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या नियोजन व निर्णयक्षमतेत लक्षणीय फरक दिसून येत नाही.

सारणी क्र. ४.४ड७, ४.४ड८, ४.४ब९, ४.४ड९ व ४.४ब१० वरुन शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा व आर्थिक घटकाबाबत समाधानात लक्षणीय फरक दिसून येतो. तर सारणी क्र. ४.४ड११ वरुन ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या सामाजिक योगदानाबाबत समाधानात समानता दिसून येते.

वरील विवेचनावरुन संघटन, संप्रेषण, कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण मानस-सामाजिक दर्जा व आर्थिक घटकाकरिता परिकल्पना क्र. ४ निरर्थक दिसून येते. तर नियोजन, निर्णयक्षमता व सामाजिक योगदान या घटकाकरिता परिकल्पना क्र. ४ ची यथार्थता दिसून येते. म्हणून संघटन, संप्रेषण, कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा व आर्थिक घटक या घटकांसाठी परिकल्पना क्र. ४ चा त्याग

करण्यात आला. तर नियोजन, निर्णयक्षमता व सामाजिक योगदान या घटकांसाठी परिकल्पना क्र. ४ चा स्विकार करण्यात आला.

५.७ महत्वाच्या निष्कर्षांची पूर्व संशोधनाशी तुलना

संशोधकाने संबंधित पूर्व संशोधनातील निष्कर्षांशी प्रस्तुत संशोधनातील निष्कर्षांचा तुलनात्मक अभ्यास केला. काही महत्वाच्या निष्कर्षांची पूर्व संशोधनातील निष्कर्षांशी तुलना पुढीलप्रमाणे:

अ. क्र	पूर्व संशोधन	प्रस्तुत संशोधन
१.	**गुप्ता एस. पी. (१९८०)** "प्राथमिक, माध्यमिक आणि महाविद्यालयीन शिक्षकांचे व्यवसाय समाधानाचा तुलनात्मक अभ्यास" **निष्कर्ष** १) प्राथमिक शिक्षक, माध्यमिक शिक्षक व महाविद्यालयीन शिक्षक आपल्या व्यवसायाबाबत सारखेच समाधानी होते. २) अध्यापन अनुभव व व्यवसाय समाधान यांमध्ये महाविद्यालयीन शिक्षकांमध्ये सार्थक सहसंबंध नव्हता.	**निष्कर्ष** १) ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांमध्ये शहरी मुख्याध्यापकांपेक्षा शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात कार्यात्मक समाधान अधिक प्रमाणात असल्याचे दिसून आले. २) शहरी भागात मुख्याध्यापकाचे आर्थिक घटकाबाबत समाधान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये ऋण सहसंबंध दिसून आला.
२.	**पोरवार एन. के. (१९८०)** "माध्यमिक शाळेच्या शिक्षकांच्या व्यवसाय समाधानाशी संबंधित व्यक्तिमत्व घटकांचा शोध घेणे"	

	निष्कर्ष १) सेवेचा कालावधी व व्यवसाय समाधानामध्ये ऋण सहसंबंध दिसून आला.	**निष्कर्ष** १) शहरी भागात मुख्याध्यापकाचे आर्थिक घटकाबाबत समाधान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये ऋण सहसंबंध दिसून आला. २) ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधान व आर्थिक घटकाबाबत समाधानातील सहसंबंधात लक्षणीय फरक दिसून आला. ३) ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानात सार्थक सहसंबंध आढळला नाही.
३.	**चोप्रा आर.के. (१९८२)** "वेगवेगळया शालेय वातावरणातील शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान व विद्यार्थ्यांची संपादणुक यांतील सहसंबंध अभ्यासणे" **निष्कर्ष** १) शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान व विविध सामाजिक, बौध्दिक व आर्थिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांची संपादणुक यामध्ये सार्थक सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.	**निष्कर्ष** १) माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये सार्थक सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.
४.	**गर्ग एन. के.(१९८३)** "मुख्याध्यापकाची प्रशासकीय शैली व संस्थागत वातावरण यांच्या संदर्भात	

	माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांची व्यावसायिक जबाबदारीत्वाची जाणीव एक अभ्यास" **निष्कर्ष** १) शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांमध्ये व्यावसायिक जबाबदारीत्वाची जाणीव अधिक प्रमाणात असल्याचे दिसून आले. २) शिक्षकांच्या व्यावसायिक जबाबदारीत्वाची जाणीवेचा मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्वशैलीशी लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही.	**निष्कर्ष** १) ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकामध्ये शहरी मुख्याध्यापकांपेक्षा शालेय गुणवत्तेच्या संदर्भात कार्यात्मक समाधान अधिक प्रमाणात असल्याचे दिसून आले. २) शालेय गुणवत्तेशी मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचा सार्थक सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.
५.	**अग्रवाल व्ही. (१९८३)** "मुख्याध्यापकांची तणावरहित अवस्था व प्रशासनाची परिणामकारकता यातील सहसंबंधाचा अभ्यास" **निष्कर्ष** १)मुख्याध्यापकाची तणावरहितता व प्रशासनाची परिणामकारकता यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही.	**निष्कर्ष** १) माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये सार्थक सहसंबंध असल्याचे दिसून आले.

६.	**अमरसिंग (१९८५)** "विविध व्यावसायिकांच्या कार्यात्मक समाधानातील सहसंबंध पडताळणे" **निष्कर्ष** १) कार्यात्मक समाधानामध्ये कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, आर्थिक घटक व सामाजिक योगदान हे घटक महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून आले.	**निष्कर्ष** १) माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधानामध्ये कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, सामाजिक योगदान व आर्थिक घटक हे घटक महत्वपूर्ण असल्याचे दिसून आले.
७	**उपासनी एन. के. (१९९१)** "माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकाच्या अकार्यक्षम व कार्यक्षम प्रशासक आणि व्यवस्थापनाचा तुलनात्मक अभ्यास" **निष्कर्ष** १) अकार्यक्षम व कार्यक्षम मुख्याध्यापकाच्या शैलीचा नियोजन, विद्यार्थी सर्वांगीण विकास, अध्यापक परिणामकारकता, शाळा-समाज संबंध या घटकांबाबत लक्षणीय फरक दिसून आला.	**निष्कर्ष** १) नियोजन, संघटन, संप्रेषण व निर्णयक्षमता या चारही घटकांच्या संदर्भात ग्रामीण भागापेक्षा शहरी मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन अधिक चांगले असल्याचे दिसून आले.

८.	**मेंडालिन ननग्राम (१९९२)** "शिलाँग मधील माध्यमिक शिक्षकांचे व्यवसाय समाधान व मुख्याध्यापकाची नेतृत्व शैली यांचा सहसंबंधात्मक अभ्यास" **निष्कर्ष** १) व्यवसाय समाधानाचा शिक्षकांचा सामाजिक स्तर, आर्थिक स्तर यासोबत ऋण सहसंबंध दिसून आला. २) शिक्षक अभियोग्यता व व्यवसाय समाधान यामध्ये धन सहसंबंध दिसून आला.	**निष्कर्ष** १) मुख्याध्यापकाचे आर्थिक समाधान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये ऋण सहसंबंध दिसून आला. २) मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये सार्थक धन सहसंबंध दिसून आला.
९.	**ताज हसीन (१९९२)** "माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनातील सामाजिक, मानसिक व स्थितीजन्य घटकांचा अभ्यास" **निष्कर्ष** १) लिंग, शाळेचा प्रकार, शैक्षणिक पात्रता, शैक्षणिक अनुभव यांचा प्रशासकीय वर्तनाशी लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही.	**निष्कर्ष** १) ग्रामीण व शहरी भागातील माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाच्या संदर्भात नियोजन, संघटन व संप्रेषण यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध आढळला.
१०.	**सिंग, गुरमित. (२०००)** "शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व त्यांचा	

	अध्यापनविषयक दृष्टिकोन यांतील सहसंबंध पडताळणे”	
	निष्कर्ष १) शिक्षण महाविद्यालयातील शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान व अध्यापन विषयक दृष्टिकोन यांच्यात लक्षणीय सहसंबंध आढळला नाही.	**निष्कर्ष** १) मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला.
११.	**खान, साबीया. (२००३)** “प्राचार्यांचे व्यक्तीमत्व आणि त्यांच्या यशस्वीरित्या कार्य पूर्ण करण्याची क्षमता, निर्णयक्षमता व संस्थेतील वातावरण विकासाला अनुकूल राखण्यासाठी त्यांचे वर्तनविषयक उद्‌बोधनाचा अभ्यास”	
	निष्कर्ष १) खाजगी शाळेतील प्राचार्य शासकीय शाळेतील प्राचार्यांच्या तुलनेत निर्णय चटकन घेतात. २) खाजगी व शासकीय शाळेतील प्राचार्य निर्णय निर्भयपणे घेतात.	**निष्कर्ष** १) शहरी मुख्याध्यापकांची निर्णयक्षमता ग्रातीण मुख्याध्यापकांच्या तुलनेत अधिक चांगली असल्याचे दिसून आले. २) शालेय गुणवत्ता व मुख्याध्यापकांची निर्णयक्षमता यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध आढळला नाही.
१२.	**मेहरोत्रा, अंजू. (२००२)** “दिल्लीतील खाजगी व शासकीय माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानावर संस्थेतील वातावरण व मुख्याध्यापकाच्या	

	नेतृत्वशैलीचा होणाऱ्या परिणामाचा तुलनात्मक अभ्यास” **निष्कर्ष** १) खाजगी व शासकीय माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या नेतृत्वशैलीत लक्षणीय फरक होता. २) खाजगी व शासकीय माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांची नेतृत्वशैली व शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही.	**निष्कर्ष** १) शहरी व ग्रामीण माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनात यामध्ये लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला नाही. २) माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन यामध्ये सार्थक सहसंबंध दिसून आला.
१३.	**शफीक एन. वाय. (२००३)** “उच्चतम वेतन घेणाऱ्या व निम्नतम वेतन घेणाऱ्या अंध विद्यालयातील शिक्षकांमधील समायोजनक्षमता व कार्यात्मक समाधानाचा सहसंबंध पडताळणे” **निष्कर्ष** १) निम्नतम वेतन घेणाऱ्या शिक्षकांमध्ये उच्च दर्जाचे कार्यात्मक समाधान दिसून आले.	**निष्कर्ष** १) शहरी भागात शालेय गुणवत्ता व आर्थिक घटकाबाबत मुख्याध्यापकांचे समाधान यामध्ये लक्षणीय ऋण सहसंबंध दिसून आला.
१४.	**मार्ककिड्स, जी. हेक. (२००७)** “प्राचर्य व उपप्राचार्यांच्या प्रशासकीय नेतृत्वशैलीचा तुलनात्मक अभ्यास”	

	निष्कर्ष १) प्रभावी नेतृत्वासाठी आत्मविश्वास हा घटक अतिशय प्रभावी असल्याचे दिसून आले. २) प्रभावी प्रशासनासाठी करारीपणा, निर्णयावर ठाम राहणे आवश्यक असल्याचे दिसून आले.	**निष्कर्ष** १) मुख्याध्यापकांच्या निर्णयक्षमतेचा शालेय गुणवत्तेशी सार्थक सहसंबंध दिसून आला नाही. २) प्रशासकीय वर्तनाचा निर्णयक्षमतेशी सार्थक सहसंबंध दिसून आला. ३) शहरी मुख्याध्यापकांच्या संप्रेषणाचा शालेय गुणवत्तेशी सार्थक सहसंबंध दिसून आला नाही.
१५.	**श्रीवास्तव, ए. के. (२००८)** "नोकरीतील ओळखीच्या वातावरणाचा नोकरदाराच्या कार्यात्मक वर्तन व संस्थेतील परिणामकारकतेवर होणारा परिणाम पडताळणे" **निष्कर्ष** १) संस्थेतील सुविधाजनक वातावरण व कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान यात उच्च दर्जाचा सहसंबंध दिसून आला. २) संस्थेतील मानस-सामाजिक वातावरण व कर्मचाऱ्यांचे कार्यात्मक समाधान यात उच्च दर्जाचा सहसंबंध दिसून आला. ३) संस्थेतील मानस-सामाजिक वातावरण व भौतिक वातावरणाचा संस्थेच्या दर्जाशी घनिष्ट धन सहसंबंध दिसून आला.	**निष्कर्ष** १) शाळेतील कार्यात्मक स्थिती व मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान यात उच्च दर्जाचा सहसंबंध दिसून आला. २) शाळेतील कार्यात्मक वातावरण व मुख्याध्यापकांचे कार्यात्मक समाधान यामध्ये साधारण दर्जाचा सहसंबंध दिसून आला. ३) शाळेतील कार्यात्मक स्थितीचा शालेय गुणवत्तेशी सार्थक सहसंबंध दिसून आला. ४) शाळेतील कार्यात्मक वातावरणाचा ग्रामीण भागात शालेय गुणवत्तेशी सार्थक सहसंबंध दिसून आला नाही.

१६	**कौर, गुरिंदर (२००९)** "कार्यात्मक समाधान: शिक्षण क्षेत्रातील संशोधनासाठी आव्हानात्मक क्षेत्र" **निष्कर्ष** १) नविन कामामध्ये पुढाकार घेतल्याने, सकारात्मक दृष्टिकोन बाळगल्याने, नविन प्रकल्प विकसित केल्याने, चुकांकडे शिकण्याच्या दृष्टिकोनातून बघितल्याने कार्यात्मक समाधानात वाढ होते.	**निष्कर्ष** १) शाळेतील कार्यात्मक स्थिती, कार्यात्मक वातावरण, मानस-सामाजिक दर्जा, सामाजिक योगदान व आर्थिक घटक यांचा मुख्याध्यापकाच्या कार्यात्मक समाधानाशी सार्थक सहसंबंध दिसून आला.
१७	**मेहरोत्रा मोना (२०१०)** "शासकीय व खाजगी शाळेतील प्राचार्यांच्या निर्णयक्षमतेचा शिक्षकांची व्यावसायिक प्रगती व संस्थेतील निकोप वातावरणाशी असलेल्या संबंधाचा अभ्यास" **निष्कर्ष** १) प्राचार्यांच्या निर्णय घेण्याच्या शैलीत विविधता दिसून आली. २) शासकीय व खाजगी शाळेतील प्राचार्यांची नेतृत्वशैली व संस्थेतील वातावरण यांच्या सहसंबंधात लक्षणीय फरक दिसून आला.	**निष्कर्ष** १) ग्रामीण व शहरी मुख्याध्यापकाच्या निर्णयक्षमतेत फरक आढळला. २) माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता व मुख्याध्यापकाची निर्णयक्षमता यामध्ये सार्थक सहसंबंध आढळला नाही.

५.८ शिफारशी

संशोधन समस्येच्या निराकरणासाठी मिळालेल्या माहितीचे वर्गीकरण, विश्लेषण आणि अर्थनिर्वचन करुन काढलेले संशोधनात्मक निष्कर्ष लक्षात घेवून शालेय गुणवत्ता वाढीच्या संदर्भात मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान हे घटक विचारात घेता, शालेय गुणवत्ता वाढण्याच्या व भावी सशक्त पिढी निर्माण करण्याच्या दृष्टीने मुख्याध्यापकांना व इतर बाह्य चले असणारे शासन, शिक्षक, व्यवस्थापक मंडळ व पालक यांना शिफारशी पुढीलप्रमाणे :

मुख्याध्यापकांकरिता शिफारशी

१. शाळेच्या कामात सर्व मानवी घटकांमध्ये योग्य समन्वय साधण्यासाठी माहिती व विचारांचे आदान-प्रदान योग्य होण्याच्या दृष्टीने योजना कार्यान्वित करावी.

२. मुख्याध्यापकांनी स्वायत्ततेचा शालेय गुणवता वाढीस सकारात्मक उपयोग करुन घेण्यास समर्थ आहोत हे सिद्ध केले पाहिजे.

३. पालकांना शाळेबद्दल आत्मीयता वाटेल व ते विद्यार्थी विकासाच्या प्रक्रियेत शाळेला सहकार्य करतील अशा प्रकारचे संबंध पालकांसोबत प्रस्थापित करण्यासाठी प्रयत्नरत असावे.

४. पालकांची शाळेला सहकार्यात्मक मनोभूमिका तयार करण्यासाठी पालकांसाठी शाळेमध्ये दरवर्षी उद्‌बोधनाकरिता कार्यशाळांचे आयोजन करावे.

५. शालेय गुणवता ही मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनावर असल्याचे दिसून आले. त्यामुळे मुख्याध्यापकाने स्वतःच्या प्रशासकीय वर्तनात सुधारणा करण्यासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्नरत राहावे.

६. शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने विद्यार्थी सर्वांगीण विकास हा घटक सर्वात महत्वाचा आहे. विद्यार्थी सर्वांगीण विकासात शिक्षकांची भूमिका अतिशय महत्वाची आहे. त्यामुळे शिक्षकाला परिणामकारकपणे कार्यान्वित करण्यासाठी त्यांना शारीरिक, बौद्धिक आणि भावनिकरित्या समजून घ्यावे.

शासनाकरिता शिफारशी

१. माध्यमिक शाळेची गुणवत्ता मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानावर अवलंबून असल्याचे आढळून आले. तसेच मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानात कार्यात्मक स्थिती (शाळेतील सोयीसुविधा परिसर) हा घटक महत्वाचा असल्याचे दिसून आले. त्याचप्रमाणे शाळेच्या भौतिक सोयीसुविधांमध्येही कमतरता दिसून आली. या सर्व बाबींचा विचार करुन शासनाने शालेय भौतिक सोयीसुविधांमध्ये वाढ करावी.

२. शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने मुख्याध्यापकांची निर्णयक्षमता कमी असल्याचे दिसून आले. यास्तव मुख्याध्यापकांना शासन उपक्रम राबवितांना स्वायतत्ता द्यावी. त्यामुळे शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने निर्णय घेणे मुख्याध्यापकांना सुलभ होईल.

३. शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे कार्यात्मक समाधान कार्यात्मक वातावरणाच्या संदर्भात कमी असल्याचे दिसून आले. या संदर्भात मुख्याध्यापकाची भूमिका यशस्विरित्या पार पडण्यासाठी कार्यालयाची क्षमता महत्वपूर्ण आहे. म्हणून कार्यालयीन कर्मचाऱ्यांची कार्यालयीन क्षमता वाढण्याच्या दृष्टीने प्रशिक्षणाची व्यवस्था करावी.

४. शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांचे आर्थिक बाबीतील समाधान व शालेय गुणवत्ता यामध्ये व्यस्त प्रमाण आढळले. म्हणून मुख्याध्यापकांची व्यावसायिक निष्ठा वाढण्याच्या दृष्टीने उद्‌बोधनपर कार्यशाळेचे आयोजन करावे.

५. शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने मुख्याध्यापक व शासन यांच्या भूमिका परस्परपूरक आहेत. यादृष्टीने शासन अधिकारी व मुख्याध्यापक यांच्यासाठी एकत्रित उद्‌बोधनपर कार्यशाळेचे आयोजन करावे.

६. शालेय गुणवत्ता व व्यवस्थापक मंडळ यांच्यामध्ये ग्रामीण भागात सार्थक सहसंबंध आढळला नाही तसेच शहरी भागात दुर्लक्षणीय सहसंबंध दिसून आला. म्हणून शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने व्यवस्थापक मंडळाची भूमिका व जबाबरीचे स्वरुप व्यापक करावे.

७. शहरी भागातील माध्यमिक शाळेच्या गुणवत्ता विकसनाच्या दृष्टीने शाळा-समाज संबंध सुधारण्याची गरज दिसून आली. तर ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळांची गुणवत्ता वाढीच्या दृष्टीने शाळा-समाज संबंध महत्वाचे असल्याचे दिसून आले. म्हणून पालकांची शाळेला सहकार्यात्मक मनोभूमिका तयार करण्यासाठी पालकांना उद्‌बोधन करण्यासाठी कार्यशाळांचे आयोजन करावे.

८. शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टीने मुख्याध्यापकाच्या संप्रेषणात कमतरता दिसून आली. मानवी घटकांशी प्रभावी संप्रेषण होण्यासाठी मुख्याध्यापकांना सहभागाधिष्ठित नेतृत्वशैलीचे प्रशिक्षण द्यावे.

९. मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून अधिक सक्षम होण्यासाठी कार्यशाळांचे आयोजन करावे.

शिक्षकांकरिता शिफारशी

१. शालेय गुणवत्ता ही केवळ मुख्याध्यापकाची जबाबदारी नसून ते शिक्षकी जीवनाचे ध्येय आहे ही मनोभूमिका शिक्षकाची असावी.

२. अध्यापन-अध्ययन प्रक्रिया अधिकाधिक दर्जेदार होण्यासाठी सतत प्रयत्नशील असावे.

पालकांकरिता शिफारशी

१. पाल्याचा विकास ही शाळा व पालक यांची संयुक्त जबाबदारी आहे. म्हणून शाळेसोबत पालकांची सहकार्यात्मक भूमिका असावी.

२. विनाकारण पालकांनी शाळेच्या कामात ढवळाढवळ करु नये.

३. पाल्यातील गुण व मर्यादा याबद्दल जाणून घेवून वेळप्रसंगी त्याबद्दल शाळेला जाणीव करुन द्यावी.

४. पाल्यावर सुसंस्कार करणे ही शाळेसोबतच कुटुंबियांचीही जबाबदारी आहे ह्याची जाणीव ठेवावी.

व्यवस्थापक-मंडळाकरिता शिफारशी

१. शालेय गुणवत्ता ही मुख्याध्यापक, पालक व व्यवस्थापक मंडळ यांची संयुक्तिक जबाबदारी आहे हा दृष्टिकोन व्यवस्थापक मंडळाचा असावा.

२. शालेय गुणवत्ता विकसनासाठी प्रशासकीय प्रमुख या नात्याने शासन उपक्रम राबवितांना मुख्याध्यापकास स्वायतत्ता असावी लागते. त्यामुळे व्यवस्थापक मंडळाने केवळ नियंत्रणवादी दृष्टिकोन न ठेवता व्यवस्थापक मंडळ व मुख्याध्यापक एकमेकांना पूरक आहेत हा दृष्टिकोन बाळगावा. शालेय ध्येय धोरणाच्या अंमलबजावणीकरिता मुख्याध्यापकाला आवश्यक स्वायतत्ता प्रदान करावी.

५.९ पुढील संशोधनाची दिशा

प्रस्तुत संशोधन हे अमरावती विभागापुरते व माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन, कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यांच्या सहसंबंधाचा अभ्यास करण्यापुरते मर्यादित आहे याची संशोधकाला जाणीव आहे. त्यामुळे यात पुढील संशोधन व्हावे या दृष्टिकोनातून खालीलप्रमाणे पुढील संशोधनाची दिशा ठरविण्यात आलेली आहे.

१. माध्यमिक स्तरावरील स्त्री-मुख्याध्यापक व पुरुष-मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास.

२. माध्यमिक स्तरावरील अनुदानित व विनाअनुदानित शाळेतील मुख्याध्यापक यांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास.

३. प्राथमिक शाळेच्या ग्रामीण व शहरी भागातील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास.

४. कनिष्ठ महाविद्यालयातील कला, वाणिज्य व विज्ञान शाखेतील प्राचार्यांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा विद्यार्थी गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास.

५. पदवी स्तरावरील कला, वाणिज्य व विज्ञान शाखेतील प्राचार्यांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा विद्यार्थी गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास.

६. प्राथमिक स्तरावरील स्त्री-मुख्याध्यापक व पुरुष-मुख्याध्यापक यांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा विद्यार्थी गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास.

७. प्राथमिक स्तरावरील अनुदानित शाळेतील मुख्याध्यापक व विनाअनुदानित शाळेतील मुख्याध्यापक यांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा विद्यार्थी गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास.

८. प्राथमिक स्तरावरील ग्रामीण व शहरी भागातील शाळेमधील मुख्याध्यापक यांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा विद्यार्थी गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास.

९. माध्यमिक व प्राथमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन, कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यांचा तुलनात्मक अभ्यास.

१०. व्यावसायिक महाविद्यालयातील प्राचार्यांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा विद्यार्थ्यांच्या संपादणुकीच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास.

११. शिक्षण महाविद्यालयातील प्राचार्यांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा विद्यार्थ्यांच्या संपादणुकीच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास.

१२. महाराष्ट्रातील मराठी माध्यमाच्या व इंग्रजी माध्यमाच्या माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन, कार्यात्मक समाधान व शालेय गुणवत्ता यांचा सहसंबंधात्मक अभ्यास.

१३. प्राथमिक शाळेतील स्त्री व पुरुष मुख्याध्यापक यांच्या प्रशासकीय वर्तनाचा शालेय गुणवतेच्या दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास.

१४. अनुदानित व विनाअनुदानित माध्यमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकाच्या प्रशासकीय वर्तनाचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास.

१५. व्यावसायिक व बिगर-व्यावसायिक महाविद्यालयातील प्राचार्याचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शिक्षक परिणामकतेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास.

१६. प्राथमिक, माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक स्तरावरील शाळेच्या मुख्याध्यापकाचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचे शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अध्ययन.

१७. विविध क्षेत्रातील प्रशासकांचे प्रशासकीय वर्तन, कार्यात्मक समाधान व संस्थेतील वातावरण यांचा कर्मचाऱ्यांच्या परिणामकारकतेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंध पडताळणे.

१८. महाराष्ट्रातील नवोदय विद्यालयातील प्राचार्यांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा विद्यार्थी संपादणुकीच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंध अभ्यासणे.

१९. माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाशी सहसंबंध अभ्यासणे.

२०. माध्यमिक व प्राथमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाशी तुलनात्मक अभ्यास.

२१. माध्यमिक व प्राथमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व शिक्षकांचे कार्यात्मक समाधान यांचा तुलनात्मक अभ्यास.

२२. ग्रामीण भागातील व शहरी भागातील प्राथमिक शाळेच्या मुख्याध्यापकांच्या प्रशासकीय वर्तनाचा शिक्षकांच्या कार्यात्मक समाधानाच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास.

२३. प्राथमिक, माध्यमिक, व उच्च माध्यमिक स्तरावरील स्त्री मुख्याध्यापक व पुरुष मुख्याध्यापक यांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा विद्यार्थी गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास.

२४. प्राथमिक, माध्यमिक, व उच्च माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांच्या कार्यात्मक समाधानाचा शालेय गुणवत्ता, शालेय वातावरण व शिक्षक परिणामकारकता यांच्या दृष्टिकोनातून तुलनात्मक अभ्यास.

संदर्भग्रंथ सूची- प्रकरण ५

१. मुळे, रा. श., व उमाटे, वि. तु. (१९९८). शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्त्वे. औरंगाबादः विद्या बुक्स पान नं. ६३.

२. Pauline, V. Young. (1968). Scientific Social Surveys and Research. New Delhi: prentice Hall of India Pvt. Ltd., p.106.

संदर्भग्रंथ

संदर्भग्रंथ-सूची

मराठी - पुस्तके

१. अहेर, हिरा. (१९९५). उद्योन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण. नागपूर: विद्या प्रकाशन.

२. आकोलकर, ग. वि., पाटणकर. ना. वि. (१९८३). शालेय व्यवस्था व प्रशासन. सातवी आवृत्ती. पुणे: निलकंठ प्रकाशन.

३. आगलावे, प्रदीप. (२०००). सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे. नागपूर: विद्या प्रकाशन.

४. कक्कड, गुरुप्रसाद., गायकवाड शशी. (१९९६). शालेय प्रशासन, संघटन व प्रबंधन. नागपूर: विद्या प्रकाशन.

५. कदम, चा. प., व चौधरी. बा. आ. (१९९२). शैक्षणिक मूल्यमापन. पुणे: नूतन प्रकाशन.

६. कदम, चा. प. (१९९९). शैक्षणिक संख्याशास्त्र. पुणे: नूतन प्रकाशन.

७. कऱ्हडे, बी. एम. (१९९८). शैक्षणिक संशोधन.

८. कायंदे, पाटील. गंगाधर. (२००४). संशोधन पध्दती, सिध्दांत आणि व्यवहार, सामाजिक शास्त्र, शैक्षणिक संशोधनाची मूलतत्वे (प्रथम आवृत्ती). नाशिक: चैतन्य पब्लिकेशनस.

९. कार्डीले, वसंतराव., व महाले. संजिवनी. (२००२). संशोधनात सांख्यिकी तंत्राचे उपयोजन. नाशिक: प्रभारी कुलसचिव, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

१०. कुंडले, म. बा. (२००३). शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक समाजशास्त्र. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.

११. कुलकर्णी, विश्र्वंभर., व भिंताडे. विनायक. रामचंद्र. (२००७). भारतीय आधुनिक शिक्षण:समस्या आणि उपाय. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.

१२. घोरमोडे, के. यु., व घोरमोडे. कला.(२००८).उदयोन्मुख भारतीय समाजातील शिक्षण. नागपूर: विद्या प्रकाशन.

१३. घोरमोडे, के. यु., घोरमोडे. कला. (२००८). शैक्षणिक संशोधनांची मूलतत्वे. नागपूर: विद्या प्रकाशन.

१४. जाधव, मोहन., भोसले. आरती., व सरपोतदार. प्राची. (२००५). माध्यमिक शिक्षण. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.

१५. जाधव, एम. एल., माने आर. आर. (२०००). शालेय व्यवस्थापन. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.

१६. दांडेकर वा. ना. (२०००). शैक्षणिक व प्रायोगिक मानसशास्त्र. पुणे: श्रीविद्या प्रकाशन.

१७. दुनाखे, अरविंद., व पारसणीस. हेमलता. (१९९८). शालेय व्यवस्थापन व प्रशासन. पुणे: नूतन प्रकाशन.

१८. देव, वसुधा. विनोद. (२००९). शिक्षणोपनिषद. नागपूर: जयकृष्ण ऑफसेट.

१९. नंदनपवार, बाबा., व सुपारे. शंकरराव. (२००५). विद्यार्थी गुणवत्ता विकास. नाशिक: प्रभारी कुलसचिव यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

२०. नरवणे, मीनल. (२००६). भारतातील शैक्षणिक आयोग व समित्या. पुणे : नित्य नूतन प्रकाशन.

२१. नागतोडे, किरण. (१९९५). भारतीय शिक्षण पध्दतीचा विकास. नागपूर: विद्या प्रकाशन.

२२. नागतोडे, किरण. (१९९७). शालेय व्यवस्थापन, शैक्षणिक संरचना आणि आधुनिक विचारप्रवाह. नागपूर: विद्या प्रकाशन.

२३. पवार, ना. ग. (२००१). शिक्षणक्षेत्रातील विचारवंत. पुणे: नूतन प्रकाशन.

२४. पाटकर, एन. जी. (१९९७). माध्यमिक शाळा संहिता. मुंबई: मनोविकास प्रकाशन.

२५. पाटील, वा. भा. (२००६). संशोधन पध्दती. पुणे: प्रशांत पब्लिकेशन.

२६. भाग्यवंत, सु. र., व भाग्यवंत पु. र. (२००३). मानव वैकासिक मानसशास्त्र. औरंगाबाद: रेणूका प्रकाशन.

२७. भांडारकर, के. म. (२००४). सुलभ शैक्षणिक संख्याशास्त्र. पुणे: नूतन प्रकाशन.

२८. भांडारकर, पु. ल. (१९९९). सामाजिक संशोधन पध्दती. औरंगाबाद: विद्या बुक्स.

२९. भिंताडे, वि. रा. (१९९४). शैक्षणिक संशोधन पध्दती (प्रतिरूप आवृत्ती). पुणे: नूतन प्रकाशन.

३०. माळी, मा. गो. (२०१०). भारतीय शिक्षणातील मूलभूत समस्या. कोल्हापूर: फडके प्रकाशन.

३१. मुखोपापाध्याय, मर्मर. (२०१०). शिक्षणातील सर्वांगीण गुणवत्ता व्यवस्थापन. पुणे: महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शिक्षण मंडळ.

३२. मुळे, रा. श., व उमाटे, वि. तु.(१९९८). शैक्षणिक संशोधनांची मूलतत्वे. पुणे: महाराष्ट्र विद्यापीठ ग्रंथनिर्मिती मंडळ.

३३. विरकर, प्र.कृ., गद्रे, प्र.ध., व सामंत. द.गो. (१९६३). प्रायोगिक शैक्षणिक मानसशास्त्र. पुणे : ठोकळ प्रकाशन.

३४. शिवणेकर, ल. भा. (१९९९). माध्यमिक शिक्षण संरचना व कार्यपध्दती. पुणे: नूतन प्रकाशन.

३५. शिरोळकर, म. ना., सांबारे. प्रमोद., व जनई. श. गो. (२००५). संप्रेषण आणि मानवी विकास. नाशिक: कुलसचिव यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

३६. सप्रे, प्रभाकर. (२००५). शैक्षणिक व्यवस्थापन : नवा दृष्टिकोन. नाशिक: यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

३७. साळुंके, कविता., पाटील. विजया., धारणकर. माधवी., व कदम. तेजस्विनी. (२००७). शैक्षणिक व्यवस्थापन. नाशिक: प्रभारी कुलसचिव यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ.

३८. सोहोणी, शं. कृ., सोहोणी. सुधा. (१९९३). शैक्षणिक टिपाकोश. पुणे:

हिंदी (पुस्तके)

१. पाठक, पी. डी. (१९७२). शिक्षा मनोविज्ञान (तेतीसवा हिंदी संस्करण). आग्रा: विनोद पुस्तक मंदीर.

२. हेनरी, ई.गैरिट. (१९८९). शिक्षा और मनोविज्ञान में सांख्यिकी के प्रयोग (ग्यारहवाँ हिंदी संस्करण). दिल्ली: टुडे ऑफसेट प्रिंटर्स.

इंग्रजी - पुस्तके

1. Khan, Mohd. Sharif. (2004). Educational Research. New Delhi: Ashish publishing House.

2. Banerjee, M. (1984). Organisation Behaviour. New Delhi: Allied publishers Pvt Ltd.

3. Best, John W. (1992). Research In education 7th Edition. New Delhi : Prentice Hall to India private Limited.

4. Best, John. W. (1981). Research in Education. (Fourth edition). New york: Prentice Hall Inc. Engelwood cliffs.

5. Blomeners, P., Lindquist. E. F. (1960). Elementary Statistical Methods. Delhi : Oxford Book co.

6. Buch, M.B. (1986). Third Survey of Research in Education (1978-1983). First edition. New Delhi : NCERT.

7. Buch, M.B. (1991). Fourth Survey of Research in Education (1983-1988). First edition. Vol. I New Delhi : NCERT.

8. Buch, M.B. (1991). Fourth Survey of Research in Education (1983-1988). First edition. Vol. II New Delhi : NCERT.

9. Buch, M.B. (2000). Fifth Survey of Research in Education (1988-1992). First edition. Vol. II New Delhi : NCERT, p 1848.

10. Dallen, Van. D.B., Meyer, W. J. (1966). Understanding Educational Research. Delhi: Mc-Graw hill book co.

11. Garret, H.E. (1981). Statistics in Psychology and Education. Bombay: Vikas, Feffer and simson ltd.

12. Good, C.V. (1959). Dictionary of Education. 2nd edition. New York: Mc Graw Hill book company, Inc.

13. Good, C.V. and Scates, D.E. (1954). Methods of Research. New York : Appletion Century Crofts, Inc.

14. Good, hatt. (1981). Methods in Social Research. New Delhi: Mc Graw Hill. International co.

15. Guilford, J.P.(1956). Fundamental Statistics in Psychology and Education. New York: Megraw Hill Book Co.

16. Kerlinger, F. N. (1964). Foundations of Behaviourl Research. New York: Holt Rinchard and Winton, inc.

17. Kerlinger, Fred. N. (1973). Foundation of Behavioural Research (Second Education). New York : Holt, Rinehart and Wiston, Inc.

18. Khan, Mohd. S. (1990). Educational Research. New Delhi: Ashish Publicating House.

19. Kochar, S.K. (2008). Secondary School Administration. New Delhi: Sterling publication Pvt. Ltd.

20. Kothri, C. R. (2004). Research Methodology and Techniques. Delhi: New Age International Publisher.

21. Kumar, Pramod.,& Mutha. D.N. (1999). Mannual for Teacher Job Satisfaction Scale. Agra : Department of psychology.

22. Lindquiest, E.F. (1968). Stastical Analysis in Educational Research. Culcutta : Oxford and IBM publishing Co.

23. Lundberg, G. A. (1951). Social Research. New York: Longomans, Green co.

24. MaGuigan. F. J. (1969). Experimental Psychology. Prentice hall.

25. Mouly, G. J. (1964). The Science of Educational Research. New Delhi : Eurasia publishing House Pvt. Ltd.

26. Naik, J.P. (1982). The Education Commission and After. New Delhi : Allied Publishers Pvt. Ltd.

27. Oxford. (1952). The Advanced Learners Distionary of current English. New Delhi: National council for teacher education.

28. Pauline, V. Young. (1968). Scientific Social Serveys and Research 4 th edition.New Delhi: Prenticed Hall of India Pvt. Ltd.

29. Regional Division of India A cartagrative Analysis,(1988) Series I vol XII Maharastra.

30. Redman, L. V. & Mory. A. H. (1923). The Romance of research. New York: Holt Rinchard and Winton, inc.

31. Singh, Amar.,& Sharma. T. R.(1999). Job Satisfaction Scale. Agra: National Psychological corporation.

32. Shukla, K.L. (2005). Encyclopaedic dictionary of psychology. Vol.2 New Delhi: common wealth publisher..

33. Taj, Haseen. (1998). Manual For Administrative Behaviour Scale. Delhi: Psycho-educationl Testing Center.

34. Teddlie, Raynolds. (२०००). The International Handbook of school Effectiveness.

35. Terry, Page. G.,& Thomas. J.B. (1977). Internatioanl Dictionary of Education. First edition. New York: Ncholas Publishing Company.

36. Tiwari, Deepak. (2006). Encyclopaedic Dictionary of Education vol.2, first edition. New Delhi: Crecent Publishing corporation.

37. Varma, M. (1965). An Introduction to Educational and psychological Research. New Delhi : Asia publishing House.

38. Whitney, F.L. (1946). Elements of Research. New Delhi: prentice Hall Inc.

39. Whitney, F. L. (1984). The Elements of Research. New York: Prentice hall Inc. Engelwood cliffs..

40. Wilkinsens. & Bhadarkar. (2003). Methodology and Techniques of Social Research. Delhi: Himalaya publishing House.

हस्तपुस्तिका

१. आमची प्रेरणादायी शाळा विकासाचे निकष, ADPETS .(डिसेंबर २०१०). पुणे: महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद.

२. उत्कर्ष शिक्षक प्रशिक्षण २०१०-११ : राष्ट्रीय माध्यमिक शिक्षा अभियान (२०१०).पुणे: महासंचालक, यशवंतराव चव्हाण विकास प्रशासन प्रबोधिनी (यशदा).

३. शालेय प्रतवारी पुस्तिका २००७-२०१२, महाराष्ट्र शासन निर्णय क्रमांक संप्रप १०९९/१३३/९९/प्राशि-५ दि. ५/१०/१९९९. पुणे: SCERT.

Research Journals

९९. Argyle, Michael. (28 Aug 2009). Do happy workers work harder? The effect of Job Satisfaction on work Performance. Universitaire press Rotterdam, the Natherlads ISBN Vol. 90, pp 257 ·

१००. Bennis, Warren. G.(2006). Leadership Theory and Administrative Behaviour: the Problems of Authority. Administrative science quarterly. Vol. 4 Pg. 81-94

१०१. Chaudhury, S., Banrji. A. (2004). Correlates of job satisfaction in Medical officers. Medical Journal of Armed force of India. Vol. 60, pp 329-332

१०२. Elena, C Papanastasiou, zembylas Michalinous. (March 2005). Job satisfaction variance among public and private Kindergarten school teachers in Cyprus. International Journal of Educational Research. Vol.43 (3), pp 147-167.

१०३. Jeffers, Gerry. (2006). Talking about Teaching in non- crisis situations Learning from a Teacher support project. British Educational studies vol 25 (2), pp 187-206.

१०४. Kyung Ae. Chung. & Cecil G. Miskel. (2001). A Comparative study of Pricipals Administrative behaviour. Journal of Educational Administration. Vol. 27, issue-1, pp 7-14

१०५. Leo, G. M. Prik. (1989). Satisfaction and Stress among teachers. International Journal of Educational Research. Vol.13(4), pp 363-377.

१०६. Markides, George. A., & Ronald. H. K. (oct 2007). Examining Administrative Leadership Behaviour: A Comparision of Principals and Assistant Principals. Journal of Personal Evaluation in Education Vol.7 (1) pp. 81-94.

१०७. Mehrotra, Anju. (2002). A comparative study of leadership style of principals in relation to job satisfaction of teacher's and organizational climate in government and private senior secondary schoolof Delhi. Indian Review of Literature . (Jan. 2005). P 63-72.

१०८. Nikhat, Yasmin. Shafeeq. (2003). A study of low and high salaried group teacher's teaching visually impaired in relation to their adjustment and job satisfaction. Indian Educational Review. (2003) Vol.39 (1) New Delhi: NCERT, pp 64-76.

१०९. Ololube, Nwachukwu. Prince. (2005). Teachers Job satisfaction and motivation for school effectiveness- A study. International Journal of Educational Research. Vol.43 (3), pp 91-102.

११०. Pal, Madhumita., & Vimala. Ramachandran. (2005). Teachers motivation in India. Educational Resource Unit. Version (30) pp 81-87.

१११. Panda, B. P. (2001). Comparative study of attitude towards teaching profession & job satisfaction of college teachers of Assam & Orisa. Indian Educational Review. (Jan. 2001) Vol.37(1) New Delhi : NCERT, pp 42-49.

११२. Pushanandhan, K. (2006). Educational Leadership for school based Management. ABAC Journal Vol. 26 No. 1 pp 41-48

११३. Ramachandran, Sudha. .(2009). Effect of transformational leadership on follower's affective and normative commitment (March 2009). Administrative sciences association of Canda. Great Lakes Herold. Vol. 3 No.1 pp 329-332.

११४. Ramiah, Balasandran. A. (2008). Headmasters reinforcement behaviour and teachers performance. Seminar Kebangsaam Kepimpirian instructional ke-2 (2008) Ministry of Malaysia.

११५. Rizvi, Mehar. (2008).The role of school Principal in Enhancing Teacher Professionalism: lessons from Pakistan. Educational Management Administration Leadership. Vol 38 (1), pp 85-100.

११६. Shafeeq, Naiem. Akhtar., Hashmi. Mohhamad. Amir., & Husain. Imtiase. Naqwee. (Feb 2010). A comparative study of job satisfaction in public and private school teachers at secondary level. Procedia - social and behavioural scienies vol 2 (1) ,pp 4222-4228 http://www.sciencedirect.com/science.

११७. Shahu, Rshmi.. Gole. S. R. (2008). Effect of job stress and job satisfaction on performance : an empirical study. AIMS International Journal of Management Vol. 2 (1), pp 237-246.

११८. Sharma, S. P. (2005). Leadership behaviour perception of principals, teachers and guardians. Journal of All India Association for Educational Research. Vol.17 No. 3.4 Sep-Dec, 2008, pp5-8.

११९. Sharma, Y. P. (2005). A study of job satisfaction among the physical education teachers working in Himachal Pradesh school. Indian Educational Review. (July 2005). Vol.41(2) New Delhi : NCERT, pp 55-62.

१२०. Shrivastav, A. K. (2008). Effect of work Envirolment on Employee's Job Behaviour and Organizational Effectiveness. Journal of the Indian academy of applied psychology. (Jan. 2008) Vol. 34 (1) P. 47-55

१२१. Sing, Gurmit. (2000). Job satisfaction of teacher educator in relation to their attitude towards teaching. Experiments in Education. (Sep. 2000) Vol.28 pp 159-163.

१२२. Singh, Virendra. & Sharma. Sandipkumar. (2009). Basic facilities in Secondary level schools in rural India. Journal of Indian education Vol. XXXV, pp 72-89.

१२३. Tanja, Sargent. & Emily. Hannum. (2003). Keeping Teachers Happy Job satisfaction among primary school Teachers in Rural China. Journal of International Sociology Association. New York.

अप्रकाशित शोधप्रबंध

१. मकरंदे, संध्या. श्रावण.(२००६). माध्यमिक शाळेतील शिक्षकांची अध्यापनारिणामकारकता, व्यावसायिक मूल्ये आणि व्यवसाय समाधान यांच्या संबंधाचा अभ्यास. अप्रकाशित शोधप्रबंध अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

- पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

२. Newa, Dili. Raj. (2007). Teacher effectiveness in relation to work satisfaction, media utilization and attitude towards use of information and communication technology among secondary school teachers of Nepal. Unpublished doctoral thesis , Panjab university, Chandigad.

- Ph.D(Edu), Panjab University

३. कंकाळे, विजया एम. (२००७). विदर्भातील विविध क्षेत्रात नोकरी करणाऱ्या उच्चशिक्षित स्त्रियांच्या 'स्व' संकल्पना, मूल्ये आणि व्यवसाय समाधान यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे. अप्रकाशित पीएच. डी. शोधप्रबंध, अमरावती विद्यापीठ, अमरावती.

a. पीएच.डी.(शिक्षणशास्त्र) अमरावती विद्यापीठ, अमरावती

मराठी नियतकालिके

१. मेदिनी, डिंगरे. (जाने - मार्च २००६). महाराष्ट्रातील ग्रामीण शिक्षणाचा दर्जा सुधारण्यासाठी आराखडा. शिक्षण आणि समाज. पुणेः कोथरुड इंडियन इंस्टिट्युट ऑफ एज्युकेशन. पान क्र. ४२ ते ५७.

२. नाईक, जे. पी. (जाने - मार्च २०१०). भारतीय जनतेचे माध्यमिक शिक्षण. शिक्षण आणि समाज. पुणेः कोथरुड इंडियन इंस्टिट्युट ऑफ एज्युकेशन. पान क्र. २७ ते ४३.

३. नाईक, चित्रा. (एप्रिल- जून २०१०). भारताचे शैक्षणिक परिवर्तनः धोरणाचा प्रश्न. शिक्षण आणि समाज. पुणेः कोथरुड इंडियन इंस्टिट्युट ऑफ एज्युकेशन. पान क्र. ४५ ते ५४.

४. खामकर, प्रकाश. (डिसेंबर२०१०-जानेवारी २०११). इचलकरंजी शहरातील माध्यमिक शाळांचे संघटनात्मक वातावरण व शिक्षकांचे समाधान यांचा संबंध-एक अभ्यास. शिक्षण समीक्षा. नागपूरः पिंपळापुरे अँड कं. पब्लिशर्स. पान क्र. २२ ते ३१.

वर्तमानपत्रे

१. लोकमत. ३१ जानेवारी २०११. २०० कोटी खर्चुनही गुणवत्ता शून्य. पान क्र.१.

२. सकाळ. १८ फेब्रुवारी २०११.विद्यार्थ्यांवर राज्यात ३५० कोटींचा खर्च. पान क्र.१.

३. लोकमत. ११ मार्च २०११. गुणवत्ता ही अपघाताने येणारी बाब नाही. पान क्र.४.

४. लोकमत. ४ एप्रिल २०११. मुलींच्या शाळा गळतीचे प्रमुख कारण शाळांमध्ये प्रसाधनगृहाची सोय नसणे. पान क्र. २.

५. लोकमत. १० एप्रिल २०११. .शैक्षणिक गुणवत्तेसाठी जिल्हयाला ९४ कोटी. पान क्र.६

६. लोकमत. १९ एप्रिल २०११. जिल्हयात हव्या आणखी ११४ शाळा. पान क्र. १.

७. लोकमत.९ मे २०११.शैक्षणिक गुणवत्तेत बेसा शाळेची कामगिरी उत्कृष्ट. पान क्र. ६.

८. Business Standerd.9 September 2010. Government revise SSA norms.

९. सकाळ. २ डिसेंबर २०११. मूलभूत सुविधांपासून विद्यार्थी वंचित.पान क्र. २

Citation from internate sources

1. Abstract of Ph.D Thesis. (2003). Jamia Millia Islamia Homepage. Retrived, 8 April 2011. from mpra.ub.uni_muenchen.de/29667/1/kaurmpra_paper

2. Abstract of Ph.D Thesis. (2010). Jamia Millia Islamia Homepage. Jmi.nic.in/Research/ab2010_edu_mona.pdf

3. Abstract of Ph.D Thesis. (2010). Jamia Millia Islamia Homepage. Retrived, 8 April 2011. from Jmi.nic.in/Research/ab2010_edu_jaffer.pdf

4. Abstract of Ph.D Thesis.(2006). Jamia Millia Islamia A Central University.Homepage.Retrive, august 2010, from old.jmi.ac.in/2000/Research/research/ab_education_manjitsingh.htm.

5. Abstract of Ph.D. thesis Jamia Millia Islamia A Central University. Delhi:Homepage Jmi.nic.in/Research/ab2003education/wilasineesinghasiri.htm.

6. American Psychological Association.(2001). APA Style Homepage, Retrived, April 12, 2011, from http://www.apastyle.org/.

7. Jamia Millia Islamia A Central University, Delhi:Homepage. Retrived, 27 August 2010, From http://www.jmi.in/Research/ab2003_education_sabiakhan.htm

8. Jamia Millia Islamia A Central University. Delhi:Homepage. from old.jmi.ac.in/2000/Research/researchab_education_shamshad ali.htm.

9. Rashtriya madhyamik shiksha abhiyan (R.M.S.A) (2010). India Development Homepage. Retrived, September 21, 2010, From http://www.indg.in/primary-education/policiesandschemes/93093e93

10. Report of ICICI foundation for iclusive growth Chennai.Bosten principal fellowship programme. The Indian public School system Homepage. June 28, 2010, www.schoolchoice campaign_secondary education in India.org/.

11. Report of ICICI foundation for iclusive growth.(2008). Headmasters leadership attitude correlated with studentes outcomes. The Indian public School system Homepage. June 28, 2010,www.schoolchoice campaign_ secondary education in India.org/.

12. Stastical Year Book of India. Planning commission. nic.in

13. World bank repport_Secondary education in India, universalizing opportunity. The Indian public School system Homepage. June 28, 2010, www.schoolchoice campaign_secondary education in India.org/

परिशिष्टे

परिशिष्ट क्र.१

Consumable Booklet
OF
A B S
(English Version)

T. M. Regd. No. 564838
Copyright Regd. No. © A-73256/2005 Dt. 13.5.05

Dr. (Mrs.) Haseen Taj *(Bangalore)*

Please fill up the following informations :—

Name ____________________

Age ____________________ Sex ____________________

Educational Qualification ____________________

Type of School Management ____________________

Experience as a Teacher ____________________

Experience as a Head ____________________

INSTRUCTIONS

In this booklet 90 statements are given which describe the behaviour of a Head Master who is in leadership position. As a leader, he carries on these functions either more frequently or less frequently. Please read each statement and decide which of the any **five** response alternatives : **Always (A), Frequently (F), Sometimes (S), Rarely (R) and Never (N)** most nearly express your views most frequently with which you engage in this administrative behaviour. Please mark the right in the cell ☑ below of five response alternatives suits your behaviour in the school against each statement.

SCORING KEY

Area	Planning (I)	Organization (II)	Communication (III)	Decision Making (IV)
Raw Score				
Interpretation				

Estd. 1971

✆ : (0562) 2464926

NATIONAL PSYCHOLOGICAL CORPORATION

4/230, KACHERI GHAT, AGRA-282 004 (INDIA)

Sr. No.	STATEMENTS	RESPONSES					SCORE
		Always	Frequently	Sometimes	Rarely	Never	
1.	I plan the school calender showing the different activities for each year.	☐	☐	☐	☐	☐	
2.	My decision making process is rather speedier.	☐	☐	☐	☐	☐	
3.	I keep my staff informed on relevant matters.	☐	☐	☐	☐	☐	
4.	I receive communication from my members of staff on relevant matters.	☐	☐	☐	☐	☐	
5.	I provide means for my staff to communicate among themselves.	☐	☐	☐	☐	☐	
6.	Rationality forms the basis for my decisions.	☐	☐	☐	☐	☐	
7.	I distribute the work among the teachers according to their interest and capability.	☐	☐	☐	☐	☐	
8.	I plan the school time-table well in advance.	☐	☐	☐	☐	☐	
9.	I organise the health services in the school.	☐	☐	☐	☐	☐	
10.	I call frequently staff meeting to have face to face communication for the purpose of effective communication.	☐	☐	☐	☐	☐	
11.	I plan the work-allotment for different teachers before the commencement of academic year.	☐	☐	☐	☐	☐	
12.	I organise the co-curricular activities for the students.	☐	☐	☐	☐	☐	
13.	My decisions are mainly directed to find solution to problems.	☐	☐	☐	☐	☐	
14.	I make my ideas clear to my colleagues.	☐	☐	☐	☐	☐	

AREA	I	II	III	IV
Item No.	1, 8, 11	5, 7, 9, 12	3, 4, 10, 14	2, 6, 13
Score				

Sr. No.	STATEMENTS	RESPONSES: Always	Frequently	Sometimes	Rarely	Never	SCORE
15.	I plan the number and types of co-curricular activities to be conducted in each year.	☐	☐	☐	☐	☐	
16.	I organise the school excursion with the help of my colleagues.	☐	☐	☐	☐	☐	
17.	Facts form the basis for my decisions.	☐	☐	☐	☐	☐	
18.	I am direct and frank in my communication with my colleagues.	☐	☐	☐	☐	☐	
19.	I plan the celebrations of functions to be held during the year beforehand.	☐	☐	☐	☐	☐	
20.	The success of my past decision forms the basis for my present decisions.	☐	☐	☐	☐	☐	
21.	I purchase the necessary equipments, books and other things for the school.	☐	☐	☐	☐	☐	
22.	I find time to listen to my colleagues.	☐	☐	☐	☐	☐	
23.	Excursions and educational tours for the year are planned at the beginning of each year.	☐	☐	☐	☐	☐	
24.	I hold parent-teacher meetings to get feed back on the progress of the school.	☐	☐	☐	☐	☐	
25.	I see that the admission of students is done properly.	☐	☐	☐	☐	☐	
26.	I plan the purchase of school-requirements in advance.	☐	☐	☐	☐	☐	
27.	I believe in giving clear-cut instructions and directions in all my communications.	☐	☐	☐	☐	☐	
28.	I am flexible enough to arrive at correct decisions.	☐	☐	☐	☐	☐	

AREA	I	II	III	IV
Item No.	15, 19, 23, 26	16, 21, 25	18, 22, 24, 27	17, 20, 28
Score				

Sr. No.	STATEMENTS	RESPONSES					SCORE
		Always	Frequently	Sometimes	Rarely	Never	
29.	I see that all the registers are kept intact in school.	☐	☐	☐	☐	☐	
30.	My decision making is tied down to the goals of my school.	☐	☐	☐	☐	☐	
31.	I value written communication from me to my colleagues and from my colleagues to me on important matters that would have long implications.	☐	☐	☐	☐	☐	
32.	I encourage my colleagues to communicate with me informally on day to day routine matters.	☐	☐	☐	☐	☐	
33.	I analyse thoroughly the situation before taking a decision.	☐	☐	☐	☐	☐	
34.	I announce the number of holidays and vacation of the school in advance.	☐	☐	☐	☐	☐	
35.	I ensure adequate accommodation for curricular and co-curricular activities in my school.	☐	☐	☐	☐	☐	
36.	I plan well in advance what optional subjects we would introduce.	☐	☐	☐	☐	☐	
37.	I keep track of the emergence of differences and their culminations among my members of staff.	☐	☐	☐	☐	☐	
38.	I plan the meetings of parent and teacher associations to be held.	☐	☐	☐	☐	☐	
39.	I look into students attendance regularly.	☐	☐	☐	☐	☐	
40.	I see that discipline is maintained in my school by everybody.	☐	☐	☐	☐	☐	
41.	I make my colleagues to feel at ease when they are discussing with me.	☐	☐	☐	☐	☐	
42.	I explore all the alternative choices of decision-making before taking a decision.	☐	☐	☐	☐	☐	

AREA	I	II	III	IV
Item No.	34, 36, 38	29, 35, 39, 40	31, 32, 37, 41	30, 33, 42
Score				

Sr. No.	STATEMENTS	RESPONSES					SCORE
		Always	Frequently	Sometimes	Rarely	Never	
43.	I have a technique through which I get information fast during any exigency.	☐	☐	☐	☐	☐	
44.	I ensure proper organisation of academic and administrative matters of my school.	☐	☐	☐	☐	☐	
45.	I provide a feed back to my colleagues and the activities are taken up on a group basis.	☐	☐	☐	☐	☐	
46.	I communicate clearly with each member of my staff as to what is expected of each of them.	☐	☐	☐	☐	☐	
47.	I learn out the plausible consequences of my decision before arriving at a decision.	☐	☐	☐	☐	☐	
48.	I plan to get in the service training programme to be conducted in my school in advance.	☐	☐	☐	☐	☐	
49.	I speak to the community leaders on the progress of my school whenever an occasion arises.	☐	☐	☐	☐	☐	
50.	I have a direct channel of communication with my students through my addresses to them in the general assembly.	☐	☐	☐	☐	☐	
51.	I organise extention lecturers in the school for the benefit of my staff and students.	☐	☐	☐	☐	☐	
52.	I plan for students association that is done each year in my school.	☐	☐	☐	☐	☐	
53.	I take decision, keeping in mind the specific objectives and the goals of my institution.	☐	☐	☐	☐	☐	

AREA	I	II	III	IV
Item No.	48, 52	44, 51	43, 45, 46, 49, 50, 53	47
Score				

Sr. No.	STATEMENTS	RESPONSES					SCORE
		Always	Frequ-ently	Some-times	Rarely	Never	
54.	Whenever opportunity permits I meet groups of students in the school premises and discuss with them on their problems and issues.	☐	☐	☐	☐	☐	
55.	The accommodation requirements of my school are planned by me quite in advance.	☐	☐	☐	☐	☐	
56.	I plan the school building repairs, white washing etc., before the commencement of the academic year.	☐	☐	☐	☐	☐	
57.	I organise functions, activities and programmes in the school, according to the schedule given by me in advance.	☐	☐	☐	☐	☐	
58.	I always keep in mind the feasibility of a decision before taking it.	☐	☐	☐	☐	☐	
59.	Whenever students want to meet me at my residence on urgent matters, I don't discourage them.	☐	☐	☐	☐	☐	
60.	I organise informal meetings with the parents to discuss the progress of their children.	☐	☐	☐	☐	☐	
61.	The requirement of admission of students in my school are generally decided quite well in time.	☐	☐	☐	☐	☐	
62.	I consult my colleagues before I take a decision.	☐	☐	☐	☐	☐	
63.	Matters meant for the general notice of the students and the staff are displayed on the notice board that is conspicuous and accessible to all.	☐	☐	☐	☐	☐	
64.	The number of lecture-programmes to be arranged in school and guests to be invited is fixed well before hand.	☐	☐	☐	☐	☐	

AREA	I	II	III	IV
Item No.	55, 56, 61, 64	57, 60	54, 59, 63	58, 62
Score				

Sr. No.	STATEMENTS	RESPONSES					SCORE
		Always	Frequ-ently	Some-times	Rarely	Never	
65.	My decisions accommodate for changes that occur in the future.	☐	☐	☐	☐	☐	
66.	I keep teachers incharge of each activity in the school.	☐	☐	☐	☐	☐	
67.	I inform my colleagues about the day to day developments of the school.	☐	☐	☐	☐	☐	
68.	I plan to involve the community around in my school activities beforehand.	☐	☐	☐	☐	☐	
69.	I inform the concerned officers when something goes wrong in the school.	☐	☐	☐	☐	☐	
70.	I permit the meetings of student's association in my school.	☐	☐	☐	☐	☐	
71.	I conduct the tests and exams as per the schedule.	☐	☐	☐	☐	☐	
72.	My decision making process incorporates innovations.	☐	☐	☐	☐	☐	
73.	I communicate with my authorities on the existing problems of school and ways to solve them.	☐	☐	☐	☐	☐	
74.	I fix the responsibility of each teacher.	☐	☐	☐	☐	☐	
75.	I fix up the targets of achievement in my school activities in the beginning of the year.	☐	☐	☐	☐	☐	
76.	I am satisfied with the procedure through which information flows into the school and flows-out of school.	☐	☐	☐	☐	☐	
77.	Before finalising and fixing up my programmes, I consult my teachers well in advance.	☐	☐	☐	☐	☐	
78.	I supervise the class teaching work of my colleagues in class rooms.	☐	☐	☐	☐	☐	

AREA	I	II	III	IV
Item No.	68, 75, 77	66, 70, 71, 74, 78	67, 69, 73, 76	65, 72
Score				

Sr. No.	STATEMENTS	Always	Frequ-ently	Some-times	Rarely	Never	SCORE
79.	I plan the health services in my school in the beginning of the year.	☐	☐	☐	☐	☐	
80.	I allow try-out innovative methods of teaching-learning of the year.	☐	☐	☐	☐	☐	
81.	I notify the circular and letters on the availability of scholarships to my students promptly.	☐	☐	☐	☐	☐	
82.	I arrange for demonstration lessons by experts in the field.	☐	☐	☐	☐	☐	
83.	I have discussions with my colleagues on the results of students.	☐	☐	☐	☐	☐	
84.	I preside over all the functions of my school.	☐	☐	☐	☐	☐	
85.	I organise the work in my school effectively keeping in view the work requirements and the accommodation available.	☐	☐	☐	☐	☐	
86.	I obtain information on the reaction of teachers about every development in school.	☐	☐	☐	☐	☐	
87.	I see that members have the material they need to work with.	☐	☐	☐	☐	☐	
88.	I make clear to my colleagues my points of view when I criticise.	☐	☐	☐	☐	☐	
89.	I plan in such a way that every activity of my school has time frame.	☐	☐	☐	☐	☐	
90.	I organise the parent-teacher association meetings.	☐	☐	☐	☐	☐	

AREA	I	II	III	IV
Item No.	79, 89	80, 82, 84, 85, 87, 90	81, 83, 86, 88	–
Score				

© 2009. All rights reserved. Reproduction in any form is a violation of Copyright Act.
Consumable Booklet of Administrative Behaviour Scale (A B S) English Version.

T.M. Regd. No. 564848
Copyright Regd. No. © A-73256/2005 Dt. 13. 5. 05

Dr. Amar Singh *(Patiala)*
Dr. T. R. Sharma *(Patiala)*

Consumable Booklet
of

J S S

(English Version)

Please fill up the following informations :–

Name..

Qualification : Academic & Professional...

Profession...

Designation, if any...

Age in years..

Number of years you have been on this job...

If married, number of children you have been blessed with.........................

If wife employed, her Profession & Designation..

INSTRUCTIONS

Here are a few statements, dealing with your job, vis-a-vis yourself. Each statement has five alternatives. You are requested to select just one alternative, which candidly expresses your response and encircle the same. Usually the spontaneous choice is the most correct response. Therefore, you need not unnecessarily give a longer thought over any statement. Act spontaneously. Kindly make sure that you have dealt with all statements. Thanks. Rest assured your responses will not be in any way a reflection of your job or your personality.

Estd. 1971 ☎ : (0562) 2364926

NATIONAL PSYCHOLOGICAL CORPORATION

4/230, KACHERI GHAT, AGRA–282 004 (INDIA)

Sr. No.	STATEMENTS	ALTERNATIVES				
1.	In the society in general, as a result of the job I hold, my social status is........	Excellent	Good	So so	Poor	Very Poor
2.	With regard to economic advantages, like salary, allowances, etc., I rate my job as	Extremely Satisfying	Very Satisfying	Moderately Satisfying	Poorly Satisfying	Not Satisfying
3.	The training, orientation and experiences that I have got while on job has improved my competence and efficiency as a man	Very Greatly	Greatly	Sufficiency	Inadequately	Not at all
4.	Keeping individual factors like intelligence, capacity, diligence, etc., in view, I genuinely feel that I am	Far superior to the job	Superior to the job	Equal to the job	Less than the job	Much less than the job
5.	With regard to post retirement benefits, like pension, gratuity, etc., I rate my job as	Aye-one	Good	So so	Bad	Very Bad
6.	In / At my job the inbuilt programmes for recreations, entertainments, like picnics, outings, variety programmes etc. are there	In plenty	In good measure	Sufficient	Poor	Very Poor
7.	As a result of the job that I hold, my social circle has widened to my	Very great advantage	Gerat advantage	Advantage	A little advantage	No advantage
8.	Do you agree that your bosses and colleagues are cooperative, helpful and inspiring people for better and sincere work	Strongly agree	Agree	Poorly agree	Slightly disagree	Disagree
9.	My job provides facilities like medical care, housing, subsidised rationing, travelling, etc.	Very adequate	Adequate	So so	Inadequate	Nil
10.	My job is responsible for developing in me a desirable style of life, with regard to habits and attitudes	To a very great extent	To a great extent	To a moderate extent	To some extent	To no mea

Sr. No.	STATEMENTS	ALTERNATIVES				
11.	My job gives me time and opportunities to attend to my family	Very easily	Easily	Without difficulty	With difficulty	Not at all
12.	By virtue of the job that I hold, opportunities to get certain other positions, ex-officio, etc, are	Very many	Many	Mode-rate	Few	Nil
13.	Places of posting in my job are irksome and inconvenient to me and my family	Very fre-quently	Fre-quently	Occa-sionally	Rarely	Never
14.	My job in its own way is trying to improve the quality of life, i.e., it endeavours to make a better man. Do you agree ?	Yes-yes	Yes	Yes-no	No	No-no
15.	On the scale of democratic functioning, I rate my job as	Extremely demo-cratic	Very demo-cratic	Slightly demo-cratic	Sometimes demo-cratic	Un-demo-cratic
16.	Keeping employment require- ments like qualification, training, etc. as equal, I rate my job in comparison with others as	Much higher	Higher	As per	Low	Very low
17.	My job is so absorbing that even in the absence of overtime allowance, I am willing to work on sundays, holidays etc. and also at late hours.	Always	Fre-quently	Now and then	Under compul-sion	Never
18.	In some emergency after me, my job has provisions to offer job to my children or family, ex gratia grants, etc.	In plenty	In good measure	Suffi-cient	Poor	Very poor
19.	The working conditions like comfortable seatings, adequate temperature, humidity, hygienic and healthy environment of office / work place are	Very satis-factory	Satis-factory	Only slightly satis-factory	Unsatis-factory	Not at all satis-factory
20.	My job is light enough to enable me to undertake side jobs in a	Big measure	Good measure	Quite few	Few	Nil

Sr. No.	STATEMENTS	ALTERNATIVES				
21.	Malpractices likecorruption, favouritism etc, are there in my job also	Inabun-dance	Suffi-ciently	Mode-rately	Slightly	Not at all
22.	Do you agree that your job or profession in any way adds to the economy and development of the nation ?	Strongly agree	Agree	Poorly agree	Slightly disagree	Comp-letely disagree
23.	I given a chance I shall put my children to the job that I am in, Do you agree ?	Very strongly	Strongly	Mode-rately	Rarely	Never
24.	'Work is worship' was perhaps spoken about the job that I hold	Very right	Quite right	Not right	Wrong	Stupid
25.	Communication net work (both upward and downward) in my profession is	Very adequate	Suffi-ciently adequate	Slightly adequate	Inade-quate	Very inade-quate
26.	Opportunities in my job for horrizontal and longitudinal mobility, like promotion, increased responsibilities are	Very many	Many	Suffi-cient	Few	Nil
27.	If given a chance, even if emoluments do not register enhancement, I will like to shift to some other job	All at once	Quickly	Slowly	Reluc-tantly	Never
28.	How far do you agree that the heirarchy in your job leaves no scope for freedom, decision making, initiative etc., rather it produces boredom	Strongly agree	Agree	So-so	Slightly disagree	Strongly disagree
29.	To my family, relatives and friends, my job appears to be	Very pleasing	Pleasing	Okay	Somewhat dis-pleasing	Dis-pleasing
30.	All said and done, how satisfied are you with your job	Comple-tely satisfied	Very satisfied	Moderaleysa tisfied	Slightly satisfied	Not at all satisfied

© 2006. All rights reserved. Reproduction in any form is a violation of Copyright Act.
Consumable Booklet of Job Satisfaction Scale (J S S) English Version.

परिशिष्ट क्र. 3

मुख्याध्यापकांसाठी पडताळा सूची/पदनिश्चयन श्रेणी

संशोधन समस्या : माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास.

संशोधक : प्रा.मनीषा प्रमोद मुलकलवार, अधिव्याख्याता जिजाऊ शिक्षण महाविद्यालय, यवतमाळ.

मार्गदर्शक : प्रा. डॉ. वसुधा विनोद देव, अधिव्याख्याता शासकीय अध्यापक महाविद्यालय, अकोला.

मा. महोदय/महोदया,

मी, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीच्या शिक्षणशास्त्र आचार्य पदवीकरीता वरील विषयावर संशोधन कार्य करीत आहे. सदर संशोधनाकरीता शालेय गुणवत्ता मापिका, प्रशासकीय वर्तन मापिका व कार्यात्मक समाधान मापिकेचा वापर करण्यात येणार आहे. त्यासाठी आपण सोबत जोडलेल्या सदर मापिकांमध्ये माहिती भरुन सहकार्य करावे ही नम्र विनंती. सदर माहितीचा उपयोग प्रस्तुत संशोधनापुरता मर्यादित राहील याची खात्री बाळगावी.

संशोधक

मनिषा प्रमोद मुलकलवार

M.Sc.(Maths), M.Ed., M.A. ,SET(Edu.)

मुख्याध्यापकांनी भरावयाची माहिती

1. शाळेचे नांव :...

2. मुख्याध्यापकाचे नांव :...

3. शैक्षणिक पात्रता :...

4. वय : .... वर्षे

5. लिंग : पुरुष ☐/स्त्री ☐

6. मुख्याध्यापक म्हणून केव्हापासून सेवारत आहात? :..

7. विवाहित असल्यास किती मुले आहेत? : ....

8. पत्नी नोकरीत असल्यास तिचा व्यवसाय : ....

9. शालेय व्यवस्थापन प्रकार :

   (अ) (1) शासकीय ☐ (2) स्थानिक स्वराज्य संस्था ☐ (3) खाजगी ☐

   (ब) (1) अनुदानित ☐ (2) अशतः अनुदानित ☐(3) विनाअनुदानित ☐

   (4) कायम विनाअनुदानित ☐

   (क) (1) सामान्य ☐ (2) तांत्रिक ☐ (3) सैनिकी ☐ (4) विशेष ☐ (5) इतर ☐

10. माध्यम :

   (1) मराठी ☐ (2) हिंदी ☐ (3) इंग्रजी ☐ (4) उर्दू ☐ (5) सेमी–इंग्लिश ☐

11. शाळेची वेळ : ....पासून ....पर्यंत

   विद्यार्थी संख्या (इयत्ता 8 ते इ. 10) : मुले .... मुली .... एकुण ....

12. क्षेत्र :

   (1) ग्रामीण ☐ (2) नगरपालिका ☐ (3) महानगरपालिका ☐ (4) आदिवासी ☐

   (5) डोंगराळ व दुर्गम ☐ (6) सागरी ☐ (7) इतर ☐

13. मागील वर्षीच्या इयत्ता 10वी च्या उर्तीण विद्यार्थ्यांची टक्केवारी.

शालेय गुणवत्ता मापिका

सूचना

शालेय गुणवत्ता मापिका तुम्हाला तुमच्या शाळेचे स्वयंमूल्यमापन करण्याची संधी देते. त्यामुळे तुमच्या शाळेच्या गुणवत्तेचे प्रतिबिंब तयार होते. शालेय गुणवत्ता मापिका ही पडताळा सूची असून. त्यात एकुण 100 विधाने आहेत. प्रत्येक विधानापुढे होय/नाही असे पर्याय दिलेले आहेत. योग्य पर्यायासमोरील चौकटीत ☑ अशी खुण करा. तुमच्या प्रतिसादाचा तुमच्या व्यवसायावर कोणताही परिणाम होणार नाही याची खात्री बाळगा. कृपया प्रत्येक विधानांना प्रतिसाद द्या.

&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&&

१. शालेय इमारतीचे बांधकाम पक्के आहे काय? होय ☐ नाही ☐

२. प्रत्येक वर्गाला स्वतंत्र वर्गखोली उपलब्ध आहे काय? होय ☐ नाही ☐

३. प्रत्येक विद्यार्थ्यामागे एक याप्रमाणे बसण्यास जोडबाके आहेत काय?. होय ☐ नाही ☐

४. शाळेच्या सर्व खोल्यांतून वायुविजनाची परिणामकारक सोय आहे काय? होय ☐ नाही ☐

५. अध्यापकांसाठी, मुलांसाठी व मुलींसाठी स्वतंत्र प्रसाधनगृहे आहेत काय?. होय ☐ नाही ☐

६. प्रसाधनगृहांची दैनंदिन सफाईव्यवस्था आहे काय? होय ☐ नाही ☐

७. शिक्षक व शिक्षिकांसाठी स्वतंत्र स्टॉफरुम आहे काय? होय ☐ नाही ☐

८. शाळेला लागून किमान एक एकर क्षेत्राचे क्रिडांगण आहे काय? होय ☐ नाही ☐

९. सामुदायिक कार्यक्रमाकरिता सभागृह आहे काय? होय ☐ नाही ☐

१०. मुख्याध्यापकांसाठी स्वतंत्र कक्ष आहे काय? होय ☐ नाही ☐

११. शालेय कार्यालय स्वतंत्र खोलीत आहे काय? होय ☐ नाही ☐

१२. इमारतीच्या प्रत्येक खोलीत विजेची सोय आहे काय? होय ☐ नाही ☐

१३. शाळेत पिण्याच्या पाण्याची सोय आहे काय? होय ☐ नाही ☐

१४. शाळेच्या भिंती बोलक्या आहेत काय? होय ☐ नाही ☐

१५. शाळेत ध्वनिक्षेपणाची कायमस्वरुपी सोय आहे काय? होय ☐ नाही ☐

१६. शाळेत शास्त्र विषयांच्या स्वतंत्र प्रयोगषाळा आहेत काय? होय ☐ नाही ☐

१७. भूगोल, कला, कार्यानुभव, संगीत इ. विषयासाठी स्वतंत्र दालन आहे काय? होय ☐ नाही ☐

१८. शाळेत स्वतंत्र संगणक कक्ष आहे काय? होय ☐ नाही ☐

१९. शाळेमध्ये प्रथमोपचाराची सोय आहे काय? होय ☐ नाही ☐

२०. ग्रंथालयासाठी स्वतंत्र खोली आहे काय? होय ☐ नाही ☐

२१. शाळेतील मुख्याध्यापक कायमस्वरुपी आहेत काय? होय ☐ नाही ☐

२२. शाळेतील मुख्याध्यापकाचे पद नियमानुसार भरले आहे काय? होय ☐ नाही ☐

२३. शाळेतील शिक्षक संख्या मान्यता–सूचीप्रमाणे आहे काय? होय ☐ नाही ☐

२४. शाळेतील शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांची संख्या सेवकसूची मान्यतेप्रमाणे आहे काय? होय ☐ नाही ☐

२५. शाळेतील शिक्षकास नियमाप्रमाणे कायम केले जाते काय? होय ☐ नाही ☐

२६. आवश्यक त्या विषयांप्रमाणे शिक्षकांच्या नेमणुका केल्या जातात काय? होय ☐ नाही ☐

२७. शाळेतील सर्व शिक्षक प्रशिक्षित आहेत काय? होय ☐ नाही ☐

२८. पदवी/शिक्षणशास्त्र पदवीसाठी घेतलेलेच
विषय शिक्षक शिकवितात काय? होय ☐ नाही ☐

२९. शाळेतील सर्व तुकडया मान्यताप्राप्त आहेत काय? होय ☐ नाही ☐

३०. शाळेतील सर्व शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचाऱ्यांच्या
नियुक्तीस सक्षम अधिकाऱ्याची मान्यता आहे काय? होय ☐ नाही ☐

३१. मुख्याध्यापक/उपमुख्याध्यापक/पर्यवेक्षक नियमाप्रमाणे
अध्यापनाचे काम करतात काय? होय ☐ नाही ☐

३२. सहशालेय उपक्रमांच्या नियोजनासाठी खातेवाटप
केले आहे काय? होय ☐ नाही ☐

३३. शाळेत विद्यासमिती आणि शाळासमितीच्या
नियमित सभा होतात काय? होय ☐ नाही ☐

३४. नियमानुसार शिक्षक, शिक्षकेत्तर कर्मचारी यांची
सेवापुस्तके अद्ययावत ठेवली जातात काय? होय ☐ नाही ☐

३५. खात्याच्या परिपत्रानुसार वेळोवेळी कार्यवाही
केल्या जाते काय? होय ☐ नाही ☐

३६. सुधारित अभ्यासक्रमानुसार उद्‌बोधन वर्गाचा
लाभ सर्व संबंधित विषय शिक्षक घेतात काय? होय ☐ नाही ☐

३७. शिक्षक कृतिसंशोधन/नवोपक्रम प्रकल्पात
सहभागी होतात काय? होय ☐ नाही ☐

३८. शाळेतील दफ्तर अद्ययावत ठेवले जाते काय? होय ☐ नाही ☐

३९. आवक–जावक रजिस्टर अद्ययावत ठेवले जाते काय? होय ☐ नाही ☐

४०. लेखा–तपासणीतील सर्व आक्षेपांची पूर्तता केली जाते काय? होय ☐ नाही ☐

४१. शिक्षकांना पाठयपुस्तकाची चांगली जाण असून त्याचा प्रभावीपणे वापर करतात काय? होय ☐ नाही ☐

४२. वर्गअध्यापनासाठी जाण्याआधी शिक्षक सविस्तर पाठटाचण तयार करतात काय? होय ☐ नाही ☐

४३. शिक्षक अध्यापनात विविध शैक्षणिक साधनांचा वापर करतात काय? होय ☐ नाही ☐

४४. निर्धारित अभ्यासक्रम पूर्वनियोजनानुसार पूर्ण केल्या जातो काय? होय ☐ नाही ☐

४५. शिक्षक स्वतःची शैक्षणिक व व्यावसायिक अर्हता वाढविण्यासाठी प्रयत्नशील असतात काय? होय ☐ नाही ☐

४६. विषय पाठयांश विद्यार्थ्यांच्या जीवनाशी जोडण्याची क्षमता शिक्षकांकडे आहे काय? होय ☐ नाही ☐

४७. कमी प्रगत विद्यार्थ्यांसाठी अतिरिक्त पर्यवेक्षित अभ्यासाची तरतूद केली आहे काय? होय ☐ नाही ☐

४८. वार्षिक नियोजनानुसार दर महिन्याला पूर्ण करावयाच्या अभ्यासक्रमाचा अहवाल पालकांना पाठविला जातो काय? होय ☐ नाही ☐

४९. निकषानुसार सातत्यपूर्ण मूल्यमापन घेण्यात
येते काय? होय ☐ नाही ☐

५०. शाळेतील उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांचे प्रमाण
८० टक्के पेक्षा जास्त आहे काय? होय ☐ नाही ☐

५१. शाळेमध्ये वर्षातून किमान दोनदा आरोग्य तपासणी
शिबिराचे आयोजन केल्या जाते काय? होय ☐ नाही ☐

५२. विद्यार्थ्यांच्या आरोग्यविषयक बाबीवर शिक्षक–पालक
सभेत चर्चा होते काय? होय ☐ नाही ☐

५३. क्रिडासाहित्य पूरेसे उपलब्ध असून त्याचा नियमित
वापर केल्या जातो काय? होय ☐ नाही ☐

५४. शाळेतील विद्यार्थ्यांनी क्रिडा स्पर्धेत किमान जिल्हा
स्तरावर प्राविण्य मिळविले आहे काय? होय ☐ नाही ☐

५५. शाळेबाहेरील हस्ताक्षर, सांस्कृतिक कार्यक्रम, क्रिडा
स्पर्धा, नाटयस्पर्धा इ. ची माहिती देवून विद्यार्थ्यांना
सहभागासाठी प्रोत्साहित केल्या जाते काय? होय ☐ नाही ☐

५६. कार्यानुभवासाठी ठेवलेल्या शाखांची परिणामकारक
अंमलबजावणी केल्या जाते काय? होय ☐ नाही ☐

५७. पर्यावरण संवर्धनासाठी वृक्षारोपण केल्या जाते काय? होय ☐ नाही ☐

५८. शाळेत MCC/Scout Guide इ. सेवा कार्यान्वित
आहेत काय? होय ☐ नाही ☐

५९. शाळेत दरवर्षी श्रमदान शिबिरे, स्वच्छता मोहिम इ.
उपक्रम राबविले जातात काय? होय ☐ नाही ☐

६०. सर्व विद्यार्थ्यांची महिन्याची उपस्थिती किमान ८० टक्के आहे काय? होय ☐ नाही ☐

६१. ज्या समाजातून तुमच्या शाळेत विद्यार्थी येतात त्या स्थानिक समाजाशी समाधानकारक संबंध आहेत काय? होय ☐ नाही ☐

६२. नैसर्गिक आपत्तीच्या वेळी शाळेने विद्यार्थ्यांचे ? मदत–पथक घेवून मदत केली आहे काय? होय ☐ नाही ☐

६३. शाळेत स्नेहसंमेलनाचे आयोजन केल्या जाते काय? होय ☐ नाही ☐

६४. स्नेहसंमेलनात प्रत्येक विद्यार्थ्यांचा सहभाग राहील यावर कटाक्ष असतो काय? होय ☐ नाही ☐

६५. शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी स्वतःहून पुढाकार घेतात काय? होय ☐ नाही ☐

६६. विद्यार्थ्यांना प्रेरित करण्यासाठी नविन योजना कार्यान्वित करण्याचा प्रयत्न करता काय? होय ☐ नाही ☐

६७. शाळेत व्यवसाय मार्गदर्शन शिबिराचे दरवर्षी आयोजन केल्या जाते काय? होय ☐ नाही ☐

६८. शाळेतील सर्व विद्यार्थ्यांना आपण ओळखता काय? होय ☐ नाही ☐

६९. पालक सभांना पालकांची उपस्थिती ८० टक्के पेक्षा अधिक असते काय? होय ☐ नाही ☐

७०. तुमचे सर्व सहकारी शिक्षकांशी संबंध चांगले आहेत काय? होय ☐ नाही ☐

७१. प्रत्येक वर्ग खोलीत चित्रे, तक्ते, सुविचार,
महापुरुषांची छायाचित्रे आहेत काय? होय ☐ नाही ☐

७२. शिस्तिच्या व्यवस्थापनाबाबत समाधानी आहात काय? होय ☐ नाही ☐

७३. सुविचार वार्ताफलक रोज लिहील्या जातो काय? होय ☐ नाही ☐

७४. शाळा सुरु होण्याआधी व सुटण्याआधी प्रार्थना
होते काय? होय ☐ नाही ☐

७५. पालकांना उत्कृष्ट पालकत्वाचे प्रशिक्षण
दरवर्षी दिले जाते काय? होय ☐ नाही ☐

७६. मूल्यशिक्षण संक्रमणाचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न
केल्या जातो काय? होय ☐ नाही ☐

७७. मूल्यशिक्षणाचा अपेक्षित परिणाम पडताळण्यासाठी
योजना कार्यान्वित आहे काय? होय ☐ नाही ☐

७८. शाळेतील प्रत्येक विद्यार्थी दरमहा महापुरुषांच्या
चरित्रविषयक पुस्तके वाचतो काय? होय ☐ नाही ☐

७९. शाळेत विद्यार्थ्यांना योगासने शिकविली जातात काय? होय ☐ नाही ☐

८०. विद्यार्थ्यांच्या चारित्र्य संवर्धनासाठी दरवर्षी व्याख्यानाचे
आयोजन केल्या जाते काय? होय ☐ नाही ☐

८१. आठवडयातून किमान एक दिवस पर्यवेक्षक
पाठ–निरीक्षण करतात काय? होय ☐ नाही ☐

८२. पर्यवेक्षक पाठनिरीक्षण करुन लॉग बुक मधील नोंदी
शिक्षकांना कळवून त्यांची सही घेतात काय? होय ☐ नाही ☐

८३. पर्यवेक्षक वर्गातील स्वाध्याय, गृहपाठ, निबंध, प्रकल्प, प्रात्यक्षिक काम इ. चा नियमितपणे आढावा घेतात काय? होय ☐ नाही ☐

८४. पर्यवेक्षक/मुख्याध्यापक रिक्त तासिकांची पर्यायी व्यवस्था करतात काय? होय ☐ नाही ☐

८५. नियमानुसार घटक चाचण्या प्रथम सत्र व द्वितीय सत्र परीक्षा तसेच प्रात्यक्षिक परीक्षा वेळेत घेण्यात येतात काय? होय ☐ नाही ☐

८६. अभ्यासक्रमाची उद्दिष्टे डोळयासमोर ठेवून निर्दोष प्रश्नपत्रिका काढण्यासाठी कार्यवाही करण्यात येते काय? होय ☐ नाही ☐

८७. परीक्षा झाल्यापासून १५ दिवसांचे आंत निकाल लावतात काय? होय ☐ नाही ☐

८८. वार्षिक परीक्षेच्या उत्तरपत्रिका विद्यार्थ्यांना दाखविल्या जातात काय? होय ☐ नाही ☐

८९. निकालानंतर विद्यार्थ्यांच्या प्रगतिबाबत विषय शिक्षकांशी चर्चा करुन अध्यापनात सुधारणा केली जाते काय? होय ☐ नाही ☐

९०. शाळेतील विषय–समित्यांची कामे नियमित व शिस्तशीर होतात काय? होय ☐ नाही ☐

९१. समाजातील उपक्रमांमध्ये शिक्षक सहभागी होतात काय? होय ☐ नाही ☐

९२. समाज सेवा–विषयक उपक्रमांत सहभागी होण्यासाठी

विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन दिल्या जाते काय? होय ☐ नाही ☐

९३. स्थानिक पातळीवरील खेळ, सामने, स्पर्धा समारंभाचे

आयोजनात स्थानिक जनतेचे सहकार्य घेता काय? होय ☐ नाही ☐

९४. शालेय वाचनालय शाळेव्यतिरिक्त स्थानिक

लोकांसाठी खुले आहे काय? होय ☐ नाही ☐

९५. प्रौढ साक्षरता कार्यक्रमात शालेय विद्यार्थी

सहभागी होतात काय? होय ☐ नाही ☐

९६. शाळेत वृक्षारोपण, रक्तदान–शिबिर, श्रमदान शिबिरे,

स्वच्छता मोहिम इ. उपक्रम राबविले जातात काय? होय ☐ नाही ☐

९७. विविध क्षेत्रात जिल्हास्तरीय पुरस्कार प्राप्त

विद्यार्थी आहेत काय? होय ☐ नाही ☐

९८. शाळेत इतर क्षेत्रात (गायन, नाटय, कला, साहित्य इ.)

नावलौकीक मिळालेले शिक्षक आहेत काय? होय ☐ नाही ☐

९९. विद्यार्थ्यांसाठी समाजातून विविध पारितोषिके

प्रायोजित केली जातात काय? होय ☐ नाही ☐

१००. शालेय उपक्रमांमध्ये पालक सहभाग वाढण्यासाठी

उपक्रम राबविले जातात काय? होय ☐ नाही ☐

कार्यात्मक समाधान मापिका (JSS)

JOB SATISFACTION SCALE

सूचना

प्रस्तुत कार्यात्मक समाधान मापिकेत तुमच्या व्यवसायाविषयी व तुमच्याविषयी 30 विधाने दिलेली आहेत. प्रत्येक विधानास पाच पर्याय दिलेले आहेत. आपणास एका पर्यायाची निवड करावयाची आहे. विधानाबाबत तुमची तात्काळ प्रतिक्रिया असलेल्या पर्यायाभोवती वर्तुळ करा. आपली तात्काळ प्रतिक्रिया हा सर्वात योग्य प्रतिसाद असेल. तुमच्या प्रतिसादाचा तुमच्या व्यवसायावर किंवा तुमच्यावर कोणताही परिणाम होणार नाही याची खात्री बाळगा. प्रत्येक विधानांना प्रतिसाद द्या.

अ.क्र.	विधाने	पर्याय				
1	माझ्या नोकरीच्या ठिकाणी मनोरंजनात्मक, सृजनात्मक कार्यक्रम जसे सहल, विविध उपक्रम इ. ..... होतात.	खूप मोठया प्रमाणात	मोठया प्रमाणात	पुरेशा प्रमाणात	कमी	अत्यंत कमी प्रमाणात
2	माझ्या व्यवसायातून मला माझ्या कुटुंबियांसाठी वेळ देण्याची संधी ..... मिळते.	अतिशय सहज	सहज	अडचणी शिवाय	अडचणी सह	अजिबात नाही
3	माझ्या नोकरीचे मुख्यालय माझ्या व माझ्या कुटुंबियांसाठी गैरसोयीचे तसेच त्रासदायक ..... आहे.	नेहमीच	बरेचदा	प्रासंगिक	क्वचित	मुळीच नाही
4	माझ्या शाळेतील वातावरण, बसण्याची व्यवस्था स्वास्थ्यास व आरोग्यास .... आरामदायी आहे.	खूप समाधानकारक	समाधानकारक	काही प्रमाणात समाधानकारक	असमाधानकारक	अजिबात समाधानकारक नाही
5	संधी मिळाल्यास मी माझ्या मुलांना माझ्या व्यवसायात आणेन. तुम्ही सहमत आहात?	पूर्णतः ठामपणे सहमत	निश्चितच	परिस्थिती बघून	क्वचित	कधीही नाही
6	उर्ध्वगायी व अधोगामी संप्रेषणाचे जाळे माझ्या नोकरीमध्ये ..... आहे.	पूर्णतः पूरेशा प्रमाणात	पूरेशा प्रमाणात	काहीसे पूरेसे	अपूरे	पूर्णतः अपूरे
7	तुमचे वरीष्ठ व सहकारी, चांगल्या व दर्जेदार कामासाठी सहकार्य, मदत आणि प्रेरणा देतात' या मताशी तुम्ही सहमत आहात काय?	पूर्णपणे सहमत	सहमत	काही प्रमाणात सहमत	कमी प्रमाणात सहमत	पूर्णपणे असहमत
8	' लोकशाही कार्यप्रणालीच्या मापनावर माझा व्यवसाय .... आहे.प्रेरणा देतात' या मताशी तुम्ही सहमत आ हात काय?	पूर्णपणे लोकशाहीवादी	लोकशाहीवादी	थोडासा लोकशाहीवादी	काही प्रसंगी लोकशाहीवादी	लोकशाहीशी विसंगत
9	रोजगाराची पात्रता जसे शैक्षणिक अर्हता, प्रशिक्षण इ. बाबीतीत माझा व्यवसाय इतर व्यवसायाच्या तुलनेत .. ... आहे.	खूप उच्च प्रतिचा	उच्च प्रतिचा	इतर व्यवसाया प्रमाणे	कमी प्रतिचा	अतिशय कमी प्रतिचा
10	माझ्या व्यवसायात मी मग्न होत असल्यामुळे वेतनेत्तर भत्ता मिळत नसूनही मी रविवार, सुट्टीच्या दिवशी आणि उशिरापर्यंत काम करण्यास ..... उत्सुक असतो	नेहमीच	बहुतेकदा	शक्य झाल्यास	सक्तीचे केल्यास	कधीच नाही
11	माझा व्यवसाय दगदगीचा नाही, त्यामुळे मी ..... जोडव्यवसाय करु शकतो.	मोठया प्रमाणात	चांगल्या प्रमाणात	फार कमी प्रमाणात	कमी प्रमाणात	मुळीच वाव नाही
12	भ्रष्टाचार, पक्षःपातीपणा यासारख्या कुप्रथा माझ्या व्यवसायात सुध्दा ..... आहेत.	खूप जास्त प्रमाणात	बऱ्याच प्रमाणात	साधारण	काही प्रमाणात	अजिबात नाही
13	वेतनलाभ मिळतो परंतु गुणवत्ता वाढत नाही. मला संधी मिळाल्यास ..... मी दुसरी नोकरी स्विकारेल.	अगदी ताबडतोब	ताबडतोब	विचार करुन	नाखुषपणे	कधीच नाही

14	माझ्या व्यवसायामुळे माझा सामाजिक दर्जा ..... आहे.	उत्कृष्ट	चांगला	बरा	वाईट	अत्यंत वाईट
15	सेवाकाळातील प्रशिक्षण, उद्‌बोधन व अनुभवामुळे व्यक्ती म्हणून माझ्या क्षमतेत, पात्रतेत ..... वाढ झाली.	अतिशय मोठया प्रमाणात	मोठया प्रमाणात	पूरेशी	अपूरी	अजिबात नाही
16	माझ्या व्यक्तिमत्वातील घटक जसे बुध्दिमत्ता, क्षमता, कणखरपणा इ. लक्षात घेता मला प्रामाणिकपणे वाटते की, मी	व्यवसायासाठी अतिशय गुणवत्तापूर्ण आहे	व्यवसायासाठी गुणवत्तापूर्ण आहे	व्यवसायासाठी सुसंगत आहे	आवश्यकतेपेक्षा कमी योग्यतेचा आहे.	आवश्यकतेपेक्षा खूपच कमी योग्यतेचा आहे.
17	माझा व्यवसाय सामाजिक वर्तुळ विस्तारित होण्यास .... आहे.	अत्यंत लाभदायक पूर्णपणे	खूप लाभदायक	लाभदायक	कमी लाभदायक	अजिबात लाभदायक नाही
18	माझ्या सवयी व छंदाला अनुरुप जीवनशैली जगणे माझ्या नोकरीमुळे .. ... शक्य झाले.	अतिशय मोठया प्रमाणात	मोठया प्रमाणात	कमी प्रमाणात	खूप कमी प्रमाणात	अजिबात संबंध नाही
19	मी धारण केलेल्या मुख्याध्यापक या पदामुळे मला इतर अधिकाराचे पद उदा. व्यवस्थापक मंडळ सदस्य ..... चालून येतात.	खूप मोठया प्रमाणात	मोठया प्रमाणात	प्रासंगिक	क्वचित	मुळीच नाही
20	उर्ध्वगामी व समतल गतिमानतेच्या संधी जसे पदोन्नती, जबाबदारीत वाढ इ. ..... आहेत.	अत्यंत मोठया प्रमाणात	खूप प्रमाणात	पूरेशा प्रमाणात	कमी प्रमाणात	अजिबात नाही
21	तुम्ही तुमच्या नोकरीबाबत कितपत समाधानी आहात?	पूर्णपणे समाधानी	खूप समाधानी	समाधानी	थोडी समाधानी	अजिबात समाधानी नाही
22	आर्थिक फायदे जसे वेतन, भत्ते इ. बाबतीत माझ्या व्यवसायात मी ..... आहे.	पूर्णपणे समाधानी	खूप समाधानी	समाधानी	थोडी समाधानी	अजिबात समाधानी नाही
23	माझा हुद्दा लक्षात घेता निवृत्तीनंतरचे लाभ जसे निवृत्तीवेतन, भविष्यनिर्वाहनिधी याबाबतीत माझा व्यवसाय ..... आहे.	उत्कृष्ट	चांगला	बरा	वाईट	अतिशय वाईट
24	' वैद्यकीय सुविधा, घरबांधणी, किराण्यात सूट, प्रवासभत्ता इ. सुविधा माझ्या व्यवसायामुळे ..... मिळतात.	खूप मोठया प्रमाणात	पुरेशा प्रमाणात	थोडया प्रमाणात	अपुऱ्या प्रमाणात	अजिबात नाही
25	माझ्यानंतर आपत्कालीन स्थितीत माझ्या कुटुंबातील सदस्यांना नोकरीत सामावून घेण्याची ..... सोय आहे.	भरपूर	खूप मोठया प्रमाणात	पूरेशा प्रमाणात	कमी प्रमाणात	अतिशय कमी प्रमाणात
26	माझा व्यवसाय जीवनमानाचा दर्जात सुधारणा करणारा आहे. त्यामुळे चांगला मनुष्य बनण्यास मदत मिळते. तुम्ही या मताशी सहमत आहात काय?	अगदी पूर्णपणे	होय	होय/नाही	नाही	मुळीच नाही
27	'राष्ट्राच्या विकासात व आर्थिक प्रगतिमध्ये आपल्या व्यवसायामुळे भर पडते' या मताशी सहमत आहात?	पूर्णपणे सहमत	सहमत	काही प्रमाणात सहमत	कमी प्रमाणात सहमत	पूर्णपणे असहमत
28	'काम हीच पूजा' कदाचित माझ्या व्यवसायाबाबत म्हणत असावे.	अगदी बरोबर	काहीसे बरोबर	बरोबर नाही	चूक आहे	मूर्खपणाचे आहे
29	तुम्ही पुढील मताशी सहमत आहात काय? 'तुमच्या नोकरीत प्रामुख्याने तुम्हाला स्वातंत्र नाही. नविन उपक्रमाला वाव नाही, निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र नाही इ. मुळे कंटाळवाणे होते.	पूर्णपणे सहमत	सहमत	थोडेफार सहमत	काहीसा असहमत	पूर्णपणे असहमत
30	माझे कुटुंबिय, मित्र, नातेवाईक यांचेसाठी माझी नोकरी ..... आहे	खूप आनंददायक	आनंददायक	बरी	काहीशी निराशावादी	त्रासदायक

प्रशासकीय वर्तन मापिका (ABS)

सूचना

प्रस्तुत प्रशासकीय वर्तन मापिकेत शाळेचा प्रमुख म्हणून मुख्याध्यापकाच्या वर्तनाबाबत 90 विधाने दिली आहेत. शालेय प्रमुख म्हणून मुख्याध्यापकाला ही कार्य सतत किंवा बरेचदा करावी लागतात. प्रत्येक विधान काळजीपूर्वक वाचा व दिलेल्या पाच पर्यायांपैकी (नेहमी A, बरेचदा F, काही वेळा S , क्वचित R व कधीही नाही E) अधिक पसंतीच्या पर्याया समोरील चौकटीत ✓ अशी खूण करा.

अ.क्र.	विधाने	प्रतिसाद					प्राप्तांक
		नेहमी	बहुतेकदा	कधी–कधी	क्वचित	कधीही नाही	
1.	मी दरवर्षी वर्षभरातील विविध उपक्रम दर्शविणारे वार्षिक नियोजन तयार करतो.						
2.	मी शाळेचे वेळापत्रक वेळे आधीच तयार करतो.						
3.	मी शैक्षणिक सत्राला सुरुवात होण्याआधी शिक्षकाच्या कार्यवाटपाचे नियोजन करतो.						
4.	मी दरवर्षी घेण्यात येणाऱ्या अभ्यासपूरक कार्यक्रमांची संख्या व प्रकाराचे नियोजन करतो.						
5.	मी वर्षभरात शाळेत साजरे करावयाच्या उत्सवाचे नियोजन करतो.						
6.	मी शैक्षणिक सहल व शैक्षणिक प्रकल्पाचे नियोजन वर्षाच्या सुरुवातीलाच करतो.						
7.	मी शालेय गरजेच्या वस्तुंच्या खरेदीचे नियोजन आधीच करतो.						
8.	मी वर्षभरातील दीर्घसुटया व लघुसुटया वर्षाच्या सुरुवातीलाच जाहीर करतो.						
9.	मी शाळेतील वैकल्पिक विषयासाठी आधीच पूर्वनियोजन करतो.						
10.	मी शिक्षक–पालक संघाच्या सभेचे आयोजन करतो.						
11.	मी सेवांतर्गत प्रशिक्षण कार्यक्रम शाळेत घेण्यासाठी आधीपासून नियोजन करतो.						
12.	मी शाळेत दरवर्षी विद्यार्थी – संघाचे नियोजन करतो.						
13.	माझ्या शाळेत लागणाऱ्या सामग्रीचे मी आधीच नियोजन करतो.						
14.	शैक्षणिक सत्राला सुरुवात होण्याआधी शालेय फर्निचर दुरुस्ती, इमारत दुरुस्ती, रंगरंगोटी इ. कामाचे नियोजन करतो.						

अ.क्र.	विधाने	प्रतिसाद					प्राप्तांक
		नेहमी	बहुतेकदा	कधी–कधी	क्वचित	कधीही नाही	
15.	विद्यार्थ्यांच्या प्रवेशासाठी आवश्यक बाबींच्या पूर्ततेसाठी आधीच निर्णय घेतले जातात.						
16.	शाळेमध्ये आयोजन करावयाच्या व्याख्यानात्मक उपक्रमांची संख्या व निमंत्रित पाहुणे हे वेळेआधी ठरविले जातात.						
17.	शाळेतील प्रत्येकाला अभ्यासपूरक उपक्रमांत सहभागी करुन घेण्यासाठी आधीच नियोजन करतो.						
18.	मी वर्षाच्या सुरुवातीलाच शालेय उपक्रमाचे साध्य ठरवितो.						
19.	माझे कार्यक्रम अंतिम व निश्चित करण्याआधी मी शिक्षकांसोबत चर्चा करतो.						
20.	वर्षाच्या सुरुवातीलाच मी आरोग्य तपासणी शिबिराचे नियोजन करतो.						
21.	मी अशाप्रकारे नियोजन करतो की, शाळेतील प्रत्येक उपक्रमाला वेळेची चौकट असते.						
22.	स्टॉफ सदस्यांना परस्परांत संप्रेषण करण्यासाठी मी माध्यम उपलब्ध करुन देतो.						
23.	मी शिक्षकांची आवड व क्षमता विचारात घेवून कार्यवाटप करतो.						
24.	मी शाळेत आरोग्य तपासणी शिबिराचे आयोजन करतो.						
25.	मी विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासपूरक कार्यक्रमाचे नियोजन करतो.						
26.	मी सहकाऱ्यांच्या मदतीने शालेय सहलीचे आयोजन करतो.						
27.	मी शाळेसाठी आवश्यक उपकरणे, पुस्तके व इतर वस्तुंची खरेदी करतो.						
28.	मी शाळेमध्ये विद्यार्थी–प्रवेश योग्यप्रकारे होण्यासाठी लक्ष ठेवतो.						
29.	मी शाळेतील सर्व रजिस्टर एकत्र ठेवण्यासाठी लक्ष ठेवतो.						
30.	शाळेतील अभ्यासात्मक व अभ्यासपूरक उपक्रमासाठी पुरेशी साधन सामग्री उपलब्ध असल्याची खात्री करुन घेतो.						
31.	मी विद्यार्थ्यांच्या हजेरी पटाकडे नियमित लक्ष देतो.						
32.	मी प्रत्येकाकडून शालेय शिस्तीचे पालन व्हावे यासाठी प्रयत्न करतो.						

अ.क्र.	विधाने	प्रतिसाद					प्राप्तांक
		नेहमी	बहुतेकदा	कधी–कधी	क्वचित	कधीही नाही	
33.	माझ्या शाळेतील शिक्षणविषयक व प्रशासकीय बाबींचे संघटन योग्य असल्याची मी खात्री देतो.						
34.	मी विद्यार्थ्यांच्या व Staff च्या हितासाठी पूरक व्याख्यानाचे नियोजन करतो.						
35.	मी आधी तयार केलेल्या शेडयूल प्रमाणे शाळेमध्ये उपक्रम व कार्यक्रमाचे नियोजन करतो.						
36.	मी विद्यार्थ्यांच्या प्रगतिविषयी पालकांसोबत चर्चा करण्यासाठी अनौपचारिक भेटीचे आयोजन करतो.						
37.	शाळेतील प्रत्येक अभ्यासपूरक कार्यक्रमासाठी मी प्रभारी शिक्षकाची नेमणूक करतो.						
38.	मी विद्यार्थी–संघाला शाळेत सभा घेण्यासाठी परवानगी देतो.						
39.	मी नियोजित शेडयूलप्रमाणे चाचणी व इतर परीक्षांचे आयोजन करतो.						
40.	मी प्रत्येक शिक्षकांची जबाबदारी निश्चित करुन देतो.						
41.	मी माझ्या सहकाऱ्यांच्या वर्गाध्यापन कार्याचे पर्यवेक्षण करतो.						
42.	अध्ययन–अध्यापनाच्या नवोत्क्रम पध्दतीच्या प्रयोगासाठी परवानगी देतो.						
43.	मी त्या–त्या क्षेत्रातील तज्ज्ञांच्या दिग्दर्शित पाठाचे नियोजन करतो.						
44.	मी शाळेतील प्रत्येक कार्यक्रमाचे अध्यक्षपद भूषवितो.						
45.	कार्याला आवश्यक सामग्रीची उपलब्धता लक्षात घेवून प्रत्येक उपक्रमाची परिणामकारकता साधण्याच्या दृष्टीने नियोजन करतो.						
46.	कर्मचाऱ्यांना कार्यभार पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक सामुग्री उपलब्ध आहे काय याकडे लक्ष देतो.						
47.	मी शिक्षक–पालक संघाच्या सभेचे आयोजन करतो.						
48.	मी स्टॉफला त्यांचेशी संबंधित बाबीची माहिती देतो.						
49.	मी कर्मचाऱ्यांसोबत संबंधित बाबींवर चर्चा करतो.						
50.	परिणामकारक व प्रत्यक्ष संवाद साधण्यासाठी बरेचदा मी Staff ची सभा घेतो.						

अ.क्र.	विधाने	प्रतिसाद					प्राप्तांक
		नेहमी	बहुतेकदा	कधी–कधी	क्वचित	कधीही नाही	
51.	मी माझ्या कल्पना माझ्या सहकाऱ्यांना स्पष्टपणे सांगतो.						
52.	मी सहकाऱ्यांशी प्रत्यक्ष व मनमोकळी चर्चा करतो.						
53.	मी माझ्या सहकाऱ्यांचे म्हणणे ऐकून घेण्यासाठी वेळ राखून ठेवतो.						
54.	शाळेच्या प्रगतीकरिता प्रत्याभरणासाठी मी शिक्षक – सभांचे आयोजन करतो.						
55.	प्रत्येक संभाषणातून स्पष्ट सूचना व निर्देश देण्यावर मी विश्वास ठेवतो.						
56.	महत्वाच्या व दीर्घकालीन अंमलबजावणी असणाऱ्या बाबींबद्दल सहकाऱ्यांशी मी लेखी संवाद साधतो.						
57.	दैनंदिन सर्वसाधारण शालेय बाबीसंबंधी माहिती देण्यासाठी मी सहकाऱ्यांना प्रोत्साहन देतो.						
58.	मी स्टॉफच्या लोकांतील परस्पर मतभिन्नतेची दखल घेवून निर्णय घेतो.						
59.	माझ्याशी चर्चा करतांना सहकाऱ्यांना सहजता वाटावी यासाठी मी प्रयत्न करतो.						
60.	माझ्याजवळ अत्यावश्यक माहिती ताबडतोब मिळण्याचे तंत्र उपलब्ध आहे.						
61.	माझ्या सहकाऱ्यांना मी प्रत्याभरण पूरवितो. तसेच शैक्षणिक उपक्रम गटानुसार राबवितो.						
62.	प्रत्येक स्टॉफ सदस्यासोबत प्रत्यक्ष संवाद साधून आहे हे जाणून घेतो.						
63.	प्रसंगानुरुप मी गटप्रमुखासोबत शालेय प्रगती संबंधी चर्चा करतो.						
64.	असेंब्लीतील भाषणाच्या माध्यमातून मी माझ्या शाळेतील विद्यार्थ्यांशी संवाद साधतो.						
65.	संस्थेसंबंधी विशिष्ट ध्येय व उद्दिष्ट ठेवून मी निर्णय घेतो.						
66.	संधी मिळाल्यास मी विद्यार्थी समूहासोबत त्यांच्या समस्या व महत्वाकांक्षा याबाबत चर्चा करतो.						
67.	आकास्मिक बांबीसंबंधी विद्यार्थी मला निवासात भेटू इच्छिल्यास मी निराश करीत नाही.						
68.	स्टॉफ व विद्यार्थ्याविषयीच्या सामान्य सूचना सगळयांना स्पष्ट दिसतील व उपयोगात आणू शकतील अशाप्रकारे सूचना फलकावर लावतो.						

अ.क्र	विधाने	प्रतिसाद					प्राप्तांक
		नेहमी	बहुतेकदा	कधी–कधी	क्वचित	कधीही नाही	
69.	शाळेच्या दैनंदिन विकासाचा आढावा मी सहकाऱ्यांना देतो.						
70.	शाळेत काही गैर घडल्यास मी संबंधीत अधिकाऱ्याला सूचना देतो.						
71.	शाळेत निर्माण झालेल्या समस्या व त्या सोडविण्याचे उपाय याविषयी मी माझ्या वरिष्ठांशी चर्चा करतो.						
72.	मी शाळेमध्ये व शाळेबाहेर शालेय माहिती प्रसाराच्या माध्यमाबाबत समाधानी आहे.						
73.	मी शिष्यवृत्तीसंबंधी शासनाचे परिपत्र व अधिसूचना विद्यार्थ्यांच्या लक्षात आणून देतो.						
74.	मी विद्यार्थ्यांच्या निकालाबाबत सहकाऱ्यांशी चर्चा करतो.						
75	शाळेतील प्रत्येक विकासकार्यासाठी सहकायांकडून माहिती मिळवितो.						
76.	सहकाऱ्यांच्या कार्यावर समीक्षण करतांना मी माझा दृष्टीकोन समजावून सांगतो.						
77.	मी निर्णय चटकन घेतो.						
78.	परिस्थितीचा विचार करुन मी निर्णय घेतो.						
79.	माझे निर्णय समस्येवर उपाय सूचविणारे असतात.						
80.	माझ्या निर्णयाला वास्तवतेचा आधार असतो.						
81.	आधीच्या निर्णयाच्या यशाची पडताळणी घेवूनच मी पुढील निर्णय घेतो.						
82.	योग्य निर्णयावर येण्यासाठी पुरेशी लवचिकता ठेवतो.						
83.	माझे निर्णय शाळेच्या ध्येयाशी बांधील असतात.						
84.	मी निर्णय घेण्याआधी परिस्थितीचे पूर्णपणे विश्लेषण करतो.						
85.	मी निर्णय घेतांना संदर्भिय बाबींचे सर्व पर्याय समोर ठेवतो.						
86.	मी निर्णयावर येण्याआधी निर्णयाच्या संभाव्य दूरगामी परिणामाचा विचार करतो.						
87.	मी निर्णय घेण्याआधी निर्णयाच्या अंमल–बजावणीची शक्यता लक्षात घेतो.						
88.	निर्णय घेण्याआधी मी सहकाऱ्यांशी चर्चा करतो.						
89.	माझ्या निर्णयामध्ये भविष्याचा वेध घेण्याची दृष्टी असते.						
90.	माझी निर्णय प्रक्रिया नवोत्क्रम शीलतेला वाव देणारी असते.						

परिशिष्ट क्र. ४

सारणी R

स्वतंत्रता अंश	स्तर ०.०५	स्तर ०.०१	स्वतंत्रता अंश	स्तर ०.०५	स्तर ०.०१
1	0.997	1	24	0.388	0.496
2	0.95	0.99	25	0.381	0.487
3	0.878	0.959	26	0.374	0.478
4	0.811	0.917	27	0.367	0.47
5	0.754	0.874	28	0.361	0.463
6	0.707	0.834	29	0.355	0.456
7	0.666	0.798	30	0.349	0.449
8	0.632	0.765	35	0.325	0.418
9	0.602	0.735	40	0.304	0.393
10	0.576	0.708	45	0.288	0.372
11	0.553	0.684	50	0.273	0.354
12	0.532	0.661	60	0.25	0.325
13	0.514	0.641	70	0.232	0.302
14	0.497	0.623	80	0.217	0.283
15	0.482	0.606	90	0.205	0.267
16	0.468	0.59	100	0.195	0.254
17	0.456	0.575	125	0.174	0.228
18	0.444	0.561	150	0.159	0.208
19	0.433	0.549	200	0.138	0.181
20	0.423	0.537	300	0.113	0.148
21	0.413	0.526	400	0.098	0.128
22	0.404	0.515	500	0.088	0.115
23	0.396	0.505	1000	0.062	0.081

सहसंबध गुणकाची (r) ०.०५ व ०.०१ स्तरावर सार्थकता दर्याविणारी सारणी.
भांडारकर. के. म.(२००४).सुलभ शैक्षणिक संख्याशास्त्र.पुणे: नूतन प्रकाशन.पान नं. २३९

परिशिष्ट क्र. ५

कोष्टक r - सहसंबंध गुणकाची अर्थ सारणी

सहसंबंध गुणक	सहसंबंधाचे प्रमाण किंवा त्याचा अर्थ
0.00 ते 0.20	अगदी कमी, जवळजवळ दुर्लक्षण्याजोगा
± 0.20 ते ± 0.40	सहसंबंध निश्चित, अल्प, अगदी थोडा
± 0.40 ते ± 0.70	मध्यम प्रतीचा, एकावरुन दुसरा बोध होणारा, चांगला
± O.70 ते ± 0.90	घनिष्ट, उत्तम प्रतीचा
± O.90 ते ± 0.99	उच्चतम, विश्वसनीय
± 1.00	पूर्ण सहसंबंध

गैरिट, होरी. ई. (१९८९). <u>शिक्षा और माोविज्ञाा में सांख्यिकी के प्रयोग</u>.(ग्यारहवा हिंदी संस्करण). दिल्ली : टुडे प्रिंटर्ज् दिल्ली . पान नं. १९९-२००

परिशिष्ट क्र. ६

सारणी z: पिअरसन r चे फिशर z मध्ये रुपांतरण

r	z	r	z	r	z	r	z	r	z	r	z
0.25	0.26	0.4	0.42	0.55	0.62	0.7	0.87	0.85	1.26	0.95	1.83
0.26	0.27	0.41	0.44	0.56	0.63	0.71	0.89	0.86	1.29	0.955	1.89
0.27	0.28	0.42	0.45	0.57	0.65	0.72	0.91	0.87	1.33	0.96	1.95
0.28	0.29	0.43	0.46	0.58	0.66	0.73	0.93	0.88	1.38	0.965	2.01
0.29	0.3	0.44	0.47	0.59	0.68	0.74	0.95	0.89	1.42	0.97	2.09
0.3	0.31	0.45	0.48	0.6	0.69	0.75	0.97	0.9	1.47	0.975	2.18
0.31	0.32	0.46	0.5	0.61	0.71	0.76	1	0.905	1.5	0.98	2.3
0.32	0.33	0.47	0.51	0.62	0.73	0.77	1.02	0.91	1.53	0.985	2.44
0.33	0.34	0.48	0.52	0.63	0.74	0.78	1.05	0.915	1.56	0.99	2.65
0.34	0.35	0.49	0.54	0.64	0.76	0.79	1.07	0.92	1.59	0.995	2.99
0.35	0.37	0.5	0.55	0.65	0.78	0.8	1.1	0.925	1.62		
0.36	0.38	0.51	0.56	0.66	0.79	0.81	1.13	0.93	1.66		
0.37	0.39	0.52	0.58	0.67	0.81	0.82	1.16	0.935	1.7		
0.38	0.4	0.53	0.59	0.68	0.83	0.83	1.19	0.94	1.74		
0.39	0.41	0.54	0.6	0.69	0.85	0.84	1.22	0.945	1.78		

गैरिट, हेनरी. ई. (१९८९). शिक्षा और मनोविज्ञान में सांख्यिकी के प्रयोग.(ग्यारहवा हिंदी संस्करण). दिल्ली : टुडे प्रिंटर्ज् दिल्ली . पान नं. ५३६

परिशिष्ट क्र. ७

सारणी T

t- मूल्याची सार्थकता/लक्षणीयता दर्शविणारी सारणी

स्वतंत्रता अंश	स्तर ०.०५	स्तर ०.०१	स्वतंत्रता अंश	स्तर ०.०५	स्तर ०.०१
१	१२.७१	६३.६६	२४	२.०६	२.९
२	४.३	९.९२	२५	२.०६	२.७९
३	३.१८	५.८४	२६	२.०६	२.७८
४	२.७८	४.६	२७	२.०५	२.७७
५	२.५७	४.०३	२८	२.०५	२.७६
६	२.४५	३.७१	२९	२.०४	२.७६
७	२.३६	३.५	३०	२.०४	२.७५
८	२.३१	३.३६	३५	२.०३	२.७२
९	२.२६	३.२५	४०	२.०२	२.७१
१०	२.२३	३.१७	४५	२.०२	२.६९
११	२.२	३.११	५०	२.०१	२.६८
१२	२.१८	३.०६	६०	२	२.६६
१३	२.१६	३.०१	७०	१.९९	२.६५
१४	२.१४	२.९८	८०	१.९९	२.६४
१५	२.१३	२.९५	९०	१.९८	२.६३
१६	२.१२	२.९२	१००	१.९८	२.६३
१७	२.११	२.९	१२५	१.९८	२.६२
१८	२.१	२.८८	१५०	१.९७	२.६१
१९	२.०९	२.८६	२००	१.९७	२.६
२०	२.०९	२.८४	३००	१.९७	२.५९
२१	२.०८	२.८३	४००	१.९७	२.५९
२२	२.०७	२.८२	५००	१.९६	२.५९
२३	२.०७	२.८१	१०००	१.९६	२.५८
				१.९६	२.५८

गैरिट, हेनरी. ई. (१९८९). <u>शिक्षा और मनोविज्ञान में सांख्यिकी के प्रयोग</u>.(ग्यारहवा हिंदी संस्करण). दिल्ली : टुडे प्रिंटर्ज् दिल्ली . पान नं. ५३७

परिशिष्ट क्रमांक –८

मार्गदर्शकाचे विनंतीपत्र

प्रा. डॉ. वसुधा विनोद देव,
M.Com. M.A.(Marathi)., M.A.(Subject Communication).,
M.A.(Eco.)., M.Ed., Ph.D.,
SET(Edu)
सहयोगी प्राध्यापक, शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,
अकोला.

प्रति,

____
____
____

विषय : पडताळा सूची/पदनिश्चयन श्रेणी भरून सहकार्य करण्याबाबत

महोदय/महोदया,

प्रा. मनीषा प्रमोद मुलकलवार हया, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीच्या शिक्षणशास्त्र आचार्य पदवीकरिता संशोधन कार्य करीत आहेत. त्यांचा सदर संशोधनाचा विषय ''माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास.'' हा आहे. प्रस्तुत संशोधन कार्याकरिता आवश्यक असणारी पडताळा सूची/पदनिश्चयन श्रेणी भरून सहकार्य करावे ही नम्र विनंती.

मार्गदर्शक
प्रा. डॉ. वसुधा विनोद देव,
सहयोगी प्राध्यापक, शासकीय अध्यापक महाविद्यालय,
अकोला

परिशिष्ट क्रमांक –९

संशोधकाचे विनंतीपत्र

संशोधक
मनिषा प्रमोद मुलकलवार
M.Sc.(Maths), M.Ed., M.A, SET(Edu.)
संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ,
अमरावती

प्रति,

____

____

____

विषय : पडताळा सूची/पदनिश्चयन श्रेणी भरून सहकार्य करण्याबाबत.

महोदय/महोदया,

मी, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावतीच्या शिक्षणशास्त्र आचार्य पदवीकरिता संशोधन कार्य करीत आहे. माझा संशोधनाचा विषय ''माध्यमिक शाळेतील मुख्याध्यापकांचे प्रशासकीय वर्तन व कार्यात्मक समाधान यांचा शालेय गुणवत्तेच्या दृष्टिकोनातून सहसंबंधात्मक अभ्यास.'' हा आहे. प्रस्तुत संशोधन कार्याकरीता आवश्यक असणारी पडताळा सूची/पदनिश्चयन श्रेणी भरून सहकार्य करावे ही नम्र विनंती पडताळा सूची/पदनिश्चयन श्रेणी च्या माध्यमातून संकलित माहितीचा उपयोग संशोधनापुरता मर्यादित राहील याची खात्री बाळगावी.

धन्यवाद.

आपली नम्र
मनीषा प्रमोद मुलकलवार
अधिव्याख्याता, जिजाऊ शिक्षण महाविद्यालय,
यवतमाळ.